

М. П. Кочерган

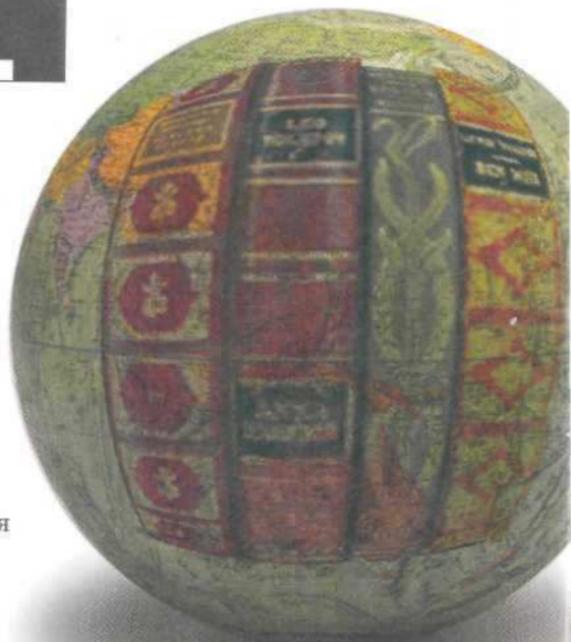
Підручник

Вступ ДО МОВОЗНАВСТВА

ам!
альма
матер

серія

- Загальні питання мовознавства
- Фонетика і графіка
- Лексика і фразеологія
- Граматика
- Мовна типологія

ББК 81. Укр.

К-55

**Допущено Міністерством освіти і науки України
як підручник для студентів філологічних спеціальностей
вищих навчальних закладів**

(Лист № 2/1223 від 13.07.2000 р.)

У підручнику розглянуто основні питання курсу з урахуванням сучасного стану мовознавчої науки: загальні відомості про мову та мовознавство як науку, природу і сутність мови, її походження, закономірності розвитку й функціонування на різних історичних етапах, походження й розвиток письма, генеалогічну й типологічну класифікації мов, структурні рівні та одиниці мови тощо. Подано необхідну довідкову інформацію: перелік основної та допоміжної літератури, предметний покажчик, а також запитання і завдання для самоперевірки.

Рецензенти:

доктор філологічних наук, професор *Р.В. Болдырев*;
доктор філологічних наук, професор *К.Г. Городенська*;
доктор філологічних наук, професор *В.В. Жайворонок*;
кандидат філологічних наук, доцент *В.Ф. Чемес*.

© М.П. Кочерган, 2001
© ВЦ "Академія",
оригінал-макет, 2001
© Обкладинка
В.М. Штогриня, 2001

ISBN 966-580-100-7

Зміст

1. Загальні питання мовознавства	1.1. Мовознавство як наука. "Вступ до мовознавства" як навчальна дисципліна	
	Предмет мовознавства.	
	Зміст і основні завдання курсу	
	"Вступ до мовознавства"	7
	Місце мовознавства в системі наук	9
	Методи дослідження мови	11
	1.2. Природа, сутність, функції та будова мови	
	Природа і сутність мови	18
	Функції мови	20
	Мова і суспільство	22.
	Мова і мислення	26
	Мова як знакова система	29
	Мова і мовлення	31
	Структура мови	34
	Синхронія і діахронія	35
	1.3. Походження і розвиток мови	
	Проблема походження мови	39
	Закономірності розвитку мов	45
	Специфіка розвитку різних рівнів мовної структури	50

	Розвиток і функціонування мов у різні історичні епохи	51
	1.4. Мови світу, їх вивчення та генеалогічна класифікація	
	Загальна характеристика мов світу	58
	Порівняльне вивчення мов	60
	Генеалогічна класифікація мов	61
2. Фонетика і графіка	2.1. Звуки мови, їх вивчення і класифікація	
	Фонетика як лінгвістична дисципліна.	
	Три аспекти вивчення звуків	102
	Фізичний аспект у характеристиці звуків	104
	Фізіологічний аспект у вивченні звуків	106
	Класифікація звуків	110
	Голосні звуки	111
	Приголосні звуки	114
	2.2. Фонетичні одиниці та засоби	
	Фонетичне членування мовленнєвого потоку	121
	Склад	122
	Наголос	126
	Інтонація	129
	2.3. Фонетичні процеси	
	Позиційні зміни звуків	133
	Комбінаторні зміни звуків	135
	Орфоепія. Транскрипція і транслітерація	141
	Живі та історичні фонетичні процеси.	
	Спонтанні зміни звуків	146
	Фонетичні закони	148
	2.4. Лінгвістичний (функціональний) аспект у вивченні звуків	
	Поняття фонем	152
	Диференційні та інтегральні ознаки фонем	154
	Позиції фонем. Варіанти і варіації фонем	157
	Фонологічна система	159
	2.5. Письмо	
	Значення письма в історії суспільства.	
	Передумови виникнення письма	164
	Етапи і форми розвитку графічного письма	166

	Графіка	175
	Орфографія. Принципи орфографії	176
3. Лексика і фразеологія	3.1. Слово та його значення	
	Лексикологія. Розділи лексикології	181
	Слово як одиниця мови.	
	Слово і лексема	183
	Значення слова	188
	3.2. Лексико-семантичні категорії	
	Полісемія	194
	Омонімія	198
	Синонімія	202
	Антонімія	204
	Гіперо-гіпонімія і лексична конверсія	206
	3.3. Лексико-семантична система мови	
	Поняття лексико-семантичної системи	210
	Словниковий склад мови	214
	3.4. Історичні зміни	
	словникового складу мови	
	Причини історичних змін у лексиці	225
	Архаїзми	225
	Неологізми	227
	Запозичення	229
	Історична лексикологія та етимологія	235
	3.5. Фразеологія	
	Поняття фразеології	241
	Класифікація фразеологізмів	244
	3.6. Лексикографія	
	Поняття лексикографії	249
	Типи словників	250
4. Граматика	4.1. Граматика.	
	Граматичне значення.	
	Граматичні категорії	
	Предмет граматики. Розділи граматики.	
	Основні одиниці	
	граматичної будови мови	262
	Граматичне значення	264
	Граматичні категорії	266
	Лексико-граматичні розряди (категорії)	272

	4.2. Морфема і словоформа	
	Поняття морфеми	275
	Види морфем	277
	Морфеміка	280
	Граматична форма слова	280
	4. 3. Способи вираження граматичних значень	
	Синтетичні способи вираження граматичних значень	284
	Аналітичні способи вираження граматичних значень	289
	Історична змінність способів і засобів вираження граматичних значень	291
	4.4. Частини мови	
	Поняття частин мови.	
	Критерії виділення частин мови	295
	З історії питання про частини мови	299
	Частини мови в різних мовах	301
	Характеристика основних частин мови	302
	4.5. Словосполучення і речення	
	Поняття словосполучення.	
	Типи словосполучень	307
	Синтаксичні зв'язки слів	311
	Речення та його ознаки	314
	Актуальне членування речення	317
5. Мовна типологія	5.1. Типологічна класифікація мов	
	Поняття типологічної класифікації мов	321
	Ізолюючі (кореневі) мови	322
	Аглютинативні мови	324
	Інкорпоруючі (полісинтетичні) мови	325
	Флективні мови	326
	Інші спроби типологічної класифікації мов	329
	Література	333
	Предметний показчик	336
	Іменний показчик	355
	Показчик мов	361

Загальні питання МОВОЗНАВСТВА

1.1. Мовознавство як наука. "Вступ до мовознавства" як навчальна дисципліна

Предмет мовознавства.
Зміст і основні завдання курсу
"Вступ до мовознавства"

Мовознавство, аболінгвістика (від лат. *lingua* "мова"), - наука про природну людську мову загалом і мови світу як її представників.

На земній кулі існує понад п'ять тисяч мов. Кожен етнос розмовляє власною мовою. Однак можна стверджувати, що люди світу розмовляють єдиною мовою, бо всі мови мають дуже багато спільного. Так, зокрема, у всіх мовах для вираження думки використовують звуки, зі звуків будують слова, а зі слів — речення. Спільні ознаки, властиві всім мовам світу, називають **універсаліями** (від лат. *universalis* "загальний").

Кожна мова є надбанням певного народу. Вона не тільки найпотужніший засіб спілкування, знаряддя думки (мислення), а й дух народу, його історія і водночас необхідна умова існування не лише культури народу, а і його самого. Мова є засобом духовного формування особистості. У ній зафіксовано історичний досвід попередніх поколінь, неповторний менталітет етносу, його духовні надбання. Вона допомагає краще зрозуміти людину в її минулому і сьогоденні. Мова, крім цього, є важливим держа-

вотворчим чинником, засобом консолідації народу. Саме тому кожен свідомий етнос дбайливо ставиться до рідної мови, оберігає її.

Виникнення мовознавства, як і будь-якої іншої науки, зумовили практичні потреби (навчання грамоти, оволодіння культурою усного та писемного мовлення, вивчення іноземних мов тощо). Згодом воно розвинулося в розгалужену систему дисциплін.

Розрізняють конкретне (часткове) і загальне мовознавство.

КОНКРЕТНЕ МОВОЗНАВСТВО вивчає окремі (конкретні) мови, як, наприклад, українську, польську, англійську, китайську або групу споріднених мов — слов'янські, германські, романські, балтійські, іранські, тюркські тощо.

Кожна мова має своєрідну структуру, власні норми, неповторну історію. Так, зокрема, в кожній мові є специфічні звуки (англ. [9], [3], болг. [ъ]), морфеми, слова, синтаксичні конструкції. Окремі мови різняться ступенем унормованості, стилістичною диференціацією мовних засобів, багатством словника тощо, що зумовлено різними історичними й суспільними чинниками. Такі особливості стосуються однієї, а не всіх мов.

ЗАГАЛЬНЕ МОВОЗНАВСТВО вивчає загальні особливості мови абстраговано від конкретних мов. До них належать суть мови, її природа, походження, закони розвитку, зв'язок із мисленням, культурою тощо. Воно вивчає також структуру й закономірності функціонування всіх мов світу. Отже, предметом загального мовознавства, з одного боку, є мова як засіб людського спілкування, а з іншого — загальні особливості всіх мов (тобто воно є ніби узагальненням конкретних мовознавств). Загальне мовознавство створює лінгвістичну теорію, тому його часто називають теоретичним. Теоретичне мовознавство протиставляється прикладному.

ПРИКЛАДНЕ МОВОЗНАВСТВО вивчає застосування мовознавчої теорії на практиці (у викладанні рідної та іноземної мов, у практиці перекладу, при створенні алфавітів для безписемних мов, для удосконалення правопису, навчання письма, читання, культури мови, для уніфікування термінології, анотування й реферування інформації, забезпечення спілкування людини з комп'ютером природною мовою тощо).

У межах загального мовознавства виділяють зіставне

(типологічне) мовознавство, яке шляхом зіставного вивчення мов виявляє в їх структурі спільні й відмінні риси.

Вступ до мовознавства — початковий, пропедевтичний (вступний) курс загального мовознавства. Він містить основні відомості із загального мовознавства (що таке мова, яка її будова, основні лінгвістичні поняття й терміни тощо), без яких неможливо вивчати жодну лінгвістичну дисципліну, і посідає важливе місце в системі підготовки філологів. Це теоретичний фундамент усіх інших мовознавчих дисциплін, оскільки ознайомлює з основами теорії мови, розвиває вміння осмислено підходити до мовних явищ і дає лінгвістичні поняття, необхідні для вивчення будь-якої лінгвістичної дисципліни. Цей курс охоплює такі основні проблеми:

1) природу і сутність мови (в науці немає єдиного розуміння цієї проблеми, різні напрями та школи по-різному її трактують);

2) структуру мови (мова — складне явище; чітке визначення структури мови, вироблення строгої системи наукових понять — одне із важливих завдань загального мовознавства);

3) походження мови та закономірності розвитку мов (виникнення людської мови, мовні зміни й фактори, які спричиняють їх тощо);

4) виникнення й розвиток письма;

5) класифікацію мов світу за походженням і за будовою;

6) шляхи й методи вивчення мовного матеріалу;

7) зв'язок мовознавства з іншими науками.

Цими проблемами не вичерпується коло питань, які розглядає курс "Вступ до мовознавства", але й вони засвідчують, яким важливим є він у підготовці філолога.

Місце мовознавства в системі наук

Мовознавство пов'язане як із суспільними, так і з природничими науками. Ці зв'язки є обопільними: результати мовознавчих досліджень використовуються іншими науками і навпаки.

Мова — явище суспільне, отже, й мовознавство належить до суспільних наук і передусім пов'язане з такими суспільними науками, як історія, археологія, етнографія, соціологія, психологія, літературознавство та ін.

Зв'язок мовознавства з історією очевидний, позаяк історія мови є частиною історії народу. Крім того, мова в своєму словнику фіксує історичні факти життя народу, його контакти з іншими етносами, розвиток культури тощо. Археологія постачає мовознавству віднайдені при розкопках пам'ятки писемності, які розшифровують лінгвісти. Етнографія, яка вивчає побут і культуру народу, допомагає в дослідженні говірок. Ефективним є зв'язок мовознавства із соціологією — наукою про суспільство, бо мова функціонує тільки в суспільстві й суспільство впливає на розвиток та функціонування мови. Зв'язок мовознавства з психологією полягає в тому, що в мові відображається психічний склад, менталітет народу — носія мови, а породження і сприйняття мовлення має психічне підґрунтя. З логікою, яка вивчає форми й закони мислення, мовознавство поєднує те, що мова є найважливішим засобом мислення. Із літературознавством — спільний об'єкт вивчення — слово (літературу називають мистецтвом слова). Разом вони утворюють науку філологію (гр. *philéō* "люблю" і *logos* "слово"). Особливо тісно з літературознавством пов'язані стилістика й історія літературної мови.

Із природничих наук мовознавство пов'язане насамперед з фізіологією людини й антропологією. Перша з них допомагає пояснити артикуляцію звуків, а друга — походження мови. Мовознавство співпрацює також з медициною (мовознавчі факти виявилися корисними у психіатрії, дефектології, логопедії, в лікуванні порушень мовлення — різного роду афазій); фізикою (акустична характеристика звуків мови); кібернетикою (мова є складною кібернетичною, тобто керуючою і керованою, системою); математикою (в мовознавстві використовують математичні методи); семіотикою, яка вивчає різні знакові системи (мова є однією із знакових систем); географією (мовні явища наносять на географічну карту для показу зон їх поширення). На стику мовознавства і цих наук виникли нейролінгвістика, інженерна лінгвістика, математична лінгвістика, лінгвосеміотика, лінгвогеографія тощо.

Особливої уваги заслуговує зв'язок мовознавства з філософією, яка вивчає найзагальніші закони природи, суспільства і мислення. Філософія дає мовознавству методологію. Системний підхід до вивчення мовних явищ, принцип історизму в поясненні мовних фактів, критерій перевірки одержаних результатів на практиці — ось тільки

деякі із засадничих передумов лінгвістичних студій. Доречно нагадати, що мовознавство зародилося в лоні філософії і лише згодом виокремилася як наука.

Отже, мовознавство пов'язане майже з усіма науками, бо мова є невід'ємним компонентом усіх без винятку видів діяльності людини й основним джерелом збереження інформації.

Методи дослідження **МОВИ**

Термін *метод* (від гр. *methodos* "дослідження, вчення, шлях пізнання") неоднозначний: він уживається в загальнонауковому (філософському) значенні, у спеціально-науковому (що стосується певної галузі науки: математики, біології, фізики, мовознавства тощо) і в значенні "прийом, спосіб дії", яке звичайно позначається словом *методика*.

У загальнонауковому значенні термін *метод* означає шлях пізнання й витлумачення будь-якого явища. Такий метод є єдиним для всіх наук. Як приклад можна навести діалектичний метод, за яким об'єктивний світ пізнають у його цілісності, суперечливості й розвитку.

Спільними для всіх наук є вихідні підходи до дослідження явищ — індукція й дедукція. Їх часто називають методами.

Індукція (від лат. *inductio* "наведення") - МЕТОД дослідження, згідно з яким на підставі знання про окреме роблять висновок про загальне.

Дедукція (від лат. *deductio* "виведення") - метод дослідження, згідно з яким на основі загальних положень (аксіом, постулатів, гіпотез) роблять висновки про окремі факти.

Іншими словами, індукція — це логічний умовивід від окремого до загального, а дедукція — від загального до окремого.

У мовознавстві частіше використовують індуктивний метод. До дедуктивного вдаються здебільшого в тому випадку, коли досліджують явища, які безпосередньо не можна спостерігати, наприклад, механізм сприймання і породження мовлення. Дуже часто в мовознавчих дослідженнях індукцію й дедукцію використовують одночасно, що робить результати дослідження достовірнішими, об'єктивнішими.

У спеціально-науковому значенні термін *метод* означає шлях пізнання й витлумачення явищ, який використовують у певній (окремій) науці. Застосування тих чи інших спеціальних методів залежить від конкретного об'єкта дослідження і тих завдань, які поставив перед собою дослідник. Так, скажімо, якщо дослідник хоче встановити спільне й відмінне в структурі української та німецької мов, то він застосує зіставний метод, а коли йому потрібно дослідити, яку форму мало те чи інше українське слово у праслов'янській мові, він скористається порівняльно-історичним методом.

Кожен дослідницький метод реалізується в певній системі наукових прийомів (суцільна вибірка матеріалу для дослідження текстів, класифікація його за критеріями, зіставлення класифікаційних рядів за певними параметрами, статистична обробка отриманих результатів тощо). Такі дії вченого нерідко називають методами, хоч правильніше було б їх називати прийомами або методикою дослідження.

Основними методами дослідження мови є описовий, порівняльно-історичний, зіставний і структурний.

Описовий МЕТОД. Його мета — дати точний і повний опис мовних одиниць. Суть методу полягає в інвентаризації та систематизації мовних одиниць. Так, наприклад, якщо необхідно дослідити фонетичну систему якоїсь мови, вчений повинен вичленити з мовлення всі звуки, ідентифікувати їх і подати їх повний список (інвентаризувати звуки), відтак класифікувати їх (виділити голосні й приголосні, приголосні поділити на сонорні й шумні, шумні — на дзвінки й глухі тощо). Цей метод має велике практичне значення, оскільки пов'язує лінгвістику з суспільними потребами. На його основі створено так необхідні описові граматики різних мов і тлумачні, орфографічні, орфоепічні та інші нормативні словники.

ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ МЕТОД. Його об'єктом є споріднені мови, тобто ті, які мають спільного предка. Головне завдання цього методу — відкриття законів, за якими розвивалися споріднені мови в минулому. За його допомогою можна реконструювати (відтворити) давні не зафіксовані в пам'ятках писемності мовні одиниці — звуки, слова, їх форми і значення. Наприклад, порівняння східнослов'янської (української, російської, білоруської) форми слова *gorod* із польською *gród* (*ogród*), болгарською

gard, литовською *gardas*, німецькою *Garten*, англійською *garden* дало можливість реконструювати індоєвропейську форму цього слова **gordz* (при реконструкції цієї форми враховували фонетичні закони, тобто закономірні зміни звуків, які мали місце в різних мовах після розпаду індоєвропейської прамови). Якщо описовий метод застосовують до вивчення сучасного стану мови, то порівняльно-історичний — до минулого, до того ж дуже далекого, яке не засвідчене писемними документами. Саме на основі порівняльно-історичного методу вчені дійшли висновку, що у далекому минулому існувала індоєвропейська мова-основа (прамова), відтак спільнослов'янська (праслов'янська) мова, з якої розвинулися всі слов'янські мови. На основі порівняльно-історичного методу створено історичні й порівняльно-історичні граматики мов і етимологічні словники (словники, які пояснюють походження слів).

ЗІСТАВНИЙ МЕТОД його об'єктом є вивчення різних мов — споріднених і неспоріднених. Мета — шляхом зіставлення виявити спільні, однакові (ізоморфні) й відмінні, специфічні (аломорфні) риси зіставляваних мов у звуковій, словниковій і граматичній системах. Так, наприклад, зіставлення дієслова в українській і англійській мовах виявить наявність в українській мові категорії виду (доконаного і недоконаного) і відсутність її в англійській мові, а зіставлення іменника — наявність в англійській мові категорії означеності (виражається артиклем *the*) і неозначеності (виражається артиклем *a*), якої немає в українській мові. Практичне застосування зіставний метод знайшов у теорії та практиці перекладу і в методиці викладання іноземних мов. На його основі створюють зіставні граматики мов, порівняльні типології мов та двомовні перекладні й диференційні словники.

СТРУКТУРНИЙ МЕТОД він застосовується при дослідженні структури мови, а його метою є пізнання мови як цілісної функціональної структури, елементи якої співвіднесені й пов'язані строгою системою відношень і зв'язків. Структурний метод реалізується в чотирьох методиках лінгвістичного дослідження — дистрибутивній, безпосередніх складників, трансформаційній і компонентного аналізу.

Дистрибутивний аналіз (від лат. *distributio* "розподіл"). Опирається на положення про те, що різні мовні елементи мають різне оточення (дистрибуцію). Оскільки оточення кожного елемента є своєрідним, специфічним, неповтор-

ним, то на його (оточення) основі можна докладно вивчити досліджуваній мовний елемент. Почувши слово *вудити*, кожен легко вгадає його "партнера" *рибу*. Перед англійським *am* завжди знаходиться тільки *I*, а перед німецьким *bist* — *du*. Маючи текст, ми можемо вивчати дистрибутивні властивості мовної одиниці (звука, морфеми, слова), навіть не знаючи, як вона вимовляється і що вона означає. У невідомому тексті на основі дистрибуції можна визначити межі слова, відокремити основу від закінчення (закінчення в тексті буде частіше траплятися, ніж основа), визначити суфікси, префікси, голосні та приголосні звуки.

Дистрибутивний аналіз є корисним для машинного перекладу (на основі оточення визначають значення багатозначного слова) і для дешифрування невідомих текстів.

Аналіз за безпосередніми складниками. В його основу покладено поступове членування мовної одиниці (слова, словосполучення, речення) на складники, яке продовжується доти, поки не залишаться нерозкладні елементи. Так, наприклад, речення *Пахне сонцем наше грішне небо* (*В. Стус*) внаслідок аналізу за безпосередніми складниками матиме таку схему:

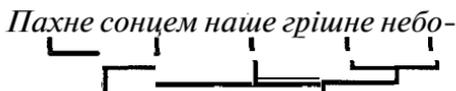

Схема показує, з яких блоків складається це речення і в якій послідовності з виділених блоків воно будувалося.

Якщо проаналізувати за безпосередніми складниками слово *непідкупність*, то воно матиме схему

яка розшифровується так: від кореня *куп-* дієслова *купити* за допомогою префікса *під-* утворене слово *підкуп*; від основи *підкуп* за допомогою суфікса *-н* — прикметник *підкупний*, а від основи цього прикметника за допомогою суфікса *-ість* — іменник *підкупність*, а від нього за допомогою префікса *не* — все наведене слово.

Як бачимо, аналіз за безпосередніми складниками показує морфемний склад слова та послідовність етапів його творення.

Трансформаційний аналіз. Його суть полягає в тому, що основою класифікації мовних одиниць є їх здатність чи нездатність перетворюватися (трансформуватися) на інші одиниці. Якщо одна з досліджуваних одиниць допускає якусь трансформацію, а інша — ні, то такі одиниці належать до різних класифікаційних рубрик. Візьмемо дві фрази: *Спів пташок і Копання картоплі*. Перша з них трансформується у фразу *Пташиний спів*, тоді як друга подібного перетворення (**Картопляне копання*) не допускає. Ця розбіжність трансформацій засвідчує те, що у фразі *Спів пташок* слово *пташок* є неузгодженим означенням, оскільки воно трансформується в прикметник, тоді як слово *картопля* у фразі *Копання картоплі* виступає в ролі додатка, позаяк його не можна трансформувати у прикметник.

Трансформаційний аналіз знайшов практичне застосування в прикладній лінгвістиці, особливо в автоматичному перекладі (різні синтаксичні конструкції трансформуються в основну, інваріантну, а вже інваріантні перекладаються на іншу мову) й у викладанні рідної та іноземної мов.

Компонентний аналіз. Застосовується для опису значень слів. Суть його полягає в розщепленні значення слова на його елементарні смисли, які називають **семами**, або **компонентами**. Ці компоненти — своєрідні атоми значення. Так, наприклад, значення слова *йти* складається з сем 'переміщуватися' 'по землі' 'в одному напрямку', значення слова *ходити* — з сем 'переміщуватися' 'по землі' 'в різних напрямках', значення слова *бігти* — з сем 'переміщуватися' 'по землі' 'в одному напрямку' 'швидко', значення слова *літати* — з сем 'переміщуватися' 'в повітрі' 'в різних напрямках', а значення слова *плисти* — з сем 'переміщуватися' 'по воді' 'в одному напрямку'. Як бачимо, у значеннях семи повторюються. Різняться значення близьких за смислом слів здебільшого одним компонентом. Компонентний аналіз виявився дуже корисним для укладання тлумачних словників: за його допомогою кожне значення слова отримує вичерпне і несуперечливе тлумачення.

Крім розглянутих, у лінгвістиці застосовують **соціолінгвістичні** (анкетування й інтерв'ювання мовців з ме-

тою вивчення мовної ситуації), **психолінгвістичні** (психолінгвістичні експерименти для дослідження різних мовних асоціацій), **математичні** (для виявлення статистичних характеристик мовних одиниць) та інші методи.

Література

ОСНОВНА

1. **Карпенко Ю.О.** Вступ до мовознавства. — К., 1991. — С 5—15.
2. **Дорошенко С.І., Дудик П.С.** Вступ до мовознавства. — К., 1974. — С 5-23.
3. Реформатский **А.А.** Введение в языковедение. — М., 1996. — С.50-59.
4. **Головин Б.Н.** Введение в языкознание. — М., 1963. — С 4—7, 189—205.
5. **Маслов Ю.С.** Введение в языкознание. — М., 1987. — С 4—6.
6. **Кодухов В.И.** Введение в языкознание. — М., 1987. — С 6—11, 16—20.

ДОДАТКОВА

1. **Баранникова Л.И.** Введение в языкознание. — Саратов, 1973. — С.24—32.
2. **Перетрухин В.Н.** Введение в языкознание. — Воронеж, 1972. — С. 3-6, 8-17.
3. **Горнунг Б.В.** Место лингвистики в системе наук и использование в ней методов других наук // Вопросы языкознания. — 1960. — №4. — С. 31 - 36.
4. Шендельс Е.И. Связь языкознания с другими науками. — М., 1962.

Запитання. Завдання

1. Дайте визначення мовознавства.
2. У чому полягає різниця між конкретним і загальним мовознавством?
3. Які лінгвістичні дисципліни виділяють у межах загального мовознавства?
4. Чим різняться теоретичне і прикладне мовознавство?
5. У якому стосунку перебуває "Вступ до мовознавства" до "Загального мовознавства"?
6. Назвіть основні проблеми "Вступу до мовознавства".
7. З якими суспільними науками пов'язане мовознавство, і в чому полягає цей зв'язок?

8. З якими природничими науками пов'язане мовознавство? Які науки виникли на стику мовознавства і природничих наук?

9. Розкрийте взаємозв'язки мовознавства й філософії.

10. Дайте визначення терміна метод. У яких значеннях вживається термін метод у мовознавчій літературі?

11. Назвіть основні методи дослідження МОВИ.

12. Розкрийте суть і завдання описового методу. Де цей метод знайшов практичне застосування?

13. Що є об'єктом дослідження порівняльно-історичного методу? Які прийоми використовує порівняльно-історичний метод? Які праці створено на основі цього методу?

14. Чим зіставний метод відрізняється від порівняльно-історичного? Яке практичне застосування має зіставний метод?

15. Яка мета структурного методу? В яких методиках реалізується структурний метод? Чим структурний метод відрізняється від описового? Що в них спільне?

16. Розкрийте методику дистрибутивного аналізу.

17. Що таке аналіз за безпосередніми складниками? Де його застосовують?

18. У чому суть трансформаційного аналізу?

19. До вивчення яких мовних одиниць застосовують компонентний аналіз? Розкрийте його суть та практичне значення.

20. Які ще методи використовують у лінгвістичних дослідженнях?

1.2. Природа, сутність, функції та будова мови

Природа і сутність мови

Що таке мова? Здавалося б, на це запитання можна дуже легко відповісти, бо кожен із нас користується мовою в повсякденному житті і вона є для всіх звичайним явищем, над природою якого пересічні люди не замислюються. Однак відповіді на це просте запитання непрості. І хоч спроби такі було зроблено ще вченими давніх Китаю, Індії, Греції та Риму, й донині однозначного розв'язання цієї проблеми немає. У науці відомі три погляди на природу мови. Одні вчені розглядали мову як біологічне явище, другі — як психічне, а треті — як суспільне. Так, скажімо, німецький мовознавець Август Шлейхер (1821—1868), який започаткував **натуралістичний напрям** у мовознавстві, вважав, що мова — природний організм, який народжується, розвивається, старіє й умирає. Німецькі вчені Макс Мюллер (1823—1900) та Йоганн-Готфрід Гердер (1744—1803) розглядали мову як явище психічне. Можна вважати, що такого ж погляду дотримувалися Вільгельм фон Гумбольдт (1767—1835), який розглядав мову як "дух", тобто свідомість народу, та Олександр Потебня (1835—1891). Репрезентований цими вченими напрям у мовознавстві отримав назву **психологічного**.

Більшість учених інтерпретують мову як явище соціальне. Таке трактування мови започаткували вже Дені Дідро (1713—1784), Ж.-Ж. Руссо (1712—1778), Мішель Бреаль (1832—1915), а згодом обґрунтували Поль Лафарг (1842—1911), Антуан Мейє (1866—1936), Жозеф Вандрієс (1875—1960), Фердинанд де Соссюр (1857—1913), Альбер Сеше (1870—1946), Ш. Баллі (1865—1947), яких вважають основоположниками **соціологічного** напрямку в мовознавстві.

Мова, безумовно, не є біологічним явищем, бо вона не закладена в біологічній природі людини. Якщо б вона мала біологічну природу, то дитина, народившись, одразу б сама заговорила. Однак такого не буває. Дитину потрібно навчити мови. Діти, які з якихось причин опинилися поза суспільством, стають безмовними. Науці відомо чимало випадків, коли діти виростили серед тварин. Вони, зви-

чайно, не розмовляли. Більше того, повернувшись у людський колектив, діти вже не могли спілкуватися навіть на примітивному рівні, оскільки пропустили так званий сензитивний період (вік від 2 до 5 років) — період найактивнішого опанування мови. Так, наприклад, у 1963 р. в журналі "Наука и жизнь" (№ 1) було опубліковано замітку "Син вовчиці", де йшлося про знайденого в Індії голого хлопчика, що, очевидно, відстав від вовчої зграї. Йому було приблизно вісім років. У лікарні, куди його помістили, він лавив, їв тільки сире м'ясо, воду хлебтав по-вовчому, гарчав на тих, хто наближався до нього, і кусав тих, хто пробував до нього доторкнутися. Через три місяці хлопчик звик до медичного персоналу і їжі, яку вживали люди, але протягом наступних дев'яти років так і не зміг навчитися говорити. Коли його одного разу привели в зоопарк, він зацікавився вовками і навіть захотів залишитися з ними в клітці. Як бачимо, мова не успадковується, як колір волосся чи форма обличчя.

Про те, що мова не є біологічним явищем, свідчить і той факт, що межі мов і рас не збігаються. Так, скажімо, представники чорної (негроїдної) раси, негри США, розмовляють англійською мовою. Представники жовтої (китайці, японці, корейці та ін.) користуються різними мовами. Дитина розмовляє мовою людей, серед яких живе й виховується.

Дехто як аргумент на користь біологічної природи мови наводить феномен "єдиної дитячої мови": першими "словами" всіх дітей незалежно від їх етнічної належності є звукові комплекси типу *па-па*, *ба-ба*, *ма-ма*. Однак це не осмислені слова, а лише дитяче лепетання. Діти вимовляють першими саме ці звукові комплекси, бо губні приголосні в поєднанні з голосним [а] є найлегшими для відтворення (вимова губних вимагає значно менше зусиль, ніж вимова язикових, а для вимови [а] потрібно лише відкрити рот і творити звук). Та й значення цих слів у різних мовах не збігаються. Так, *мама* в українській мові має значення "мати", а в грузинській — "батько"; *папа* в російській мові означає "батько", а в українській — "хліб"; *баба* в українській мові означає "бабуся", а в турецькій — "батько". Отже, єдиної дитячої мови нема.

Мову не можна розглядати і як явище психічне. Оскільки психіка в кожній людини своя, неповторна, то за умови психічної природи мови на світі було б стільки мов, скільки людей.

Мова — явище суспільне. Вона виникла в суспільстві,

обслуговує суспільство, є однією з найважливіших ознак суспільства і поза суспільством існувати не може.

Визнаючи суспільний характер мови, слід зазначити, що в мові є чимало такого, що пов'язує її з біологічними і психічними явищами. Так, скажімо, на відміну від інших приматів тільки людина має мовний ген, тобто природну схильність і здатність до оволодіння мовою. У мовленні окремих людей відображені їх психічні особливості, а в загальнонаціональній мові — психічний склад нації, її менталітет.

Функції мови

Про те, що мова є явищем суспільним, засвідчують її функції. Так, основними функціями мови є комунікативна і мислетворча, які мають виразний соціальний характер.

КОМУНІКАТИВНА ФУНКЦІЯ (від лат. *communicatio* "спілкування") — функція спілкування. Мова й створена для того, щоб спілкуватися, а спілкування можливе лише в суспільстві. Щоправда, існують й інші комунікативні засоби, наприклад, жести й міміка. У мовознавстві навіть існує думка, що спочатку люди спілкувалися за допомогою жестів і міміки і лише згодом — звуковою мовою. Як доказ комунікативної придатності жестів та міміки можна навести пантоміму. У театрі пантоміми та балетному спектаклі, де пантоміма відіграє значну роль, глядачам цілком зрозумілі "діалоги" дійових осіб і всі колізії подій. Однак у звичайному людському спілкуванні жести й міміка є лише допоміжними супровідними щодо звукової мови засобами. Допоміжними засобами спілкування можна якоюсь мірою назвати музику й живопис, проте якими б досконалими вони не були, замінити мови не можуть. У кожної людини музика й живопис викликають свої враження, почуття, думки. А от спілкуючись за допомогою мови, всі люди приблизно однаково розуміють висловлене. Тому-то мову вважають найважливішим засобом людського спілкування. До того ж комунікативну функцію виконує не тільки звукове мовлення, а й написані чи надруковані тексти.

МИСЛЕТВОРЧА ФУНКЦІЯ МОВИ — функція формування й формулювання думки. Мислення (думка) не тільки виражається словом, але й здійснюється в ньому. Не випадково один із найвидатніших мовознавців ХІХ ст. Гумбольдт назвав мову "органом, який творить думку".

Яка ж із названих двох функцій є головною? Одні вчені вважають, що найголовнішою функцією є комунікативна, інші — функція мислення. Обидві ці функції дуже тісно пов'язані між собою: для того, щоб спілкуватися, потрібно мислити й уміти передавати свої думки за допомогою мовних засобів.

Усі інші функції мови, про які йдеться в мовознавчій літературі, похідні від головних, вони є ніби уточненням, детальнішою видовою класифікацією їх. Так, з комунікативною функцією пов'язані такі конкретні функції: **фатична** (від гр. *phatós* "розказане"), тобто контактоустановлювальна; **репрезентативна** (від фр. *representation* "представництво") — функція позначення світу речей; **емотивна** — функція вираження почуттів, емоцій; **експресивна** (від лат. *expressio* "вираження") — функція самовираження, створення образу мовця, автора; **волюнтативна** (від лат. *voluntas* "воля") — функція волевиявлення; **прагматична** (від гр. *pragma* "дія") — функція, що вказує на ставлення мовця до висловленого; **естетична** (від гр. *aisthētikos* "такий, що стосується чуттєвого сприйняття") — функція вираження прекрасного, виховання естетичного смаку; метамовна (від гр. *meta* "після, за, між"; у сучасній термінології вживається для позначення таких систем, які використовують для дослідження чи опису інших систем) — функція використання мови для опису іншої мови, тобто спеціальної наукової мови (метамова фізики, хімії, кібернетики, логіки тощо).

Із мислетворчою функцією пов'язані **когнітивна** (від лат. *cognitus* "знання, пізнання"), або **гносеологічна** (від гр. *gnōsis* "знання, пізнання"), тобто пізнавальна, й акумулятивна (від лат. *accumulatio* "нагромадження") функції. Мислячи з допомогою мови, людина пізнає навколишній світ, нагромаджує (акумулює) знання про нього. Мова зберігає всі інтелектуальні здобутки попередніх поколінь, фіксує досвід предків. Так, зокрема, у словнику відображено результати розумової діяльності людства, класифікований і систематизований весь навколишній світ. Мова навіть часто підказує людині, як чинити в тому чи іншому випадку, що, наприклад, засвідчують усталені мовні звороти — фразеологізми: *Не знаючи броду, не лізь у воду; Сім раз відмір, один відріж* тощо. Засвоюючи мову, людина засвоює знання про світ, що значно скорочує і спрощує шлях пізнання, оберегає людину від зайвих помилок.

Деякі часткові функції, наприклад, **інформативна**, або **референтна** (від лат. *referens* "такий, що повідомляє"), пов'язані з обидвома головними. Інформація спершу осмислюється (формується і формулюється), а відтак передається.

Усі функції, як правило, реалізуються не ізольовано, а в різноманітних поєднаннях, бо кожне висловлювання здебільшого є багатофункціональним. У кінцевому результаті всі функції працюють на комунікацію, і в цьому сенсі комунікативну функцію якоюсь мірою можна вважати провідною.

Функції мови не можна сплутувати з функціями мовних одиниць (фонем, морфем, лексем, речень), про які йтиметься у відповідних розділах.

Мова і суспільство

Оскільки мова є суспільним явищем, то вона перебуває в тісному зв'язку із суспільством. Цей зв'язок є обов'язковим. З одного боку, мова створюється і розвивається суспільством, з іншого — без мови не було б суспільства. Суспільство обслуговують, крім мови, й інші явища — наука, техніка, ідеологія, культура, релігія тощо, однак мова виокремлюється із усіх інших суспільних явищ, бо вона обслуговує всі без винятку сторони життя й діяльності людини. Якщо, скажімо, ідеологія обслуговує певні суспільні класи, релігія — окремі групи людей, то мова — всі сфери соціуму як функціонального організму. Навіть трудова діяльність не могла б здійснюватися без мови.

Розвиток і функціонування мови значною мірою зумовлені станом суспільства. Так, зокрема, в мові відображається соціальна диференціація суспільства (класова, професійна, статева). На стан мови впливають демографічні процеси (зміни в чисельності населення, у співвідношенні жителів міста й села, міграційні процеси тощо), рівень загальної освіти народу, розвиток науки, створення державності тощо. Суспільство також може свідомо впливати на розвиток мови. Свідомий вплив суспільства на мову (цілеспрямовані урядові заходи) називають **мовною політикою**. Від цієї політики залежить мовна ситуація в багатомовному суспільстві: уряд може стимулювати розвиток багатомовності в державі, стримувати і звужувати функ-

ціонування мов недержавних націй, нерідко доводячи їх до повного вимирання, як це мало місце в Німеччині, СРСР, США. Так, зокрема, внаслідок онімечення у першій половині XVIII ст. зникла полабська мова. З тих же причин і приблизно в той самий період вимерла прусська мова. Така сама доля спіткала лужицьку мову, якою нині лише у двох округах Німеччини (Дрезденському і Котбуському) розмовляють 100 тис. осіб. Внаслідок зросійщення за роки панування тоталітарного комуністичного режиму в СРСР зникло понад 90 мов; деякі й нині перебувають на стадії змирання. Так, скажімо, водською мовою фінської групи в 1979 р. розмовляло лише декілька десятків людей старшого покоління в селах Лужиці, Піски, Краколє і Межники Ленінградської області. Іжорською мовою фінської групи в 1979 р. розмовляли 244 особи старшого покоління (Кингисеппський і Ломоносовський райони Ленінградської області), хоч ця мова раніше мала писемність, її викладали в школах. Вепською мовою нині розмовляють 3 тис. осіб (Карелія, Ленінградська і Вологодська області), писемності не має, функції її обмежені побутовим спілкуванням, а отже, і перспективи її неоптимістичні. У США зникло чимало індіанських мов.

Звуження функцій і відмирання мов спричиняється використанням нерідної мови в школах, вищих закладах освіти, масовим знищенням населення на завойованих територіях великих імперій, насильницьким виселенням корінних жителів із їхньої предковичної території та ін.

Мовна політика стосується і нормалізації літературної мови — вироблення та впровадження усних і писемних мовних норм (орфоепічних, орфографічних, у сфері слововживання), усталення термінології тощо.

Проблема взаємовідношення мови і суспільства охоплює й такі питання, як мова й народ; мова й особа (індивід); мова й класи та інші соціальні групи людей; мова, базис і надбудова.

Мова — загальнонародне явище. Народ — творець і носій мови. Одна особа безсилна будь-що змінити в мові, бо мова розвивається і змінюється за своїми об'єктивними законами. Так, наприклад, Тарас Шевченко є основоположником сучасної української літературної мови. Однак він створив не більше десятка слів і то переважно складних із уже наявних у мові простих слів (*широкополий, хребетносилый, синемундирний* тощо). Навіть геніальна особистість не здатна змінити мову, а може лише вияви-

ти приховані потенції мови, показати, як ефективно можна використати те, що в мові існує.

Оскільки мова є загальнонародним явищем, вона не може бути класовою (про класовість мови говорив академік М.Я. Марр). Якщо б кожен клас у суспільстві користувався своєю мовою, то таке суспільство перестало б існувати, бо неможливо було б налагодити механізм його функціонування. Саме тому в будь-якому класовому суспільстві засобом спілкування між різними класами є єдина загальнонародна мова. Заперечуючи класовий характер мови, не можна заперечувати класовий підхід до використання мови. Він виявляється, по-перше, у використанні чужої ("престижної") мови в повсякденному житті вищих класів. Так, скажімо, російська буржуазія XVIII—XIX ст. користувалася французькою мовою (правильніше сказати "смесью французского с нижегородским", як дотепно зауважив Грибоедов); українська партійна номенклатура радянського періоду переходила на "панську" російську мову, таким чином дистанціюючись від "колхозного язика", як і частина сполонізованої верхівки в роки польського панування на західноукраїнських землях перейшла на польську мову, знехтувавши "хлопською мовою".

По-друге, класовий підхід до використання мови полягає і в надмірному зживанні іншомовних слів, штучно створених мовних зворотів, у вимові слів на іноземний лад (згадайте мовні покручі двох дам з "Мертвих душ" М. Гоголя і Проні Прокопівни із "За двома зайцями" М. Старицького), тобто у виробленні соціального діалекту.

По-третє, класовий підхід до використання мови полягає у виділенні певних слів і затемненні інших або їх усуненні з мовлення, часом навіть у вкладанні в слово іншого змісту, ніж воно має в загальнонародній мові.

Диференціацією суспільства зумовлена особлива мова декласованих елементів — жебраків, злодіїв, бомжів тощо. Це своєрідні засекречені таємні мови, створені з метою "зашифрування" від посторонніх передаваного повідомлення.

Із суспільним розшаруванням пов'язана професійна диференціація мови. Існують різні професійні субмови (підмови), які, як правило, відрізняються від загальнонародної мови лише спеціальними словами. Так, у мові гончарів уживаються такі слова, як *пук* "середня випукла частина виробу", *криси* "верхні краї виробу", у мові друкарів — *кегель*, *капітель*, *курсив*, *петит* (назви видів шрифту), у мо-

ві ливарників — *горно, блюмінг, мартен, шихта, шлак* та ін. До професійних підмов належать і підмови різних наук (підмова радіоелектроніки, біохімії, кібернетики тощо). Окремо виділяють професійний жаргон (у мові шоферів *бу-блик* "рульове колесо автомашини", *двірники* "рухома стрілка для механічного очищення вітрового скла").

Суспільний характер має й територіальна диференціація мови. Як правило, територіальні особливості кожної мови полягають у вимові звуків, у слововживанні, у граматичних формах і синтаксичних конструкціях. Так, скажімо, в західних областях України вживають такі специфічні слова, як *стрий* "дядько по батькові", *вуйна* "тітка по матері", *файний* "добрий", "гарний", граматичні конструкції типу *Я ся бою, Ходив єм до него* тощо. Засоби спілкування на обмеженій території називають діалектом. Чим суспільство слабше економічно й політично, тим у ньому більше місцевих говорів. Так, на декілька тисяч аборигенів Австралії припадає 200 діалектів. Нерідко мовні діалекти настільки різняться, що це утруднює взаєморозуміння між членами одномовного суспільства. Наприклад, німцю, що розмовляє нижньонімецьким діалектом, важко зрозуміти німця, який розмовляє верхньонімецьким. Між діалектами китайської мови різниця більша, ніж, скажімо, між чеською і словацькою чи українською і білоруською мовами. Діалекти і незначні територіальні відмінності в мові — *говірки* — вивчає лінгвістична наука діалектологія.

Діалекти протиставляються літературній мові. Літературна мова — це мова, оброблена майстрами слова, письменниками. Від діалектної мови вона відрізняється тим, що має певні кодифіковані (зафіксовані у словниках та підручниках) норми щодо вимови, слововживання, граматичних форм, яких повинні дотримуватися мовці. Це своєрідний зразок, еталон правильного користування мовою.

Літературна мова виступає в усній та писемній формах і характеризується стилістичною диференціацією. Стили різняться стійкими особливостями у використанні мовних засобів. Існують розмовно-побутовий, газетно-публіцистичний, професійно-технічний, офіційно-діловий і науковий стилі. Деякі вчені як окремий стиль розглядають ще мову художньої літератури, хоч у ній можуть виявлятися ознаки всіх стилів. Кожен стиль має лексичні та граматичні особливості. Так, зокрема, яскравую

ознакою наукового стилю є спеціальна термінологія, офіційного — мовні штампи, газетно-публіцистичного — публіцистичні слова та вирази. Функціональні стилі мови ще раз засвідчують, що мова залежить від потреб суспільства.

Стосовно взаємовідношення між мовою і такими соціальними поняттями, як базис (сукупність виробничих відносин, що становлять економічну структуру суспільства) і надбудова (сукупність політичних, юридичних, релігійних, філософських та інших поглядів, що характеризують певний базис), слід зазначити, що мова не змінюється зі зміною базису, як то характерно для надбудови. Отже, мова не належить до надбудовних явищ. Вона обслуговує різні базиси і різні надбудови, тоді як надбудовні явища (ідеологія, культура тощо) обслуговують лише один певний базис. Тому неправильним було поширене в марксистській філософії положення про те, що мова є формою національної культури. Культура, по-перше, належить до надбудовних явищ, які змінюються зі зміною базису (правда і тут є винятки: високохудожні твори мистецтва та літератури, створені ще в рабовласницькому суспільстві, і нині є дійовим засобом виховання високих моральних і духовних якостей людини), тоді як мова існує доти, доки існує певний етнос. По-друге, кожне суспільне явище має свою форму і зміст. Мають форму та зміст і культура, і мова. Формою вияву культури є живопис, опера, балет тощо, змістом культури є та інформація, яку вона несе. Формою мови є звукова оболонка слів, граматичні форми тощо, а змістом — семантика її одиниць.

Отже, мова і суспільство перебувають у тісному взаємозв'язку. Немає жодної суспільної сфери, куди б не проникла мова. Вплив суспільства на мову і мови на суспільство вивчає спеціальна лінгвістична дисципліна — соціолінгвістика.

Мова і мислення

Мислення — узагальнене й абстрактне відображення мозком людини явищ дійсності в поняттях, судженнях й умовиводах. Мисленню властиві такі процеси, як абстракція, узагальнення, аналіз, синтез, постановка певних завдань і знаходження шляхів їх розв'язання, висунення гіпотез тощо.

Щодо мови і мислення в науці існували два протилежні й неправильні погляди — ототожнення мови й мислення (Д. Шлейєрмахер, Й.-Г. Гаман) і відривання мови від мислення (Ф.-Е. Бенекє). Представники першої точки зору вважали, що мова — це всього лише форма мислення. А оскільки відомо, що кожне явище має форму і зміст, то мова й мислення разом становлять один об'єкт. Представники протилежного погляду стверджували, що мова й мислення між собою абсолютно не пов'язані, мислення не залежить від мови, воно здійснюється в інших формах.

Насправді мова й мислення тісно пов'язані між собою, але цей зв'язок не є простим, прямолінійним, тому єдність мови та мислення не є їх тотожністю. З одного боку, немає слова, словосполучення, речення, які б не виражали думки. Однак мова — це не мислення, а лише одне з найголовніших знарядь, інструментів мислення. З іншого боку, існують й інші форми мислення, які здійснюються невербально (несловесно).

Загалом існує три типи мислення: а) чуттєво-образне (наочно-образне); б) технічне (практично-дійове); в) поняттєве (словесно-логічне).

ЧУТТЄВО-ОБРАЗНЕ МИСЛЕННЯ — мислення конкретними образами, картинами (в мозку прокручується своєрідний фільм). Воно притаманне не тільки людині, а й вищим тваринам — собакам, кішкам, мавпам тощо. Уявіть собі таку картину. Увечері господиня залишила незакритою сметану на кухні. Вранці приходить на кухню приготувати сніданок і бачить, як кішка доїдає сметану. Розлютившись, господиня хапає кішку і вдаряє її. Наступного ранку, побачивши господиню на кухні, кішка стрибає зі столу й ховається за буфетом, хоч на цей раз вона нічого поганого не вчинила. Перед нею виник учорашній образ розлюченої господині.

Чуттєво-образне мислення властиве всім людям, а особливо представникам творчих професій (письменникам, художникам, артистам, режисерам, балетмейстерам тощо). Існування цього типу мислення переконливо заперечує поширену донедавна думку, що мислення протікає тільки в словесній формі. Коли художник-мариніст І. Айвазовський писав картину "Дев'ятий вал", він не обмірковував її за допомогою слів, а переніс на полотно образ, який визрів у його романтичній уяві: неосяжна велич й буйна могутність морської стихії, вогненні присмерки, грайливе на хвилях місячне світло, відвага людей, які мужньо борються з розбуханою стихією.

ТЕХНІЧНЕ (ПРАКТИЧНО-ДІЙОВЕ) МИСЛЕННЯ — здійснюється без участі мови. Воно, як і наочно-образне мислення, властиве вищим тваринам і людині. Чи не першим на цей тип мислення звернув увагу німецький філософ Г.-В.-Ф. Гегель, який, зокрема, вказав на те, що безпосередня трудова діяльність, скажімо праця каменяра, обов'язково вимагає мислення. Трудові дії людини, як елементарні дії вищих тварин, осмислені. Так, наприклад, якщо високо підвісити банан, то мавпа, щоб його дістати, ставить ящик, бере в передні кінцівки палку, вилазить на ящик і збиває банан.

Практично-дійове мислення притаманне всім людям, але найбільшою мірою спеціалістам технічних професій. Інколи інженеру легше створити нову машину, ніж захистити свій проект (важко підбирати потрібні слова та вирази). А від тих, хто працює на комп'ютерах, можна почути, що вони мислять машинною (комп'ютерною) мовою.

ПОНЯТТЄВЕ МИСЛЕННЯ — здійснюється за допомогою мови. Абстрактні поняття про любов і ненависть, життя і смерть, мову й мислення, науку й культуру, теорію відносності А. Ейнштейна чи гіпотезу вроджених граматичних структур Н. Хомського осмислити і передати без участі мови неможливо. Однак слід зауважити, що людина і в цьому випадку не завжди мислить вслух, тобто вимовляючи слова. Частіше люди мислять за допомогою внутрішнього мовлення ("про себе"), яке відрізняється від зовнішнього тим, що є згорнутим, зредукованим.

У людей усі типи мислення переплітаються, але переважує поняттєве, тобто основним знаряддям мислення є мова.

Про те, що мова і мислення не тотожні, засвідчують й інші факти. Так, зокрема, мислення не має властивостей матерії, воно є ідеальним, тоді як мова має ідеальний (семантика) і матеріальний (звукова оболонка слів, матеріально виражені граматичні форми тощо) аспекти. Будова мови і будова мислення не збігаються. Мова і мислення оперують різними одиницями (фонема, морфема, слово, речення — поняття, судження, умовивід). Щоправда, багатівіковий процес оформлення й вираження думок за допомогою мови зумовив розвиток низки граматичних категорій, які частково збігаються з деякими категоріями мислення (підмет — суб'єкт, присудок — предикат, додаток — об'єкт, означення — атрибут).

Нарешті, ще одним вагомим доказом того, що мова і

мислення нетотожні явища, є їхнеодночасне виникнення. Історично мислення виникло раніше, воно передує мові. Саме тому й функції мови щодо мислення змінювалися. Спершу мова лише включалася в процеси мислення, доповнювала практично-дійове і наочно-образне мислення. З часом вплив мови на мислення зростав і мова стала основним знаряддям мислення.

Мова як знакова система

У світі існують різноманітні системи знаків, які служать для передачі інформації. Серед них, наприклад, дорожні знаки, морська сигналізація прапорцями, воєнні сигнали, азбука Морзе, знаки ввічливості, математичні, хімічні, топографічні та інші знаки. Різні системи знаків вивчає особлива наука — семіотика (від гр. *semeion* "знак").

***Знак** — матеріальний, чуттєво сприйманий предмет, який є представником іншого предмета і використовується для отримання, зберігання і передачі інформації.*

Як бачимо, основними ознаками знака є матеріальність (його можна бачити, чути, тобто сприймати органами чуттів), використання його для позначення чогось, що перебуває поза ним, інформативність. Позначаючи якусь річ, знак не пов'язаний із нею природним зв'язком. Тут зв'язок суто умовний і довільний, через що один і той самий знак може використовуватися в різних знакових системах і відповідно мати різне значення. Так, наприклад, знак ! у дорожній сигналізації означає "небезпечна дорога", в математиці — "факторіал", а в пунктуації — "знак оклику".

Отже, своє значення знак отримує в певній системі. Поза системою він не є знаком, бо нічого не означає. Так, скажімо, зелене світло на ялинці жодного комунікативного смислу не несе. Те саме зелене світло в триколірній сигнальній системі світлофора означає "проїзд чи перехід дозволено".

Мова є однією зі знакових систем. У цьому легко переконатися, взявши до уваги той факт, що будь-який знак іншої семіотичної системи можна передати словом чи якимось іншим мовним виразом. Так, скажімо, можна пока-

зати рукою на двері, а можна цей знак замінити словом *вийдіть*; математичний знак + передати словом *плюс*, сигнал азбуки Морзе • • • —• • • • — словом *сос* (аббревіатура, яка виникла з перших букв англійського виразу *save our souls* "врятуйте наші душі").

Однак не все, що є в мові, можна вважати знаком, а лише те, що служить для передачі інформації. Особливо взяті звуки мови не є знаками, бо вони нічого не означають. Вони мають план вираження і не мають плану змісту. Тому спілкуватися за допомогою лише окремих звуків неможливо.

Немає підстав уважати повноцінним знаком і морфему, бо самостійно вона, як правило, значення не виражає, а тільки у складі слова. Так, зокрема, визначити, яке значення має ізольовано взяте закінчення *-а*, неможливо, тоді як у складі конкретних слів воно легко встановлюється. Наприклад: *рік-а* — називний відмінок, однаина, жіночий рід; *стол-а* — родовий відмінок, однаина, чоловічий рід; *імен-а* — називний відмінок, множина, середній рід. Морфема не може самостійно реалізувати своє значення, тому її називають напівзнакомом.

Лексема (слово) має план вираження і план змісту, який реалізується самостійно, тому лексему вважають справжнім знаком. Лексема як знак складається з знаків (фонем). За допомогою обмеженого числа фонем (за термінологією датського лінгвіста О. Єсперсена — фігур) можна створити необмежену кількість знаків (лексем). У цьому виявляється так званий принцип мовної економії.

Речення не можна вважати знаком, бо воно вже складається зі знаків і належить до рівня структур.

Мовні знаки, як і знаки інших семіотичних систем, є умовними, довільними. Вони не мають органічного зв'язку з явищами, які позначають. Про умовність мовних знаків свідчить і те, що одне й те саме поняття в різних мовах позначається різними звуковими комплексами (пор.: укр. *цвях*, рос. *гвоздь*, чеськ. *hřebík*, словацьк. *klinec*, болг. *пирдн*, нім. *Nagel*, англ. *nail*, фр. *clou*, італ. *chiodo*, рум. *cui*, порт. *prego*, ісп. *clavo*, угор. *szeg*, гр. *καρφί*; укр. *вода*, нім. *Wasser*, англ. *water*, фр. *eau*, ісп. *agua*, лит. *vanduo*, рум. *apa*, фін. *vesi*, тур. *su*, угор. *víz*) і, навпаки, однакові звукові комплекси в різних мовах мають різне значення (укр. *луна* — "відгомін", рос. *луна* — "місяць", рос. *конец* "кінець", болг. *конец* "нитка", укр. *магазин* "крамниця", англ. *magazine* "журнал", укр. *диван* "рід великих м'я-

ких меблів для сидіння і лежання", польск. *dywan* "килим").

Однак мова як знакова система відрізняється від усіх інших знакових систем. Вона на відміну від інших знакових систем, які є штучними, особлива, дуже складна природна знакова система. Ця особливість стосується не тільки її структури, яка має багаторівневу організацію, а й багатства її функцій. Мова є універсальною, всеосяжною знаковою системою. Будь-яку іншу знакову систему можна передати мовою, а навпаки зробити неможливо. Усе, що ми можемо передати за допомогою мови, неможливо передати ні дорожніми сигналами, ні математичною чи хімічною символікою, ні навіть тими знаковими системами, які є похідними від мови (азбука Морзе, мова жестів тощо). Невербальні форми спілкування (міміка, жести) є допоміжними, супровідними щодо мови засобами. Їх вивчає наука паралінгвістика (від гр. *para* "біля, при" — префікс, що означає суміжність, перебування поруч, переміщення, відступ, відхилення, зміну).

Особливе місце мови серед знакових систем пояснюється ще й тим, що мова є найпотужнішим засобом формування думки.

Мова і мовлення

Усе те, що пересічні мовці розуміють під словом *мова*, насправді є власне мовою і мовленням. Розмежування мови і мовлення теоретично обґрунтоване швейцарським лінгвістом Ф. де Соссюром — одним із найвідоміших теоретиків мовознавства й основоположників сучасного етапу в мовознавстві.

Незаперечним фактом є те, що існує єдина українська мова. Однак кожен із тих, для кого українська мова є рідною, користується нею по-своєму. Мовець бере з неї не все (всього він не зможе засвоїти за життя), а лише те, що йому вкрай необхідне і відповідає його мовним уподобанням. Іншими словами, кожного мовця характеризує власне мовлення, яке є унікальним, неповторним.

Мова — система одиниць спілкування і правил їх функціонування.

Іншими словами, мова — це інвентар (словник) і граматики, які існують у потенції, в можливості.

Мовлення — конкретно застосована мова, засоб спілкування їх реалізації.

До мовлення належать говоріння (мовленнєвий акт) і результати говоріння (текст). Правомірно говорити про мовлення окремої людини, про мовлення молоді, усне побутове мовлення, художнє мовлення тощо. Усе це — різне використання можливостей мови.

Для того щоб краще зрозуміти різницю між мовою і мовленням, Ф. де Соссюр наводив аналогію з шахами. Шахова дошка, шахові фігури та правила шахової гри — мова; конкретне розігрування шахової партії — мовлення.

Загалом мову і мовлення розрізняють за такими параметрами:

1. Мова — явище загальне, абстрактне; мовлення — конкретне. Загальне (мова) реалізується в конкретному (мовленні). Конкретність мовлення виявляється в тому, що його можна чути, записати на магнітну стрічку, бачити і прочитати (якщо йдеться про текст). Мову безпосередньо спостерігати неможливо. Саме тому лінгвіст має справу з мовленням (вивчає звучне мовлення або тексти). Завдання лінгвіста "добути" з мовлення мову.

2. Мова — явище відносно стабільне, довговічне, загальноприйняте; мовлення — динамічне (рухливе), випадкове й унікальне. Так, наприклад, сучасна українська літературна мова охоплює період від І. Котляревського до наших днів. Її норми (орфоепічні, орфографічні, лексичні та граматичні) є відносно стабільними й загальноприйнятими. У мові немає помилок, у ній усе правильно. У мовленні люди можуть припускатися помилок. Мову можна порівняти з написаною композитором симфонією. Під час виконання симфонії (мовлення) хтось із музикантів помилково може "взяти" не ту ноту. Зрештою, і весь твір по-своєму може бути "прочитаний" і інтерпретований у диригентом.

Унікальність мовлення полягає у своєрідному використанні мовних засобів, у вживанні оказіональних (випадкових) слів, словоформ, словосполучень тощо. Наприклад, в одній поезії І. Драча є така фраза: *Вагітна скрипка стане породіллю*. Українська мова словосполучення *вагітна скрипка* не допускає, однак в оказіональному поетичному мовленні І. Драча воно виявилось ви-

сокохудожнім та ефективним (яскраво передає ситуацію очікування гри на скрипці, бажання скрипаля відтворити, а слухача почути її мелодійні звуки). Чи візьмемо есенінське *Отговорила роща золотая березовым веселым языком*. У російській мові немає словосполучень *роща отговорила, березовый язык*, але в мовленні С. Єсеніна такі "порушення" мовних норм стають яскравим художнім засобом.

3. Мова — явище психічне, а мовлення — психофізичне. Мова існує в індивідуальних мозках, у душах, у психіці людей, які становлять певну мовну спільність. Мовлення, крім психічного, має ще фізичний (фізіологічний) аспект, пов'язаний із його породженням і сприйманням. Особливо помітний цей аспект при звуковій (акустичній і фізіологічній) характеристиці мовлення. Мовлення можна характеризувати за темпом, тембром, тривалістю, гучністю, артикуляційною чіткістю, акцентом тощо.

4. Мовлення — лінійне, мова — нелінійна. Мовлення розгортається в часі. Для того щоб вимовити якусь фразу, потрібен певний часовий проміжок, бо слова вимовляються послідовно одне за одним. А в мові всі звуки, слова, словоформи тощо існують одночасно. На відміну від мовлення, мова має ієрархічну будову.

Дехто з мовознавців протиставляє мову мовленню, як соціальне індивідуальному. Насправді і мова, і мовлення — явища соціальні, бо основна функція мови — бути засобом спілкування, і люди розмовляють (користуються мовленням) не для того, щоб демонструвати своє вміння говорити, а щоб передати комусь якусь інформацію. Щоправда, мовлення має й індивідуальний аспект. Воно є індивідуальним за виконанням, завжди належить конкретним людям. Індивідуальність мовлення проступає у відборі мовних елементів, в улюблених синтаксичних конструкціях, у частотності вживання мовних засобів, у мимовільних чи навмисних порушеннях мовних норм тощо.

З історичного погляду мовлення первинне, а мова вторинна. Спершу виникали в мовленні окремі слова, фрази тощо, а згодом із фактів мовлення склалася мова. З погляду сучасності, навпаки, мовлення твориться з фактів мови: для вираження думки мовець відбирає з мови необхідні мовні одиниці й оформляє їх у фразу за наявними в мові граматичними правилами.

Однак слід пам'ятати, що мова і мовлення тісно пов'язані між собою: мова не тільки породжує мовлення, стримує його неспинну стихію, а й живиться ним, змінюється, розвивається під його впливом. У мовленні з'являється нове, оказіональне, яке з часом може проникнути в мову, стати фактом мови.

• Мовленнєву діяльність, а саме психічні закономірності породження та сприйняття мовлення, механізми, які керують цими процесами і забезпечують оволодіння мовою, а також мовну здатність людини в контексті її психічних та інтелектуальних здібностей вивчає психолінгвістика, яка виокремилася як лінгвістична дисципліна в середині ХХ ст.

Структура мови

Мова є системою. Система — це сукупність взаємопов'язаних і взаємозумовлених елементів. Якщо з системи вилучити якийсь елемент, вона не зможе функціонувати або її функціонування буде недостатньо ефективним. Уявіть собі, що з нашої мови зник звук [б]. У такому випадку слова, які мають цей звук, довелося б вимовляти без нього або замість нього вживати найближчий за звучанням до нього звук [п], що призвело б до непорозумінь.

Кожна система має свою структуру. Структура — це спосіб організації системи, її внутрішня будова. Так, зокрема, мова має чотирирівневу (чотириарусну) будову. Найнижчим рівнем є фонологічний, далі йде морфологічний, відтак лексико-семантичний, і найвищим рівнем є синтаксичний. Кожен рівень має свою одиницю: фонологічний — фонему, морфологічний — морфему, лексико-семантичний — лексему (слово), синтаксичний — речення. Усі названі рівні становлять собою окремі системи і вивчаються окремими лінгвістичними науками: фонологічний — фонологією, морфологічний — морфологією, лексико-семантичний — лексикологією і синтаксичний — синтаксисом.

Мовні рівні не є автономними, незалежними. Вони взаємопов'язані. Із фонем будуються морфеми, з морфем — лексеми, з лексем — речення. Отже, мова складається з чотирьох систем, які утворюють загальну систему мови.

Синхронія і діяхронія

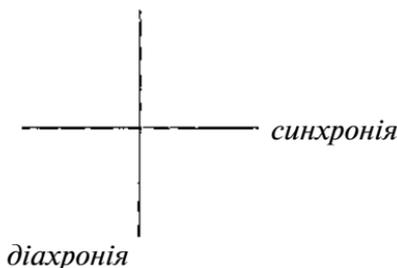
Мова є явищем відносно стабільним. Для мовців вона протягом усього життя здається незмінною. Однак не можна не помітити, що давньоукраїнська мова епохи Київської Русі і сучасна українська мова помітно різняться. Поступові кількісні зміни у мові протягом століть зумовили якісні зміни, причому такі, що сучасному мовцеві важко зрозуміти давні тексти. Отже, мова — це одночасно і жива діяльність, і продукт минулого. Відповідно в мовознавстві розрізняють стан мови та розвиток мови. Існує два підходи до вивчення мови: вивчення мови на певному часовому зрізі та вивчення мови в її історичному розвитку протягом тривалого часу.

Для позначення цих понять (стану мови, її певного часового зрізу, з одного боку, і розвитку, зміни мови протягом тривалого часу — з іншого) в мовознавстві використовують терміни синхронія і діяхронія.

Синхронія (від гр. *syn* "разом" і *chronos* "час", тобто "одночасність") — 1) стан мови в певний момент її розвитку, в певну епоху; 2) вивчення мови в цьому стані (в абстракції від часового чинника).

Діахронія (від гр. *dia* "через" і *chronos* "час", тобто "різночасність") — 1) історичний розвиток мови; 2) дослідження мови в часі, в її історичному розвитку.

Синхронія, таким чином, — це горизонтальний зріз (вісь одночасності), а діяхронія — вертикальний зріз (вісь послідовності). Графічно їх можна позначити так:

Для мовців важлива синхронія, тобто мову треба знати такою, якою вона є нині. Щоб добре володіти сучасною мовою, не обов'язково знати історію мови, як

змінювалися звуки, які з них зникли, а які з'явилися, скільки колись було форм граматичного числа (однина, двоїна, множина), часових форм дієслова (теперішній, чотири форми минулого часу — аорист, перфект, імперфект і плюсквамперфект, три форми майбутнього часу — проста і дві складні, аналітичні) тощо. Навряд чи ефективніше вплинуло б на практичне користування сучасною мовою знання мовцем того, що слово *верблюд* колись означало "слон", а слово *підлий* — "простонародний, неродовитий".

Для дослідника мови важливі обидва аспекти — синхронічний і діяхронічний. Для того щоб добре усвідомити сучасний стан мови, необхідно дослідити її історичний розвиток. Відповідно до двох підходів до вивчення мови розрізняють мовознавство синхронічне і діяхронічне.

Результати синхронічного мовознавства використовують для створення описових граматик різних мов, нормативних словників, розробки алфавітів для безписемних мов, для теорії і практики машинного перекладу. Коли ж мовознавець хоче дослідити історію мови, закони її розвитку, він це може зробити лише за діяхронічного підходу до вивчення мови.

Синхронію і діяхронію не можна ототожнювати й змішувати. На це ще в XIX ст. вказував російський мовознавець П.Ф. Фортунатов: "Велика помилка — змішування фактів, які існують у даний час у мові, з тими, які існували у ній колись". Про це завжди повинен пам'ятати вчитель-словесник. Якщо, скажімо, дається завдання визначити морфемний склад слова *подушка*, то з погляду сучасного стану мови в ньому можна виділити корінь *подуш-*, суфікс *-к-* і закінчення *-а*. Колись це слово членувалося на морфемі по-іншому: префікс *под-*, корінь *-уш-*, суфікс *-к-* і закінчення *-а*. Мотивація слова була такою: "те, що кладеться під вушко". Нині ця мотивація забута і слово *подушка* не пов'язується живими словотвірними зв'язками зі словом *вухо*.

Водночас синхронію і діяхронію не можна розривати, оскільки сучасний стан мови є продуктом минулого її розвитку. Глибинне пізнання мови можливе лише за умови всебічного її вивчення як у синхронії, так і в діяхронії.

Слід пам'ятати, що синхронію і діяхронію не можна ототожнювати зі статикою і динамікою. На будь-якому синхронному зрізі, тобто в будь-який момент, мова є жива діяльність, вона не є статичною, а постійно змінюється.

Література

ОСНОВНА

1. **Карпенко Ю.О.** Вступ до мовознавства. — К. — Одеса, 1991. — С 15-52.
2. **Дорошенко С.І., Дудик П.С.** Вступ до мовознавства. — К., 1974. — С 24—43.
3. **Реформатский А.А.** Введение в языковедение. — М., 1996. — С. 15-50
4. **Головин Б.** Введение в языкознание. — М., 1983. — С 8-24.
5. **Маслов Ю.С.** Введение в языкознание. — М., 1987. — С 7—32.
6. **Кодухов В.И.** Введение в языкознание. — М., 1987. — С 21—44.

ДОДАТКОВА

1. **Баранникова Л.И.** Введение в языкознание. — Саратов, 1973. — С 5—24.
2. **Перетрухин В.Н.** Введение в языкознание. — Воронеж, 1972. — С 6—8, 18—32.
3. **Шайкевич А.Я.** Введение в лингвистику. — М., 1995. — С 4—8.
4. Мова, людина, суспільство. — К., 1977.
5. **Русанівський В.М.** Мова в нашому житті. — К., 1989.
6. Мова у соціальному і культурному контексті. — К., 1977.
7. Мова і духовність нації. — К., 1992.
8. **Панов Е.Н.** Знаки, символи, мови. — М., 1980.
9. **Кисленко Ю.І.** Системна організація мови. — К., 1997.
10. **Радевич-Винницький Я.К.** Україна: Від мови до нації. — Дрогобич, 1996.

Запитання. Завдання

1. Які погляди на природу мови відомі в науці?
2. Доведіть, що мова є суспільним, а не біологічним чи психічним явищем.
3. Назвіть основні функції мови. Охарактеризуйте їх.
4. Розкрийте зв'язки мови із суспільством.
5. Що таке мовна політика? Яких мовних сфер торкається мовна політика?
6. У яких взаємозв'язках перебувають мова і народ; мова й індивід; мова і класи та інші соціальні групи; мова і надбудова?

7. Що таке професійна і територіальна диференціація мови?
8. Що розуміють під літературною мовою? Якими рисами характеризується літературна мова? Чим вона відрізняється від загальнонародної мови?
9. Які стилі літературної мови ви знаєте?
10. У яких взаємозв'язках перебувають мова і мислення? Чи є мова єдиним засобом мислення? Який тип мислення пов'язаний із мовою?
11. Дайте визначення знака. Доведіть, що мова є однією із знакових систем.
12. Що в мові є знаком?
13. Чим відрізняється мова як знакова система від ІНШИХ (штучних) знакових систем?
14. Як розрізнити мову і мовлення? Яке практичне значення має розмежування мови і мовлення?
15. Дайте тлумачення термінів система і структура? Доведіть, що мова є системною.
16. Охарактеризуйте структуру мови. Назвіть основні мовні одиниці. Які лінгвістичні дисципліни вивчають різні рівні мовної структури?
17. Дайте визначення термінів *синхронія* і *діахронія*. У яких випадках виправданий суто синхронічний, а в яких суто діахронічний підходи до вивчення мови? Чим відрізняються синхронія і діахронія від статичної й динамічної?

1.3. Походження і розвиток мови

Проблема походження мови

Проблема походження мови є дуже складною. Припущення про походження мови робляться умовляючою шляхом міркувань, бо первісна мова не має пам'яток письма.

Перш ніж розглянути різні гіпотези з цієї проблеми, слід наголосити на тому, що питання походження мови треба відрізнити від питання походження конкретних мов світу. Конкретні мови, навіть дуже давні, виникли не раніше 10 тисяч років тому, тоді як людство заговорило декілька сот тисяч років тому.

Коли і як з'явилася мова, якою вона була на перших етапах розвитку людства цікавить людей із найдавніших часів, однак до наших днів немає загальноприйнятої відповіді на них.

В античні часи (V—IV ст. до н.е.) проблема походження мови порушувалася в межах філософських дискусій про сутність мови. Представники школи Платона вважали, що назви предметам даються не довільно, а відповідно до їх природи, що свідчить про природний характер мови і, відповідно, закономірну біологічну зумовленість її виникнення. Представники школи Демокріта стверджували, що назви зовсім не пов'язані з природою речей, що жоден предмет не потребує її. Назви предметів потрібні тільки людям для передавання думки про предмети іншим і тому встановлюються за умовною домовленістю. Це є свідченням того, що й мова виникла свідомо, за домовленістю.

У XVII—XIX ст. з'явилося кілька гіпотез походження мови — звуконаслідувальна, звукосимволічна, вигукова, соціального договору, трудових вигуків, жестів та ін.

Звукосимволічна гіпотеза полягає в тому, що мова виникла шляхом наслідування людиною звуків природи. Відтворення ревіння звірів, крику птахів, шуму води, вітру зумовлювало появу перших слів, наприклад, *му, гав-гав, дзін-дзін, бац, кап* тощо, від яких потім утворилися похідні типу *гавкати, гавкання, гавкіт; капати, капання, капля* тощо. Інколи подібні за звучанням звуконаслідувальні слова властиві декільком мовам: зозуля по-чеськи звучить *кукачка*, по-французьки *куку*, по-іспанськи *куко*, по-румунськи *кук*, по-болгарськи *к'укавіца*, по-словацьки

ку́кавіца, по-польськи *куку́лка*, по-російськи *кукушка*. Проте зазвичай звуконаслідувальні слова в різних мовах не збігаються.

Ця гіпотеза була започаткована ще Демокритом (460 до н.е. — ?) і Платоном (427—347 р. до н.е.). У XIX ст. її підтримував Вільям Уїтні (1827—1894).

Прийняти таку гіпотезу неможливо, бо згідно з нею мова виникла випадково, а не за необхідністю, тому існування суспільства для її виникнення не є обов'язковим. Слів, утворених шляхом звуконаслідування, дуже мало, причому в розвинених мовах їх значно більше, ніж у нерозвинених. І звучать вони в різних мовах, як було зазначено, неоднаково. Так, скажімо, українцям чується, що качка кричить *кря-кря*, англійцям — *квак-квак* (*quack* "крякати"), французам — *кан-кан* (*can-can* "крякати"), датчанам — *рап-рап* (*rappe* "крякати, гоготати"). А от найуживаніші слова (*вода, земля, небо, голова, рука, нога, очі, жити, їсти, пити, ходити* тощо) не мають нічого спільного зі звуконаслідуванням. До того ж, щоб наслідувати звуки природи, потрібно мати дуже гнучке мовлення, що передбачає тривалий попередній розвиток. Отже, серйозно сприймати цю гіпотезу немає підстав. Тому М. Мюллер жартівливо назвав її "теорією гав-гав".

Звукосимволічна гіпотеза. Вона є близькою до звуконаслідувальної. Деякі вчені навіть ототожнюють їх. Але оскільки в основу цієї гіпотези покладено не звуконаслідування, а звукосимволізм, що, безумовно, є іншим явищем, то цілком виправдано цю гіпотезу виокремлювати.

Згідно зі звукосимволічною гіпотезою між почуттями й емоціями людини і звуками є певний прямий зв'язок. Звуками людина передає свої враження про навколишній світ.

Ще давній мислитель Аврелій Августин (354—430) говорив, що слово *mel* "мед" приємне для слуху, а *acer* "гострий" — неприємне. Підтримували цю гіпотезу німецькі вчені Готфрід-Вільгельм Лейбніц (1646—1716), В. Гумбольдт, Якоб Грімм (1735—1868), Гейман Штейнталь (1823—1899), український мовознавець Олександр Потєбня (1835—1891), швейцарський мовознавець Шарль Баллі (1865—1947).

Лейбніц, зокрема, вважав, що звук [l] виражає щось м'яке і вказує на швидкість: нім. *leben* "жити", *lieben* "лю-

бити", *Lauf* "біг", *Löwe* "лев", *Luchs* "рись". За спостереженнями В. Гумбольдта, звукосполучення [li] передає уявлення про те, що ніби ллеться (*Lied* "пісня", *Licht* "світло"), а звук [w] асоціюється із неспокоєм, невідомістю (*wehen* "віяти", *Wind* "вітер", *Wolke* "хмара", *Wunsch* "бажання"). Що стосується міри вияву звукосимволізму в мові, то Лейбніц зазначав, що з розвитком мови сфера його дії стає все обмеженішою.

Критики цієї гіпотези як контраргумент наводять приклади, де ці "приємні звуки" служать для вираження не завжди приємних понять: *лай*, *балда*, *дилда* тощо. Однак дослідження 80-х років ХХ ст. свідчать на користь того, що власне звукосимволізм відіграв велику роль у виникненні мови.

ВИГУКОВА ГІПОТЕЗА (ЕМОЦІЙНА, ДОВІЛЬНИХ ВИГУКІВ). СуТЬ ЇЇ В ТОМУ, що предмети навколишнього світу викликали в людини певні почуття, і вона мимоволі вимовляла звуки, які й стали першими словами. А отже, слово — дзеркало душевного стану людини.

Скажімо, первісна людина натрапила в спеку на струмочок і від радості вигукнула "ах!". Від цього вигуку утворилися похідні — *ахати*, *ахання*, *ахало*, і таким чином формувалася мова.

Започаткували цю теорію епікурейці Давньої Греції (IV—III ст. до н.е.), які вважали, що виникнення мов зумовлене природною потребою людини виражати звуками свій душевний стан. Пізніше цю теорію підтримав Ж.-Ж. Руссо, який констатував, що "пристрасті зумовили перші звуки голосу" і що "мова перших людей була не мовою геометрів, як звичайно вважають, а мовою поетів". У Росії вигуківу теорію відстоював Д.М. Кудрявський (1867—1920).

Безумовно, не можна заперечувати значення емоцій і почуттів у розвитку мови, але прийняти вигуківу гіпотезу походження мови важко, бо головну причину виникнення мови вона вбачає в індивідуальному душевному стані людини. Виникнення мови, за цією теорією, є випадковим явищем (хоча зрозуміло, що жодна дитина не заговорить, поки не опиниться серед мовців). Вигуки, які виражають почуття, в різних мовах вимовляються по-різному (укр. *ну!*, англ. *yay!*). Та й, зрештою, не слід зводити мову лише до експресивної функції, тоді як у неї є й інші, до того ж важливіші функції.

ГІПОТЕЗА СОЦІАЛЬНОГО ДОГОВОРУ. Її основоположником вважають Діодора Сицилійського (90—21 рр. до н.е.), який писав: "Спочатку люди вели невлаштований спосіб життя, подібно до звірів, поодиноці виходили на пасовища і жились смачною травою і плодами. Біда навчила їх захищатися від звірів, допомагати один одному. Вони почали поступово впізнавати один одного. Їх звуки були ще неосмисленими і нечленороздільними, але поступово вони перейшли до слів і встановили символи для кожної речі, створили зрозуміле для них самих пояснення всього, що їх оточує".

Ця гіпотеза пов'язана зі згаданою вище полемікою щодо того, як речі дістали свої назви, тобто є розвитком учення Демокріта й Аристотеля про умовність, довільність назв (назви за домовленістю).

Гіпотезу соціального договору можна заперечити хоч би таким фактом: щоб домовитися, необхідно було вже мати мову.

ГІПОТЕЗА ТРУДОВИХ ВИГУКІВ. Виникла в другій половині XIX ст. Висунув її Людвіг Нуаре (1829—1889), підтримував Карл Бюхер (1847—1930). За цією гіпотезою, інстинктивні вигуки супроводжували колективні трудові дії. Спочатку вони були мимовільними, поступово перетворилися на символи трудових процесів. Первісна мова була набором дієслівних коренів.

Це, по суті, варіант вигукової теорії. Тільки тут вигуки виступають засобом ритмізації праці. Вони нічого не виражають, навіть емоцій. На думку О.О. Реформатського, ці вигуки не мають жодної мовної функції: ні комунікативної, ні номінативної, ні експресивної. Насправді таке розуміння мови є біологічним, бо інстинктивний вигук, хоч і пов'язаний із працею, — факт біологічний, а не соціальний.

ГІПОТЕЗА ЖЕСТІВ. Її відстоював російський учений Микола Якович Марр (1864—1934). За цією гіпотезою, спочатку виникла мова жестів, а потім на її основі звукова мова.

Про можливість виникнення звукової мови на основі жестів твердили представники й інших гіпотез. Прибічник вигукової гіпотези німецький учений Вільгельм Вундт (1832—1920), зокрема, вважав, що із самого початку існувало дві мови — мова жестів і мова звуків. За допомогою звуків виражали почуття, а за допомогою жестів — уявлення про предмети. Як доказ цієї гіпотези наводять факт існування мови жестів у наш час.

Справді, мову жестів використовують багато племен. Австралійське плем'я аранда, скажімо, має 450 жестів, серед яких є навіть такі, що виражають абстрактні поняття. Мовою жестів користуються, як правило, тоді, коли заборонено говорити, а також під час спілкування різномовних племен. Так, зокрема, вдови австралійського племені варрамунга цілий рік повинні мовчати, тому змушені спілкуватися за допомогою пальців і ліктів. Серед деяких племен заборонено розмовляти юнакам у період посвячення їх у мисливці. Як бачимо, в усіх згаданих тут випадках жести застосовують як доповнення до звукової мови. Отже, жести були і є допоміжним засобом спілкування, властивим усім народам. Щоправда, представники різних етносів вдаються до нього неоднаковою мірою. Так, скажімо, протягом годинної розмови мексиканець використовує жестикуляцію 180 раз, француз — 120, італієць — 80, а фін — 1 раз.

ГІПОТЕЗА ПОХОДЖЕННЯ МОВИ Ф. ЕНГЕЛЬСА. Набула широкого розповсюдження у країнах, які перебували під впливом комуністичної ідеології. Послідовник Ч. Дарвіна Ф. Енгельс (1820—1895) свою гіпотезу виклав у дослідженні "Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину" (1876). За цією гіпотезою, багато тисячоліть тому в Південній Азії жила високорозвинена порода людиноподібних мавп — австралопітеки. Відрізнялися вони від інших тим, що їм була притаманна вертикальна хода, мали укорочену щелепу і великий мозок. Пряма хода відіграла вирішальну роль у процесі перетворення мавпи в людину. Мавпа більше бачила, що впливало на розвиток мислення, а вивільнені передні кінцівки використовувала для виготовлення знарядь праці, що, в свою чергу, впливало на удосконалення руки. Жили мавпи гуртом, що вимагало взаємної підтримки, а отже, зумовлювало необхідність спілкуватися. Спочатку вони використовували звукові сигнали. Поступово розвивалася гортань. Вживання м'ясної їжі впливало на розвиток мозку. Думка з часом відривалася від конкретного предмета, тобто з'являлося абстрактне мислення. Праця, мова і думка формувалися одночасно і в єдності. Так 40—50 тис. років тому з'явилися кроманьйонці — *Homo sapiens* (людина розумна).

Гіпотеза Ф. Енгельса, незважаючи на стрункість, не може дати відповіді на низку запитань. Як експресивні викрики мавп перетворилися у людські слова? Як нечленороздільні звуки стали членороздільними? У якому напрямку йшов розвиток мовлення? Чому за всю історію людства

цей експеримент жодного разу не повторився? Отже, ця гіпотеза не розв'язує, а ще більше заплутує проблему.

Очевидно, треба погодитися з академіком АН Росії Ю.А. Овчинниковим, який вважає, що в людини, на відміну від приматів, є ген мови. Значить, людина походить від людини, а не від мавпи. Жодну мавпу навчити мови неможливо.

Як переконливо довів ще В. Гумбольдт, "мова — не тільки зовнішній засіб спілкування людей у суспільстві, вона закладена в природі самих людей і необхідна для розвитку їх духовних сил та формування світогляду". Тому найвірогіднішою гіпотезою є гіпотеза божественного, чи інопланетного (космічного), походження мови. Нині чимало вчених повертаються до біблійного пояснення походження мови. Бог створив людину і дав їй мову. І даремно дехто (наприклад, О.О. Реформатський) шукає суперечності в Святому Писанні, бо, мовляв, там спочатку розповідається про те, що Бог навчив першу людину говорити, а потім привів до неї всіх тварин, щоб вона дала їм імена. Однак тут жодної суперечності немає. Бог дав людині гнучкий механізм мови, який має здатність розвиватися, пристосовуючись до змінних потреб людини. Рацію мав Григорій Нісський (IV ст. н.е.), який писав: "Бог дав людині дар мови, але не відкрив їй назви предметів".

Очевидно, саме цим зумовлений той факт, що Паризьке лінгвістичне товариство вилучило питання походження мови з кола питань, досліджуваних мовознавством, і чому американський мовознавець Е. Сепір вважав, що теорія походження мови не становить справжнього інтересу для лінгвістичної науки (Сепір Э. Язык. — М., 1934. — С. 121), а французький мовознавець Ж. Вандрієс заявив, що "проблема походження мови лежить поза його (мовознавства) компетенцією" (Вандриес Ж. Языкъ. — М., 1937. — С. 21). Як пишуть автори "Введения в языкознание" О.М. Камчатнов і Н.А. Ніколіна (М., 1999. — С. 194), "так Бог створив наш світ, а чому Він його створив таким, а не інакшим, залишається великою божественною таємною, недоступною людському розуму". *

Гіпотезу божественного (космічного, інопланетного) походження мови підтверджує і теорія моногенезу мов, до якої останнім часом схиляється все більше мовознавців.

ТЕОРІЯ МОНОГЕНЕЗУ (ВІД гр. *mónos* "один" і *génésis* "народження, походження") — вчення про походження всіх мов

світу від однієї мови. Ця теорія пов'язана з біблійним ученням, з ідеями італійського мовознавця Альфредо Тромбетті (1866—1929) про спорідненість деяких сімей мов і правомірність їх об'єднання в макросім'ї, з ученням М.Я. Марра про 4 елементи (*сал, бер, йон, рош*), від яких нібито походять усі слова сучасних мов, з методом глотохронології американського мовознавця Морріса Сводеша (1909—1967), який довів існування великих макросімей мов і наявність між ними споріднених зв'язків.

Нині зроблено перші вдалі спроби об'єднання сімей у макросім'ї, як, наприклад, ностратична макросім'я, до якої входять індоєвропейські, картвельські, уральські, дравідські й алтайські мови. Вважають, що до ностратичних мов належать і ескімосько-алеутські мови. Генетична спорідненість ностратичних мов доведена наявністю в них великої кількості споріднених морфем. Низка подібних рис, зокрема в займенникових позначеннях осіб у всіх мовах світу, також підтверджує єдність походження всіх мов світу.

Теорію моногенезу підтримував український мовознавець О. Мельничук (1921—1977), а нині її пропагує київський мовознавець Ю. Мосенкіс.

ТЕОРІЯ ПОЛІГЕНЕЗУ (від гр. *poly* "багато" і *gēnesis* "народження, походження") — протилежний моногенезові погляд. Пов'язана з ідеєю декількох різних центрів походження людини і відповідно різних мов. Цей погляд зараз вважається менш імовірним.

Закономірності розвитку мов

Розвиток мови загалом супроводжується постійними змінами. Змінюється її звукова, лексична, морфологічна і синтаксична системи.

Розвивається мова за своїми законами, які мають об'єктивний характер, тобто не залежать від волі людей. Усі зміни в мові зумовлені зовнішніми і внутрішніми причинами.

До зовнішніх причин належать економічний та суспільно-політичний розвиток, вплив різних історичних подій, прогрес у науці та техніці, розвиток культури тощо.

Зовнішні чинники є надзвичайно потужними. Від них залежать не тільки зміни в мові, а й саме існування чи зникнення мови. Мова існує доти, доки існує народ — носій цієї мови. Вона зникає тоді, коли зникає народ, що мо-

же трапитися внаслідок втрати державної незалежності, асиміляції політично панівною нацією в багатомовній державі чи внаслідок фізичного винищення. Так, на початку II тисячоліття до н.е. вимерла шумерська мова (існувала на території сучасного Іраку); в I ст. до н.е. — вавилоно-асирійська (аккадська) мова (розмовляло нею стародавнє населення Месопотамії та Ассирії); на початку XVIII ст. — прусська (говорили нею на південному сході Прибалтики, на Схід від Вісли) і полабська (західнослов'янська мова, яка була поширена на лівому березі Лаби (Ельби). Причиною зникнення всіх цих мов послужили зовнішні чинники — історичні події, пов'язані з підкоренням і асиміляцією носіїв цих мов іншими народами.

Бурхливий розвиток деяких мов у певний період також пов'язаний із зовнішніми чинниками (звільнення від колоніальної залежності, розвиток економіки та культури, політичне визнання на міжнародному рівні, контакти з високорозвинутими країнами тощо).

Зовнішні причини впливають на зміни окремих структурних елементів мови: появу нових слів, вимову звуків, виникнення нових граматичних форм та ін. Так, поява в українській мові таких слів, як *ваучер, дилер, менеджер, маркетинг, букмекер* тощо зумовлена виникненням нових явищ та предметів. Гаркава вимова звука [r] у французькій мові пояснюється тим, що при дворі Людовика VIII той, хто оголошував королівські накази, мав орфоепічну ваду: гаркавив [r]. Але оскільки всіх наділених владою вважали авторитетами, то й неправильна вимова "авторитета" стала зразком. Так поширилось і закріпилось у французькій мові увулярне (язичкове) [r].

До зовнішніх причин відносять і контактування мов — один із найсильніших чинників зміни і розвитку мови. Контактуювання мов зумовлює запозичення лексики і фразеології, засвоєння іншомовної артикуляції, зміни в словотворенні та граматичній будові.

Однак не в усіх випадках мовних змін простежується пряма залежність від зовнішніх чинників. Так, жодними суспільними умовами чи якимись іншими зовнішніми чинниками не можна пояснити втрату носових голосних *ǫ* і *ę*, зредукованих *ъ* і *ь* чи появу чергування *о*, *е* з *і* в українській мові. Такі явища розвиваються всередині мови, зумовлені її внутрішніми потребами, інерцією її розвитку, тобто саморозвитком. Значить, **внутрішньомовні причини** закладені в самій мові, в її внутрішній системі, в її можли-

востях і тенденціях. Це — суперечності, що є в мові, боротьба між якими спричиняє зміни. Всі такі суперечності зводяться до суперечностей між потребами спілкування і мовними можливостями.

Зовнішні і внутрішні причини взаємопов'язані, тому мовні зміни нерідко є наслідком взаємодії зовнішніх і внутрішніх чинників. Так, наприклад, зовнішні причини зумовили появу в нашій мові слів, однак ці слова створені мовою за її законами і з її матеріалу. Зовнішній вигляд слова не залежить від зовнішніх чинників.

В історії розвитку конкретних мов відомі два процеси — диференціація (поділ) та інтеграція (злиття) мов.

ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ — процес, за якого з однієї мови виникає дві або більше мов. Говорячи різними варіантами однієї мови, люди внаслідок поступового розходження цих варіантів з часом стають важко розуміти одні одних, і ці варіанти починають сприйматися як різні мови. Так, колись була одна слов'янська (праслов'янська) мова. У результаті її диференціації виникли всі сучасні слов'янські мови. Внаслідок диференціації з єдиної норвезької мови виникли сучасні норвезька та ісландська мови. У IX ст. частина норвежців переселилася до Ісландії. Оскільки з материковою мовою тісних зв'язків не було, то розвиток норвезької мови в Норвегії та Ісландії пішов різними шляхами. Сучасна ісландська мова — це законсервована норвезька мова IX ст. Із єдиної сербсько-хорватської мови останнім часом виникли дві мови — сербська і хорватська.

ІНТЕГРАЦІЯ — протилежний диференціації процес, за якого з декількох мов чи діалектів виникає одна мова. Так, приміром, у IV—II ст. до н.е. в Греції зливаються різні діалекти в одне койне (від гр. *koine diálektos* "спільна мова"). Це не значить, що стався "сплав" діалектів. В основу койне ліг аттичний діалект, який увібрав у себе елементи всіх інших діалектів.

Інтеграція — результат контактування мов. Залежно від характеру контактування (форма, сила і тривалість контактування) виникають різні явища: від звичайних запозичень слів, звуків, граматичних категорій до появи спрощених мов для тимчасового спілкування між різномовними прошарками населення, створення креольських мов та мовної асиміляції.

Прикладом дуже спрощених мов, які використовуються для спілкування між представниками різних етносів, є піджини (від *Pidgin English*, де *pidgin* спотворене англ. *busi-*

ness "справа, діло, діловий"). Pidgin English вживався при спілкуванні китайців і європейців на півдні Китаю. Наведемо маленький діалог:

— *Ju tek ivniŋ dres for mai, haumačju wonci?*

— *Spos bloŋ dænsiŋ dres, mai wonči twelv doler.*

(— Якщо ви зробите мені вечірне плаття, скільки ви за нього захочете?)

— Якщо це бальне плаття, то я хочу 12 доларів).

Отже, характерними ознаками піджинів є спрощення граматичної структури мови. У даному разі — усунення флексій (*bloŋ* замість усіх форм *to be*) і суплетивних форм (*mai* ← *my* і *I*). Іншим прикладом піджина може слугувати *Russonorsk* (в іншому варіанті — *ruska norsk*), що використовували російські та норвезькі рибалки. Це своєрідна суміш російських та норвезьких слів на зразок: *Moja tvoja pe vater kasstom* "Я тебе у воду кину". Факт піджина був засвідчений уже в XI ст. Так, скажімо, купці та моряки Середземномор'я (араби, греки, італійці, турки) від XI до XVII ст. використовували допоміжну мову *lingua franca*, в основу якої було покладено романські діалекти між Марселем і Генуєю.

Піджини, як правило, недовговічні. Однак трапляються випадки, коли така мова закріплюється надовго, стає єдиною (рідною) мовою для певного колективу її носіїв. Таку мову називають креольською (від ісп. *criollo* "креол, тобто людина мішаного походження від батьків двох рас — білої і кольорової"). Для креольських мов характерне масове, але не повне засвоєння колонізаторської мови. Нині існують креольські мови на основі англійської (джакватаак на Ямаїці, гулла на узбережжі Південної Кароліни, таки-таки і сарамакка в Суринамі); французької (мавританська, таїтянська), португальської (пап'яменту на острові Кюрасао).

У креольських мовах відбувається спрощення граматики (зникають категорії роду, числа, часу, відмінка, але з'являються аналітичні (лексичні) способи вираження цих значень; особливо велика роль у вираженні таких значень належить прийменникам).

За активного і тривалого контактування може відбутися схрещення мов, внаслідок чого виникає нова мова. В основі такої мови — одна з контактуючих мов (мова-переможниця). Інша (переможена) мова залишає "сліди" в новоутвореній мові, які називають субстратом і суперстратом.

Субстрат (від лат. *sub* "під" *istratum* "шар, пласт", звідки *substratum* "підкладка") — елементи переможеної мови автохтонного народу мови-переможниці прийшлого народу-завойовника.

Як приклад можна навести кельтський субстрат в англійській мові і галльський у французькій. У V—VI ст. з континенту в Британію переселилися германські племена англів, саксів і ютів. До цього тут жили кельти. Кельтська мова асимілювалася германською (англійською), але в останню проникало чимало кельтських елементів. До VI—V ст. до н.е. вся територія Франції була заселена галлами. Наприкінці II і в середині I ст. до н.е. Галлію завоювали римляни. Перемогла романська мова, але в неї ввійшло чимало елементів галльської. Так, зокрема, в латинській мові поширена десяткова система числення, однак у французькій мові трапляються елементи галльського двадцятиричного числення: *quatre-vingt* "80", тобто "4x20".

Суперстрат (від лат. *super* "над" *istratum* "шар, пласт", звідки *superstratum* "накладка") — елементи переможеної прийшлої мови народу-завойовника мови-переможниці місцевого населення.

Прикладом суперстрату є тюркські (булгарські) елементи в слов'янській болгарській мові і германські (франкські) елементи в романській французькій мові, а також французькі (норманські) елементи в англійській мові.

У VII ст. на Балканському півострові жили слов'янські племена. У 70-х роках VII ст. півострів завоювали тюркські племена протоболгар, які створили державу Болгарія. Однак вони піддалися впливу слов'янської культури, асимілювалися, втратили свою мову, хоч деякі елементи тюркської (булгарської) мови ввійшли до слов'янської (болгарської) як суперстрат.

Подібне маємо й у французькій мові. У 497 р. германці (франки) завоювали Париж, а в середині VI ст. — всю територію сучасної Франції, дали їй свою назву (Франкська держава). З часом франки асимілювалися з місцевим галло-римським населенням, утратили свою мову, залишивши в романській французькій мові деякі германські (франкські) сліди.

У 1066 р. носії французької мови нормани завоювали Англію. Французька мова стала там панівною, але зрештою перемогла англійська мова, проте до неї ввійшло не менше 40 відсотків (дехто вважає, що 60 відсотків) фран-

цузьких слів, що вплинуло на зміни в структурі англійської мови.

Схрещення (субстрат і суперстрат) — це глибокі зміни структури мови-переможниці, тобто зміни в морфології, синтаксисі та фонетиці; це порушення внутрішніх законів розвитку мови. Тому в жодному разі не можна факти лексичного запозичення тлумачити як явище схрещення.

Специфіка розвитку різних рівнів мовної структури

Різні рівні (яруси) мови змінюються з неоднаковою швидкістю. Найчутливішою до всіх змін, які стаються в суспільстві, є лексико-семантична система. Не буде перебільшенням стверджувати, що словниковий склад мови змінюється щодня. Одні слова з'являються в мові (*саміт, електорат, дайджест, снікерс, інтернет*), інші зникають (*боярин, неп, червонець, раднарком, каламар*).

Щоправда, темпи змін у різних групах лексики не однакові. Основний словниковий фонд мови, особливо його ядро, змінюється повільно. За даними американського мовознавця М. Сводеша, за 1000 років змінюється 20 відсотків слів ядра основного словникового фонду.

Повільніше від словникового складу змінюється фонетична система. Якщо зміни в словнику мовці помічають за свого життя, то зміни в фонетиці важко помітити протягом життя одного покоління. Це пояснюється тим, що фонетика підпорядковується дії суто мовних внутрішніх законів. Однак фонетичні зміни все ж мають місце. Так, у давньоукраїнській мові зникли носові голосні звуки [ɔ] і [e], зредуковані голосні звуки [ъ] і [ь], звук [Ѣ] перейшов у [і], стало діяти чергування [o], [e] з [і] у закритому складі тощо.

Найбільш стійкою є граматики, особливо морфологія. Однак і тут відбуваються зміни. Наприклад, колись у нашій мові було значно більше часових форм дієслова. Тільки минулий час мав чотири форми — аорист, імперфект, перфект і плюсквамперфект, які з часом замінилися однією часовою формою. Не було і дієприслівників. Вони з'явилися у XIV—XV ст. Приблизно в той самий період замість семи відмін іменників усталилися чотири. В англійській грама-

тиці значні зміни відбулися в XI ст. під впливом масового запозичення французьких слів.

Отже, в мові можуть змінюватися її елементи, але структура мови не піддається швидким змінам. Стійкість мові забезпечує її системний характер.

Розвиток і функціонування мов у різні історичні епохи

Розвиток конкретних мов залежить від економічного ладу. Так, для первіснообщинного суспільства характерні такі об'єднання людей, як рід і плем'я. Кожне плем'я користувалося своїм діалектом. Розпад племен призводив до роздрібнення діалектів (мов). Тому в той час існували нечисленні за кількістю носіїв мови. Як відгомін тих часів є той факт, що в Дагестані і на півночі Азербайджану, де тривалий час зберігалися родоплемінні відносини, є 6 порівняно крупних народів із загальною чисельністю приблизно 1 млн. 300 тис. осіб і більше 20 дрібних (140 тис.). У селі Хіналуг, що у Північному Азербайджані, говорить окремою хіналузською мовою 1 тис. осіб, причому мешканці кожної з трьох частин села мають свої особливості у вимові.

Інколи племена об'єднувалися в союзи племен, і так виникали споріднені діалекти. Однак траплялися випадки, коли союз племен не мав спільної мови.

Племінні діалекти і навіть мови племінних союзів мали обмежене функціонування. Вони були лише засобом розмовно-побутового спілкування.

Зародження класового суспільства пов'язане з виникненням рабовласницьких держав. У рабовласницькому суспільстві формуються народності. Племінні діалекти стають територіальними діалектами. Виникає потреба в державній мові. В одних державах виникає єдина державна мова (грецьке койне в Греції, латинська мова в Римі), в інших — за функціонування багатьох мов одна з них стає спільною лише на деякий період (наприклад, арамейська мова для Близького Сходу в III ст. до н.е.).

Суспільні функції мови народності ускладнюються порівняно з племінною мовою. Вона функціонує і в сфері матеріальних, і в сфері духовних потреб людей. З'яв-

ляються перші писемні мови, серед яких виділяється давньоіндійська мова санскрит, якою написані численні твори релігійної, філософської, юридичної й наукової літератури.

За феодалізму складаються помісно-територіальні діалекти. Роздрібнення держав на маленькі феоди призводить до утворення багатьох діалектів. Інколи такі діалекти настільки розходяться, що це ускладнює спілкування. Показовою щодо цього є Німеччина, на території якої в період феодалізму було чимало князівств. Ще М. Ломоносов помітив, що "баварський селянин мало розуміє макленбурзького або бранденбурзький швабського". І в наш час діалекти німецької мови різняться між собою більше, ніж деякі окремі мови.

Діалектне членування мови не збігається з племінним. Так, скажімо, територія розселення давньоруських племен і сучасне діалектне членування української мови мають різні межі.

У феодальному суспільстві виникла необхідність наддіалектної мови для державних потреб (церкви, законодавства, науки, літератури). У ролі такої мови використовувалася якась мертва писемна мова. У країнах Сходу — арабська (мова Корану) і давньоєврейська (мова іудейського богослужіння). У Західній Європі — латинська мова, а для слов'ян — старослов'янська (староболгарська).

Рідні мови мали обмежені функції, оскільки більшість функцій була закріплена за офіційною мертвою мовою.

З розвитком капіталізму виникають нації. Нація (від лат. *natio* "плем'я, народ") — стійка спільність людей, яка історично склалася на основі спільності економічного життя, території, мови, особливостей культури та побуту. Нація приходить на зміну народності внаслідок подолання феодальної роздрібненості і виникнення капіталістичних суспільних відносин, об'єднання місцевих економічних ринків у загальнонаціональний. Для цих об'єднувачих процесів у межах держави необхідна спільна мова. Роль мови в становленні нації є вирішальною. Національною мовою може бути тільки жива мова.

Вважають, що першою нацією була італійська. Із творчістю Аліг'єрі Данте (1265—1321), який уперше став використовувати в своїй творчості не латину, а живу народну італійську мову, пов'язане становлення італійської національної мови (його вважають основоположником італійської літературної мови).

Національна мова обов'язково має літературну форму, тобто вироблені й прийняті суспільством норми як усного, так і писемного різновидів. Для літературної мови характерна також стилістична диференціація мовних засобів.

З поширенням літературної мови нівелюються територіальні діалекти, але водночас з'являються і поширюються соціальні діалекти.

Відповідно до двох тенденцій у національному питанні — пробудження національної свідомості й боротьба проти національного гноблення, з одного боку, і прагнення до інтернаціоналізації життя — з іншого, — у мовній політиці дають про себе знати боротьба за права національних мов і прагнення створити міжнародну мову.

Так, скажімо, у багатонаціональних імперіях Росії та Австро-Угорщині, де явно відчутними були шовіністичні тенденції панівних націй, недержавні нації — українці, чехи, словаки, поляки, серби, хорвати, словенці та ін. — боролися за права своїх мов.

Стосовно міжнародних мов, то їх створення відбувається декількома шляхами. По-перше, роль міжнародної мови можуть виконувати живі національні мови. У XVIII — початку XIX ст. — французька мова, у другій половині XIX ст. — англійська, в першій половині XX ст. — німецька. По-друге, виникають допоміжні мови — піджини, як, скажімо, Broken English у Африці, Pidgin English у китайських портах, Russonorsk для росіян і норвежців, сабіру середземноморських портах. По-третє, робляться спроби створити штучну міжнародну мову. Ще в XVIII ст. Р. Декарт і Г.-В. Лейбніц говорили про створення штучної раціональної мови. У 1879 р. німецький мовознавець Й.-М. Шлейєр створив першу штучну мову волапюк (*vola* від англ. *world* "світ" і *ptik* від англ. *speak* "говорити", звідки *volapük* "світова мова"). У 1887 р. польський лікар Л.-Л. Заменгоф створив штучну мову есперанто (лат. *espero* "сподіватися"), яка стала найпоширенішою серед усіх інших штучних мов. Цьому сприяла (і сприяє тепер) простота її будови й інтернаціональність лексичного складу. У ній використовується лише 11 закінчень та декілька суфіксів. На есперанто існує значна оригінальна і перекладна література, в тому числі перекладено твори Т. Шевченка. Есперанто використовується в пресі і радіомовленні (у 1984 р. на есперанто виходило приблизно 140 періодичних видань і працювало 9 радіостанцій).

У тоталітарному соціалістичному суспільстві всупереч проголошеній рівноправності мов мав місце у надзвичайно широких масштабах лінгвоцид. Починаючи з 30-х років, закріплюється тенденція до усунення національних мов із суспільного вжитку на всьому геополітичному просторі СРСР. Проводиться тоталітарна русифікація всіх народів. Спочатку насильно вводиться алфавіт на російській основі в усіх республіках (за винятком прибалтійських, Грузії та Вірменії). Далі для виправдання русифікаторської політики розроблено відповідну ідеологію. Замість скомпрометованого царського "общерусский язык" уводяться такі поняття, як добровільно вибраний народами Союзу "язык межнационального общения", який одночасно є "языком мира и дружбы". Згодом обґрунтовується теорія виникнення в СРСР нової наднаціональної спільності людей — "советський народ", головною ознакою якого є спільна мова, російська. І, нарешті, доводилося, що нація і національна мова — категорії історичні, які після побудови комунізму зникнуть. Залишиться єдина мова комуністичного суспільства, і нею буде російська, бо це мова найпрогресивнішої в світі ідеології. А поки що потрібно прагнути до ще більшого злиття націй і переходу всіх на єдину мову. Російська мова насильно вводилася в навчальні заклади всіх республік, навіть у дитячі садки. Всіляко заохочувалося переведення навчальних закладів із національною мовою викладання на російську мову. Низкою партійних та урядових постанов русифікацію підтримували матеріально: для вивчення російської мови в республіках класи поділяли на групи, а вчителі російської мови отримували 30-відсоткову надбавку до зарплатні (це ж було і в царській Росії, тільки тоді одверто наголошувалося, що надбавка "за обрусение края").

Внаслідок такої національно-мовної політики поступово звужувалися суспільні функції всіх національних мов, а далі почалося їх масове відмирання. За роки тоталітарного комуністичного режиму зникло 93 мови. Така ж загроза нависла й над іншими мовами народів СРСР. Для цього було обґрунтовано теорію про неперспективні мови. Як бачимо, лінгвоцид був свідомо спланований адміністративно-репресивним державним апаратом. Усіх, хто стояв на захисті рідної мови, жорстко карали багаторічним ув'язненням у тюрмах і концтаборах.

І нині, після розпаду СРСР, доводиться пожинати плоди "найгуманнішої лєнінської національної політики". На

пострадянському просторі, крім зниклих, є чимало "хворих мов" (у соціолінгвістиці існує такий термін) — мов, які втрачають своє значення як засобу спілкування. Вони поступово відмирають. На території колишнього СРСР є чимало мов, де кількість мовців обчислюється сотнями, навіть десятками людей. Керецькою мовою, приміром, в 1991 р. розмовляли тільки 3 особи у Чукотському національному окрузі. Показово, що в Росії, де питання лінгвоциду з відомих причин не люблять обговорювати, останнім часом з'явилися праці під промовистими назвами: "Красная книга языков народов России" (М., 1994), "Проблема исчезающих языков в бывшем СССР" (М., 1991) тощо.

Література

ОСНОВНА

1. **Карпенко Ю.О.** Вступ до мовознавства. — К. — Одеса, **1991**. — С 187—225.
2. **Дорошенко С.І., Дудик П.С.** Вступ до мовознавства. — К., 1974. — С 235-262.
3. **Реформатский А.А.** Введение в языковедение. — М., 1996. — С.457-518.
4. **Маслов Ю.С.** Введение в языкознание. — **М.**, 1987. — С 186—220.
5. **Головин Б.Н.** Введение в языкознание. — М., 1983. — С 151—168.
6. **Кодухов В.И.** Введение в языкознание. — М., 1987. — **С** 45—80.

ДОДАТКОВА

1. **Булаховський Л.А.** Нариси з загального мовознавства. Серія друга. // Булаховський Л.А. Вибрані праці в п'яти томах. — К., 1975. — Т.1. — С. 166-237.
2. **Баранникова Л.И.** Введение в языкознание. — Саратов, 1973. — С 329-368.
3. **Перетрухин В.Н.** Введение в языкознание. — Воронеж, 1972. — С 33-81.
4. **Шайкевич А.Я.** Введение в лингвистику. — М., 1995. — С. 173—195.
5. **Якушин Б.В.** Гипотеза о происхождении языка. — М., 1984.
6. **Иллич-Святън В.М.** Опыт сравнения ностратических языков: Сравнительный словарь. — М., 1971—1984. — Т. 1—3.

7. **Мосенкис ЮЛ.** Сравнение языков разных надсемей и проблема языкового моногенеза. — К., 1997.

8. Журавлев В.К. Внешние и внутренние факторы языковой эволюции. — М., 1982.

9. **Масенко Л.Т.** Мова і політика. — К., 1999.

10. **Радевич-Винницький Я.К.** Україна: Від мови до нації. — Дрогобич, 1996.

11. Красная книга языков народов России/Под ред. В.П. Нерознака. — М., 1994.

Запитання. Завдання

1. У чому різниця між походженням мови загалом і походженням конкретної мови?

2. Розкрийте суть звуконаслідувальної гіпотези походження мови. Чому ця гіпотеза неприйнятна?

3. У чому суть звукоцимволічної гіпотези походження мови? Хто її висунув, і хто підтримував?

4. Розкрийте вигуківу гіпотезу походження мови. У чому її бездоказовість?

5. Які факти заперечують гіпотезу соціального договору?

6. Де і коли виникла гіпотеза трудових вигуків? У чому її неспроможність?

7. Розкрийте суть гіпотези жестів. Чому ця гіпотеза є непереконливою?

8. У чому полягає гіпотеза походження мови Ф. Енгельса?

9. Як ви ставитеся до гіпотез інопланетного і божественного походження мови? Обґрунтуйте свою відповідь.

10. Які теорії лінгвогенезу ви знаєте? До якої теорії ви схиляєтеся?

11. Що означає "об'єктивний характер законів розвитку мови"?

12. Які причини викликають зміни в мові? Наведіть приклади мовних змін, зумовлених зовнішніми причинами; внутрішньомовними причинами.

13. Що таке диференціація та інтеграція мов?

14. До чого може призвести контактування мов?

15. Що таке піджини і креольські мови? Що спільне і відмінне між ними?

16. Що таке схрещення мов? Як називаються сліди переможеної мови в мові-переможниці? Чому на їх позначення вживаються два різні терміни? Від чого це залежить?

17. Чи з однаковою швидкістю змінюються різні рівні мовної структури? Яка специфіка розвитку кожного з рівнів?

18. Чим характерні розвиток та функціонування мови в первіснообщинному суспільстві?

19. Як розвивалися і функціонували мови у феодальному суспільстві?

20. Які особливості функціонування мов у капіталістичному суспільстві? Чим відрізняється національна мова від мови народності?

21. Що було характерним для функціонування мов у тоталітарному соціалістичному суспільстві?

1.4. Мови світу, їх вивчення та генеалогічна класифікація

Загальна характеристика мов світу

Нині у світі за різними даними нараховується від 2,5 до 7 тис. мов (за даними інтернету 1999 р. — 6703 мови). Точно визначити кількість мов неможливо, оскільки відмінність між різними мовами і діалектами однієї мови умовна.

Мови світу розрізняють за структурою, кількістю їх носіїв, наявністю писемності, ступенем їх вивчення, суспільними функціями.

Якщо порівняти, наприклад, українську і китайську мови, то виявиться, що в них дуже відмінна будова. В українській мові змінні слова мають закінчення, якими виражаються значення роду, числа, відмінка, часу, особи тощо. Вони можуть мати різні суфікси та префікси, які також виражають граматичні та лексико-граматичні значення. У китайській мові слова складаються з одного кореня, вони не змінюються. Зіставивши українську та англійську мови, ми також побачимо відмінності в їх структурах. Функція, яку виконують в українській мові закінчення, в англійській мові передається прийменниками (*книжка студента — the book of the student*). У мовознавстві існують різні класифікації мов світу за їх структурою (див.: Типологічна класифікація мов).

Стосовно кількості мовців, що користуються певною мовою, розбіжності надзвичайно великі. За цим показником мови розташовані так (дані інтернету за 1999 рік): китайська (1223 млн. 307 тис), іспанська (332 млн.), англійська (322 млн.), бенгальська (189 млн.), гінді (182 млн.), арабська (174 млн. 950 тис), російська і португальська (170 млн.), японська (125 млн.), німецька (98 млн.), корейська (75 млн.), французька (72 млн.), в'єтнамська (67 млн. 662 тис), телугу (66 млн. 350 тис), маратхі (64 млн. 763 тис), тамільська (63 млн. 75 тис), турецька (59 млн.), урду (58 млн.), гуджараті (44 млн.), польська (44 млн.), українська (41 млн.; за кількістю мовців на 21 місці), італійська (37 млн.). Однак є понад 200 мов, якими користуються менше 1 млн. осіб. Є також мови, якими розмовляють сотні, десятки і навіть **одиначки** людей. Так, зокрема, нгансанською мовою (півострів Тай-

мир, Росія) в 1979 р. говорило до 800 осіб., кетською (на узбережжі Єнісею, Росія) — 684 особи, караїмською (Крим, Івано-Франківська область, Литва) — 535 осіб, іжорською і негідальською (Росія) — 224 особи, ітельменською та енецькою (Росія) — 200 осіб, лівською (Латвія) і керетьською (Чукотка, Росія) — 100, убихською (Туреччина) — декілька десятків осіб, а симською (басейн Єнісею, Росія) — декілька людей.

Є мови з давньою писемністю (санскрит, хеттська, грецька, італійська, німецька, болгарська, українська тощо); молодописемні (киргизька з 1924 р., гагаузька з 1957 р., сомалі з 1973 р., карагаська з 1988 р.). Існують й такі мови, що не мають писемності (мови тубільного населення Африки, Австралії та Америки; селькупська, карельська, рутульська, енецька, нганасанська, чулимська, ульчська в Росії; сокотрійська в Ємені, солонська в Монголії; мегрельська, сванська і бацбійська в Грузії, ягнобська в Таджикистані, талиська в Азербайджані та ін.).

Різняться мови й ступенем їх вивчення. Це стосується і живих, і мертвих мов. Поки що недостатньо вивчені мови автохтонного населення Африки, Австралії та Америки. Не розшифровані ще пам'ятки нещодавно відкритих (1964 р.) етруської та пунічної мов.

Неоднаковим є й функціональне навантаження мов. Деякі мови виконують лише функцію розмовно-побутового спілкування (племінні мови Африки, Австралії, Америки, хіналузька мова в Азербайджані, дунганська в Киргизії, мансійська в російському Заураллі та ін.). Є мови національні, що обслуговують усі сфери діяльності нації (чеська, словацька, польська, болгарська, литовська, українська та ін.). Є мови, які обслуговують декілька націй. Наприклад, німецькою користуються німці, австрійці та швейцарці; іспанська обслуговує іспанську націю і 20 націй Центральної та Південної Америки. Деякі мови є мовами міжнаціонального спілкування (російська на території Російської Федерації). Існують і міжнародні (світові) мови, зокрема англійська, арабська, іспанська, китайська, французька і російська. Це офіційні робочі мови міжнародних організацій (ООН, ЮНЕСКО та ін.), конференцій, з'їздів тощо. Їх вивчають у загальноосвітніх і вищих навчальних закладах різних країн як іноземні мови.

Порівняльне вивчення мов

Порівнюючи окремі мови, можна помітити, що між деякими з них є подібність. Так, зокрема, всі слов'янські мови мають дуже велику кількість спільних слів. Наприклад:

укр.	<i>ворона, сон, межа, ходити, ти, н'ять</i>
рос.	<i>ворона, сон, межа, ходить, ты, пять</i>
серб.	<i>врана, сан, межа, ходати, ти, пет</i>
болг.	<i>врана, сѣн, межда, ходя, ти, пет</i>
польськ.	<i>wrona, sen, międza, chodić, ty, pięć</i>
чеськ.	<i>vřana, sen, mez, chodit, ty, pět</i>
словацьк.	<i>vřana, sen, medza, chodiť, ty, päť</i>

Надзвичайна близькість слов'янських мов навела вчених на думку про спільність їх походження, тобто вони мали спільного предка — мову-основу, або прамову, яка існувала до V—VI ст. н.е.

Таким же чином була виявлена близькість німецької та англійської мов. Пор. нім. *Mutter* "мама", *Vater* "батько", *Blut* "кров", *fallen* "падати", *gut* "добрий" і відповідні англ. *mother, father, blood, fall, good*.

Багато спільного є в словнику слов'янських і деяких європейських та азійських мов. Пор.: укр. *брат*, лит. *broterėlis*, д.-інд. *bhrtd*, авест. *brātar*, гр. *φράτερ*, лат. *frāter*, ірл. *brāthir*, гот. *broþar*, тохар. *pracar*; укр. *ніч*, д.-інд. *nak(t)*, лит. *naktis*, гр. *νύξ*, лат. *nox*, гот. *nahts*, нім. *Nacht*, англ. *night*; укр. *м'ясо*, д.-інд. *māmsām*, гот. *mimz*, прус. *temsā*; укр. *око*, лит. *akis*, вірм. *akn*, лат. *oculus*; укр. *ніс*, лит. *nōsis*, д.-інд. *nds*, нім. *Nase*, англ. *nose*; укр. *живий*, лит. *gyvas*, д.-інд. *jīvās*; укр. *нині*, гр. *νῦν*, нім. *nun*, лат. *nūnc*, лит. гам; укр. *два*, лит. *dū*, д.-інд. *dvāú*, тадж. *gy*, лат. *due*, гр. *δύο*, алб. *dū*, англ. *two* [tu:]; укр. *три*, д.-інд. *trdyas*, лит. *trỹ sgr. trētç*, лат. *trēs*.

Однак використання словникових подібностей для обґрунтування спорідненості мов і їх класифікації за ступенем спорідненості не є надійним критерієм. Річ у тому, що слова легко запозичуються і в такому разі близькість словникового складу є наслідком контактування мов. Так, скажімо, в японській мові числівники від 1 до 6 такі самі, як у тибетській. З'ясувалося, що вони запозичені з тибетської мови 1000 років тому, коли японці мали тісні контакти з Китаєм (тибетська мова поширена в Китаї). Пор. ще: слово *комбайн* зараз є майже в усіх мовах, тоді як у

близьких мовах можна віднайти різні слова на означення предметів та понять, що здавна є в усіх культурах, як, наприклад, укр. *осінь* і чеськ. *podzim*, укр. *нідлога* і рос. *пол*.

Найдостовірніші дані про спорідненість мов можуть бути отримані при порівнянні морфем, особливо закінчень. Набір їх невеликий, що пояснюється обмеженістю набору граматичних значень у всіх мовах світу. Вони є відносно стійкими (з усіх звуків кожної мови в закінченнях використовується незначна кількість, що полегшує встановлення відповідників між мовами). Наприклад: д.-укр. *кс-мь*, д.-інд. *ás-mi*, хет. *es-mi* "я є", що дає можливість реконструювати спільну праформу **es-mi*; д.-укр. *кс-ть* (вживається і в сучасній українській мові), д.-інд. *as-ti*, хет. *es-ti* "він є", що дає можливість трактувати їх як похідні від давнішого **es-ti*. На цій основі можна припускати, що ще в більш далеку епоху (2—3 тис. років до н.е.) існувала спільна мова-основа (індоевропейська прामова).

Генеалогічна класифікація мов

Зусиллями декількох поколінь учених, які вивчали мови в порівняльному аспекті, розроблена генеалогічна класифікація мов.

Генеалогічна класифікація мов - вивчення і групування мов світу на основі споріднених зв'язків між ними (на основі спільного походження від якоїсь прамови).

Грецьке слово *genealogia* означає "родовід". Спорідненими з цим словом є *ген* "елементарна одиниця спадковості, за допомогою якої відбувається запис, зберігання й передавання генетичної інформації в ряді поколінь", *гене-за* (*генезис*) "походження, виникнення", *генетив* "родовий відмінок", *жона* (від **gena*), що означало "та, що народжує", *євгеніка* "наука про покращання біологічних властивостей людини", імена *Гена*, *Женя*, що означають "благородний", а також такі слова, як *генотип*, *генофонд*, *геноцид*, *генерація*, *генерувати*, *генетика*, *генетичний* тощо. Усі ці слова пов'язані значенням родоводу.

Генеалогічна класифікація базується на порівняльно-історичному методі, мета якого полягає: 1) у встановленні спорідненості мов, їх спільного походження шляхом порівняння слів, звуків і граматичних форм; 2) у реконстру-

юванні слів і граматичних значень у мові-предку; 3) у встановленні закономірностей у зміні слів, звуків і граматичних форм після розходження мов.

Ще в 1538 р. французький учений Г. Постеллус у книзі "Про спорідненість мов" намагався довести походження всіх мов від давньоєврейської. Відтак у 1610 р. Ю.-Ц. Скалігер зробив першу класифікацію мов у праці "Думки про європейські мови". На основі дослідження слова *Бог* він виділив 11 груп мов: грецьку, латинську, тевтонську, слов'янську, албанську, ірландську, британську, татарську, угорську і баскську.

У 1666 р. хорват Ю. Крижанич опублікував "Грама-тичні дослідження про російську мову", де навів фонетичні відповідники між слов'янськими мовами і на цій основі зробив їх класифікацію.

Багато мовних відповідників у європейських мовах установив засновник слов'янської філології Й. Добровський: гр. *χέιμα*, лат. *hiems*, рос. *зима*; гр. *ἔραω*, рос. *жрать*; лат. *gradum*, слов. *зрно*; лат. *musca*, рос. *муха*; нім. *Gold*, слов. *злато*.

Однак справжнім поштовхом для порівняльно-історичного методу стало відкриття європейцями санскриту. Італійський мандрівник Ф. Сассеті, який проживав в Індії у 80-х роках XVI ст., де й ознайомився з цією давньою мовою, у своїх листах у Європу висловив припущення про спорідненість санскриту з італійською мовою. На підтвердження цього навів такі відповідники: санскр. *dva* "два" — італ. *due*, санскр. *tri* "три" — італ. *tre*, санскр. *sarpa* "змія" — італ. *serpe*.

У другій половині XVIII ст. англійці заснували в Калькутті інститут східних культур. В. Джонс (У. Джоунз), вивчивши санскрит, першим дійшов висновку про існування прамови: "Санскрит, яким би не був його вік, має надзвичайну структуру; він досконаліший від грецької, багатший від латинської і перевершує ці мови за витонченістю. Однак його подібність із цими мовами, яка не могла виникнути випадково, настільки сильна, що жоден мовознавець при дослідженні всіх трьох мов не може не дійти висновку, що вони виникли з одного джерела, яке вже не існує". Так порівняльне вивчення мов трансформувалося в порівняльно-історичне.

Німецький мовознавець Фрідріх Шлегель (1767—1845) у праці "Про мову і мудрість індійців" уперше порівнював не слова, а морфеми (закінчення), що значно об'єктивізу-

вало подібні дослідження і стало значним кроком у методиці порівняльних досліджень. Інший німецький мовознавець Франц Бопп (1791—1867), якого вважають одним із засновників порівняльно-історичного методу, порівняв дієвідмінювання в санскриті, грецькій, латинській, готській мовах і встановив регулярні відповідники як між коренями, так і закінченнями цих дієслів. Основний принцип Боппа — відповідність у граматичній структурі та в утвореному нею мовному матеріалі — зберігає свою силу і в наш час. Бопп був автором першої "Порівняльної граматики індогерманських мов" (1833).

Датський мовознавець Расмус-Крістіан Раск (1787—1832) у праці "Дослідження давньопівнічної мови" (1815) зіставив граматичну структуру ісландської мови зі структурами гренландської, баскської, кельтської, норвезької, шведської, датської, німецької, грецької та латинської мов. Згодом залучив для зіставлення й слов'янські мови. Вчений дійшов висновку, що ісландська мова є спорідненою з норвезькою, шведською, датською, німецькою, грецькою і латинською мовами і не має спорідненості з гренландською, баскською та кельтською мовами.

Німецький мовознавець Якоб Грімм (1785—1863) у "Граматиці німецької мови" (1819—1837) порівнює всі германські мови в історичному плані, починаючи від готської й закінчуючи англійською. Це, по суті, перша порівняльно-історична граMATика.

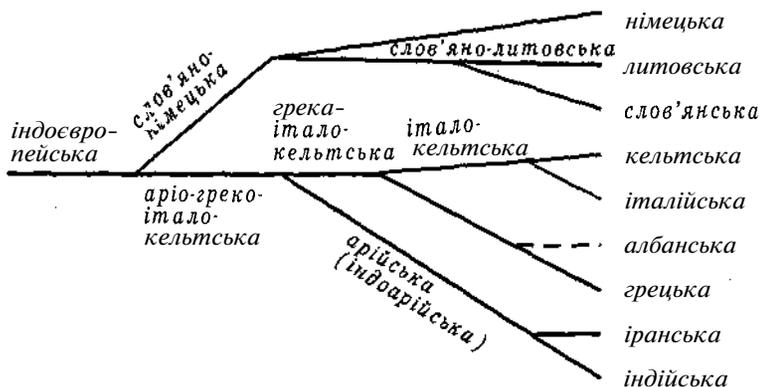
Російський мовознавець О.Х. Востоков (1781—1864), порівнюючи слов'янські мови, відкрив історію юсів (ж і а). Він дійшов висновку, що ці букви позначали носові звуки, які в давнину були характерними для всіх слов'янських мов, а залишилися лише в польській (ст. сл. рѣкъ — польськ. *rqk*, ст. сл. голѣѡ — польськ. *golq̄b*; ст. сл. мѣсо • — польськ. *mięso*). Востоков також довів необхідність порівнювати не тільки різні мови, а й різні зафіксовані в пам'ятках писемності й збережені в діалектах стадії історичного існування однієї мови.

Отже, Ф. Бопп, Р.-К. Раск, Я. Грімм і О. Востоков незалежно один від одного і майже в один і той самий час відкрили порівняльно-історичний метод.

Далі Август Шлейхер (1821—1868) досліджує балтійські та германські мови, обґрунтовує поняття родовідного дерева (див. схему на с 64) й архетипу (праформи). Йоганн-Каспар Цейс (1806—1856) досліджує кельтські мови, Фрідріх Діц (1794—1876) — романські, Франьо Міклошич

(1813—1891) — слов'янські. Ф. де Соссюр займається реконструкцією індоєвропейської прамови.

Родовідне дерево А. Шлейхера

Так поступово склалося порівняльно-історичне мовознавство і його чи не основне досягнення — генеалогічна класифікація мов.

За генеалогічною класифікацією мови світу поділяють на сім'ї (максимальні об'єднання споріднених мов), сім'ї — на групи (гілки), групи — на підгрупи, а вже в підгрупах виділяють конкретні мови. Ізольовану мову, генетичних зв'язків якої не вдалося знайти, вважають окремою сім'єю.

У наш час виділяють приблизно 200 сімей мов, із них 22 — у Євразії, 20 — в Африці, інші — в Америці, Австралії, Новій Гвінеї. Найвідомішими і найпоширенішими мовними сім'ями є індоєвропейська, семіто-хамітська, кавказька, фінно-угорська, самодійська, тюркська, монгольська, тунгусо-маньчжурська, китайсько-тибетська, тайська, аустронезійська, аустроазіатська.

Індоєвропейські мови

Індоєвропейська сім'я мов є найчисленнішою. До неї входить понад 150 мов, якими розмовляє майже половина людства — 2 млрд. 171 млн. 705 тис. осіб (дані за 1985 р.; всього населення Землі — 4 млрд. 660 млн. 295 тис.). Вони об'єднуються в 12 груп: індійську, іранську, слов'янську, балтійську, германську, романську, кельтську, грецьку, албанську, вірменську, анатолійську й тохарську.

ІНДІЙСЬКА ГРУПА

До індійської групи належать більше 96 живих мов, якими розмовляють 761 млн. 075 тис. осіб. Найпоширенішими є гінді, урду, бенгалі, панджабі, лахнда, сіндхі, раджастані, гуджараті, маратхі, сингальська, Непалі, біхарі, орія, кашмірі, циганська.

Гінді — державна мова Індії. Нею розмовляють 182 млн. осіб. Поширена в штатах Уттар-Прадеш, Малх'я-Прадеш, Хар'яна, Біхар, Раджастан, в Делі. Писемність — на основі оригінального письма деванагарі.

Урду — державна мова Пакистану (поряд із англійською) й одна з літературних мов Індії. Розмовляють нею 58 млн. осіб. Використовує перське письмо.

Спільна розмовна частина гінді й урду отримала назву гіндустані й стала мовою міжнаціонального спілкування у великих містах та на торгових шляхах.

Мовою бенгалі розмовляють 189 млн. осіб, головню в Бангладеш і Західній Бенгалії. Користується власним оригінальним письмом нагарі з X ст. Бенгальською мовою створена одна з найзначніших новоіндійських літератур, нею, зокрема, писав лауреат Нобелівської премії 1913 р. Рабіндранат Тагор (1861—1941).

Мовою панджабі (Пенджабі) розмовляють майже 56 млн. осіб на півночі Індії та в Пакистані. Літературна мова склалася наприкінці XIX ст. Користується двома писемностями: в Індії — гурмукхі, в Пакистані — письмом урду.

Лакхнда поширена в Пакистані і в басейні верхнього Інда. Писемність — на основі арабського алфавіту.

Сіндхі поширена на півночі Пакистану і в штатах Махараштра, Гуджарат і Раджастан в Індії. Кількість носіїв сіндхі — 19 млн. 720 тис. осіб. Література розвивається з XVII ст. У Пакистані використовується арабське письмо, в Індії — деванагарі.

Раджастані поширена на північ від Пенджаба, в основному в штаті Раджастан. Розмовляють нею до 18 млн. осіб. Писемність — на деванагарі.

Гуджараті — офіційна мова штату Гуджарат в Індії. Чисельність мовців 44 млн. осіб. Має власне письмо, яке подібне до скорописного варіанта деванагарі.

Маратхі — офіційна мова індійського штату Махараштра з центром Бомбей, одна з основних літературних мов Індії. Користуються нею 64 млн. 783 тис. осіб. Писемність — на леванагарі.

Сингальська мова — офіційна мова Республіки Шрі-Ланка. Носії мови — 13 млн. 220 тис. осіб. Користується одним із різновидів південноіндійського письма — грантхі. Має писемні пам'ятки (наскельні написи) з III ст. до н.е.

Непалі — державна мова королівства Непал. Розмовляють нею майже 16 млн. 56 тис. осіб. Література розвивається з XIX ст. Користується письмом деванагарі.

Орія — офіційна мова штату Орісса в Індії. Чисельність мовців — 31 млн. Пам'ятки писемності належать до XI ст. Використовує власне письмо, для якого характерне округле накреслення букв.

Кашмірі локалізована в Кашмірській долині Північного Індостану, офіційна мова штатів Джамму і Кашмір в Індії. Розмовляють нею 3,4 млн. осіб. Має пам'ятки писемності з XIII ст. Традиційне письмо — на основі графіки шарада і нагарі, а сучасна писемність — на основі арабського алфавіту.

Циганська мова виокремилася в V—X ст. н.е. Частина індійських племен емігрувала через Іран на Балкани, а з Балкан проникла в Італію, Німеччину, Румунію, Угорщину, Чехію, Молдавію та Україну, а згодом — у Південну й Північну Америку, Австралію і Нову Зеландію. Чисельність її носіїв — до 5 млн. Писемності не має, хоч були спроби її створити. Використовують у побуті та писемному фольклорі. Збереглися записи пісень і казок латинським і кириличним алфавітами. Англійська назва циган *gipsy* пов'язана з помилковою версією, нібито цигани є вихідцями з Єгипту.

До індійських мов належать також такі мертві мови, як санскрит, палі, пракрити.

Санскрит — одна з основних давньоіндійських мов, яка функціонувала з I тисячоліття до н.е. в Північній Індії. Уже на початкових етапах виробились її літературні норми і вона стала престижною як літературна "божественна" мова. Назва *санскрит* (sam-skrta) означає "с-кладена", тобто оброблена, доведена до досконалості. Це мова стародавніх священних книг "Махабхарата" і "Рамаїана". Почали її вивчати понад 2500 років тому. Найповніше вона викладена в граматиці Паніні (V ст. до н.е.).

Палі — мертва літературна мова середньовікової епохи в Індії, яка й тепер використовується як мова буддиської релігії в Шрі-Ланці, Бірмі, Таїланді, Лаосі, Камбоджі та В'єтнамі.

Пракрити (від санскр. *prakṛta* "природний, простий") — розмовні середньоіндійські мови та діалекти. Деякі з них пізніше були літературно оброблені і використовувалися в релігійних проповідях, ділових документах, драматургії, загалом у художній літературі.

ІРАНСЬКА ГРУПА

Мовами іранської групи користуються 80 млн. 415 тис. осіб. До них належать перська, таджицька, афганська, балучі, курдська, осетинська, татська, ягнобська, талиська і мертві давньоперська, авестійська, пехлеві, мідійська, парфянська, хорезмійська, согдійська та скіфська.

Перська мова є найпоширенішою серед іранських мов. Чисельність мовців — 31 млн. 280 тис. Це офіційна мова Ісламської Республіки Іран і мова міжнародного спілкування (Афганістан, Пакистан, Індія, Ірак, ОАЕ, держава Закавказзя і Середньої Азії). Має давню писемну традицію (пам'ятки письма з першої половини IX ст.) і багату літературу. Писемність — на основі арабського алфавіту. Літературна мова має три варіанти: перський (фарсі) в Ірані, дарі в Афганістані, таджицький у Таджикистані. Перською мовою писали такі видатні поети, як Рудакі, Фірдоусі (X ст.), Омар Хайям (XI—XII ст.), Нізамі (XII ст.), Сааді (XIII ст.).

Таджицька мова — державна мова Таджикистану. Поширена також в Узбекистані, частково Киргизії, Казахстані та Афганістані. Загальна кількість мовців становить 7,2 млн. Літературна таджицька мова походить від класичної персько-таджицької (IX—XV ст.) мови — єдиного джерела для носіїв перської, таджицької та афганської дарі. Писемність сучасної таджицької мови — на основі кириличної графіки.

Афганська (пушту, пашто) мова локалізована в Афганістані (в районах Кандагара, Джелалабада, Газні, Хоста, а також у провінціях Кабул та Фарах); в Пакистані (Вазіристан, Белуджистан, Пешевар). Загальна чисельність носіїв афганської мови досягає 25 млн. Писемність — на основі арабської графіки.

Балучі (белуджська) мова поширена в Пакистані, Афганістані, Туркменії. Розмовляють нею 4,3 млн. осіб. Користується арабським алфавітом.

Курдська мова поширена на південному сході Туреччини, на півночі Сирії, півдні Ірану, в іранському Курдистані, Вірменії, Азербайджані та Туркменії. Загальна кільк-

кість мовців — 20 млн. Перші писемні пам'ятки на основі арабської графіки належать до XI ст.

Осетинська мова поширена в Північній Осетії (Росія) і Південній Осетії (Грузія). Загальна чисельність мовців — 480 тис. Писемність виникла наприкінці XVIII ст., тепер — на основі кирилиці.

Татською мовою розмовляють 15 тис. осіб у південно-західному Ірані, а також в Азербайджані та Дагестані. Писемність — із 20-х років XX ст. (спочатку на основі латинської, а з 1938 р. — на основі кириличної графіки).

Ягнобська мова локалізована в долині ріки Ягноб (на північ від Душанбе). Розмовляють нею 2,5 тис. осіб. Писемності не має.

Талиська мова поширена на півдні Азербайджану та на суміжній території Ірану. Користується нею всього лише 200 осіб. Мова безписемна.

Давньоперська мова була поширена на південному заході Персії. Від неї походять сучасні перська, таджицька і дарі мови. Найдавніші пам'ятки — написи Дарія I 521—486 рр. до н.е.

Авестійська мова — мова, якою написана священна книга "Авеста" (IV—VI ст.). Найдавнішу частину "Авести" уклав пророк і реформатор давньої іранської релігії, що отримала назву зороастризм, Заратуштра (Заратустра). Вважають, що "Авесті" передувала багатомовна усна традиція передачі текстів уже мертвою мовою. Тексти написані фонетичним письмом арамейського походження. Зберігається як мова богослужіння в зороастрийських общинах Індії та Ірану.

Пехлеві (середньоперська) мова використовувалася в південній частині Ірану в III—VII ст. Є наступницею давньоперської мови і попередницею новоперської.

Мідійська мова — мова племен мідіїв, які заселяли північно-західну частину сучасного Ірану. Перші згадки про них датуються IX ст. до н.е. Писемні пам'ятки не збереглися.

Парфянська мова була офіційною мовою парфянської держави Аршакідів у III ст. до н.е. — III ст. н.е. (територія сучасних Ірану, Вірменії, частини Іраку і Середньої Азії). У III—VI ст. продовжувала частково використовуватися в Сасанідській імперії. Найдавніші пам'ятки (I ст. до н.е.) написані парфянським письмом із внесенням ідеограм, деякі з релігійних пам'яток — фонетичним письмом.

Хорезмійська мова була поширена в Хорезмі (оазис у низовині Амудар'ї). Від II ст. до н.е. до середини VIII ст. — офіційна мова Хорезмійської держави. Засвідчена в пам'ятках III—II ст. до н.е. Витіснена тюркськими мовами в XV—XVI ст.

Согдійська мова була локалізована в долині та верхів'ях річки Зеравшан із центром у Самарканді. Після IX ст. витіснена персько-таджицькою та тюркськими мовами. Найдавніші пам'ятки датуються II—IV ст.

Скіфська мова існувала на території Північного Причорномор'я (від Дунаю до Волги) з VIII ст. до н.е. до V ст. н.е. Пам'яток письма не має. Збереглися топонімічні назви, в тому числі назви рік *Дунай*, *Дніпро*, *Дністер*, *Дон*, а також племен і власні імена в грецьких написах.

СЛОВ'ЯНСЬКА ГРУПА

Слов'янськими мовами користуються 290 млн. 475 тис. осіб (1985 р.). Виділяють три підгрупи слов'янських мов: східну, західну і південну.

Східна підгрупа до неї належать українська, російська та білоруська мови.

Українська мова — державна мова України. Поширена також у Росії (на Кубані і в Зеленому Клину на Далекому Сході), Білорусі, Польщі, Словаччині, Чехії, Югославії, Канаді, США, Аргентині та Австралії. Загальна кількість мовців досягає 41 млн.

Має три діалекти: південно-східний (середньонадніпрянські, слобожанські та степові говірки); південно-західний (волинсько-подільські, галицько-буковинські та карпатські говірки); північний (лівобережні, правобережні та волинсько-поліські говірки).

Літературна українська мова пройшла три етапи свого розвитку: давньоукраїнський, або давньоруський (XI—XIII ст.), староукраїнський (XIV — середина XVIII ст.) і сучасний (із кінця XVIII ст.). Перші пам'ятки писемності сягають XI ст. (Остромирове Євангеліє 1056—1057 рр., "Ізборники Святослава" 1073 р. і 1076 р.). Пам'ятками другого етапу є юридичні акти XIV—XV ст., Пересопницьке Євангеліє 1556—1561 рр., "Словник" і "Грамматика" Л. Зизанія (1596 р.), "Лексикон словенороський" П. Беринди, твори М. Смотрицького, І. Вишенського, Т. Ставровецького. Сучасна українська літературна мова формувалася під впливом творчості І. Котляревського. Вагому роль у нормуванні та утвердженні її відіграла творчість Т. Шевченка, якого

вважають основоположником сучасної української літературної мови. Писемність — на основі кирилиці.

Російська мова — державна мова Російської Федерації, мова міжнародного спілкування в Росії, одна з шести офіційних і робочих мов ООН. Є рідною для 170 млн. осіб, можуть спілкуватися нею понад 200 млн. осіб.

Складається з двох діалектів: північного, найтиповішою рисою якого є окання, і південного, для якого характерне акання. На стику цих діалектів утворилися перехідні говори, які й лягли в основу сучасної російської літературної мови. На формування російської літературної мови помітний вплив мала старослов'янська мова. Становлення сучасної російської літературної мови пов'язане з творчістю О. Пушкіна, в якій синтезовано різні мовні течії в єдину систему, основою якої стало літературно оброблене російське народне мовлення. Писемність (кирилиця) перейнята від Київської Русі-України.

Білоруська мова поширена в Білорусі та на суміжних територіях Росії, України, Литви, Польщі, а також у Латвії, Естонії, Казахстані, Канаді, США, Аргентині. Загальна кількість її носіїв перевищує 10 млн. Має два діалекти: північно-східний і південно-західний, на стику яких утворилися перехідні (середньобілоруські) говірки, що лягли в основу сучасної літературної мови. У розвитку сучасної білоруської літературної мови велику роль відіграла творчість Я. Купали та Я. Коласа. Найдавніша писемна фіксація білоруської мови — Договір Полоцька з Рігою 1330 р. Писемність — на основі кирилиці.

ЗАХІДНА ПІДГРУПА до неї належать польська, чеська, словацька, кашубська, лужицька і мертві полабська та поморська мови.

Польська мова — офіційна мова Польщі. Крім того, використовується в сусідніх державах — Україні, Білорусі, Литві, а також у Росії, США, Бразилії, Франції, Канаді та інших країнах. Загальна кількість мовців 44 млн. Літературна мова сформувалася на основі великопольських, малопольських і мазовецьких говірок. Писемність — на основі латинського алфавіту. Найдавніша пам'ятка писемності ("Свентокшиєські проповіді") належить до XIV ст.

Чеською мовою користуються в Чехії, а також у Словаччині, Австрії, США, Канаді. Загальна кількість її носіїв досягає 12 млн. Має чотири діалекти: власне чеські, ганацькі, ляські (сілезькі) й моравські. Літературна мова сформувалася на основі середньочеських говірок.

Перші пам'ятки чеської писемності належать до кінця XIII ст. У XV—XVI ст. сформувалася літературна мова. Однак з 1620 р. до кінця XVIII ст. вона не розвивалася, оскільки за Габсбурзької династії офіційною мовою стала німецька. Літературна мова відродилася наприкінці XVIII — початку XIX ст. на основі літератури XVI—XVII ст., що надало їй книжного характеру. У відродженні чеської літературної мови велику роль відіграла діяльність Й. Добровського (автора першої граматики чеської мови, що вийшла у 1809 р.) та Й. Юнгмана (автора п'ятитомного чесько-німецького словника, який побачив світ у 1835—1839 р.). Писемність — на основі латинської графіки.

Словацька мова поширена в Словаччині, а також у Чехії, Угорщині, Румунії, Україні (Закарпаття), Югославії, Канаді та США. Загальне число мовців 5 млн. Має три діалекти: середні, західні та східні говірки. Пам'ятки власне словацької писемності належать до XV—XVI ст. Основоположником сучасної літературної мови на основі середньословацьких говірок є Л. Штур. Писемність — на основі латинського алфавіту.

Кашубська мова є близькою до польської. Нині вона втратила самостійність і розглядається як діалект польської мови.

Лужицька (серболужицька) мова поширена серед лужицьких сербів у Дрезденському і Котбуському округах Німеччини. Розмовляють нею до 100 тис. осіб. Має два варіанти (в тому числі й літературні) — верхньолужицький і нижньолужицький. Писемність із XVI ст. — на основі латинського алфавіту.

Полабська мова вживалася на обох берегах річки Лабі (Ельби) в Німеччині до XVIII ст. Зникла внаслідок асиміляції полабських слов'ян німцями.

Поморські діалекти були поширені на південному узбережжі Балтійського моря в Померанії. Вимерли в середньовічний період у зв'язку з насильницьким онімеченням.

Південна підгрупа до неї належать болгарська, македонська, сербська, словенська і мертва старослов'янська мови.

Болгарська мова поширена в Болгарії, а також в Україні (Болградський район Одеської області), Румунії, Югославії та інших сусідніх державах. Загальна чисельність мовців 9 млн. Має дві групи діалектів: східні та західні. Літературна мова сформувалася в середині XIX ст. на основі північно-східних говорів. Велику роль у цьому відіграла творчість П. Берона, Л. Каравелова, Х. Ботева,

І. Базова та ін. Найдавніші пам'ятки сягають X ст. Писемність — на основі кирилиці.

Македонська мова — державна мова Македонії. Дуже близька до болгарської. Кількість мовців досягає 2 млн. Має три групи діалектів: західну, східну та північну. Літературна мова — з 1948 р. Графіка — на основі кирилиці.

Сербська мова — офіційна мова Югославії (Сербії, Чорногорії, Боснії). Поширена також у сусідніх державах, в Америці та Австралії. Чисельність мовців перевищує 13,5 млн. Писемність — на основі кирилиці.

Хорватська мова — державна мова Хорватії. Поширена в сусідніх державах, в Америці та Австралії. Кількість мовців — 7 млн. осіб. Писемність — на основі латинської графіки.

До утворення окремих самостійних держав Хорватії та Югославії ці дві мови розглядали як одну — сербсько-хорватську, або хорватськосербську. Нині вважають, що це різні мови, бо саме так це розцінюють самі мовці.

Словенська мова — державна мова Словенії. Крім того, поширена в сусідніх державах, зокрема в Югославії, Австрії та Італії, а також у США. Загальне число мовців перевищує 2 млн. Має аж 49 діалектів. Найдавніша пам'ятка — Фрейзингенські уривки, які належать до кінця X — початку XI ст. Сучасна літературна мова сформувалася в середині XIX ст. під впливом творчості поета Ф. Прешерна. Писемність — на основі латинської графіки.

БАЛТІЙСЬКА ГРУПА

До балтійської групи належать литовська, латиська і мертва пруська мови. Кількість носіїв — 4 млн. 850 тис. осіб (дані 1985 р.).

Литовська мова поширена в Литві, сусідніх державах і в США, Канаді та Латинській Америці. Розмовляють нею майже 3 млн. осіб. Зберегла найдавніші риси індоєвропейської прамови в фонетиці та морфології. Складається з двох основних діалектів — жемайтського та аукштайтського. Писемність з'явилася в XVI ст. на основі латинської графіки. Єдина літературна мова сформувалася наприкінці XIX — початку XX ст. на основі західноаукштайтського діалекту.

Латиська мова — державна мова Латвії. Кількість її носіїв сягає 1,5 млн. Має три діалекти: середньолатиський, лівонський і верхньолатиський. **Верхньолатиський** діалект називають ще латгальським діалектом або латгальською

мовою. До 1959 р. латгальською мовою видавали книжки та журнали. Тепер переважає думка, що це діалект, а не окрема мова. Писемність на основі латинського готичного письма з'явилася в XVI ст. Літературна мова сформувалася на основі середньолатиського діалекту. В основі сучасної латиської графіки — латинський алфавіт.

Пруська мова була поширена в південно-східній Прибалтиці. Зникла в XVIII ст. внаслідок онімечення її носіїв. Збереглися словники з XVI ст., релігійні книжки, а також окремі рядки поезії. Пруська мова мала багато спільних рис зі слов'янськими мовами.

ГЕРМАНСЬКА ГРУПА

Германські мови, якими розмовляють 425 млн. 460 тис. осіб, поділяються на три підгрупи: північногерманську (скандинавську), західногерманську і східногерманську.

ПІВНІЧНОГЕРМАНСЬКА (СКАНДИНАВСЬКА) ПІДГРУПА До неї належать датська, шведська, норвезька, ісландська і фарерська мови.

Датська мова — офіційна мова Королівства Данії (з XVI до XIX ст. і Норвегії). Поширена також на Фарерських островах, у Гренландії та США. Користуються нею 5,6 млн. осіб. Писемність — на основі латинського алфавіту. Найдавніші пам'ятки сягають IX ст.

Шведська мова — офіційна мова Королівства Швеції і друга офіційна мова Фінляндії. Поширена також у США та Канаді. Розмовляють нею майже 10 млн. осіб. Має 6 груп діалектів. Найдавніші писемні пам'ятки — рунічні написи IX—XII ст. Сучасна літературна мова почала формуватися в XVI—XVII ст. на основі говірок, поширених навколо Стокгольма. Писемність — на основі латинського алфавіту.

Норвезька мова — офіційна мова Королівства Норвегії. Поширена також у США та Канаді. Кількість мовців сягає майже 5 млн. осіб. Має дві групи діалектів: західну і східну. Літературною мовою до кінця XIX ст. була датська. Нині в Норвегії функціонують дві форми літературної мови: риксмол, або букмол (книжна, близька до датської), і лансмол, або нюнорск (близька до норвезьких діалектів). Писемність — на основі латинського алфавіту. Стародавні пам'ятки писемності — рунічні написи "епохи вікінгів" (найдавніші з них належать до II ст.).

Ісландська мова — офіційна мова Республіки Ісландії. Поширена також у Канаді та США. Загальна кількість мовців становить 300 тис. Діалектних відмінностей

не має. Писемність виникла наприкінці XI ст. на основі латинської графіки. Найдавніші пам'ятки сягають другої половини XII ст. (саги).

Фарерська мова — офіційна мова Фарерських островів (автономна область Данії). Загальне число мовців становить 42 тис. Писемність на основі латинського алфавіту введена в XIX ст. До XIX ст. функції літературної мови виконувала датська мова. В основі літературної мови лежить діалект м. Торсхавн.

ЗАХІДНОГЕРМАНСЬКА ПІДГРУПА. До неї належать англійська, голландська, фламандська, фризська, німецька та їдиш.

Англійська мова поширена в Великобританії, Ірландії, Північній Америці, Австралії, Новій Зеландії, а також у деяких країнах Азії та Африки. Кількість мовців перевищує 322 млн. Є однією з міжнародних мов і офіційною мовою Королівства Великобританії і Північної Ірландії, США, Австралії, Нової Зеландії, Канади, Ірландії, Республіки Індії та 15 держав Африки. Писемність існує з VII—VIII ст. на латинській основі. Перша писемна пам'ятка — рунічний напис на скринці Франкса (VII ст.).

Голландська (нідерландська) мова функціонує в Нідерландах, Бельгії, Вест-Індії та частково в США. Користуються нею 20 млн. осіб. Є офіційною мовою Королівства Нідерланди й однією з двох (поряд із французькою) офіційних мов Королівства Бельгії. Писемність — на основі латинської графіки.

Різновидом голландської мови є бурська (африкаанс), якою розмовляють переселенці з Голландії в Південно-Африканській Республіці.

Фламандська мова — умовна й традиційна назва південного варіанта нідерландської мови, поширеного в північних провінціях Бельгії (Західна і Східна Фландрія, Брабант, Антверпен, Лімбург). Розмовляють нею більше 5 млн. осіб.

Фризська мова поширена в нідерландській провінції Фризландія, а також у Німеччині (Нижня Саксонія, північний захід Шлезвіга, Фризські острови та острів Гельголанд). Переважно як розмовною мовою користуються нею понад 400 тис. осіб. Перші писемні пам'ятки належать до XIV ст.

Німецька мова — офіційна мова Федеративної Республіки Німеччини, Австрійської Республіки, Швейцарської Конфедерації (як і французька, італійська і ретороманська), Великого Герцогства Люксембург (як і французька), Королівства Бельгії (як і нідерландська та французька). Поширена також у Росії, Румунії, США, Канаді та інших країнах. Ко-

ристуються нею 98 млн. осіб. Має два діалекти: нижньонімецький (Niederdeutsch, або Plattdeutsch) на півночі і верхньонімецький (Hochdeutsch) на півдні. Літературна мова утворилася на основі південних говірок. Писемність — на основі латинського алфавіту (є два різновиди: готичний і антиква). Найдавніші писемні пам'ятки сягають VIII ст.

Їдиш — побутова й літературна мова ашкеназьких (німецьких за походженням) євреїв. Сформувалася в X—XIX ст. на основі одного з верхньонімецьких діалектів із великою домішкою давньоєврейських і слов'янських елементів. Поширена в Україні, Польщі, Росії, Білорусі, Литві, США, Канаді, країнах Латинської Америки, в Ізраїлі (тут витісняється івритом). Писемність давньоєврейська, пристосована для передачі фонетичної системи їдиш.

Східногерманська підгрупа. До неї належить готська мова, яка виникла на основі двох діалектів (дехто їх розглядає як дві мови) — вестготського, що був поширений в Іспанії та Північній Італії, та остготського (мова східних готів, які жили в ранньому середньовіччі на північному узбережжі Чорного моря і в південній Наддніпрянщині; у Криму вона існувала до XVI ст.). Найвидатнішою пам'яткою готської мови є переклад Біблії, здійснений єпископом Ульффілою (Вульффілею), що дійшов до нас в остготських рукописах V—VI ст.

Мертвими східногерманськими мовами є також бургундська, вандалська, гепідська та герульська, якими розмовляли давньогерманські племена на території Східної Німеччини.

РОМАНСЬКА ГРУПА

Романська (від лат. *romanus* "той, що стосується Риму") група мов пов'язана спільним походженням від латинської мови. Поширені романські мови в більш ніж 60 країнах. Загальна кількість мовців становить 576 млн. 230 тис.

Умовно виділяють три підгрупи романських мов: центральну, західну та східну.

Центральна підгрупа до неї належать французька, італійська, ретороманська та сардинська мови.

Французька мова — офіційна мова Французької Республіки, Королівства Бельгії (як і нідерландська мова), Швейцарської Конфедерації (як і німецька, італійська та ретороманська), Канади (як і англійська), Республіки Гаїті, Монако, Великого Герцогства Люксембург (як і німецька), Андорри (як й іспанська та каталонська), а також

у багатьох країнах Африки (Гвінеї, Заїрі, Конго, Малі, Нігері, Сенегалі, Чаді, Бурунді, Руанді та ін.). Кількість носіїв — 72 млн. Одна з міжнародних мов, офіційна і робоча мова ООН. Літературна мова утворилася в XVI ст. на основі діалекту **Іль-де-Франс** із центром у Парижі. Перші писемні пам'ятки належать до VIII ст. — "Рейхенауські глоси". Писемність — на основі латинської графіки.

Італійська мова — офіційна мова Італійської Республіки, Ватикану (як і латинська), Республіки Сан-Марино і Швейцарської Конфедерації (як і німецька, французька і ретороманська). Поширена також у США, ФРН, Аргентині, Франції, Бельгії, Ефіопії, Сомалі, Лівії та на Мальті). Загальна кількість мовців становить 37 млн. Літературна мова виникла на основі тосканських говірок. Помітну роль у формуванні та нормуванні літературної мови відіграла творчість Аліг'єрі Данте, Дж. Бокаччо, Ф. Петрарки. Писемність — на основі латинського алфавіту. Перші писемні пам'ятки сягають X ст. Італійська мова стала першою національною мовою в Європі.

Ретороманська мова — з 1938 р. одна з офіційних мов Швейцарської Конфедерації. Розмовляють нею понад 770 тис. осіб в Італії та 50 тис. у Швейцарії (дані 1987 р.). Дехто вважає, що існує три різні ретороманські мови: швейцарська ретороманська, тірольська ретороманська і фриульська. Писемність — на основі латинського алфавіту.

Сардинська (сардська) мова локалізована на острові Сардинія й прилеглих до нього островах. Користуються нею майже 1,5 млн. осіб. Функціонує переважно як розмовно-побутова мова. Вважається найархаїчнішою романською мовою. Писемність — на латинській графіці.

Західна підгрупа до неї належать іспанська, португальська, каталонська та провансальська мови.

Іспанська мова — офіційна мова Іспанії та 19 країн Латинської Америки. Поширена також на Філіппінах, в Африці та США. Загальна кількість мовців становить 332 млн. Одна з шести міжнародних мов, офіційна й робоча мова ООН. Має велику кількість діалектів. Літературна мова утворилася на основі кастильського діалекту. Писемність — на латинській графіці. Найдавніша писемна пам'ятка — "Пісня про мого Сіда" (1140 р.).

Португальська мова поширена в Португалії, Бразилії, в деяких країнах Африки та Азії. Загальна кількість її носіїв перевищує 170 млн. Є офіційною мовою Португаль-

ської Республіки, Федеративної Республіки Бразилії, Республіки Анголи, Народної Республіки Мозамбік, Республіки Гвінеї-Бісау, Республіки Кабо-Верде та ін. Утворилася в XII—XIV ст. внаслідок змішування говорів півночі та півдня. Нині виділяють два варіанти португальської мови — португальський і бразильський. Перші літературні пам'ятки — пісні трубадурів (кінець XII ст.). Писемність — на основі латинської графіки.

Каталонська мова поширена в Іспанії (Каталонія, Валенсія, Балеарські острови), Франції (Руссильйон, Східні Піреней), в Андоррі та на острові Сардинія. Чисельність мовців наближається до 8 млн. Літературна мова бере свій початок із XIII ст. Перші писемні пам'ятки датуються XI ст. Писемність — на основі латинського алфавіту.

Провансальська (окситанська) мова поширена на півдні Франції та в Альпійській Італії. Розмовляють нею майже 10 млн. осіб. Літературна мова існує з XI ст. (лірика трубадурів). Після приєднання Провансу до Франції в ХІІІ ст. функціонування провансальської мови різко обмежилось: в основному використовується в усно-побутовому спілкуванні.

СХІДНА (БАЛКАНО-РОМАНСЬКА) ПІДГРУПА до неї належать румунська та молдавська мови.

Румунська мова — офіційна мова Румунії, якою розмовляють майже 26 млн. осіб. Утворилася на основі народної латини і мов корінного населення римської провінції Дакії. Перші пам'ятки писемності належать до початку XVI ст. Графікою спочатку служила кирилиця, а з 1860 р. — латиниця.

Молдавська мова локалізована в Молдові та деяких суміжних державах. Кількість її носіїв перевищує 2,5 млн. Дуже близька до румунської, тому багато хто вважає її варіантом (діалектом) румунської. Літературна мова повністю сформувалася в другій половині XIX ст. Писемність на основі кирилиці в 1989 р. замінена латиницею.

Мертвою романською мовою є латинська, якою користувалися до VI ст. Була державною мовою Давнього Риму. Багата на літературні твори (епос, лірика, драма, історична проза, юридичні документи, ораторське мистецтво — з VI ст. до н.е.). Після утворення на її основі різних романських мов служила літературною мовою в Західній Європі в середні віки. Мовою католицької церкви залишилася до наших днів. Була і є джерелом міжнародної наукової термінології. Офіційна мова (як і італійська) держави Ватикан.

КЕЛЬТСЬКА ГРУПА

Кельтські мови в I тисячолітті до н.е. були одними з найпоширеніших індоєвропейських мов. Користувалися ними на території сучасних Німеччини, Франції, Великобританії, Ірландії, Іспанії, Північної Італії. Пізніше територія їх поширення значно звузилася. Нині загальна кількість мовців становить 9 млн. 505 тис. осіб.

У кельтській групі мов виділяють три підгрупи: гойдельську, бриттську і галльську.

ГОЙДЕЛЬСЬКА ПІДГРУПА До неї належать ірландська, шотландська і мертва менська мови.

Ірландська мова — офіційна мова Республіки Ірландія (як і англійська). Поширена також у Північній Ірландії, частково в США, Великобританії та інших країнах. Розмовляють нею майже 600 тис. осіб (більшість ірландців, загальна кількість яких 7,6 млн., користується англійською мовою). Писемність виникла в IV ст. до н.е. (огадійське письмо), з VII ст. — на латинській основі. Ірландською мовою створена багата оригінальна література.

Шотландська (гельська, гаельська, ерська) мова локалізована в північно-західній Шотландії, на Гебридських островах, а також у канадській провінції Нова Шотландія. Розмовляють нею менше 100 тис. осіб. За походженням — це діалект ірландської мови, який відокремився від неї в XI—XIII ст. Пам'ятки писемності з'явилися в XVI ст. Писемність — на основі латинського алфавіту.

Менська мова — мертва мова, що була поширена на острові Мен в Ірландському морі.

БРИТТСЬКА ПІДГРУПА До неї належать бретонська, валлійська і мертва корнська мови.

Бретонська мова використовується на півострові Бретань, куди в V—VII ст. переселилася частина бриттських племен із Британії. Розмовляють нею до 1 млн. осіб. Має чотири діалекти. Літературна мова сформувалася на основі деонського діалекту, однак не набула широкого застосування. Писемність — на основі латинського алфавіту.

Валлійська (уельська, кімрська) мова поширена в Уельсі (Великобританія) і в деяких частинах Аргентини. Кількість мовців становить 520 тис. Сучасна літературна мова сформувалася наприкінці XVI ст. Писемність — на основі латинської графіки.

Корнська (неправильно: корнуельська) мова — мертва мова кельтського населення півострова Корнуолл (Великобританія). Функціонувала до початку XIX ст. Збереглася

література з XVI—XVIII ст. Писемність — на основі латиниці. Нині намагаються її відродити (декілька тисяч людей об'єдналися в товариство, яке поставило собі таку мету).

ГАЛЬСЬКА ПІДГРУПА до неї належить мертва гальська мова. Вона функціонувала з VI ст. до н.е. до V ст. н.е. в Галлії, Північній Італії, на Балканах і в Малій Азії. Її витіснила латинська мова. Збереглися написи з IV ст. до н.е.

ГРЕЦЬКА ГРУПА

До грецької групи відносять новогрецьку і мертву давньогрецьку мови.

Новогрецька мова — офіційна мова Грецької Республіки (як і турецька) і Республіки Кіпр. Поширена також в Албанії, Єгипті, Південній Італії, Україні (Маріуполь й інші регіони півдня), Грузії та Вірменії. Загальна кількість мовців становить 12 млн. Є наступницею (з XV ст.) давньогрецької мови. Писемність — на основі оригінального грецького письма.

Давньогрецька мова існувала з XIV ст. до н.е. до IV ст. н.е. У IV ст. до н.е. сформувалася спільна для всієї території Греції мова койне на основі аттичного діалекту з центром в Афінах. Давньогрецькою мовою створена багата література (художня — Есхіл, Софокл, Еврипід, Аристофан; філософська — Платон і Аристотель; риторична — Демосфен). Перші пам'ятки алфавітного грецького письма належать до VIII ст. до н.е.

Дехто як окрему мову називає середньогрецьку, або візантійську, — державну літературну мову Візантії від перших століть н.е. до XV ст.

АЛБАНСЬКА ГРУПА

До албанської групи належить лише одна албанська мова. Поширена в Албанії, Югославії (край Косово), Італії, а також у Болгарії, Румунії та Україні (Одеська область). Загальна кількість носіїв досягає 5 млн. Існує гіпотеза, що албанською мовою чи мовою, дуже близькою до албанської, розмовляли іллірійці, фракійці, фригійці та даки. Писемні пам'ятки на основі латинського алфавіту датуються XV ст.

ВІРМЕНСЬКА ГРУПА

Вірменську групу представляє єдина **вірменська мова** — державна мова Вірменії, якою користуються також вірмени в Грузії, Азербайджані (Нагорний Карабах), Туреччині, Сирії, Лівані, Ірані, США, Франції та інших країнах. Кількість мовців становить 5 млн. 20 тис. осіб. Споріднена з грецькою, індійськими, іранськими і хетто-лувійськими мовами. Відзначається значним діалектним членуванням (понад 50 діалектів). Давня вірменська літературна мова (грабар) утворилася в V—VI ст. Нова літературна мова (ашхарабара) сформувалася в XVIII ст. Вона має два варіанти: західний — на основі константинопольського діалекту і східний — на основі араратського діалекту. Перші писемні пам'ятки належать до початку V ст. Оригінальна писемність створена просвітителем вірмен Месропом Маштоцем наприкінці IV ст.

АНАТОЛІЙСЬКА (ХЕТТО-ЛУВІЙСЬКА) ГРУПА

До анатолійської групи індоєвропейської сім'ї належать мертві хеттська, лувійська, палайська, карійська, лідійська і лікійська мови.

Хеттська мова була поширена в XIX—XII ст. до н.е. в центральній і північній частині Анатолії (Хеттське царство). Це перша в історії індоєвропейська мова з писемною фіксацією. Відкрита під час розкопок у 1906—1907 рр. у Туреччині. Близька до вірменської. Писемність — на основі клинопису.

Лувійська мова існувала не пізніше II тисячоліття до н.е. на південному заході Малої Азії. Збереглося мало відомостей про неї в клинописних пам'ятках із XIV—XIII ст. до н.е.

Карійська мова була поширена в Карії (південний захід давньої Малої Азії). Збереглося до 2000 написів, які сягають VII—III ст. до н.е., виконаних особливим карійським письмом.

Палайська мова існувала на території області Пала в першій половині II тисячоліття до н.е. Збереглися клинописні тексти, в яких зафіксовано 300 слів.

Лідійська мова була поширена на заході Малоазійського півострова в I тисячолітті до н.е. Збереглися тексти малоазійською графікою з VII—V ст. до н.е.

Лікійська мова функціонувала в I тисячолітті до н.е. на південному заході Малої Азії в області Лікія. Збереглися тексти з V—IV ст. до н.е., написані малоазійською графікою.

ТОХАРСЬКА ГРУПА

До тохарської групи належить мертва **тохарська** мова. Дехто вважає, що було дві тохарські мови: тохарська А (карашарсько-турфанська) і тохарська Б (кучанська). Це мови кочових іранських племен, які осіли в східній частині Тянь-Шаню й оазисах пустелі Такла-Макан (китайський Туркестан). Пам'ятки тохарської мови (буддійські тексти) знайдені археологами в ХХ ст. Тохарська мова дещо споріднена з албанською, хеттською і балто-слов'янськими мовами.

СЕМИТО-ХАМІТСЬКІ МОВИ

Семіто-хамітські (афразійські) мови поширені в північній частині Африки від Атлантичного узбережжя і Канарських островів до узбережжя Червоного моря, а також у Західній Азії та на острові Мальта. Спілкуються ними майже 262 млн. осіб.

Семіто-хамітські мови поділяють на дві групи: семітську і хамітську.

СЕМІТСЬКА ГРУПА

До неї належать арабська, давньоєврейська (іврит), арамейська, фінікійська, тигринья, тигре, амхарська, харапі, мехрі, джіббали та мальтійська. Мовами цієї групи користуються 193 млн. мовців.

Арабська мова налічує 174 млн. 950 тис. носіїв і є однією з шести робочих мов ООН. Поширена в Іраці, Сирії, Лівані, Ізраїлі, Йорданії, Кувейті, Саудівській Аравії, Об'єднаних Арабських Еміратах, Єменській Арабській Республіці, Єгипті, Судані, Лівії, Тунісі, Алжирі, Мальті, Марокко, Мавританії, Західній Сахарі, Сомалі, Джибуті та Республіці Чад. Пам'ятки з V ст. до н.е. Літературна мова сформувалася в V—VI ст. Арабською мовою написано Коран — головну священну книгу мусульман, у якій зібрані проповіді, обрядові та юридичні настанови, молитви, повчальні оповідання й притчі, виголошені Мухаммедом у Мецці та Медині (VII—VIII ст.). Писемність — на основі арабського алфавіту.

Давньоєврейська мова (іврит) збереглася в Біблії, а саме в Старому заповіті, який складений в XII—III ст. до н.е.). Функціонувала як жива мова до перших століть нашої ери, а далі, аж до нашого часу, як культова мова. Давньоєврейською мовою створена багата релігійна, філософська, наукова й художня література. З виникненням держави

Ізраїль (1948 р.) іврит став офіційною мовою. Це унікальний факт відродження мертвої протягом двох тисячоліть мови. Сучасний іврит, яким спілкуються понад 3,5 млн. осіб, є значно зміненою давньоєврейською мовою, що дає право вважати його осібною мовою. Писемність давньоєврейська.

Арамейська мова представлена написами з Дамаска, Хами, Арпада, Ассирії (IX—VIII ст. до н.е.) та пізнішими писемними пам'ятками (уривки Старого заповіту, літургійні тексти тощо). Нашадком арамейської мови є асирійська мова. Деякі вчені вважають, що існувало декілька арамейських мов.

Фінікійська мова — мертва мова, яка функціонувала з IV тисячоліття до н.е. у Фінікії (сучасний Ліван), на острові Кіпр, у Північній Африці, на півдні Іспанії, на Сицилії та Сардинії. Писемні пам'ятки — з середини II тисячоліття до н.е. написані фінікійським алфавітом, із якого сформувалися нові види буквеного письма.

Живі мови тигринья, тигре, амхарська, харарі, мехрі, джіббали поширені переважно в Ефіопії, а мальтійська мова — на Мальті.

ХАМПСЬКА ГРУПА

Вона об'єднує чотири підгрупи: єгипетську, берберську, кушитську і чадську.

ЄГИПЕТСЬКА ПІДГРУПА до неї належать давньоєгипетська й коптська мови.

Давньоєгипетська мова використовувалася в давньому Єгипті. Відома за ієрогліфічними пам'ятками з IV тисячоліття до н.е. — V ст. н.е.

Коптська мова є потомком давньоєгипетської мови. Функціонувала з III до XVII ст. н.е. Збереглася як культова мова в єгиптян, які сповідують християнство. Писемність коптська, в основу якої покладено грецький алфавіт.

БЕРБЕРСЬКА ПІДГРУПА: туарезька, кабільська, зенага, ташельхіт та інші мови.

КУШИТСЬКА ПІДГРУПА: мови сомалі, сідамо, афар, аромо, беджа та ін.

ЧАДСЬКА ПІДГРУПА: мови хауса, гвандара, болéва, карекаре, сура, тéра, ма́ргі, мандара, котóко, мубі, сокбро та ін.

КАВКАЗЬКІ МОВИ

Кавказька сім'я налічує майже 40 мов, якими розмовляють 7 млн. 455 тис. осіб. Поширена на Північному Кав-

казі, в Закавказзі та Туреччині. Поділяється на три групи: картвельську, абхазько-адигейську і нахсько-дагестанську.

КАРТВЕЛЬСЬКА (ПІВДЕННОКАВКАЗЬКА, ІБЕРИЙСЬКА) ГРУПА

До неї належать грузинська, мегрельська, чанська і сванська мови.

Грузинська мова поширена в Грузії, частково в Азербайджані, на Північному Кавказі, в Ірані та Туреччині. Є державною мовою Грузії. Розмовляють нею майже 4 млн. осіб. Найдавніші писемні пам'ятки відносять до V ст. Грузини мають оригінальну писемність.

Мегрельською (занською) мовою спілкуються майже 400 тис. осіб у Західній Грузії. Писемності не має. Мегрели користуються грузинською літературною мовою.

Чанська (лазька) мова поширена в Туреччині і частково в Грузії. Користуються нею до 50 тис. осіб. Писемності не має.

Сванська мова функціонує в Местійському й Лентехському районах Грузії. Кількість її носіїв не перевищує 35 тис. Писемності не має.

АБХАЗЬКО-АДИГЕЙСЬКА (ЗАХІДНОКАВКАЗЬКА) ГРУПА

До неї належать абхазька, абазинська, адигейська, кабардинська та убихська мови.

Абхазька мова функціонує в Абхазії — автономній республіці в складі Грузії. Має до 90 тис. носіїв. Літературна мова сформувалася в другій половині XIX ст. Писемність — на основі кирилиці (з 1938 р. до 1954 р. — на основі грузинської графіки).

Абазинська мова поширена в Карачаєво-Черкеській автономній області Росії. Кількість її носіїв досягає 30 тис. Писемність створена на основі латинської графіки, а в 1938 р. переведена на кириличну основу.

Адигейська мова локалізована в Адигейській автономній області Краснодарського краю (Росія). Кількість мовців перевищує 104 тис. Писемність — на основі кирилиці.

Кабардинська (кабардино-черкеська) мова поширена в Кабардино-Балкарії, Карачаєво-Черкеській автономній області та Адигейській автономній області (Ставропольський і Краснодарський краї Росії). Спілкуються нею майже 370 тис. осіб. Писемність — на основі кирилиці (з 1923 р. до 1936 р. — на основі латиниці).

Убихською мовою розмовляють декілька десятків осіб у Туреччині. Писемності не має.

НАХСЬКО-ДАГЕСТАНСЬКА (СХІДНОКАВКАЗЬКА) ГРУПА

До неї належать чеченська, інгуська, аварська, лезгинська, табасаранська, даргинська, лакська та багато безписемних, здебільшого одноаульних, мов: андійська, каратинська, тиндинська, чамалинська, багвалинська, гунзібська, гінухська, цахурська, агульська, хіналузька та інші.

ФІННО-УГОРСЬКІ МОВИ

Фінно-угорськими мовами розмовляють 24 млн. 35 тис. осіб. Ці мови поділяють на дві групи: угорську та фінську.

УГОРСЬКА ГРУПА

До цієї групи належать угорська, мансійська і хантийська мови.

Угорська мова — офіційна мова Угорщини. Поширена також у прилеглих до Угорщини країнах — Югославії, Австрії, Чехії, Словаччині, Румунії та Україні (Закарпаття). Кількість її носіїв досягає 15 млн. осіб. Писемність — на латинській основі. Перша писемна пам'ятка належить до XII ст.

Мансійська (вогульська) мова поширена на лівобережжі ріки Об та її приток у Тюменській та Єкатеринбурзькій областях Росії. Кількість мовців становить 3,7 тис. Писемність на основі кирилиці не набула поширення. Функціонує переважно в побутовій сфері.

Хантийська (остяцька) мова локалізована в Ханті-Мансійському та Ямало-Ненецькому автономних округах (Тюменська область) і в деяких районах Томської області (Росія). Носії — 14 тис. осіб. Писемність — на основі кирилиці.

ФІНСЬКА ГРУПА

Мови цієї групи поділяють на три підгрупи: прибалтійську, пермську і волзьку.

ПРИБАЛТІЙСЬКА ПІДГРУПА До неї належать фінська, естонська, карельська, лівська, іжорська, вепська і водська мови.

Фінська (суомі) мова — одна з двох (поряд із шведською) офіційних мов Фінляндської Республіки. Поширена також у Росії, Швеції, Норвегії, США, Канаді, Австралії та інших країнах. Загальна кількість мовців становить понад 5,3 млн. осіб. Писемність — на основі латинської графіки.

Естонська мова — державна мова Естонії. Поширена

також у Росії, Швеції, США та Канаді. Користуються нею 1,1 млн. мовців. Перші писемні пам'ятки сягають XIII ст. Єдина літературна мова сформувалася в другій половині XIX ст. Писемність — на основі латинського алфавіту.

Карельська мова поширена в Карельській Автономній Республіці, Калінінградській, Ленінградській і Новгородській областях (Росія). Розмовляють нею 77 тис. осіб. Найдавніша писемна пам'ятка належить до XIII ст. Писемності зараз не має (перестала вживатися з 40-х років). Карельська мова використовується переважно як розмовно-побутова.

Лівська, іжорська, вепська та водська мови є побутовими. Нині вони перебувають на стадії вимирання: у 1979 р. лівською мовою користувалося 100 осіб у Латвії, іжорською — 244 в Ленінградській області, вепською — 3 тис. осіб у Карелії, Ленінградській і Вологодській областях, водською — кілька десятків осіб у Ленінградській області.

ПЕРМСЬКА ПІДГРУПА до неї належать комі-перм'яцька, комі-зирянська та удмуртська мови.

Комі-перм'яцька мова поширена в Комі-Перм'яцькому автономному окрузі Росії, а також на північному сході Кіровської та Пермської областей. Загальна кількість мовців становить 151 тис. Писемність — на основі кирилиці.

Комі-зирянська мова використовується в Автономній Республіці Комі, а також на Кольському півострові, в Ямало-Ненецькому і Ханті-Мансійському автономних округах Росії. Розмовляють нею 327 тис. осіб. Літературна мова сформувалася в XX ст. Мала оригінальну писемність із XIV ст., яка в XVII ст. була витіснена кирилицею.

Удмуртська (вотяцька) мова поширена в Удмуртській, а також у Башкирській, Татарській і Марійській автономних республіках Росії. Користуються нею 550 тис. осіб. Писемність створена в XVIII ст. на основі кирилиці.

ВОЛЗЬКА ПІДГРУПА до неї належать марійська та мордовська мови.

Марійська (марі, черемиська) мова поширена в Марійській, Татарській, Удмуртській, Башкирській автономних республіках і суміжних областях у Росії. Кількість мовців становить приблизно 540 тис. Складається з двох діалектів, які покладено в основу двох літературних мов, тому існує думка, що є дві марійські мови — гірська марійська (на правому березі Волги) і лугово-східна марійська (на лівому березі Волги). Писемність — на основі кирилиці. Перша граматика марійської мови з'явилася в 1775 р.

Мордовська мова функціонує в Мордовській, Башкирсь-

кій, Татарській, Чуваській автономних республіках Росії та суміжних областях. Спілкуються нею до 1 млн. осіб. Останнім часом учені вважають, що є дві окремі мордовські мови — ерзянська і мокшанська. Перші пам'ятки письма відносять до XVII ст. В основі писемності — кирилична графіка.

САМОДІЙСЬКІ МОВИ

До живих самодійських (самоїдських) мов належать ненецька, нганасанська, енецька і селькупська. Користуються ними 35 тис. осіб. Функціонують в північноєвразійській тундрі від півострова Канін і ріки Мезень на Заході до півострова Таймир на Сході, а також у Тюменській і Томській областях та Красноярському краї (Росія).

Найпоширенішою самодійською мовою є ненецька (юрако-самоїдська). Нею спілкуються 24 тис. осіб у зоні тундри від Кольського півострова до правобережжя Єнісею. Писемність із 1932 р. — на основі латинської, а з 1937 р. — на основі кириличної графіки.

Нганасанська (тавгійська, тавгійсько-самоїдська) мова локалізована на півострові Таймир. У 1979 р. нею спілкувалося приблизно 800 осіб. Писемності не має.

Енецька (єнісейсько-самоїдська) мова використовується приблизно 200 особами на правобережжі нижньої течії Єнісею. Писемності не має.

Селькупською (остяко-самоїдською) мовою розмовляють приблизно 2 тис. осіб. на північному сході та на сході Західного Сибіру. Писемність створена в 30-х роках XX ст. на основі латиниці, а пізніше — кирилиці, однак із 50-х років XX ст. не використовується.

В останні роки в мовознавстві панує думка, що самодійські мови споріднені з фінно-угорськими, тому їх стали об'єднувати в одну велику уральську сім'ю.

ТЮРКСЬКІ МОВИ

Тюркська сім'я мов (109 млн. 965 тис. носіїв) функціонує в середньоазійських державах, Закавказзі, Росії, Ірані, Афганістані, Монголії, Китаї, Румунії, Болгарії, Югославії, Албанії та Україні. Існує думка, що тюркські мови генетично пов'язані з алтайськими. Є також гіпотеза, згідно з якою тюркські та інші алтайські мови (монгольські, тунгусо-маньчжурські) разом із фінно-угорськими мовами утворюють урало-алтайську макросім'ю.

Серед тюркських мов виділяють п'ять груп: болгарська, кипчацьку, огузьку, карлукську й уйгурську (східну).

Булгарська група

До неї належать татарська, башкирська, чуваська й мертві булгарська, хазарська та печенізька мови.

Татарська мова поширена у Татарській Автономній Республіці та суміжних територіях Росії. Нею розмовляють приблизно 8 млн. осіб. Пам'ятки писемності належать до XIII ст. Писемність до 1927 р. — на основі арабської графіки, з 1927 р. до 1939 р. — на основі латиниці, а з 1939 р. — кирилиці.

Башкирською мовою користуються 920 тис. башкирів, які проживають у Башкирській Автономній Республіці та Оренбурзькій, Челябінській, Самарській, Курганській, Єкатеринбурзькій областях Росії. Літературна мова сформувалася на початку XX ст. Писемність до 1928 р. — на основі арабської графіки, з 1929 р. — латиниці, а з 1939 р. — на основі кирилиці.

Татарська й башкирська мови мають багато спільного з кипчацькими мовами.

Чуваська мова поширена в Чуваській Автономній Республіці і на суміжних територіях Росії. Розмовляють нею приблизно 1,5 млн. осіб. Перша граматики чуваської мови видана в 1769 р. Старочуваська писемність використовувала кирилицю, а новочуваська була створена в 1871 р. І.Я. Яковлевим та існувала до 1933 р.; 1933 р. замінена кирилицею.

Булгарська мова існувала у Великій Булгарії до VII ст. Відомостей про цю мову дуже мало. Вважають, що вона покладена в основу чуваської мови. У VII ст. частина булгар перейшла за Дунай, асимілювалася із слов'янським населенням, а їх мова увійшла як субстрат до болгарської мови.

Хазарська мова була близькою до булгарської і функціонувала з VII до середини X ст. у Хазарській державі (територія сучасних Дагестану, Прикубання, Приазов'я і Північного Причорномор'я). Відомості про цю мову збереглися в арабських, візантійських та єврейських джерелах.

Кипчацька група

До неї належать кримсько-татарська, карачаєво-балкарська, караїмська, казахська, ногайська, каракалпакська, киргизька, кумицька, алтайська та половецька мови.

Кримсько-татарська мова функціонує в Автономній Республіці Крим (Україна), а також в Узбекистані та інших

країнах Середньої Азії. Кількість носіїв цієї мови досягає 700 тис. Писемні пам'ятки збереглися з XIII ст. Сучасна літературна мова сформувалася в першій половині XX ст. Писемність до 1929 р. — на основі арабської графіки, потім — на основі латиниці, а з 1938 р. — кирилиці.

Карачаєво-балкарська мова поширена в Кабардино-Балкарській Автономній Республіці та Карачаєво-Черкеській автономній області Росії. Нею розмовляють понад 190 тис. карачаївців і балкарців. Літературна мова сформувалася на початку XX ст. Писемність у 1924—1926 рр. — на основі арабської графіки, в 1926—1937 рр. — на основі латиниці, а з 1937 р. — кирилиці.

Караїмською мовою в 1979 р. розмовляло всього 535 осіб у Криму, Галицькому районі Івано-Франківської області, Литві та Польщі. Має три діалекти: кримський, тракайський і галицький. Єдиної літературної мови немає. Караїми користуються давньоєврейським, латинським і кириличним алфавітами. Збереглися рукописні переклади Біблії з XIV ст.

Казахська мова — офіційна мова Казахстану. Поширена також на сусідніх територіях Росії, Узбекистану, Туркменії та Киргизії, частково в Китаї, Монголії, Ірані, Афганістані, Пакистані та Туреччині. Користуються нею 8 млн. осіб. Літературна мова сформувалася в XIX ст. Писемність до 1930 р. — на основі арабської графіки, потім — на латиниці, а з 1940 р. — кирилиці.

Ногайська мова поширена в Чечні, Ставропольському і Краснодарському краях Росії. Налічує 60 тис. носіїв. Дуже близька до казахської і каракалпацької. Літературна мова склалася в першій половині XX ст. Писемність сформована на основі кириличної графіки.

Каракалпацька мова функціонує в Каракалпацькій Автономній Республіці Росії, а також в окремих районах Узбекистану та Казахстану. Кількість її носіїв становить 350 тис. Писемність нині — на основі кирилиці.

Киргизька мова — офіційна мова Киргизії. Поширена також у сусідніх державах Середньої Азії, в Китаї, Монголії, Афганістані та Пакистані. Загальна чисельність її носіїв — майже 2,4 млн. Писемність створена в 1924 р. на основі арабського алфавіту, у 1926 р. переведена на латиницю, а в 1940 р. — на кирилицю.

Кумицькою мовою розмовляють 224 тис. осіб у Дагестані, Чечні, Інгушетії та Північній Осетії (Росія). Літературна мова сформувалася в першій половині XX ст. на

основі хасав'юртівського і буйнацького діалектів. Писемність нині — на основі кирилиці.

Алтайська (ойротська) мова локалізована в Алтайському краї Росії. Розмовляють нею приблизно 60 тис. осіб. Дуже близька до киргизької. Писемність — на основі кирилиці з 1939 р.

Половецька (куманська) мова — мертва мова кипчаків-половців, які жили в південно-руських степах у XI—XIV ст. Збереглися писемні пам'ятки з XIII ст. (латинсько-персько-половецький словник, переклад уривків із Нового заповіту, молитви, загадки). Вважають, що на її основі утворилися карачаєво-балкарська, караїмська, кримсько-татарська й кумицька мови.

ОГУЗЬКА ГРУПА

До неї належать турецька, туркменська, азербайджанська й гагаузька мови.

Турецька мова — офіційна мова Турецької Республіки та (як і грецька) Республіки Кіпр. Поширена також у Румунії, Ірані, Іраку, Сирії, Греції, Югославії та Болгарії. Розмовляють нею 59 млн. осіб. Літературна мова склалася в середині XIX ст. Пам'ятки арабською графікою фіксуються з XIII ст. Сучасна писемність (з 1928 р.) — на основі латинської графіки.

Туркменська мова функціонує в Туркменії та сусідніх країнах — Узбекистані, Таджикистані, Казахстані, Росії, Ірані, Туреччині, Іраку. Спілкуються нею майже 4 млн. осіб. Сучасна літературна мова сформувалася на початку XX ст. Писемність до 1928 р. — на основі арабської графіки, пізніше — латиниці, а з 1940 р. — на основі кирилиці.

Азербайджанська мова — офіційна мова Азербайджану, частково поширена в Грузії, Вірменії, Ірані, Іраці та Туреччині. Розмовляють нею приблизно 14 млн. осіб. Літературна мова розвивається з XIII ст. Писемність до 1929 р. — на основі арабської графіки, з 1929 р. до 1939 р. — на основі латиниці, а з 1939 р. — кирилиці.

Гагаузькою мовою користуються 173 тис. гагаузів, які проживають у Молдові та Ізмаїльському районі Одеської області. Гагаузька мова функціонує переважно як розмовна. Писемність на основі кирилиці введена в 1957 р.

КАРЛУЦЬКА ГРУПА

Її представляють узбецька і новоуйгурська мови.

Узбецька мова — офіційна мова Узбекистану. Функ

ціонує також у сусідніх державах Середньої Азії. Користуються нею 18 млн. 466 тис. осіб. Має деякі спільні риси з кипчацькими мовами. Сучасна літературна мова склалася в першій половині XX ст. Писемність до 1927 р. — на основі арабської графіки, потім — латиниці, а з 1939 р. — на основі кирилиці.

Новоуйгурська мова поширена в Китаї, частково в Казахстані. Термін *уйгурська мова* є умовним, прийнятим на з'їзді представників етносу в 1921 р. (до того цю мову називали татарською Західного Китаю, східнотуркестанською та ін.). Ця мова не є спадкоємницею старойгурської мови. Загальна кількість її носіїв становить приблизно 6,5 млн. Писемність у Китаї — на основі арабської графіки, а в Казахстані — на основі кириличного алфавіту.

УЙГУРСЬКА (СХІДНА) ГРУПА

До неї належать якутська, тувинська, тофаларська, хакаська, шорська, чулимська і мертва старойгурська мови.

Якутська мова поширена в Якутії та прилеглих до неї територіях. За переписом населення 1979 р., розмовляють нею 312,7 тис. осіб. Перша пам'ятка писемності (переклад молитви) з'явилася в 1705 р. Сучасний алфавіт — на основі кирилиці.

Тувинською мовою користуються 185 тис. осіб в Тувинській Автономній Республіці Росії, а також частково в Монголії та Китаї. Літературна мова сформувалася в 50-х роках XX ст. Писемність з 1930 р. — на основі латинської графіки, а з 1941 р. — на основі кирилиці.

Тофаларською (карагаською) **мовою** спілкувалися у 1979 р. в трьох селах Іркутської області (Росія) 474 мовці. Писемність на основі кирилиці — з 1988 р.

Хакаська мова функціонує в Хакаській автономній області та на прилеглий до неї території (Росія). Кількість її носіїв наближається до 60 тис. Літературна мова сформувалася в першій половині XX ст. Писемність на основі кирилиці — з 1924 р.

Шорською мовою розмовляють майже 10 тис. осіб у Кемеровській області Росії. Літературна мова сформувалася в 20—30-х роках XX ст. Писемність на основі кирилиці — з 1927 р.

Чулимською мовою спілкуються лише 500 осіб, які живуть на берегах річки Чулим (Росія). Мова безписемна, використовується в побутовій сфері.

Старойгурська мова — мертва літературна мова, яка

в IX—XIII ст. була офіційною мовою держави Кочо в Східному Туркестані (нині територія Китаю). Збереглися писемні пам'ятки з VIII—XVIII ст.

Монгольські мови

У сім'ю монгольських мов об'єднані монгольська, бурятська, калмицька, дагурська та інші мови. Монгольські мови сформувалися внаслідок розвитку діалектів колись (до XVII ст.) єдиної монгольської мови. Зараз монгольськими мовами розмовляють майже 6,5 млн. осіб.

Монгольська мова — офіційна мова Монгольської Народної Республіки. Поширена також у Китаї. Кількість мовців становить 5 млн. Писемність — із XIII ст. (старомонгольське письмо). У 1945 р. введено писемність на основі кирилиці.

Бурятська мова поширена в Бурятії (Росія), на півночі Монголії й на північному заході Китаю. Загальна кількість мовців становить 370 тис. Із кінця XVII ст. буряти користувалися старомонгольською писемністю. У 1931 р. бурятська писемність була переведена на латиницю, а в 1939 р. — на кирилицю.

Калмицька мова локалізована в Калмикії (Росія) і в прилеглих до неї територіях. Розмовляють нею 200 тис. осіб. З 1648 р. калмики користувалися монгольським письмом (цим письмом створена багата література). У 1924 р. введено кириличний алфавіт, у 1931 р. — латиницю, а в 1938 р. — знову кирилицю.

Тунгусо-маньчжурські мови

Тунгусо-маньчжурські мови — сім'я споріднених мов, які функціонують у Сибіру й на Далекому Сході. Кількість тих, хто спілкується цими мовами, становить 4 млн. 700 тис. осіб. Тунгусо-маньчжурську сім'ю утворюють три групи мов: сибірська (північна, евенкійська), амурська (нанійська) і південна.

СИБІРЬСКА ГРУПА

До цієї групи належать евенкійська та евенкська мови. Евенкійська (тунгуська) мова поширена в тайговій зоні Сибіру — від Єнісею до острова Сахалін. Розмовляють евенкійською мовою 35 тис. осіб, із них у Китаї та Монголії — 23 тис. Писемність із 1931 р. — на основі латинської графіки, а з 1937 р. — на основі кирилиці.

Евенкська (ламутська) мова поширена на узбережжі Охотського моря, а також у прилеглих районах Магаданської області та Якутії (Росія). Розмовляють нею 7 тис. осіб. Писемність уведена в 1931 р. на основі латинської графіки, в 1936 р. переведена на кирилицю.

АМУРСЬКА ГРУПА

До цієї групи належать удегейська, нанайська, ульчська, ороцька та орокська мови.

Удегейською мовою спілкується приблизно 500 осіб у Хабаровському і Приморському краях Росії. Використовується лише як розмовно-побутова мова. Писемності не має.

Нанайська мова поширена в Хабаровському й Приморському краях Росії, а також у Китаї. Загальна кількість її носіїв становить 7 тис. Писемність створена в 1931 р. на основі латинської графіки, а в 1963 р. введено кирилицю.

Ульчською мовою розмовляють приблизно 200 осіб (у 1979 р. користувалося цією мовою до 1000 осіб) у Хабаровському краї Росії. Писемності не має.

Ороцькою мовою користується майже 500 осіб у Хабаровському краї. Писемності не має.

Орокська мова локалізована на острові Сахаяти. Розмовляють нею 100 осіб (у 1979 р. орокську мову знали 450 осіб). Писемності не має.

ПІВДЕННА ГРУПА

До цієї групи належить **маньчжурська мова**, яка поширена в Північному Китаї. Кількість мовців встановити важко, бо більшість із 4,5 млн. маньчжурів утратили рідну мову. Пам'ятки маньчжурської писемності відомі з XVII ст. Зараз функціонує як побутова мова.

КИТАЙСЬКО-ТИБЕТСЬКІ МОВИ

Китайсько-тибетські мови поділяють на дві групи: тан-китайську і тибето-бірманську.

ТАН-КИТАЙСЬКА ГРУПА

До цієї групи належать китайська і дунганська мови.

Китайська мова — офіційна мова Китайської Народної Республіки. Поширена також в Індонезії, Камбоджі, Лаосі, В'єтнамі та інших країнах. Одна із шести міжнародних мов,

офіційна й робоча мова ООН. Кількість її носіїв 1 млрд. 223 млн. 307 тис. Писемність ієрогліфічна. Найдавніші пам'ятки сягають другої половини II тисячоліття до н.е.

Дунганська мова функціонує в окремих районах Киргизстану, Казахстану й Узбекистану. Спілкуються нею майже 50 тис. осіб. Дунгани, які проживають у Китаї (7 млн.), розмовляють китайською мовою. Писемність із 1926 р. — на основі арабської графіки, тепер — на основі кирилиці.

ТИБЕТО-БІРМАНСЬКА ГРУПА

До цієї групи належать тибетська та бірманська мови.

Тибетська мова поширена в Китаї, а також у Монголії та Росії (Бурятія й Тува). Користуються нею понад 4 млн. осіб. Виконує функції мови міжнаціонального спілкування й діловодства на всій території Тибетського автономного району КНР. Найдавніші пам'ятки відносять до VII ст. Створена багата література, в тому числі вірші VI Далайлами (XVII ст.). Тибетське письмо походить від письма брахмі (V ст.).

Бірманська мова — офіційна мова Союзу М'янма (колишня Бірма). Розмовляють нею 22 млн. осіб. Виконує функцію мови міжнаціонального спілкування на території Союзу. Літературна мова помітно відрізняється від розмовної. Письмо силабічне (складове) і походить від давньоіндійського алфавіту брахмі. Найдавніші писемні пам'ятки належать до початку XII ст.

ТАЙСЬКІ МОВИ

Тайські мови — сім'я мов, що поширена на півострові Індокитай і в прилеглих до нього районах. Розмовляють тайськими мовами 66 млн. 510 тис. осіб. До них належать тайська, лаоська, шанська та інші мови. Деякі вчені відносять ці мови до китайсько-тибетської сім'ї. Однак останнім часом знайдено чимало аргументів на користь того, щоб розглядати ці мови як окрему сім'ю.

Тайська (сіамська) мова функціонує в Таїланді. Має 27 млн. носіїв. Є офіційною мовою Королівства Таїланд і мовою міжнаціонального спілкування. Збереглися писемні пам'ятки з XIII ст. Писемність оригінальна, створена в 1283 р. на основі давньоخمмерського письма.

Лаоська (лаотянська) мова — офіційна мова та мова

міжнаціонального спілкування Лаоської Народно-Демократичної Республіки. Поширена також у Таїланді. Розмовляють нею 3,5 млн. осіб. Найдавніші пам'ятки писемності належать до XV ст. Алфавіт південно-індійського походження, споріднений із тайським. Є два види лаоського письма: світське та духовне.

Шанська мова поширена на північному сході М'янми (колишньої Бірми), в китайській провінції Юньнань, в деяких районах Таїланду і Лаосу. Користується нею 3 млн. осіб. Писемність із XI ст. — у двох різновидах: кругле (палійське) письмо і кутасте, що нагадує деванагарі. Перші пам'ятки писемності належать до XVIII ст.

АУСТРОНЕЗІЙСЬКІ МОВИ

Аустронезійські (малайсько-полінезійські) мови — одна з найбільших сімей мов (розмовляють ними 237 млн. 105 тис. осіб), яка поширена на Малайському архіпелазі (Індонезія, Філіппіни), в південних районах Індокитаю, в Океанії, на островах Мадагаскар і Тайвань. До них належать індонезійська, яванська, малайзійська, сунданська, мадурська, гавайська та ін.

Індонезійська мова — офіційна мова й мова міжетнічного спілкування Республіки Індонезії, якою володіють 150 млн. осіб, у тому числі 17 млн. 50 тис. використовують її в побутовому спілкуванні. Назва *індонезійська мова* була прийнята в 1928 р. й поступово витіснила стару назву *малайська мова*. Писемність уведена на початку XX ст. на основі латинського алфавіту.

Яванська мова локалізована на острові Ява. Спілкуються нею 75 млн. 500 тис. осіб. Має давню літературну історію. Широко відомою (значною мірою завдяки працям В. Гумбольдта) була літературна мова каві (від давньоаяванського *kawi* "поетичний"), яка функціонувала в IX—XIII ст. Сучасна яванська мова користується латинською графікою. Література яванською мовою є найдавнішою і найбагатшою в Індонезії.

Малайзійська мова поширена на островах Суматра і Сінгапур, на півострові Малакка, архіпелагах Ріау й Лінга. Розмовляють нею приблизно 26 млн. осіб. Є офіційною мовою Федерації Малайзії та Брунею Даруссаламу, а також Республіки Сінгапур. Найдавніші пам'ятки сягають VII ст. Письмо складове, яке бере свій початок від

давньоіндійського письма каранга. В Індонезії, Малайзії та Сінгапурі тепер використовують латинську графіку.

Сунданська мова функціонує в Індонезії (Західна Ява, острів Суматра). Спілкуються нею 21 млн. осіб. Найдавніші написи, які були зроблені санскритською мовою, але мали елементи сунданської мови, належать до VIII—IX ст. Нині — писемність на основі латинського алфавіту.

Мадурська мова поширена на острові Мадур та на сході острова Ява. Спілкуються нею 9,2 млн. осіб. Є близькою до малайзійської та яванської. З другої половини XIX ст. використовує складове яванське письмо, а нині — латиницю.

Гавайською мовою розмовляють 20 тис. осіб на Гавайських островах. Із середини XIX ст. вона стала мовою школи, церкви, юриспруденції, преси, художньої літератури. З втратою незалежності Гавайським королівством (1895 р.) гавайська мова поступово витісняється англійською мовою. Писемність із 1822 р. — на основі латинської графіки.

АУСТРОАЗІАТСЬКІ МОВИ

Аустроазіатська сім'я мов функціонує на північному сході й півдні Азії, а також на деяких островах Індійського океану. За даними 1985 р., аустроазіатські мови мають 74 млн. 295 тис. носіїв. Найпоширенішими серед мов цієї сім'ї є в'єтнамська, кхмерська, нікобарська, нагалі, кхасі, санталі, палаунг, семанг.

В'єтнамська мова — офіційна мова В'єтнаму. Поширена також у Камбоджі, Лаосі, Таїланді, Новій Каледонії, Франції та США. Розмовляють нею 66 млн. 662 тис. осіб. Письмо з 1910 р. — на основі латинської азбуки (до 1910 р. використовували китайську ієрогліфіку).

Кхмерська мова — офіційна мова Королівства Камбоджі. Вживається також у В'єтнамі й Таїланді. Користуються нею до 8 млн. осіб. Писемність складово-фонетична, яка веде свій початок від індійського письма. Перші писемні пам'ятки відносять до VII ст.

Нікобарська мова поширена на островах Нікобарського архіпелагу в Індійському океані. Розмовляють нею 30 тис. осіб. Писемність уведена на початку XX ст. на основі латинського алфавіту.

Нагалі локалізована в штаті Мадх'я-Прадеш (Індія).

Майже всі носії цієї мови були знищені каральними загонами в 1870 р. Слово *нагалі* означає буквально "мова вивченого народу".

Мова кхасі поширена в Індії, а також у Бангладеш. Користуються нею 735 тис. осіб. Писемність на основі латинської графіки введена наприкінці XIX ст.

АВСТРАЛІЙСЬКІ МОВИ

До сім'ї австралійських мов належать мови корінного населення Австралії. До початку європейської колонізації 300 тис. австралійців користувалися більш ніж 260 мовами. Тепер аборигенів стало менше (приблизно 160 тис.). Значна частина мов перебуває на межі вимирання.

Для всіх австралійських мов характерне дрібне діалектне членування, через що носії різних діалектів погано розуміють один одного. Це стало підставою для деяких мовознавців уважати, що корінних мов в Австралії нараховується від 500 до 600. Є думка, що не всі австралійські мови споріднені і що вони об'єднуються в 16 різних сімей. Крім того, є 12 мов, кожна з яких представляє окрему сім'ю.

Найвідомішою австралійською мовою є аранта.

ПАЛЕОАЗІАТСЬКІ МОВИ

До палеоазіатських мов входять чукотсько-камчатські, ескімосько-алеутські, енісейські та юкагіро-чуванські мови. Загальна кількість носіїв цих мов становить 140 тис. Оскільки між цими мовами не завжди можна встановити генетичні зв'язки, то є підстави інтерпретувати палеоазіатські мови як умовно виділену мовну спільність генетично непов'язаних між собою мов.

ЧУКОТСЬКО-КАМЧАТСЬКА ГРУПА

До цієї групи належать чукотська, коряцька, алюторська, керецька та ітельменська. Кількість мовців — 16,5 тис. осіб (дані 1979 р.). Поширені на Чукотці й Камчатці.

ЕСКІМОСЬКО-АЛЕУТСЬКА ГРУПА

До неї належать ескімоська й алеутська мови, поширені на Чукотському півострові (Росія), в північних районах Канади та Гренландії (Данія), а також на Алеутських островах (США). Користуються ними майже 112 тис. осіб.

За даними археології й етнолінгвістики, заселення ес-

кімосами-алеутами району Берінгової протоки, а згодом районів Північної Америки відбувалося з північного сходу Азії декілька тисячоліть тому.

ЄНІСЕЙСЬКА ГРУПА

До неї належать кетська і симська мови. Локалізовані в Сибіру вздовж Єнісею. Кетською мовою в 1979 р. розмовляло 684 особи, а симською — декілька осіб.

ЮКАГІРО-ЧУВАНСЬКА ГРУПА

До неї належать зниклі мови, якими розмовляли племена, що займали територію Північно-Східної Азії і в XVIII ст. були асимільовані росіянами та чукчами. Єдиною живою мовою цієї гілки є юкагірська, яка поширена в басейні рік Коліма та Алазея. Розмовляють нею близько 250 осіб.

Окрему групу палеоазіатських мов представляє нівхська (гіляцька) мова, що локалізована на острові Сахалін і в пониззі ріки Амур. Розмовляють нею більше тисячі осіб. Писемність створена в 1932 р. на основі латинської графіки, а в 1953 р. переведена на кирилицю.

ПАПУАСЬКІ МОВИ

Папуаські мови, кількість яких визначається від 750 до 1000, поширені на острові Нова Гвінея та деяких інших островах Тихого океану. Генетична спорідненість їх не доведена. Загальна кількість мовців понад 4,6 млн.

АФРИКАНСЬКІ МОВИ

До африканських належать мови, локалізовані на південь від Сахари. Серед них виділяють конго-кордофанські, ніло-сахарські та койсанські. Загальна кількість мовців у 1985 р. становила 337 млн. 365 тис. осіб.

Африканські мови ще недостатньо вивчені. Існує думка, що вони утворюють цілу низку сімей.

Найбільшим об'єднанням африканських мов є нігеро-конголезькі мови, які складають 6 самостійних груп: західноатлантичну, манде, гур, ква, адамауа, бенуеконголезьку. Досить добре вивчені мови банту — підгрупа бенуеконголезьких мов, якими розмовляють 160 млн. осіб (1987 р.) у центральних і південних частинах Африки.

ДРАВИДСЬКІ МОВИ

Дравідські мови — сім'я мов, що поширена на території Південноазійського (Індійського) субконтиненту (південні штати Індії, Пакистан, Південний Афганістан, Східний Іран, частково Шрі-Ланка, країни Південно-Східної Азії, острови Індійського та Тихого океанів). Загальна кількість мовців становить 192 млн.

Найпоширенішими дравідськими мовами є **тєлугу**, тамільська, **кánнада** і **малайлам**.

МОВИ ДАЛЕКОГО СХОДУ

До мов Далекого Сходу звичайно відносять японську і корейську. Це мови, які не входять у жодну сім'ю (в інших регіонах до мов, що знаходяться поза мовними сім'ями, належать баскська, папуа й айнська).

Японська мова — офіційна мова Японії. Поширена також у США, Бразилії та інших країнах. Говорять нею 125 млн. осіб. Генетичні зв'язки японської мови остаточно не з'ясовані. Помічені деякі спільні риси з алтайськими та аустронезійськими мовами. Писемність має з VIII ст. (власне ідеографічно-силабичне письмо). Літературна мова (бунго) сформувалася в IX—X ст. У другій половині XIX ст. почала складатися нова літературна мова на народній основі, яка витіснила стару.

Корейська мова — офіційна мова Кореї. Поширена також у Китаї, Японії, США, Росії та інших країнах. Загальна кількість мовців у 1999 р. становила 75 млн. Має деякі риси, спільні з алтайськими мовами. Єдина літературна мова у зв'язку з поділом країни на дві держави перестала існувати: розвиваються два її варіанти. Перші пам'ятки датуються V ст. Сучасна писемність у КНДР — корейське буквено-складове письмо (національний алфавіт, який створено в XV ст.), в Південній Кореї — змішане китайсько-корейське письмо.

ІНДІАНСЬКІ (АМЕРИНДСЬКІ) МОВИ

Індіанськими (америндськими) мовами розмовляє близько 27 млн. тубільного населення Америки. Найбільша концентрація індіанських мов спостерігається в гірських країнах Центральної й Південної Америки: в Мексиці — 4 млн., в Гватемалі — 2,5 млн., в Екваторі — 4 млн., в Болівії — 4 млн., в Парагваї — 3,4 млн.

Мови американських індіанців утворюють декілька сімей: 1) **атапаскську** (180 тис. носіїв), до якої входять мови навахо, тлінгіт, хайда, квакіютль, нутка, чинук та ін.; 2) **алгонкінську** (90 тис.), куди входять оджибва (чіппева), мікмак, пенабскот, сіксіка, арапахі, беотук; 3) **ірокезьку** (100 тис.), до якої входять мови черокі, сенека, онеїда, онондага, каюга, тускарора, могавк, гурон; 4) **сіу** (70 тис.), куди входять кроу, хідатса, мандан, віннебаго, чивере, дакота та ін.; 5) **юто-ацтецьку** (1,5 млн.), до якої належать моно, баннок, павіотсо, шошонська, юте, хопі, тубатюлабаль (в 1977 р. було 10 мовців), купа, лусеньйо, серрано, ацтецька, папаго, тарахумара, каїта, які, майо, кора та ін.; 6) **маїя-кічє** (3 млн.), яка включає мови майя, чаньябаль, хуастецьку, мам, агуатецьку, кічє, кекчє та ін.; 7) **отоманг** (1,1 млн.), куди входять міштек, отомі, сапотек та ін.

Найпоширенішими індіанськими мовами є **кечуа** (9 млн.; займає територію від Еквадору до Аргентини), **аймарá** (2 млн. в Болівії), **гуарані** (3 млн. у центральній частині Андського нагір'я — Болівія, Перу).

Як бачимо з наведеного в цій темі матеріалу, остаточної (повної та завершеної) генеалогічної класифікації всіх мов світу ще немає. Постійно проводиться робота з уточнення генеалогічної класифікації. Найінтенсивнішою вона була в останні 50 років, коли було значно уточнено генеалогічну класифікацію мов Південно-Східної Азії, Африки, Північної та Південної Америки. До цього періоду належить і початок систематичних праць із об'єднання мов у макросім'ї.

Якщо раніше вважали, що між сім'ями немає жодних споріднених зв'язків, то останнім часом учені відзначають між ними певні генетичні зв'язки. Так, зокрема, існує думка, що тюркська, монгольська, тунгусо-маньчжурська і корейська сім'ї утворюють одну алтайську макросім'ю.

Російський мовознавець В.М. Ілліч-Світич (1934—1966) обґрунтував ідею ностратичної макросім'ї (від лат. *noster* "наш"), до якої входять індоєвропейські, афразійські, уральські, алтайські, картвельські та дравідські мови. Він та його послідовники уже виявили кілька сотень етимологічних відповідників.

Література

ОСНОВНА

1. **Карпенко Ю.О.** Вступ до мовознавства. — К. — Одеса, 1991. — С 225-237.
2. **Головин Б.Н.** Введение в языкознание. — М., 1983. — С 183—186.
3. **Дорошенко С.І., Дудик П.С.** Вступ до мовознавства. — К., 1974. — С 263-291.
4. **Реформатский А.А.** Введение в языковедение. — М., 1996. — С.386-443.
5. **Шайкевич А.Я.** Введение в лингвистику. — М., 1995. — С 196—279.
6. **Кодухов В.И.** Введение в языкознание. — М., 1987. — С 262—275.

ДОДАТКОВА

1. **Камчатнов А.М., Николина Н.А.** Введение в языкознание. — М., 1999. - С 184-208.
2. **Широков О.С.** Введение в языкознание. — М., 1985. — С. 87—189.
3. **Перетрухин В.Н.** Введение в языкознание. — Воронеж, 1972. — С 289-305.
4. **Баранникова Л.И.** Введение в языкознание. — Саратов, 1973. — С.271—316.
5. **Иванов В.В.** Генеалогическая классификация языков и понятий языкового родства. — М., 1954.
6. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов. — К., 1966,
7. **Левицький Ю.-М.** Мови світу: Енциклопедичний довідник. — Львів, 1998.

Запитання. Завдання

1. Скільки мов тепер існує у світі? Чому не можна точно встановити кількість мов?
2. За якими параметрами розрізняють мови світу? Наведіть до кожного розрізнення конкретні приклади.
3. За якими критеріями визначається спорідненість мов?
4. Що таке генеалогічна класифікація мов?
5. На основі якого методу створена генеалогічна класифікація мов?
6. Назвіть учених, які заклали основи порівняльно-історичного мовознавства. Вкажіть на заслуги кожного з них.
7. Визначте поняття мовної сім'ї. Скільки мовних сімей є у світі?

8. Назвіть основні мовні сім'ї.
9. На які групи поділяють індоєвропейську мовну сім'ю?
10. Охарактеризуйте слов'янські, германські та романські мови за генеалогічною класифікацією.
11. Які групи індоєвропейських мов представлені однією мовою?
12. Назвіть першу індоєвропейську мову з писемною фіксацією. До якої групи вона входить?
13. Дайте генеалогічну характеристику кавказьких, тюркських, фінно-угорських та семіто-хамітських мов.
14. Що таке макросім'я мов?
15. У чому суть ностратичної гіпотези? Як її можна пов'язати з проблемою походження мови?
16. До яких сімей, груп і підгруп належать такі мови: санскрит, абхазька, баскська, українська, туркменська, італійська, ірландська, угорська, аварська, чуваська, тамільська, ескімоська, калмицька, марійська, фінська, португальська, пруська, датська, польська, киргизька, бенгалі, в'єтнамська, циганська, румунська, курдська, їдиш, тохарська, албанська, половецька, чукотська, англійська, іспанська, чеська, вірменська, литовська, македонська?

Фонетика і графіка

2.1. Звуки мови, їх вивчення і класифікація

Фонетика як лінгвістична дисципліна.
Триаспекти вивчення звуків

Будь-яка мовна одиниця (морфема, слово, речення) передається через звукове вираження. **Звукове** вираження — це матеріальна оболонка мови. Матеріальна звукова форма мови є об'єктом фонетики.

Фонетика (від гр. *phōnē* "голос, голосовий звук", *phōnētikós* "звуковий") - наука, яка вивчає звуки мови.

Об'єктом вивчення фонетики є не тільки окремо взяті звуки, а й закономірності їх поєднання (сполучуваність), фонетичні процеси (вплив позиції звука у слові та сусідства інших звуків на його звучання), природа й структура складу, а також наголос та інтонація.

Розрізняють фонетику загальну і конкретну. **Загальна фонетика** вивчає загальні особливості, характерні для звуків усіх мов. **Конкретна фонетика** вивчає звуки певної мови або якоїсь групи мов.

Звуки можна вивчати як у синхронічному, так і в діяхронічному (історичному) аспектах. Відповідно до синхронії і діяхронії розрізняють описову й історичну фонетику. **Описова фонетика** вивчає звукову систему мови на певному етапі її розвитку. **Історична фонетика** встановлює формування звукової системи мови, закономірності й тенденції її розвитку.

Для дослідження звуків описова фонетика використовує безпосереднє спостереження і різні експериментальні методи: палатографію (визначає місце зіткнення язика з піднебінням при творенні звука); рентгенографію (дає змогу визначити положення всіх органів мовлення при творенні звука); осцилографію (перетворення звукових коливань на електричні, запис їх на екрані й встановлення таким чином довготи, висоти та інтенсивності звуків); спектрографію (фіксування спектра звука, тобто визначення його загальної акустичної картини, сукупності значень амплітуд його частотних складників).

Лінгвістична дисципліна, яка вивчає звуки мови за допомогою точних приладів та апаратів, називається **експериментальною фонетикою**.

Осібнo виділяють зіставну фонетику, яка виявляє і характеризує спільне й відмінне в звукових системах та просодичних засобах двох чи більше мов.

Фонетика має велике практичне значення. Знання з фонетики необхідні для створення алфавітів для безписемних мов, для удосконалення графіки й орфографії, для навчання орфоєпії рідної і, особливо, іноземної мови (як правило, іноземну мову починають вивчати з фонетики), для виправлення недоліків мовлення (логопедія) і навчання розуміння звукової мови глухонімими (сурдопедагогіка), для автоматичного розпізнавання мовлення електронно-обчислювальною машиною (навчити машину розпізнавати передавану людським голосом інформацію). Фонетист із тонким звуковим відчуттям, почувши декілька фраз незнайомця, може багато чого дізнатися про нього. Згадайте професора Хігінса з “Пігмаліона” Б. Шоу, який із перших слів безпомилково визначав, звідки родом його співбесідник.

Фонетика пов'язана з такими нелінгвістичними дисциплінами, як фізика (акустика), анатомія, фізіологія (творення звуків) і психологія (мовленнєва діяльність людини є частиною її психічної діяльності).

Звуки мови можна одночасно розглядати як фізичні, фізіологічні і лінгвістичні явища. Фізичний аспект звука — це його звучання, акустика, фізіологічний — творення його мовленнєвим апаратом, лінгвістичний — його функція в мові. Відповідно до цих аспектів у вивченні мови розрізняють акустичну, артикуляторну й функціональну фонетику.

Фізичний аспект у характеристиці звуків

Звук людської мови — фізичне явище. Усі звуки, в тому числі і мовленнєві, — це хвилі, які виникають унаслідок коливання фізичного тіла. Так, звук скрипки чи бандури виникає внаслідок коливання струни. Звуки людської мови утворюються коливанням голосових зв'язок і приводяться в рух струменем повітря з легенів. Середовищем будь-якого звука є повітря. Коливальна хвиля сприймається вухом. Людське вухо здатне сприймати від 16 до 20 000 коливань за секунду, тобто від 16 до 20 000 герців. Поширюється звук із швидкістю 340 метрів на секунду.

Коливання тіла можуть бути ритмічними і неритмічними. Якщо коливальний рух є ритмічним, то утворюються звуки, які називаються тонами (звук струни); якщо неритмічним, то виникають шуми (шелест листя від вітру). При творенні мовних звуків тони виникають унаслідок коливання голосових зв'язок, шуми — внаслідок подолання повітряним струменем різних перешкод у мовленнєвому апараті. Голосні є тоновими звуками, а приголосні — переважно шумовими.

Акустика розрізняє в звуках силу, висоту, довготу і тембр.

Сила звука залежить від амплітуди (розмаху) коливання: чим більша амплітуда, тим звук сильніший. Так, скажімо, що сильніше ударити по струні, то більшою буде й амплітуда коливання і відповідно сила звука. Сила звука вимірюється белами. Десята доля бела називається децибелом. Гучність шелесту листя дорівнює приблизно 10 децибелам, голосна розмова — 70 децибелам, а звук літака — 100 децибелам.

Висота звука залежить від частоти коливань за одиницю часу: чим більша частота коливань, тим вищий звук. Голосові зв'язки утворюють звуки від 80 (дуже низький бас) до 1300 герців (найвище сопрано, колоратурне сопрано). Вищий голос у жінок пояснюється тим, що в них коротші й тонші зв'язки.

Довгота звука залежить від тривалості звучання.

Сила, висота і тривалість пов'язані з різними типами словесного наголосу в мовах. Є мови з силовим (динамічним), тонічним (музикальним, висотним) і довготним наголосом. Крім того, в деяких мовах довгота є однією з важливих особливостей звуків, за якою вони протиставляють-

ся і розрізняються. Наприклад, в англійській, німецькій, чеській та деяких інших мовах розрізняють довгі та короткі голосні.

Особливо важливим для звуків людської мови є **тембр** (від фр. *timbre* "дзвіночок") — звукове забарвлення. Тембр виникає внаслідок накладання на основний тон додаткових тонів, які є вищими від основного. Такі тони називають **обертонами** (від нім. *ober* "верхній, вищий"). Якщо основний тон дорівнює 100 герцам, то виникають обертони в 200, 300, 400 герців.

В утворенні тембру провідну роль відіграє резонатор — порожнє тіло з твердими стінками й отвором певного розміру (для музичних інструментів — їх корпус, у людини — порожнина рота, носа і глотки). Самі обертони є слабкими, але їх звучання може бути посилене резонатором — тілом, у якому відбувається явище резонансу.

Явище резонансу (фр. *resonance* від лат. *resonans* "той, що звучить у відповідь") полягає в тому, що коливання звучного тіла викликають коливання іншого тіла, яке перебуває в замкнутому просторі (в порожнині). Так, скажімо, гучний звук у горах відбивається (резонує) відлунням; якщо камертон, який звучить, наблизити до іншого камертона, то той також почне звучати.

Як уже зазначалося, резонатором при творенні звуків мовлення є порожнина рота, носа і глотки, яка під час вимови різних звуків змінює свою форму й об'єм, що зумовлює появу різних резонаторних тонів, тобто утворення різних звуків. Зміна форми резонаторів, яка посилює певний обертон, визначає відмінності в тембрі звука. Два звуки можуть бути однаковими за основним тоном, але різними за тембром.

Звуки мовлення можуть бути розкладені на ряд простих коливань, які утворюють певний спектр. Характерні ознаки спектра, тобто тони звука, які найбільше посилюються впливом резонаторів, називають **формантами** (від лат. *formans* "такий, що утворює"). Форманти, якими розрізняються мовленнєві звуки, називають **мовленнєвими формантами**.

Крім мовленнєвих формант, виділяють голосові форманти, які властиві кожній людині. Голосові форманти залежать від особливостей мовленнєвого апарату різних людей. Вони не впливають на розрізняння звуків, але дають можливість розрізняти людей за голосом.

У кожної людини є свій тембр, але й кожен звук має

свій тембр. Тембр — це основний параметр звуків, і вони (звуки) розрізняються передусім за тембром (мовленнєвою формантою).

Фізіологічний аспект у вивченні звуків

Кожен звук, який ми вимовляємо, є не тільки фізичним, а й фізіологічним явищем, причому фізіологічний аспект звуків важливіший за фізичний, оскільки пов'язаний з безпосереднім творенням звуків мовлення.

Спеціально створених природою органів мовлення немає. Звуки творять органами, які виконують життєво важливі фізіологічні функції. Творення ними звуків мовлення — це, так би мовити, їхнє додаткове навантаження. Тому терміни *органи мовлення*, *мовленнєвий апарат* є умовними.

Органи мовлення складаються з органів дихання й органів, які безпосередньо беруть участь у творенні звуків. Умовно можна виділити три "поверхи" мовленнєвого апарату — нижній, середній і верхній.

До нижнього належить апарат дихання — легені, бронхи, трахея та діафрагма. Їх функція — накопичувати й видихати необхідний для творення звуків повітряний струмінь.

Середній поверх — гортань. Гортань — це своєрідна трубка, яка складається з персневидного та розміщеного над ним щитовидного хрящів (виступ щитовидного хряща у чоловіків називають адамовим яблуком, або кадиком) і двох рухомих пірамідальних хрящів. До щитовидного і двох пірамідальних хрящів прикріплені голосові зв'язки — дві натягнуті еластичні мускульні плівки, які складаються з волокон, розташованих у горизонтальному, вертикальному й діагональному напрямках. Це дає можливість змінювати їх товщину і затискати їхні коливальні частини в різних місцях, що впливає на характер творення звуків. Рухомі пірамідальні хрящі змінюють положення голосових зв'язок, і щілина, утворена голосовими зв'язками й пірамідальними хрящами (голосова щілина), змінює свою форму. Виділяють три основні положення пірамідальних хрящів і голосових зв'язок (див. рис. 1).

1. Видих. Голосові зв'язки розслаблені, пірамідальні хрящі розсунуті, повітря вільно проходить через гортанну щілину.

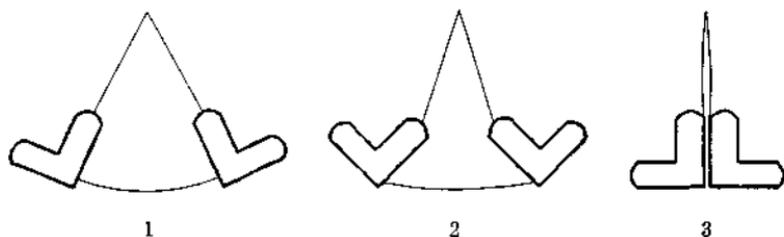

Рис.1.

2. Шепіт. Голосова (міжзв'язочна) щілина звужена, міжхрящова залишається доволі широкою, видихуване повітря створює слабкий шум.

3. Голос. Пірамідальні хрящі зближені, так що міжхрящова щілина закрыта, міжзв'язочна щілина дуже вузька, зв'язки напружені й коливаються ритмічно під тиском повітряного струменя, виникає тон.

Як бачимо на третьому зображенні, голосові зв'язки, натягуючись, як струни музичного інструмента, під впливом струменя повітря вібрують і створюють музикальний тон. Цей тон є голосом. Голос використовується для творення голосних звуків, а також сонорних і дзвінкх приголосних. При звуженні голосової щілини у доволі широкій міжхрящовій щілині (зображення 2) виникає шум, який творить шумні приголосні. Отже, на середньому поверсі творяться голос і шум, а не конкретні звуки.

Верхній поверх — надставна порожнина (її ще називають надставною трубою), до якої належать порожнини глотки (*фаринкс*), рота і носа. Це резонатор, де творяться обертони і резонаторні тони та шуми, тобто конкретні звуки. Ротову й носову порожнину розділяють тверде (*palatum*) та м'яке піднебіння (*velum*), яке закінчується піднебінною завісою і маленьким язичком (*uvula*). Коли м'яке піднебіння опущене, порожнина рота змикається з порожниною носа і частина повітря проходить через ніс.

Порожнина рота має здатність змінювати свою форму й об'єм завдяки рухомим органам — губам, язичку, язичку, м'якому піднебінню. Язик складається з трьох частин: кореня, спинки й кінчика. Спинка ділиться на передню, середню і задню. Залежно від того, яка частина язика бере участь у творенні звуків, розрізняють передньоязикові, середньоязикові і задньоязикові звуки. Коли кінчик язика торкається зубів, то утворюються зубні звуки; якщо

альвеол (горбиків біля коренів верхніх зубів; лат. *alveolus* "жолобок, виїмка") — творяться альвеолярні звуки типу англ. [t], [d], [n], [l]. Якщо кінчик язика займає позицію між зубами, творяться міжзубні приголосні, як наприклад, англійські [b], [θ]. Потрібно зазначити, що язик є одним із найважливіших органів звукотворення, а значить, і мовлення загалом, що засвідчують такі слова: *язикатий* "який багато говорить", *без'язикий* "який не говорить" і надзвичайно велика кількість фразеологізмів, як-от: *сіпати за язик*, *вертїтися (крутїтися) на язїці*, *гострий на язик*, *язик як бритва*, *дерзкий на язик*, *добре підвішений язик*, *довгий язик*, *язик як помело*, *лопотїти (ляскати, ляпати, молоти) язиком*, *розв'язати язик*, *чесати язика*, *засвербїв язик*, *розпнути язика*, *давати волю язїку*. Не випадково в багатьох мовах одним і тим самим словом позначають і язик, і мову: рос. *язик*, польськ. *język*, чеськ. *jazyk*, болг. *език*, серб. *језик*, англ. *tongue* (див. *mother-tongue*, "рідна мова"), ісп. *lengua*, фр. *langue*, лат. *lingua*, фін. *kieli*, рум. *limbă*, угор. *nyelv*, абхаськ. *абыз*, албан. *gjuhë*, осет. *æвар*, татар. *тел*, узб. *тил*.

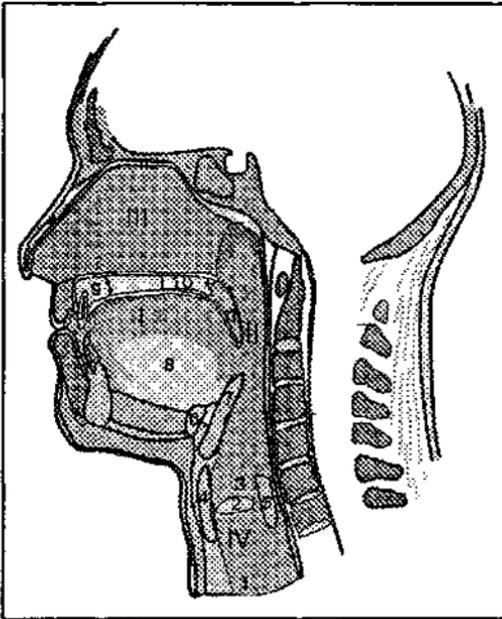

Рис. 2. Мовленнєвий апарат

I — порожнина рота; II — глотка (фаринкс); III — порожнина носа; IV — гортань; 1 — трахея; 2 — голосова зв'язка; 3 — неправдива голосова зв'язка; 4 — щитовидний хрящ; 5 — персневидний хрящ; 6 — під'язикова кістка; 7 — надгортанник; 8 — язик; 9 — тверде піднебіння; 10 — м'яке піднебіння.

Мим словом позначають і язик, і мову: рос. *язик*, польськ. *język*, чеськ. *jazyk*, болг. *език*, серб. *језик*, англ. *tongue* (див. *mother-tongue*, "рідна мова"), ісп. *lengua*, фр. *langue*, лат. *lingua*, фін. *kieli*, рум. *limbă*, угор. *nyelv*, абхаськ. *абыз*, албан. *gjuhë*, осет. *æвар*, татар. *тел*, узб. *тил*.

Маленький язичок може дрижати і таким чином творити звук

(французький увулярний [r]). Надгортанник (хрящ, розташований у глотці під коренем язика над гортанню), крім функції закривати гортань при глитанні їжі, може, наближаючись до задньої стінки глотки, утворювати надгортанні звуки (надгортанні приголосні є в арабській мові).

Отже, кожен із трьох поверхів органів мовлення виконує певні функції. Діафрагма, легені, бронхи і трахея є джерелом струменя повітря, яке використовується для творення звуків. Гортань — джерело голосу і шумів. Надставна труба (порожнина рота і носа) — джерело обертонів і резонаторних тонів. Мовний апарат, за висловом В.І. Кодухова, нагадує духовий інструмент: легені — міхи, трахея — труба, ротова порожнина — клапани.

Усією роботою органів мовлення керує вища нервова система.

Робота органів мовлення, тобто сукупність їх порухів при вимові певного звука, називається артикуляцією (від лат. *articulatio* "вимовляння").

В артикуляції розрізняють три фази — екскурсію, кульмінацію і рекурсію.

Екскурсія (від лат. *excursio* "вибігання, вилазка"), або **приступ**, — початковий рух органів мовлення, підготовка органів мовлення до вимови звука.

Так, перш ніж вимовити звук [б], потрібно зімкнути губи, щоб потім видихуване повітря їх розімкнуло, а перед вимовою звука [з] необхідно утворити щілину, щоб видихуване повітря могло вільно проходити і тертися об стінки цієї щілини.

Кульмінація (від лат. *culmen* "вершина"), або **витримка**, — положення органів мовлення в момент вимовляння звуків.

Рекурсія (від лат. *recursio* "повернення"), або **відступ**, — повернення органів мовлення у вихідне положення.

За участю артикуляції органи мовлення поділяються на активні й пасивні.

Активні органи рухомі, вони виконують головну роботу при творенні звуків. До них належать язик, губи, нижня щелепа, м'яке піднебіння та язичок (у широкому розумінні творення звуків, тобто з урахуванням середнього і нижнього поверхів мовленнєвого апарата, сюди відносять ще діафрагму, легені, пірамідальні хрящі й зв'язки).

Пасивні органи нерухомі й виконують при творенні звуків допоміжну функцію. До них належать зуби, альвеоли,

тверде піднебіння, задня стінка зівя, верхня щелепа й порожнина носа. Слід зазначити, що не всі активні органи завжди є активними. Навіть найактивніший мовленнєвий орган — язик — при вимові звуків [б], [п] та інших губних і гортанного [г] є пасивним.

Артикуляція у кожній мові має свої особливості. Так, для англійської мови характерне напружене положення губ і розслаблення передньої частини язика. В українській мові більшість приголосних утворюється зближенням передніх частин органів мовлення (губи, передня частина язика, верхні зуби). В англійській мові — більш далеко, більш заднє творення звуків (язик наближається до альвеол). Французьке [r] твориться вібрацією маленького язичка, тоді як українське [р] є передньоязиковим. Польське м'яке [s'] відрізняється від [c'] українського шепелявістю. Німецький приголосний [h] вимовляється з придигом, а перед початковим [a] в німецькій мові має місце вибух без голосу, так званий **Knacklaut** (*Apfel* ['apfel]). У грузинській мові приголосні [п], [м], [к] вимовляються напружено і з придигом. Сукупність артикуляційних навичок, характерних для певної мови, називається артикуляційною базою.

Артикуляційна база рідної мови часто перешкоджає людині оволодіти вимовою звуків іншої мови, що виявляється в акценті. Так, представникам неслов'янських мов важко оволодіти вимовою м'яких приголосних (в російському мовленні іноземців часто можна почути *нужно приходить, трудно писат* тощо), а в українців виникають певні труднощі у вимові англійських інтердентальних [ʒ], [ʒ], французького увулярного [r] тощо.

Класифікація звуків

З акустичного погляду всі звуки мови поділяються на голосні й приголосні, які розрізняються співвідношенням голосу (тону) і шуму. Якщо голосні складаються з чистого голосу і шуму в них немає, то приголосні складаються з голосу і шуму або лише шуму. Отже, голосні — це тональні звуки. Приголосні обов'язково містять у собі шум. Співвідношення голосу і шуму в різних групах приголосних залежить від їх природи.

Голосні й приголосні розрізняються й за артикуляцій-

ними характеристиками. Так, при творенні голосних у мовленнєвому апараті немає перешкоди, так що струмінь повітря проходить вільно. При творенні приголосних видихуваному повітрю доводиться долати перешкоди. Різною є і м'язова напруга: при творенні приголосних вона є значно більшою. Крім того, у творенні голосних беруть участь інші м'язи, ніж у творенні приголосних: у першому випадку ті, які служать для відкривання рота, а в другому ті, які служать для закривання рота.

Голосні та приголосні розрізняються і функціонально. Особлива функція голосних полягає в тому, що вони є вершиною складу, тобто складотворчими. Правда, ця ознака не є абсолютною. У деяких мовах складотворчими є й сонорні приголосні. Однак загалом голосні мають більшу складотворчу силу.

Голосні звуки

Відмінності між окремими голосними звуками полягають в особливостях типового для кожного з них тембру. Однак описати голосні звуки за тембром дуже складно, через що найпоширенішою класифікацією голосних є артикуляційна, тобто за ступенем просування язика вперед або назад і ступенем його підняття при їх творенні. За цими ознаками голосні поділяються на голосні переднього, середнього та заднього рядів і низького, середнього та високого піднесення (див. табл. 1).

Таблиця 1.

Класифікація голосних

Ряд Піднесення	Передній		Середній		Задній	
	Нелабіал.	Лабіал.	Нелабіал.	Лабіал.	Нелабіал.	Лабіал.
Високе	i и (укр.)	ï (нім.,фр.)	ы (рос.)	ÿ (швед.)	ы (казах.)	у
Середнє	e	ë (нім.,фр.)	э:Э (англ.)		л	о
Низьке	æ (англ.)		а (рос.)		а (укр.) а: (англ.)	Д (англ.)

Більшість голосних — це голосні переднього і заднього рядів. Голосних середнього ряду мало. Так, наприклад, в українській і тюркських мовах нема жодного. Дехто навіть схильний вважати, що голосні середнього ряду — це пересунені голосні переднього і заднього рядів: російський звук [ы] пересунений з переднього ряду, а [а] із заднього ряду.

Подана таблиця класифікації голосних є спрощеною і не розкриває всіх параметрів характеристики звуків. У мовознавстві зроблено спроби по-іншому представити класифікацію голосних. Так, ще наприкінці XVIII ст. Гельвег запропонував класифікацію голосних подавати у вигляді трикутника з вершиною вниз, у кутах якого розташовані голосні з найбільш крайніми артикуляціями — [i], [a], [y].

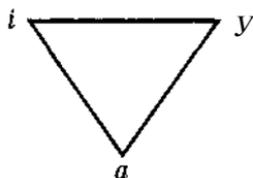

Рис. 3

Усі інші голосні займають проміжне між цими звуками положення.

Цю схему творчо використав Л.В. Щерба, заповнивши її звуками багатьох мов.

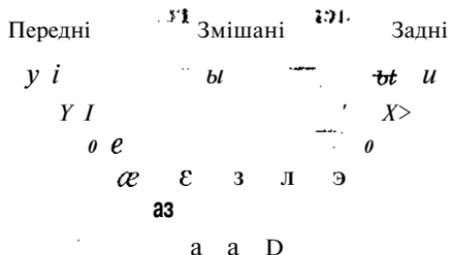

Рис. 4

Як бачимо, за Л.В. Щербою, піднесень є значно більше, до того ж звуки за цією ознакою розташовані одні за одними на сходинках, які розходяться від центру знизу вгору наліво і направо.

У сучасному мовознавстві набула поширення схема голосних у вигляді різностороннього чотирикутника, яка, здається, найбільшою мірою відтворює реальне місце кожного звука в класифікації за рядами і піднесеннями.

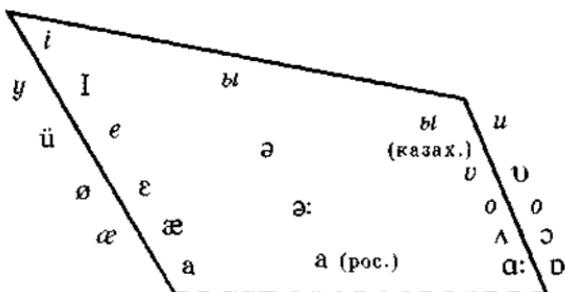

Рис. 5

За положенням губ під час артикуляції звуків розрізняють лабіалізовані і нелабіалізовані голосні. Лабіалізовані вимовляються з участю витягнутих і заокруглених губ. До них належать [o], [y], німецькі [ɔ], [ü] (*öfnen* "відкривати", *schön* "красивий", *tiberall* "всюди", *üben* "тренуватися, вправлятися"), французьке [y] (*dur* [dʏr] "твердий"), узбецьке [ii] (*mʏk* [tʏk] "волосок"). Лабіалізовані звуки є також в уральських і алтайських мовах, причому тут вони, як і в німецькій, французькій і узбецькій, протиставляються таким самим, але нелабіалізованим звукам і розрізняють значення слів (пор. фр. *dire* [dir] "сказати" — *dur* [dʏr] "твердий", нім. *Helle* "ясність" — *Hölle* "пекло", узб. *тик* "крутий" — *mʏk* [tʏk] "волосок").

За положенням м'якого піднебіння при артикуляції голосні поділяються на ротові й носові. При творенні ротових м'яке піднебіння підняте і закриває прохід повітря в ніс, а при творенні носових м'яке піднебіння опущене і повітря проходить у ніс. Носові голосні є в польській (*będę* "буду", *dziękuję* "дякую", *pięć* "п'ять", *pieniądze* "гроші", *raczka* "ручка", *rubac'* "рубати"), французькій (*monde* [mɔ̃d] "світ", *penser* [pɑ̃se] "думати", *pain* [pɑ̃] "хліб"), португальській (*fim* [fĩ] "кінець", *bom* [bõ] "добрий") та інших мовах. Особливо багато носових у мові гінді, де кожному чистому голосному, відповідає носовий: [a] — [ã], [ɔ] — [ɔ̃], [i] — [ĩ], [ɪ] — [ɪ̃] та ін.

Були носові у праслов'янській і старослов'янській мовах. В останній вони позначалися буквами **Ѣ** (ЮС малий) і **Ѧ** (юс великий).

Залежно від ступеня розкриття рота розрізняють відкриті та закриті голосні. При вимовлянні закритих м'язи більш напружені, ніж при артикуляції відкритих. Так, наприклад, у французькій мові є відкритий [e] і закритий [e] (*pré* [pre] "лука" *pret* [pre] "готовий"), а в німецькій — відкритий [o] і закритий [ɔ] (*Sohn* [zo:n] "син", *Stock* [ʃtɔk] "палка").

За тривалістю звучання розрізняють довгі й короткі голосні. Були вони в латинській мові (*os* "кість" — *os* "рот", *populus* "народ" — *populus* "тополя", *malus* "поганий" — *mālus* "яблуня"). Є довгі голосні в англійській (*ship* [ʃɪp] "судно" — *sheep* [ʃi:p] "вівця", *rich* [rɪtʃ] "багатий" — *reach* [ri:tʃ] "досягати", *cut* [kʌt] "різати" — *cart* [kɑ:t] "віз") та німецькій (*statt* "замість" — *Staat* "державна", *Bett* "ліжка" — *Beet* "клумба") мовах. В естонській мові розрізняють короткі, довгі і наддовгі голосні (*sada* "сто" — *saada* "прийшли" — *saada* "отримати").

Система голосних називається вокалізмом.

Приголосні звуки

ЗА АКУСТИЧНОЮ ОЗНАКОЮ (співвідношенням голосу й шуму) приголосні поділяють на сонорні й шумні. У сонорних приголосних голос (тон) переважає над шумом. До них належать [л], [р], [м], [н], [j], укр. [в]; англ. [w], [r], [j]; нім. [ŋ]. У шумних приголосних шум переважає над голосом або наявний лише шум. Шумні приголосні у свою чергу поділяються на дзвінкі й глухі. У дзвінких шум переважає над голосом. До них належать [б], [г], [г], [д], [ж], [з], [д̣ж], [д̣з]; англ. [β]. Глухі приголосні створюються тільки шумом. До них належать [к], [п], [с], [т], [ф], [х], [ц], [ч], [ш]; англ. [θ]; нім. [ç], [h].

З артикуляційного (фізіологічного) погляду приголосні класифікують за місцем творення і способом творення.

ЗА МІСЦЕМ ТВОРЕННЯ розрізняють губні (лабіальні), язикові, язичкові (увулярні), глоткові (фарингальні) і гортанні (ларингальні) приголосні.

Губні приголосні членуються на дві підгрупи: губно-губні, або білабіальні (лат. *bi* від *bis* — "двічі"), до яких належать [б], [п], [м], англ. [w] (при творенні цих звуків нижня губа змикається з верхньою) і губно-зубні, або лабіодентальні (лат. *dentalis* від *dens* — "зуб"), як, наприклад, [ф] і [в] (нижня губа змикається з верхніми зубами).

Язикові приголосні поділяються на передньоязикові ([д], [т], [ж], [з], [с], [ш], [р], [л], [н], [ц], [ч], [дж], [дз]), англ. [б], [0]), середньоязикові ([j], фр., ісп., італ., узб. [ɲ]¹⁾, нім. [ç]²⁾) і задньоязикові ([г], [к], [х], англ. [ŋ]³⁾).

У всіх мовах найбільше передньоязикових.

ЗА ПАСИВНИМ АРТИКУЛЯТОРОМ передньоязикові поділяють на міжзубні, або інтердентальні (англ. [з], [θ], зубні, або дентальні ([д], [т], [з], [с], [дз]), та піднебінні ([ж], [ш], [дж], [ч]).

ЗА АКУСТИКОЮ вони бувають **свистячими** [з], [с], [дз] або шиплячими ([ж], [ш], [ч], [дж]). Залежно від форми, якої набуває язик, та ділянки передньої частини язика, що бере участь у творенні звуків, розрізняють серед передньоязикових приголосних апікальні, дорсальні та какумінальні. При творенні апікальних (від лат. *apex* "верхівка, кінець") кінчик язика (апекс) притискується до зубів, альвеол, ясен або загинається до твердого піднебіння. Апікальними є англійські зубні [d], [t] та міжзубні [з], [θ], український зубний [л].

При вимові дорсальних (лат. *dorsalis* від *dorsum* "спина") спинка язика торкається піднебіння, а його кінчик опускається вниз, наближаючись до нижніх зубів. Дорсальними є українські [д], [т], [з], [с]. Какумінальні (лат. *casumen* "вершина"), або церебральні (лат. *segebium* "мозок"), приголосні утворюються при піднятому вгору краї передньої частини спинки язика. Такими є звуки [ж], [ш], [р].

Гортанні (ларингальні) звуки утворюються при зімкненні або зближенні голосових зв'язок. Ларингальним є англ. [А].

Глоткові (фарингальні) приголосні творяться в порожнині глотки. До них належать укр. [г], нім. [h] (*голова, галас*, нім. *Hand* "рука", *Held* "гроші", *Freiheit* "свобода"). Гортанних і глоткових звуків багато у грузинській та інших кавказьких мовах. Є вони в івриті та арабській мові.

Язичкові (увулярні) приголосні характеризуються активною артикуляцією маленького язичка (увули). Таким є французький гаркавий звук [r].

ЗА СПОСОБОМ ТВОРЕННЯ приголосні поділяють на проривні, Щілинні, зімкнено-прохідні й аффрикати.

¹⁾ Див.: фр. *signe* [siɛ̃] "знак", ісп. *señor* "пан", італ. *signore* "пан", узб. *ўнг* [oŋ] "правий".

²⁾ Це так званий *ich-Laut*, який вимовляється у словах типу *ich* "я", *Recht* "право", *durch* "через" тощо.

³⁾ Див.: *sing* [siŋ] "співати", *siting* [siŋŋ] "сидіти" тощо.

Проривні, або зімкнені, утворюються зімкненням двох артикуляторів, що створюють перешкоду, яку повітря з силою прориває, тобто це приголосні, які творяться при різкому розкритті зімкнення. Їх ще називають вибуховими, експлозивними (від фр. *explosion* "вибух") та **миттєвими** (їх не можна вимовляти протяжно). До них належать [б], [п], [д], [т], [г], [к].

Щілинні, або фрикативні (від лат. *fricare* "терти", *fricatus* "тертя"), — приголосні, які утворюються при неповному зімкненні активного й пасивного органів, внаслідок чого утворюється щілина, через яку проходить повітря і третється об стінки цієї щілини, витворюючи шум. Їх ще називають спірантами (від лат. *spirans* "який дує, дме, видихає"). До них належать [в], [з], [ж], [г], [ф], [с], [ш], [х], англ. [ð], [θ], англ. і нім. [h].

Зімкнено-прохідні приголосні утворюються одночасним поєднанням зімкнення і проходу (щілини). Органи мовлення зникаються, але десь залишається щілина для повітря. Зімкнено-прохідними є [р], [л], [м], [н], французький увулярний [г]. Серед них розрізняють: 1) дрижачі, або вібранти (від лат. *vibrans* "дрижачий"), при творенні яких артикулятор (язик або язичок) дрижить і таким чином то закриває, то відкриває шлях для повітря ([р], фр. увулярне [г]); 2) плавні, або бокові, латеральні (від лат. *latus* "бік", *lateralis* "боковий"), які характеризуються тим, що повітряний струмінь проходить краями порожнини рота (наприклад, приголосний [л] утворюється боковою щілиною при опущенні країв язика і зіткненні кінчика язика з верхніми зубами); 3) носові, або назальні (фр. *nasal* від лат. *nasus* "ніс"), які утворюються при опущеному м'якому піднебінні, внаслідок чого частина видихуваного повітря проходить через порожнину носа (звуки [м], [н]).

Африкати (від лат. *affricatus* "притертий") — зімкнені приголосні, вимова яких закінчується щілинною (фрикативною) фазою. Це своєрідні гібриди проривних і щілинних. До них належать [ц], який починає вимовлятися як проривний [т], що згодом переходить у фрикативний [с], і [ч], початок вимови якого нагадує [т], а кінець [ш]; звуки [дж] (укр., серб., англ.), [дз] та нім. [ɸ] (*Pferd* "кінь", *Apfel* "яблуко", *Pfeil* "стріла").

За додатковою артикуляцією, коли до основного тембру додається ще інше (додаткове) забарвлення, виділяють звуки тверді й м'які та аспірати.

М'які, або палаталізовані, звуки відрізняються від твердих тим, що при їх творенні відбувається артикуля-

ційний зсув у напрямку до середнього піднебіння. Саме тому всі середньоязикові є м'якими: [j], [л'], [н'], [с'], [т'] та ін. М'які приголосні, що утворюють із твердими пари, є тільки у слов'янських, японській та ще деяких мовах. В інших мовах кожен із приголосних є або м'яким, або твердим. Так, наприклад, у французькій мові приголосні [ж] і [ш] м'які. Та й у слов'янських мовах класифікація приголосних на тверді та м'які не збігається. Наприклад, у російській мові [ч] є м'яким звуком, тоді як у білоруській і польській — тільки твердим.

Аспірати, або придихові (від лат. *aspirare* "дути, видихати", *aspiratus* "придиховий"), — приголосні, які характеризуються великим струменем видихуваного повітря при їх творенні, що призводить до появи фази шуму в кінці звучання. Придиховими є німецькі глухі приголосні [p], [t], [k] (*Pilz* "гриб", *Tat* "справа, дія, вчинок", *Kuh* "корова" вимовляються приблизно так: *Philz*, *That*, *Khuh*). Багато придихових є у санскриті, гінді, урду, в'єтнамській, корейській і китайській мовах.

У деяких мовах існують так звані абрубтивні (глоталізовані, зімкнено-гортанні) приголосні, які характеризуються зімкненням або зближенням голосових зв'язок у кінцевій фазі артикуляції. Замкнута гортань піднімається вгору, і стиснуте повітря утворює в ротовій порожнині тиск. Відтак настає гортанний прорив, який надає приголосному різкого забарвлення. Такі звуки є в кавказьких (грузинській, осетинській, аварській та ін.), семіто-хамітських і деяких індійських мовах.

Існують також огублені (лабіалізовані) приголосні. При їх творенні збільшується ротовий резонатор, відповідно знижується тональність приголосного. Лабіалізовані приголосні є в діалектах японської мови.

Вважають, що в індоєвропейській прамові існували губні [*kʷ], [*dʷ], [*hʷ].

ЗА ТРИВАЛІСНЮ ВИМОВЛЕННЯ (артикуляції) приголосні, як і голосні, бувають довгими і короткими. Наприклад, в українських словах *знання* і *життя* довгими є приголосні [н̄'], [т̄'], які звичайно називають подвоєними, але в транскрипції записують як довгі звуки [знан̄'а], [жит̄'á]). У російській мові довгими є [ж̄'] і [ш̄']: *вожжи* [вбж̄'и], *изжого* [иж̄'огь], *щи* [ш̄'и], *щука* [ш̄'укь]. В арабській мові довгота приголосних широко використовується для розрізнення слів. Наприклад: [сама] "бути високим" — [самā] "називати".

Класифікація приголосних

Таблиця 2

Співвідношення голосу і шуму		Місце творення		Губні		Язикові					Уву- лярні	Глотко- ві (фарин- гальні)	Гортан- ні (ларин- галфани)	
				Губно- губні	Губно- зубні	Передньоязикові			Серед- ньо- язикові	Задньоязикові				
		Спосіб творення	Між- зубні			Зубні	Альве- олярні	Підне- бінні		Серед- ньо- підне- бінні				Задньо- підне- бінні
Шумні	Дзвінкі	Щілинні (фрикативні)	W <i>англ.</i>	В, В'	а <i>англ.</i>	з, з'	з <i>англ.</i>	Ж, Ж'	ј <i>нім.</i>	у'	у	у <i>тюрк.</i>	г <i>укр.</i>	
	Глухі			ф, ф'		с, с'	ґ <i>англ.</i>	Ш, ш'	ch [ç] <i>ich- Laut нім.</i>	х'	Х		h <i>нім.</i>	h <i>англ.</i>
	Дзвінкі	Проривні	б, б'			д, д'	d <i>англ.</i>			г'	Г <i>укр.</i>			
			Глухі	п, п'			т, т'	t <i>англ.</i>			к'	К		
	Дзвінкі	Африкати				да, да'		дж, дж'						
			Глухі	pf <i>нім.</i>			ц, ц'		ч, ч'					
	Соворні	Зімкне- но-про- хідні	Носові	м, м'			н, н'	n <i>англ.</i>		п' <i>франц.</i>	п	х) <i>нім., англ.</i>		
			Бокові				л, л'	l <i>англ.</i>						
Дрижа- чі						Р, Р'						р <i>франц.</i>		
Щілинні								ј <i>укр., рос.</i>						

Систему приголосних називають консонантизмом.

Примітка до табл. 2. Українські звуки передані буквами українського алфавіту, звуки інших мов — буквами латинського алфавіту або знаками, які використовуються в транскрипції цих мов.

Література

ОСНОВНА

1. **Карпенко Ю.О.** Вступ до мовознавства. — К. — Одеса, **1991**. — С 52—72.
2. **Дорошенко С.І., Дудик П.С.** Вступ до мовознавства. — К., 1974. — С 50—57, 66—81.
3. **Реформатский А.А.** Введение в языковедение. — М., 1996. — С.157—190.
4. **Головин В.Н.** Введение в языкознание. — М., 1983. — С 25—43.
5. **Маслов Ю.С.** Введение в языкознание. — М., 1987. — С. 33—44.
6. **Кодухов В.И.** Введение в языкознание. — М., 1987. — С 101—120.

ДОДАТКОВА

1. **Кочергина В.А.** Введение в языковедение. — М., 1999. — С 10—35.
2. Баранникова Л.И. Введение в языкознание. — Саратов, 1973. — С. 34—62.
3. **Перетрухин В.Н.** Введение в языкознание. — Воронеж, 1972. — С 82—96.
4. Будагов Р.А. Введение в науку о языке. — М., 1965. — С 159—173.
5. Росетті А. Вступ до фонетики. — К., 1974.
6. Зиндер Л.Р. Общая фонетика. — М., 1979.
7. **Jassem W.** Podstawy fonetyki akustycznej. — Warszawa, 1973.

Запитання. Завдання

1. Що є об'єктом вивчення фонетики?
2. Поясніть, чим відрізняється загальна фонетика від конкретної, описова від історичної? Що є предметом вивчення зіставної фонетики?
3. Що таке експериментальна фонетика? Які прилади для вивчення звукової природи мови використовує експериментальна фонетика?
4. У чому практичне значення фонетики?
5. З якими нелінгвістичними дисциплінами і як саме пов'язана фонетика?
6. Які є три аспекти у вивченні звуків?

7. Охарактеризуйте звук людської мови як фізичне явище. Розкрийте сутність понять "сила звука", "висота, звука", "довгота звука", "тембр звука".
8. Що таке форманта? Які різновиди формант ви знаєте?
9. Дайте загальну характеристику мовленнєвого апарата.
10. Що таке артикуляція? Із яких фаз вона складається? Назвіть активні й пасивні органи мовлення.
11. Як ви розумієте термін *артикуляційна база*?
12. Назвіть основні відмінності між голосними й приголосними звуками.
13. За якими ознаками класифікуються голосні звуки? Які схеми класифікації голосних відомі в мовознавстві?
14. За якими параметрами класифікуються приголосні звуки?
15. Охарактеризуйте приголосні за акустичною ознакою.
16. Назвіть групи та підгрупи приголосних за місцем творення.
17. Які групи приголосних виділяють за пасивним артикулятором?
18. Назвіть групи приголосних, які розрізняються за способом творення.
19. Як характеризуються приголосні звуки за додатковою артикуляцією?
20. Охарактеризуйте кожен звук у словах *дзвінок*, *грунт*, *пісня*, рос. *чай*, нім. *ich* "я", *Pfiff* "свист", *Bürger* "громадянин", англ. *this* "цей", *part* "частина", фр. *fenêtre* "вікно", *tu* "ти", ісп. *procela* "буря", *señal* "сигнал, знак".

2.2. Фонетичні одиниці та засоби

Фонетичне членування мовленнєвого потоку

Мовленнєвий потік членується на відрізки різного розміру. Ці відрізки і є основними фонетичними одиницями. До них належать фрази, такти, склади і звуки. Найкрупнішою фонетичною одиницею є фраза.

Фраза - відрізок мовлення, що становить собою інтонаційно-змістову єдність, виділену здвохбоків паузами.

Наприклад: *Я єсть народ \ якого правди сила \ ніким звойована ще не була (П. Тичина).*

У тому самому значенні, що й фраза, вживається термін *синтагма*, запропонований Л.В. Щербою. Щербівське фонетичне розуміння синтагми не можна сплутувати з синтаксичним трактуванням синтагми, запропонованим Ф. де Соссюром, під яким він розумів словосполучення, яке складається з незалежного і підпорядкованого йому слова (*писати листа*).

Кожна фраза (фонетична синтагма) пов'язана зі змістом та інтонаційним малюнком і має власний (фразовий) наголос. У середині фрази не може бути паузи, оскільки вона б спотворила зміст. І хоча членування на фрази допускає варіативність, однак ця варіативність має певні обмеження, продиктовані змістом. Так скажімо, рядок із поезії І. Франка *Я бачив дивний сон. Немов переді мною безмірна, та пуста, і дика площина...* можна поділити на такі фрази: *Я бачив дивний сон \ немов переді мною \ безмірна та пуста і дика площина* або *Я бачив \ дивний сон | немов переді мною | безмірна та пуста | і дика площина* (можливі й інші варіанти), але не можна розчленувати таким чином: *Я \ бачив дивний | сон немов переді | мною безмірна | та пуста і дика \ площина*. Отже, при членуванні мовленнєвого потоку є варіанти, але немає сваволі.

Неоднакове членування речення на фрази зумовлює різну змістову інтерпретацію. Пор.: *Це було спостереження | за грою наших шахістів* і *Це було спостереження за грою | наших шахістів*. У першому випадку хтось спостерігав за грою наших шахістів, у другому — наші шахісти спостерігали чийсь гру. Або ще відомий вислів, неправильне розбиття на фрази якого нібито врятувало життя

людини: *Казнить нельзя | помиловать* (а потрібно було: *Казнить | нельзя помиловать*).

Фраза розпадається на такти.

Такт — частина фрази, об'єднана одним наголосом.

Наприклад: *Чуєш | чи не чуєш | чарівна \ Марічко | Я до твоєго \ серця | кладку | прокладу.*

У мовознавстві такт ще називають фонетичним словом, оскільки службові слова, як правило, не мають наголосу і примикають до повнозначного слова з наголосом; нерідко і повнозначне слово втрачає наголос, передаючи його попередньому чи наступному слову. Слухач, особливо іноземець, який недостатньо знає мову, кожен такий такт сприймає як одне слово. Так, скажімо, шевченківське *Ре-ве та стогне Дніпр широкий* сприймалося тими, хто не знав слова *реве*, як *Ревета стогне \ Дніпр широкий*, де *ревета* осмислювалося якоюсь істотою жіночої статі.

Такти членуються на склади, оскільки кожен такт складається з декількох зростань і спадів звучності.

Склад у свою чергу складається зі звуків — мінімальних фонетичних одиниць. Потрібно зазначити, що в мовленні звуки, як правило, окремо не вимовляються, а лише в складі, який є найменшою одиницею мовленнєвого ланцюжка.

Склад

Хоча склади у словах легко визначають навіть ті мовці, які не обізнані з елементарними лінгвістичними поняттями, однак у науці донині немає загальноприйнятої дефініції складу. Існує три теорії складу: еспіраторна, мускульної напруги і сонорна.

ЕСПИРАТОРНА ТЕОРІЯ (ЕСПИРАТОРНЕ ВИЗНАЧЕННЯ СКЛАДУ). ЗГІДНО З НЕЮ склад — це звук або комплекс звуків, що вимовляється одним поштовхом видихуваного повітря.

Сучасні експериментальні дослідження заперечують це вкорінене в усі шкільні підручники визначення, оскільки доведено, що одним поштовхом повітря можна вимовити і декілька складів.

ТЕОРІЯ МУСКУЛЬНОЇ НАПРУГИ. Обґрунтована мовознавцями Граммоном, Фуше і Щербою. Згідно з нею склад — це частина такту, яка вимовляється з єдиною мускульною напру-

гою. Його (склад) можна зобразити як дугу мускульної напруги (зусилля, вершина, ослаблення).

СОНОРНА ТЕОРІЯ. Обґрунтована датським мовознавцем О. Есперсеном, виходить із того, що за звучністю склад має вершину (ядро) і периферію.

Вершина — момент найвищої звучності. Периферія складається з ініціалі й фіналі. Ініціаль — наростання звучності до вершини, а фіналь — затухання звучності після вершини. За цією теорією, склад — частина такту, яка складається з більш звучного і прилеглих до нього менш звучних звуків. Найнижчу звучність мають шумні глухі, найвищу — голосні:

склад, куль-тур-ний.

Останнім часом вважають, що склад реалізується не як послідовність звуків, із яких він складається, а як цільний артикуляційний комплекс. З погляду мовленнєвої аеродинаміки склад є мінімальним звуковим відрізком, на який припадає наростання і спад величини повітряного струменя. В акустичному сигналі "видихуваному імпульсу" відповідає висхідно-низхідна дуга звукового тиску ("хвиля звучності").

Оскільки вершиною складу є найзвучніші звуки, то вони є складотворчими. До них належать переважно голосні. У деяких мовах складотворчими є сонорні [p], [л]: чеськ. *vlk, vlna, smrt, prst, nesl, Trnka, Brno*;

серб. *trg, p̂st, ĉp̂n, ĉbin*.

Склади мають різну структуру. Розрізняють відкриті, закриті, прикриті і неприкриті склади.

Відкритий склад закінчується голосним (*ma-tu*), закритий закінчується приголосним (*kim*), прикритий починається з приголосного (*ma, vin*), неприкритий — з голосного (*om*). Враховуючи всі чотири характеристики, можна виділити такі типи складів:

1) відкритий неприкритий (V*): і, у, о, англ. *eye* [aɪ], *ear* [ɪə] "вухо", *are* [a:] "є";

2) закритий прикритий (CVC): *cad, kim*; англ. *hat* [hast] "капелюх", *top* [top] "вершина", *look* [lu:k] "погляд";

3) відкритий прикритий (CV): *na, me, do*; англ. *day* [deɪ] "день", *know* [nou] "знати", *far* [fa:] "далеко";

* У мовознавстві прийнято позначати голосний буквою V (англ. *vocal* "голосний"), а приголосний — буквою C (англ. *consonant* "приголосний").

4) закритий неприкритий (VC): *ap, ось, от, ум*; англ. *is* [iz] "є", *ice* [aɪs] "лід", *arm* [a:m] "рука".

У різних мовах структура складів не збігається. В українській мові переважають відкриті (*го-ло-ва, мо-ло-да, ста-ра-ти-ся, пе-ре-по-чи-ти*) та прикриті (*всім, ву-ли-ця, віт-чи-зна, Єв-ро-па* [йеу-ро-па], *яй-це* [jai-це]; пор. рос. *у-ли-ца, от-чи-зна*, польськ. *Eu-ro-pa*, нім. *Ei* "яйце"; відкритий характер складів українська мова успадкувала від праслов'янської, де панував закон відкритого складу). А у французькій мові, навпаки, межа складу, як правило, проходить після приголосного (*ac-teur* "актор", *dis-trait* "розсіяний", *absent* "відсутній", *ad-ver-saire* "противник"). У полінезійських мовах тільки відкриті склади (див. назви островів Тихого океану: *Са-мо-а, Ні-у-е, Па-на-ну, Га-ва-ї, Ту-а-мо-ту*). В арабській мові допускаються склади тільки типу "приголосний+голосний" і "приголосний+голосний+приголосний". У дагестанських мовах у кінці складу допускаються тільки сполучення "сонорний+шумний". У німецькій мові дзвінки приголосні неможливі в кінці складу. В уральських і тюркських мовах на початку складу може бути лише один приголосний. У випадку запозичення слів збіг кількох приголосних у цих мовах усувається. Для цього використовуються такі способи:

1) відпадання одного приголосного (фін. *leima* "клеймо", *raja* "край, кордон", *Ranska* "Франція", ест. *leib* "хліб", *rist* "хрест", *kool* "школа");

2) вставлення голосного між приголосні (угор. *barat* "друг (брат)", *király* "король" (пор. чеськ. і словацьк. *král*);

3) приставлення голосного (угор. *iskola* "школа");

4) перестановка звуків (угор. *kulcs* "ключ").

У більшості мов світу склад — суто фонетична (не змістова) одиниця, однак у деяких мовах (в'єтнамській, китайсько-тибетських) склад збігається з морфемою. Так, у китайському слові *женьмінъжібао* є чотири склади і чотири морфеми: *жень* "людина", *мінъ* "народ", *жі* "день", *бао* "газета". Оскільки в цих мовах склади збігаються з морфемами, то в них не виділяють окремо звуку і мінімальною одиницею вважають склад — силлабему. В японській мові склад і морфема не збігаються, бо там корені можуть бути двоскладовими, однак морфемна межа завжди відповідає межі складів: *хана-га* "квітка", *хана-но* "квітки", *хана-ні* "квіці", *хана-де* "квіткою".

Як уже зазначалося, складотворчим звуком, як правило, є голосний. Якщо складотворчим є один голосний, то

його називають монофтонгом (від гр. *mónos* "один" і *phthóngos* "звук"). Якщо в межах одного складу існує декілька голосних, то їх називають поліфтонгами (гр. *polýs* "численний", *polyphthóngos* "багатоголосний"). Серед поліфтонгів найпоширенішими є дифтонги і трифтонги.

ДИФТОНГ (гр. *diphthongos* "двоголосний") — два голосних, які утворюють один склад, чим і забезпечується їх фонетична цілісність. Наприклад: нім. [ae] (*mein* "мій", *leid* "жаль, шкода"), [oe] (*heute* "сьогодні"), англ. [aɪ] (*my* "мій") [ɪə] (*here* "тут"), [ɛə] (*there* "там"), [из] (*poor* "бідний"), [au] (*town* "місто"), [ou] (*home* "дім, житло"), лат. [uo] (*ruoka*), білор. [aŭ] (*дзючына*), чеськ. [ou] (*soused* "сусід", *na shledanou* "до побачення").

Дифтонги бувають висхідними і низхідними. **Висхідними** називають дифтонги, в яких складотворчим є другий елемент. Наприклад: фр. [ie] (*pied* "нога"), [ui] (*nuit* "ніч"), ісп. [ɥe] (*bueno* "добрий", *pueblo* "новий", *pueblo* "народ", *puerta* "двері"), [ua] (*agua* "вода", *cuando* "коли"), італ. [ie] (*iere* "вчора"), [iō] (*io* "я"), [ia] (*piatto* "тарілка"), [ɥa] (*quattro* "чотири"). У низхідних дифтонгах складотворчим виступає перший елемент. Наприклад: нім. [ae] (*schneiden* "різати", *scheinen* "світити"), [au] (*rauchen* "курити, палити"), [oe] (*Gebäude* "будівля"), ісп. [ai] (*aire* "повітря"), [eu] (*deuda* "борг"), чеськ. [ou] (*moucha* "муха").

Дехто схильний вважати, що дифтонги є і в українській мові. Як приклад наводять слова типу *мій*, *гай*, *дай*. Однак для такого трактування звукосполук [iɪ], [aɪ] підстав немає, бо в інших формах цих слів [j] відходить до іншого (наступного) складу (*моя* [мо-ja], *гаю* [га-ju], а у слові *дай*, крім цього, [j] належить до іншої морфеми).

ТРИФТОНГ (від гр. *tripthóngos* "триголосний") — три голосних, які творять один склад, чим забезпечують свою фонетичну цілісність. Трифтонги трапляються лише в тих мовах, де є дифтонги. Наприклад: англ. [aɪz] (*our* [auə] "наш", *flour* [flauə] "квітка", *power* [paʊə] "сила") [aɪə] (*tyre* [taɪə] "шина", *firing* [faɪərɪŋ] "розпалювання, підпалювання, паливо").

Слід зауважити, що останнім часом дифтонг і трифтонг стали трактувати не як поєднання двох чи трьох звуків, а як один голосний звук, який складається з двох чи трьох елементів, що утворюють один склад.

Наголос

Крім фонетичних одиниць (фраз, тактів, складів і звуків), у мовленні використовуються фонетичні засоби. На лінійний ланцюжок звуків нашаровуються інші фонетичні явища — наголос та інтонація, які називають **просодичними засобами** (від гр. *prosódia* "наголос").

Наголос — виділення в мовленні певної одиниці в ряду однорідних одиниць за допомогою фонетичних засобів.

Залежно від того, з якою сегментною одиницею функціонально співвідноситься наголос, розрізняють словесний (тактовий), фразовий, логічний і емпатичний наголос.

СЛОВЕСНИЙ НАГОЛОС буває динамічним, музикальним і кількісним.

Динамічний (силовий, експіраторний) наголос — виділення (вимова) одного із складів слова (такту) більшою силою, тобто сильнішим видихом струменя повітря. Він характерний для української, англійської, чеської, німецької, французької, італійської, іспанської та багатьох інших мов. Сила динамічного наголосу в мовах неоднакова. Так, в німецькій мові він сильніший, ніж у французькій.

Динамічний наголос може бути **фіксованим (зв'язаним)**, тобто в усіх словах падає на певний склад (перший, останній тощо) і **вільним (нефіксованим)**, тобто може падати на будь-який склад. Фіксований наголос характерний для польської, чеської, французької, естонської та інших мов.

Наголос на першому складі притаманний чеській, словацькій, латиській, угорській, естонській, фінській, чеченській, монгольській, дравідським мовам, на другому — лезгинській, на передостанньому — польській, гірській марійській, більшості індонезійських мов, на останньому — французькій, вірменській, удмуртській, нанайській, тюркським мовам. Можна з деяким застереженням вважати фіксованим наголос у німецькій та англійській мовах, де наголошеним переважно є перший склад (винятки дуже незначні, через що вони не можуть бути типологічною ознакою); іспанській та італійській мовах, у яких наголошеним, як правило, є передостанній склад.

Вільний (нефіксований) наголос характерний для української, російської, білоруської, сербської, хорватської, литовської, мордовської, абхазької та інших мов. Так,

в українському слові *мати* наголос на першому складі, у слові *порода* — на другому, у слові *педагог* — на третьому, у слові *передавати* — на четвертому, а у слові *учительовати* — на п'ятому.

Вільний наголос виконує смислорозрізнювальну (*мука* — *мука́*, *замок* — *замо́к*) і форморозрізнювальну (*вікна* — *вікна́*, *виходити* — *виходи́ти*) функції. Однак і в мовах із майже фіксованим наголосом у тих незначних випадках, де наголос є вільним, дистинктивна функція наголосу використовується: англ. *object* "об'єкт", *objéct* "заперечувати", *désert* "пустеля", *desért* "покинути, дезертирувати", ісп. *cánte* "я співав би", *canté* "я співав", нім. *übersétzen* "перекладати", *übersetzen* "переправляти, перевозити, пересаджувати".

У мовах з фіксованим і з нефіксованим наголосом наголос може бути нерухомим (постійним) і рухомим. Нерухомий наголос у будь-яких формах слова падає на один і той самий склад. Рухомий наголос у формах одного й того ж слова падає на різні склади. Так, в англійській мові наголос нерухомий, бо якщо падає на якийсь склад у слові, місця у різних формах того слова уже не змінює. В українській мові наголос рухомий (*учитель* — *учителі́*, *стіл* — *стола́*, *рука* — *руки́*). Це саме стосується польської мови, хоч вона належить до мов із фіксованим наголосом (*towárzysz* "товариш" — *towarzysza* "товариша", *podręcznik* "підручник" — *podręcznika* "підручника").

Деякі слова можуть мати два наголоси — головний і побічний. Побічний наголос, як правило, мають складні слова: *п'ятиповерховий*, *перекотиполе*, *психолінгвістика*. Яскраво виражений побічний наголос в англійській мові, причому він є не тільки у складних словах, а у всіх словах, які мають більше чотирьох складів і в яких головний наголос падає на другий або третій склад від кінця: *nevermore* [ˌnevəˈmɔː] "ніколи", *pre-war* [ˌpriːˈwɔː] "передвоєнний", *celebration* [ˌselɪˈbreɪʃ(ə)n] "святкування", *operation* [ˌɔːrəˈreɪʃ(ə)n] "дія, операція", *interference* [ˌɪntəˈfɪərəns] "втручання".

Динамічний наголос часто пов'язаний з редукацією (від лат. *reductio* "повернення, відновлення"), тобто з ослабленням і скороченням звучання ненаголошених складів. Див. у рос. мові: *Мария Ивановна* [мар'ва́й̯н̩], *водовоз* [в'дв'в'с̩].

Музикальний (мелодійний, тонічний) наголос — виділення наголошеного складу інтонаційно, підвищенням ос-

новного тону. Він властивий норвезькій, шведській, литовській, латиській, словенській, сербській, хорватській, японській мовам. Дехто зараховує до таких мов китайську, дунганську, в'єтнамську, тайську, бірманську мови, що є некоректним. У цих мовах тон є невід'ємною якісною характеристикою слова, а не засобом виділення складу, оскільки кожен склад має свій тон, що історично зумовлений. Він (тон) тут не є музикальним наголосом.

Музикальний наголос буває **політонічним**: наголошений склад може мати різні інтонації. Так, в литовській мові, де є політонічний наголос, слово *sūdyti* "судити" вимовляється з висхідним тоном на першому складі, а *sūdyti* "солити" — з низхідним; див. ще: *aiūsti* "світати" — *aiūsti* "мерзнути". Політонія характерна також для словенської мови і деяких діалектів сербської та хорватської мов. Була вона в давньогрецькій мові та санскриті, а також, очевидно, в індоевропейській прамові. Висхідний наголос називають акутованим (від лат. *acutus* "різкий, гострий"), а низхідний — **циркумфлексним** (від лат. *circumflexus* "вигин").

Рефлексами цих наголосів в українській мові є те, що в давніх словах, де був висхідний наголос, нині наголос нерухомий (*горох, береза*), а де був низхідний — рухомий (*ліс, нога, рука, стіл*).

Кількісний, або довготний, квантитативний (від лат. *quantitas* "кількість"), **наголос** — виділення складу більшою тривалістю звучання. Такий наголос можливий у тих мовах, де нема розрізнення довгих і коротких голосних. У чистому вигляді трапляється рідко (новогрецька мова). Переважає в індонезійській мові за наявності в ній динамічного і музикального наголосів.

У більшості мов один із типів наголосу переважає, але є й елементи іншого типу. Так, динамічний наголос, як правило, є й довшим. Наприклад, у російській мові наголошені склади є і сильнішими, і довшими (дехто вважає, спершу довшими, а вже потім сильнішими). Тому, за останніми даними, наголос у російській мові є кількісно-динамічним. У німецькій мові динамічний наголос поєднується з тонічним. У норвезькій, шведській, литовській, латиській, сербській мовах підвищення тону супроводжується посиленням голосу.

Наголос, за висловом римського вченого Діамеда, — *anima vocis*, тобто душа слова. Це спосіб фонетичного оформлення слова. Втративши наголос, слово часто втра-

чає свою самостійність. Наприклад, займенник *ся* "себе", втративши наголос, перетворився на постфікс (*умиватися*).

У сучасних мовах трапляються випадки, коли слова, зберігаючи смислову самостійність, втрачають наголос і приймають до інших слів, об'єднуючись із ними спільним наголосом. Такі слова називають клітинами. Слова, які, втративши наголос, приєднуються до наступних слів, називають проклітиками, а явище — проклізою (від гр. *proclino* "нахиляю вперед"). Наприклад: *переді мною, мимо нас*, польськ., *przy óknie*, нім. *an die Tafel* [andítáfəl], англ. *in the house* [ɪndəháus]. Ненаголошені слова, що стоять після наголошених, утворюючи з ними одне фонетичне ціле, називають енклітиками, а явище — енклізою (від гр. *enclino* "відхиляю"). Наприклад: рос. *во поле, за руку, б земь, із лесу, за спину*; польськ. *nie daj siq*.

ФРАЗОВИЙ НАГОЛОС — виділення певного слова у фразі. Наприклад: *Коли я вийшов на вулицю, \ зустрів давнього друга. Що ви читали \ сьогодні вранці?* Фразовий наголос — посилення словесного наголосу в певній синтаксичній позиції.

ЛОГІЧНИЙ НАГОЛОС — особливе виділення якогось слова чи кількох слів у всьому висловлюванні. Наприклад: *Брат прийшов до мене* (не хтось інший). *Брат прийшов до мене* (таки прийшов). *Брат прийшов до мене* (не до вас). *Ліки приймати до їди, чи після?*

ЕМФАТИЧНИЙ НАГОЛОС (ВІД гр. *emphatikos* "виразний") — емоційне виділення тих чи інших слів у висловлюванні напруженою вимовою певних звуків. Наприклад: *Він чудо-о-ова людина! Негід-д-дник ти!*

Як бачимо, за позитивних емоцій розтягуються голосні, за негативних — приголосні.

Інтонація

Членування мовлення на фонетичні відрізки пов'язане з інтонацією.

Інтонація (лат. *intonatio* від *intono* "голосно вимовляю") — рух, зміна, динаміка тону, що супроводжує висловлювання, ритміко-мелодійний малюнок мовлення.

Інтонація складається з мелодики, інтенсивності, пауз, темпу і тембру мовлення.

МЕЛОДИКА МОВЛЕННЯ (від гр. *melōdikós* "мелодійний, пісенний") — зміна частоти основного тону, його діапазонів, інтервалів, підвишень і понишень, напрямку його руху (вгору, вниз, рівно тощо).

ІНТЕНСИВНІСТЬ (фр. *intensif* від лат. *intensio* "напруження") — підвищення і посилення голосу на слові, яке хочуть виділити (логічний наголос).

ПАУЗА (від лат. *pausa* "припинення") — перерва у звучанні, зупинка в потоці мовлення. Паузи впливають на ритміку мовлення, сприяють виділенню певного змісту. Пор.: *Моя сестра, артистка, в Києві* і *Моя сестра — артистка в Києві*. У першому реченні акцентується на тому, що сестра знаходиться в Києві, а в другому, що вона працює артисткою в Києві.

ТЕМП МОВЛЕННЯ (італ. *tempo* від лат. *tempus* "час") — швидкість мовлення, вимірювана кількістю виголошуваних за секунду складів. Темп мовлення передає ставлення мовця до висловлюваного: вагоме вимовляється повільніше, неважливе — швидше. Крім того, темп виконує ще низку інших функцій.

ТЕМБР МОВЛЕННЯ — емоційне забарвлення (схвильоване, веселе, сумне, грайливе тощо). Тембр мовлення не слід сплутувати з тембром голосу і тембром звука.

Усі елементи інтонації взаємопов'язані і становлять єдність.

Інтонація відіграє найважливішу роль у розрізненні й характеристиці фраз. У фразах розрізняють висхідний і низхідний рухи тону. Висхідний рух тону має попереджувальну функцію: показує, що речення ще не закінчене.

Якби ви вчилися так, як треба...

Низхідний тон має завершальну функцію: вказує, що речення закінчене.

...То й мудрость би була своя (Т. Шевченко).

У кожній мові інтонація має свої особливості. Порівняймо інтонацію англійського речення *Does he live in Kyiv?* з його українським відповідником *Він живе у Києві?* В англійській мові тон, який виражає запитання, не досягає висоти першого наголошеного складу, а в українській має місце різке підвищення тону (див. схему).

Англ.

Укр.

Загалом інтонація виконує такі функції: розрізняє комунікативні типи висловлювання (розповідь, запитання, спонукання), частини висловлювання за їх смисловою важливістю, оформлює висловлювання в єдине ціле, одночасно розчленовуючи його на ритмічні групи; виражає конкретні емоції; розкриває підтекст висловлювання; характеризує мовця і ситуацію спілкування.

Література

ОСНОВНА

1. **Карпенко Ю.О.** Вступ до мовознавства. — К. — Одеса, 1991. — С 89-93.
2. **Дорошенко С.І., Дудик П.С.** Вступ до мовознавства. — К., 1974. — С 81-87.
3. **Реформатский А.А.** Введение в языковедение. — М., 1996. — С. 190—201.
4. **Головин Б.Н.** Введение в языкознание. — М., 1983. — С 43—47.
5. **Маслов Ю.С.** Введение в языкознание. — М., 1987. — С 66—80.
6. **Кодухов В.И.** Введение в языкознание. — М., 1987. — С 120—125.

ДОДАТКОВА

1. **Кочергина ВА** Введение в языковедение. — М., 1999. — С 59—71.
2. **Бараникова Л.И.** Введение в языкознание. — Саратов, 1973. — С.62—69.
3. **Шайкевич А.Я.** Введение в лингвистику. — М., 1995. — С. 27—35.
4. **Перетрухин В.Н.** Введение в языкознание. — Воронеж, 1972 — С.96—108.
5. **Будагов Р.А.** Введение в науку о языке. — М., 1965. — С. 187—198.
6. **Лекомцева М.И.** Типология структур слога в славянских языках. — М., 1968.
7. **Дьбо ВА.** Славянская акцентология. — М., 1981.
8. **Николаева Т.М.** Фразовая интонация славянских языков. — М., 1977.

Запитання. Завдання

1. На які відрізки фонетично членується мовленнєвий потік?
2. Дайте визначення фрази. Якими властивостями характеризується фраза?
3. Що таке такт? Який синонім вживають до слова такт?
4. Які теорії складу існують у мовознавстві? Яка з цих теорій, на вашу думку, є найбільш прийнятною? Які типи складів ви знаєте?
5. Дайте визначення монофтонга і поліфтонга. Які різновиди поліфтонгів є у мовах світу?
6. Які просодичні засоби використовують у мовленні?
7. Дайте визначення наголосу. Назвіть типи словесного наголосу, які наявні в різних мовах. Охарактеризуйте наголос української і тієї іноземної мови, яку вивчаєте.
8. Розкрийте сутність явища енклізи і проклізи. Наведіть відповідні приклади.
9. Які типи наголосу вам відомі?
10. Дайте визначення інтонації та назвіть основні її функції. Із яких компонентів складається інтонація? Розкрийте зміст кожного компонента інтонації.

2.3. Фонетичні процеси

Оскільки звуки в мовленні вимовляються не ізольовано, а в звуковому потоці зв'язного мовлення, то вони можуть, по-перше, зазнавати на собі впливу загальних умов вимови (початок і кінець слова, положення під наголосом і в ненаголошеному складі), і, по-друге, впливати один на одного (рекурсія одного слова впливає на екскурсію іншого). Зміни, спричинені впливом загальних умов вимови, називають позиційними, а зміни, зумовлені впливом одного звука на інший, — комбінаторними. Існують деякі звукові зміни, які можна водночас розглядати і як позиційні, і як комбінаторні.

Позиційні зміни

До позиційних змін належить редукція голосних, оглушення дзвінких приголосних в кінці слова і протеза.

Редукція голосних (відлат. *reductio* "відсунення, повернення, відведення назад") — ослаблення артикуляції ненаголошених звукові змін їхнього звучання.

Наприклад, у словах *клено́к* і *клино́к* [e] в ненаголошеному складі своїм звучанням наближається до [и], а [и] до [e], так що ці слова звучать однаково: [кле"но́к].

Різниця в звучанні наголошених і ненаголошених складів у різних мовах не однакова. Скажімо, в російській мові наголошений склад у півтора раза сильніший від першого складу перед ненаголошеним і в три рази — від інших ненаголошених складів. В англійській мові найслабшим є перший склад перед наголошеним (*understand* [ˌʌndəˈstænd]). В українській і німецькій мовах так само є відмінність у звучанні наголошених і ненаголошених голосних, але вона не є такою значною, як у російській та англійській мовах.

Редукція голосних буває кількісною та якісною.

КІЛЬКІСНА РЕДУКЦІЯ — редукція, за якої голосні ненаголошених складів утрачають силу і довготу, але зберігають характерний для них тембр. Так, якщо порівняти звучання голосного [y] в словах *дуб*, *дубо́к*, *дубови́к*, то він у другому слові є слабшим та коротшим, а в третьому — ще слабшим і коротшим, але його тембр, зумовлений фор-

мою резонатора при високому піднесенні задньої частини язика і витягненими вперед заокругленими губами, залишається незмінним.

ЯКІСНА РЕДУКЦІЯ — редукція, за якої голосні ненаголошених складів стають не тільки слабшими і коротшими, але й утрачають деякі ознаки свого тембру, тобто свою якість.

Порівнюємо звучання голосного, який позначається буквою *о* в російських словах *воды* [вбды], *вода* [вдд́а], *водяной* [вѣд'э"нб́і]. У першому слові це звук заднього ряду, середнього піднесення, лабіалізований, у другому — задньо-середнього ряду, середнього піднесення, нелабіалізований, а в третьому — середнього ряду, середнього піднесення, нелабіалізований, нейтральний, невизначений, ослаблений. Отже, в другому слові втрачена лабіалізація, зміщений ряд *і*, таким чином, відбулася якісна зміна звука [о] (тут він звучить, як слабке [а]), а в третьому слові відбулася зміна в ряді, втрачена лабіалізація, сила, довгота (голосний звучить, як слабке [ы]). Пор. ще рос. *пять* [п'ат'], *пятак* [п'э"тáк], *пятчок* [п'ѣтч'óк], де голосний [а] у другому слові звучить, як звук середній між [э] і [и], а в третьому — як знеосіблений [ь]. Англ. *can* [kæп] "могти" у слабкій позиції звучить [кэп].

Якісна редукція є тільки в мовах з динамічним наголосом. При дуже сильній редукції ненаголошені голосні можуть зовсім зникати: рос. *жав(о)ронки*, *прово(о)лка*, *сүтол(о)ка*, *с(ей)час*, *всѣ-т(а)ки*, *(И)ван* (*И)в́ан(ов)ич*; англ. *I am busy* [aɪm'bizɪ], *it is* [its], *inconsiderable* [ɪnkən'sid(ə)rəbl] "незначний". В англійській мові кінцеві зредуковані голосні зовсім зникли: *face* [feɪs] "обличчя", *game* [geɪm] "гра", *name* [neɪm] "ім'я". Подібне трапилось і в давньоруській мові, де зредуковані голосні [ѣ] і [ь] у слабкій позиції (не тільки в кінці слова) зникли: *видѣ* → *вид*, *шьвьць* → *швець*, *съна* → *сна*. Відбулася також редукція голосного [и] в другій особі однини дієслів: *пишеши* → *пишеш*.

Для сучасної української мови якісна редукція не характерна. Усі голосні в ненаголошених позиціях зберігають свої якісні характеристики, тільки [о] перед [у] стає більш губним [зо'зул'а], [ко'жу́х], а [е] і [и] в ненаголошеній позиції звучать однаково [e^а].

Позиційні зміни приголосних зумовлені їх положенням в кінці слова. У багатьох мовах прикінцеві дзвінки приголосні оглушуються. Такий процес спостерігається в російській, білоруській, польській, німецькій, туркменській та інших мовах: рос. *дед* [д'эт], *дуб* [дуп], *друг* [друк];

білор. *gorad* [г'орат], *захад* [з'ахат], *воз* [вос]; польськ. *kulig* [kúlik] "катання на санках", *kręq* [kręq] "хребець", *kreu* [kref] "кров"; нім. *Bund* [bunt] "союз", *Zug* [zuk] "поїзд", *Hand* [hant] "рука", *Rad* [rat] "колесо".

Для української та англійської мов цей процес не характерний. Виняток становлять деякі західноукраїнські говірки, в яких дзвінкі приголосні оглушуються, але це суперечить нормам літературної мови.

Протеза (від гр. *prothesis* "додання, приєднання") — поява перед голосним, що стоїть на початку слова, приголосного для полегшення вимови.

Наприклад: *острий* — *гострий*, *улиця* — *вулиця*. Найчастіше приєднуються приголосні [г], [в], [j]: *Анна* — *Ганна*, рос. *усеница* — *гусеница*; *она* — *вона*, *оспа* — *віспа*, рос. *отчина* — *вотчина* "маєток від батька"; *азь* — *я*[ja], *аблуко* — *яблуко* [j'áблуко] (див. нім. *Apfel*), *agneць* — *ягня* [jaгн'á], білор. *он* — *ён* [jон], *она* — *яна* [janá]. Зрідка протетичним є [л]: *ледве* (пор. рос. *едва*).

Ще більше, ніж у літературній мові, явище протези поширене в українських говірках, особливо подільських, де можна, почути таке: *Гандрій повернувся з Гумані і поїхав горати, а Ганна готує йому гобід*.

Як протезу можна кваліфікувати німецький *Knacklaut* — гортанний проривний звук, який з'являється перед [a] на початку слів типу *Arbeit* "робота", однак цей звук на письмі не позначається.

Оскільки протеза — поява приголосного перед голосним, а не перед будь-яким звуком, то її можна розглядати і як комбінаторну зміну.

Комбінаторні зміни звуків

До комбінаторних змін звуків належать акомодация, асиміляція, дисиміляція, діереза, епентеза, метатеза.

Акомодация (від лат. *accomodatio* "приспосовання") — зміна одного звука під впливом іншого, сусіднього; часткове пристосовання сусідніх звуків.

При вимові звуків органи мовлення настроюються на наступний звук і таким чином відбувається накладання екскурсії наступного звука на рекурсію попереднього. Це

добре відчутно, коли порівняти вимову голосних у таких парах слів, як *дар* і *доза*, *той* і *тон*. У слові *доза* відбувається огублення звуку [д], а в слові *тон* — крім огублення [т], звук [о] під впливом звуку [н] набуває носового відтінку.

Як бачимо, акомодация стосується впливу голосних на приголосні і навпаки.

В українській та інших слов'янських мовах голосні звуки змінюють свою артикуляцію під впливом м'яких приголосних. Після м'яких приголосних звуки [а], [о], [у], [е] стають більш передніми, більш закритими і більш напруженими. Пор.: *саду* [саду] і *сяду* [с'яду], *тук* [тук] і *тюк* [т'ук]; рос. *сок* [сок] і *сёк* [с'ок], *сэр* [сэр] і *сер* [с'эр].

Акомодация може бути двобічною: *лягти* [л'агтй], *батько* [ба́т'ко], *няня* [н'я́н'я́]. Таким чином, в українській мові маємо чотири [а] — [а], [á], [á], [ã].

В англійській мові акомодации звуків майже немає. Можна лише говорити про більш відкрите [е] перед [l] і більш губне [и:] після [j]: [gel] "гель", [nju:] "НОВИЙ". Однак в історії англійської мови явища акомодации були поширеними. Так, скажімо, після [w] голосний [а] перейшов в [о], бо губний приголосний [w] огублював голосний [а], що й зумовило цей перехід: *what* [wot] "що", *was* [wɔz] "був", *quarrel* [ˈkwɔr(e)l] "сварка", *quality* [ˈkwɒlɪti] "якість". Якщо в українській, як і в інших слов'янських та в англійській мовах, приголосні впливають на голосні, то у французькій мові, навпаки, відкритий і закритий характер голосних впливає на артикуляцію приголосних.

На акомодации приголосних голосними ґрунтується перехід [г], [к], [х] у [ж], [ч], [ш] і [з], [ц], [с] перед голосними переднього ряду в праслов'янській мові (*нога* — *ножка* — *нозі*, *рука* — *ручка* — *руці*, *муха* — *мушка* — *мусі*), а на акомодации голосних приголосними — перехід [е] в [о] після ствердлених шиплячих у давньоукраїнській мові (*пшено* → *пшоно*, *жена* → *жона*, *чотири* → *чотири*).

Отже, акомодация може бути консонантною і вокалічною, прогресивною (попередній звук впливає на наступний) і регресивною (наступний звук впливає на попередній).

АСИМІЛЯЦІЯ(від лат. *assimilatio* "уподібнення")— артикуляційне уподібнення одного звука до іншого в мовленнєвому потоці в межах слова або словосполучення.

Наприклад, у слові *боротьба* дзвінкий [б] впливає на попередній глухий [т'] і уподібнює його собі, тобто одзвінчує його: [бород'ба́].

Асиміляція характерна для багатьох мов: рос. *лодка* [л'о́ткѣ], *травка* [тра́фкѣ]; лат. *sc̄ibo* "пишу" — *scriptus* "написаний", *rēgo* "правило" — *rectus* "правильний"; англ. *voicēd* [voist], *what's* [wots], *does she* [dʌʃʃi]. В англійській мові іменникове закінчення множини і дієслівне закінчення третьої особи теперішнього часу (*Present indefinite*) -s після дзвінких приголосних звучить, як [z], а після глухих, як [s]: *dogs* [dɔgz] "собаки", *birds* [bɜ:dz] "птахи", *reads* [ri:dz] "читає", *cats* [kæts] "коти", *cups* [cʌps] "чашки", *works* [wɜ:ks] "працює".

Приголосні звуки можуть асимілюватися за дзвінкістю/глухістю (усі вищенаведені приклади), за місцем і способом творення (*безжурний* [бе"ж̣'урнi̯]), за м'якістю/твердістю (*цвіт* [ц'v'it], *спів* [c'p'iv̯]), за м'якістю/твердістю (*цвіт* [ц'v'it], *спів* [c'p'iv̯]), *слід* [c'l'id], *гість* [g'ic't']). Тут зубні [z] і [c] асимілюються з піднебінними [ж] і [ш], а тверді [ц] і [с] уподібнюються з м'якими [в'], [п'], [л'], [т'].

Асиміляція від акомодатії відрізняється тим, що, перше, при асиміляції взаємодіють однорідні звуки (приголосний і приголосний або голосний і голосний), а, подруге, асимілюватися можуть не тільки сусідні звуки, але й звуки, які знаходяться на відстані один від одного.

Розрізняють декілька різновидів асиміляції:

- 1) за результатами — повну і неповну (часткову);
- 2) за спрямуванням — прогресивну і регресивну;
- 3) за розташуванням звуків, які взаємодіють, — контактну (суміжну) і дистанційну (несуміжну).

ПОВНА АСИМІЛЯЦІЯ — асиміляція, за якої звуки уподібнюються повністю, тобто стають абсолютно однаковими. Наприклад: *знан'а* → [знан'а], *сіль'у* → [сіл'у], *безжалісний* [бе"ж'ал'існi̯], рос. *отдых* [о́д'ых], *высший* [выш'и̯]; нім. *Zimber* → *Zimmer* "кімната"; англ. *does she* [dʌʃʃi]; татар. *урманлар* → *урманнар* "ліси".

НЕПОВНА (ЧАСТКОВА) АСИМІЛЯЦІЯ — асиміляція, за якої звуки наближаються за ознаками, але повністю не збігаються. Наприклад: *просьба* [пр'о́з'ба], *боротьба* [бород'ба́]. Тут під впливом дзвінких [б] і [д] одзвінчуються [с'] і [т'], але не стають звуками [б] і [д].

ПРОГРЕСИВНА АСИМІЛЯЦІЯ — асиміляція, за якої попередній звук впливає на наступний (стрілка, яка вказує на вплив звуків, спрямована вперед): англ. *voicēd* [voist], нім. *Zimber* → *Zimmer*, татар. *имәнлар* → *имәннар* "дуби"; польськ. *trzeba*. [tʃéba], *trzy* [tʃy] (буквосполучення *rz* по-

значає дзвінкий звук, близький до українського [ж]: *rzesz* "річ" читається як *жеч*). Прогресивної асиміляції в сучасній українській мові немає, хоч колись вона мала місце: *znaj'a* → *знання*, *бѣчела* → *бджола*, *Ганця* → *Гандзя*.

РЕГРЕСИВНА АСИМІЛЯЦІЯ — асиміляція, за якої наступний звук впливає на попередній: *молотьба* [молод'ба], рос. *лавка* [ла́фкь], англ. *newspaper* ['nju:s,peɪpə].

КОНТАКТНА (СУМІЖНА) АСИМІЛЯЦІЯ — асиміляція, за якої взаємодіють сусідні звуки (всі вищенаведені приклади).

ДИСТАНЦІЙНА (НЕСУМІЖНА) АСИМІЛЯЦІЯ — асиміляція звуків на відстані. Наприклад: *бѣчевиця* → *чечевиця*, *жєлізо* → *залізо* (пор. рос. *железо*).

Класичним прикладом несуміжної асиміляції голосних є сингармонізм (від гр. *syn* "разом", *harmonia* "співзвучність") — фонетичний процес, який полягає в тому, що всі голосні в слові стають однорідними за артикуляцією.

Якщо в першому складі слова (в деяких мовах — у корені слова) є голосний переднього ряду, то в усіх інших складах можуть бути тільки голосні переднього ряду, а якщо в тій позиції є голосний заднього ряду, то в усіх інших складах також повинен бути лише голосний заднього ряду.

Сингармонізм притаманний тюркським, монгольським, тунгусо-маньчжурським, фінно-угорським та корейській мовам.

Так, скажімо, в турецькій мові місцевий відмінок іменника виражається за допомогою афікса *-da*, а значення множини — за допомогою афікса *-lar*: *oda* "кімната", *odada* "в кімнаті", *odalar* "кімнати", *odalarda* "в кімнатах". Якщо ж у першому складі слова будуть голосні переднього ряду, то афікси відповідно матимуть вигляд *de*, *ler*: *ev* "дім", *evde* "в домі", *evler* "доми", *evlerde* "в домах". Пор. ще татарські: *кул* "рука" — *куллар* "руки", *корт* "черв'як" — *кортлар* "черв'яки", *агач* "дерево" — *агачлар* "дерева", *баш* "голова" — *башлар* "голови", але *КУЛ* "озеро" — *кУЛләр* "озера", *теш* "зуб" — *тешләр* "зуби", *имән* "дуб" — *имәннәр* "дуби". В угорській мові сингармонізм залежить від голосного звука в корені слова: *ablak-hoz* "до вікна", *cipész-hez* "до шевця", *küszöb-höz* "до порога".

ДИСИМІЛЯЦІЯ (Від лат. *dissimilatio* "розподібнення") — розподібнення артикуляції двох однакових або подібних звуків у межах слова, втрата ними спільних фонетичних ознак.

Дисиміляція по суті зводиться до заміни в слові одного з двох однакових або подібних звуків менш подібним. Це протилежний асиміляції процес.

Наприклад, український займенник *хто* виник із колишнього *кто*, де стояли поряд два проривних звуки [к] і [т]. Таке сполучення звуків є важким для вимови, внаслідок чого проривний [т] впливає на однорідний за цією ознакою [к] і розподібнює його, змінюючи його на фрикативний [х]. Сполучення фрикативного [х] із проривним [т] є зручним для вимови.

Дисиміляція, як і асиміляція, може бути прогресивною (*срібро* → *срібло*; рос. *февраль* → *февраль*); регресивною (*рицар* → *лицар*, рос. *что* → [што], нім. *Bibel* "біблія" → *Fibel* "буквар"; контактною (*леґкий* [ле"хкій]), рос. *скупно* [скупнъ]); дистанційною (*велблюд* → *верблюд*, рос. просторічне *коридор* → *колідор*, ісп. *arbor* → *albor* "дерево", фр. *trappe* → *парре* "обрус").

Значно поширеніше, ніж у літературній мові, явище дисиміляції в діалектному і просторічному мовленні: *бонба*, *транвай*, *ланпа*, *тунба*, *дохтор*, *фрухти*, *секлетар* тощо.

Наслідком дисиміляції є сучасні форми інфінітива, що закінчуються на *-сти*: *вести* ← *ведти*, *мести* ← *метти*. Звуки основи [д] і [т] зберігаються в особових формах дієслів: *веду*, *мету*.

Гаплогія (від гр. *haploos* "однаковий, простий", *logos* "слово") — випадіння внаслідок дисиміляції одного з двох сусідніх однакових або подібних складів.

Наприклад: *мінералогія* → *мінералогія*, *трагікокомедія* → *трагікоме́дія*, *дікообраз* → *дікобра́з*, *пеперець* (лат. *pipere*) → *пепе́ць*, *стипендія* (лат. *stips* "подавання", *pendere* "оплатити") → *стипенді́я*, рос. *знаменоносец* → *знамено́сець*, *близорукий* → *близору́кий*, *кърноносый* (давньоруськ. *кърнь* "короткий") → *курно́сий*.

Результатом гаплогії є староукраїнська назва березня — *березоль* (*березіль*), яка виникла з *березозоль*, що спочатку позначало час, коли спалювали березу на золу, для того щоб нею золити білизну, тобто парити, заливши її спеціально для цього приготуванням розчином золи.

Дієреза (від гр. *diareisis* "поділ, розділення") - викидання звука чи складу в слові для зручності вимови.

Наприклад: *користний* → *корисний*, *область* → *область*, *згибнути* → *згинути*, *гляднути* → *глянути*, *киднути* → *кинути*, *утопнути* → *утонути*, *солнце* → *сонце*, *сердце* → *серце*, *честний* → *чесний*; рос. *обращение* → *обращение*, *обвоз* → *обоз*, *обязать* → *обязать*, *нуждный* → *нужный*, *поздно* → [пдзнь].

Утрачені в наведених словах звуки збереглися в позиції, коли після них йдуть голосні або коли вони знаходяться в кінці слова: *користуватися*, *користь*, *погибати*, *глядіти*, *кидати*, *утопати*, *серденько*, *честь*, рос. *нужда*, *опоздать* тощо.

Епентеза (Від гр. *epenthesis* "вставка") - поява у словах додаткового звуку.

Наприклад: *срам* із *срам* "сором" ("*Тепер всяк хам показує натуру, а нам мовчать? Се був би чистий срам*". — Леся Українка), *срок* із *срок*, *верства* із *верста*, *навук* із *навук*; білор. *навук* із *наука*.

Особливо поширене явище епентези в говірках та просторічному мовленні: *радійо*, *окіян*, *константувати*; рос. *Ларивон*, *радиво*, *ндрав* тощо.

Явище епентези спостерігається також при засвоєнні запозичених слів зі збігом двох голосних: *Italia* — *Італія*, лат. *cancellaria* — *канцелярія*, італ. *cavalleria* — *кавалерія* та ін.

Як бачимо, епентеза — протилежне дієрези явище.

Метатеза (Від гр. *metathesis* "перестановка") - взаємна перестановка звуків або складів у межах слова.

Наприклад, слово *сурорий* виникло із *суровий*, *намисто* із *монисто*, *бондар* із *боднар* "той, що робить бодні", *ведмідь* із *медвідь* "той, що їсть мед"; рос. *почтевать* із *почтевать*, *ватрушка* із *творушка*, *сыворотка* із *сыроватка*, *ладонь* із *долонь* (пор. укр. *сироватка*, *долоня*); серб. *гомила* із *могила*; чеськ. *mlha* "мла" із *mhla*; польськ. *krowa* із *korwa*, *bloto* із *bolto*.

Найчастіше метатеза спостерігається в запозичених словах: нім. *Teller* → польськ. *talerz* → укр. *тарілка*, нім. *Futteral* → *футляр*, лат. *marmor* → рос. *мрамор*, лат. *flor(is)* "квітка" → укр. і рос. ім'я *Фрол*.

Значно більше, ніж у літературній мові, прикладів метатези знаходимо в діалектному, просторічному та дитячо-

му мовленні: *вогорити* (говорити), *увернімаг* (універмаг), *ніститут* (інститут), *крутка* (куртка), *гамазин* (магазин), рос. дитячі *макейка* (скамейка), *салатка* (із *ла-сатка* "лошадка") тощо. На базі літературного *нишпорити* внаслідок метатези виникло діалектне *шншпорити*: *"Не йдуть [війт, присяжний і хлопи] до хати, а стали коло одного вугла, шпортають, штуркають, шнипорять..."* (І. Франко).

Крім позиційних і комбінаторних, у мові бувають зміни, зумовлені звичною для мовців артикуляційною базою. До них належить субституція звуків.

Субституція (ВіДлат. *substitutio* "підстановка") — заміна в запозичених словах чужого звука своїм.

Так, німецький фрикативний придиховий [h] замінюється українським фрикативним гортанним [ɣ] або фрикативним задньоязиковим [x], російським проривним задньоязиковим [ɣ] або фрикативним [x]: *Herzog* — укр. *герцог*, рос. *герцог*, *Hülze* — укр. *гільза*, рос. *гильза*, *Holbein* (прізвище художника) — укр. *Гольбейн*, рос. *Хольбайн* (*Хольбейн*), *Hans* (ім'я) — укр. *Ганс*, рос. *Ганс* і *Ханс*. Подібне маємо і в передачі англійського звука [h]: *Hilary* — укр. *Хіларі*, рос. *Хилари*, *Howard* — укр. *Говард*, рос. *Говард*, *Humphry* — укр. *Гамфрі*, рос. *Хамфрі* і *Гамфрі*.

Колись у слов'янських мовах не було звука [ф]. Коли почали запозичувати іншомовні слова з цим звуком, то його заміняли своїми звуками [п], [т], [х], [кв]: *Пилип*, *катедра*, *Хома*, *квасоля*.

Для багатьох мовців в Україні й нині вимова [ф] становить певні труднощі, тому нерідко можна почути *Хведір*, *хверма* тощо.

Оскільки така вимова часто стає предметом насмішки над мовцями, то деякі з них, які недостатньо обізнані з мовними нормами, помилково замінюють [хв] на [ф] і в словах, де [хв] є нормативним: *фороба*, *фіст*, рос. *фатать* тощо. Такі заміни називають **гіперизмами**.

Орфоепія. Транскрипція і транслітерація

Якщо фонетичні процеси в усному народному мовленні не знають обмежень (у діалектному мовленні українців можна почути *свето* "свято", *паранна* "парадна", *здоров-*

ле "здоров'я", *гаварити, хараішо, діед, щьо, бурак, робиф, ходю* тощо), то в літературній мові вони регламентовані орфоепічними нормами.

Орфоепія (Від гр. *orthos* "правильний", *epos* "мовлення, розповідь") - 1) вимова, яка відповідає прийнятій умові нормам (сукупність вимовних норм); 2) розділ мовознавства, який встановлює систему вимовних норм.

Опираючись на фонетичні процеси, орфоепія подає індивідуальні норми для різних випадків і вибирає із наявних варіантів вимови те, що найбільш відповідає прийнятим традиціям і тенденціям розвитку мови.

Так, за правилами української орфоепії не можна оглушувати дзвінки приголосні в кінці слів ([сад], [д'ід]), не можна також оглушувати дзвінки приголосні перед глухими ([рйбка], [кнйжка]). За правилами російської орфоепії в усіх словах, за винятком *господи, бухгалтер, ага, гол*, потрібно вимовляти проривний задньоязиковий [г], в кінці слів оглушувати дзвінки приголосні ([сат], [д'эт]), приголосні перед [е] вимовляти м'яко, крім деяких запозичених слів типу *отель, настельный* тощо, закінчення родового відмінка прикметників, порядкових числівників і присвійних займенників *-его, -ого* вимовляти *-ево, -ово*. Орфоепічні правила німецької мови вимагають на місці буквосполучення *ng* у словах типу *singen* "співати", *springen* "стрибати" вимовляти носовий [ŋ].

Крім норм вимови окремих звуків, звукосполучень, слівформ, орфоепія встановлює правильне наголошування слів.

Оскільки мова постійно розвивається, то й орфоепічні норми змінюються, через що на кожному синхронному зрізі мови існують старі й нові орфоепічні варіанти: *байдуже* і *байдуже*, *простий* і *протий*, *алфавіт* і *алфавіт*, *помилка* і *помілка*, *зіставний* і *зіставний*; рос. [жыра́] і [жлра́], [блѳѳс] і [блѳѳс'] тощо.

Розрізняють два стилі орфоепії — повний і неповний. Повний стиль характеризується чіткою вимовою (прикладом може служити мовлення дикторів). Неповний — нечіткою, недбалою вимовою (розмовне побутове мовлення).

Відхилення від літературної (нормативної) вимови спричинене місцевим діалектом (*зорйа, бурак, суль* "сіль", *нішу* тощо), впливом контактуючої мови, що особливо виявляється в умовах двомовності (*[н'ішка]*, *[р'іпка]*),

[ходійф], [харашó], [ч'аі] та ін.); рідною мовою у випадках спілкування іноземною мовою (наприклад, вимова англійського слова *demonstration*, як [ˌdɛmɒns'treɪʃən] чи [ˌdɪmɒns'treɪʃən], замість [ˌdemən'streɪʃn].

Орфоепічні норми — важливий компонент культури мовлення, яка є складовою частиною загальної культури людини. Прагнення до правильності мовлення, вимогливе ставлення до культури вимови, відчуття мовної норми призводять до того, що неправильна вимова ріже слух. Вона викликає осуд у будь-якому культурному середовищі.

Для того щоб передати на письмі правильну вимову і зафіксувати реальне звучання мовлення індивіда, використовують фонетичну транскрипцію.

Транскрипція (від лат. *transcriptio* "переписування") — спосіб запису усного мовлення з метою найточнішої передачі вимови.

Необхідність транскрипції зумовлена тим, що звичайні букви не завжди передають реальне звучання: одні й ті самі звуки передаються різними буквами і, навпаки, за одними й тими самими буквами можуть стояти різні звуки (пор.: я [ja], ляля [л'ал'а], сміється [с'м'і'й'є'ц'я]; англ. *cake* [keɪk], *I* [aɪ], *my* [maɪ], *that* [ðæt], нім. *statt* [ʃtat], *schwer* [ʃvɛr]). Більшість помилок на письмі, в тому числі в диктантах, якраз і пояснюється тим, що мовці передають реальне звучання, яке не завжди відповідає правилам правопису. Транскрипція — це запис без урахування графіки і правопису.

Основні принципи транскрипції — обов'язкова однозначна відповідність знака і звука: 1) кожен звук повинен мати окремий знак; 2) знаки повинні бути однозначними, тобто позначати тільки даний звук; 3) кожен звук повинен мати тільки одне позначення.

ФОНЕТИЧНУ ТРАНСКРИПЦІЮ використовують, щоб навчитися чути рідну мову і показати норми літературної вимови; при навчанні іноземної мови, особливо в тих випадках, коли написання не збігається з вимовою, як, наприклад, в англійській мові; для запису слів тих мов, у яких графіка зовсім не передає звучання (ієрогліфічне письмо); для запису безписемної мови і діалектного мовлення.

Для точного транскрибування всіх фонетичних особливостей використовують систему діакритичних знаків (від гр. *diakritikos* — "розрізнявальний"): довготу звука

позначають горизонтальною рисою над буквою або дво-
крапкою після букви (Ā, a:); м'якість — знаком ' (л'),
паузу — косою рисою (/); велику паузу в кінці речен-
ня — двома косими рисками (//); словесний наголос —
малою косою рисою перед наголошеним складом
(['windou]) або над наголошеним голосним ([в'ікнó]); слаб-
кий (побічний) наголос — малою косою рисою під рядком
([.seli'breif(ə)n]) або над буквою в нахилі зліва направо
([vùz'kov'ídomčii]); нескладотворчий характер голосних —
дугою або крапкою під буквою ([краі]), ([m'ii]); середній
звук між [e] і [и] — [eⁿ] ([меⁿне]), для передачі [й] в укра-
їнській та російській транскрипціях використовують ла-
тинську букву j ([ja]). Якщо дві букви позначають один
звук, то над цими буквами ставиться знак ˘ ([д̄ж м'іл']).
Великі букви в транскрипції не використовують. Слід за-
значити, що річ не в тому, що в транскрипції інші знаки,
ніж у написанні слів, а в тому, що тут абсолютно інший
принцип їх використання.

Нині широко використовують транскрипцію, в тому
числі й для української мови, на основі латинського ал-
фавіту Міжнародної фонетичної асоціації — Міжнародно-
го фонетичного алфавіту (МФА). В Україні для передачі
звучання як літературного, так і діалектного мовлення
використовують переважно український алфавіт.

Наводимо зразки фонетичної транскрипції українсь-
кого, російського та англійського текстів:

Народ мій е! Народ мій завжди буде!
Ніхто не перекреслить мій народ!

(В. Симоненко)

[нарóд м'іі́ је/ нарóд м'іі́ заўжди́ бóдеⁿ/
н'іхтó неⁿ пеⁿреⁿкрéслит' м'іі́ нарóд//]

Белеет парус одинокий
В тумане моря голубом.

(М. Лермонтов)

[б'эⁿл'э́йт па́рус ад'инóк'и́
фтумáн ь мóр'ь г'ьлóбóм//]

My heart's in the Highlands,
My heart is not here.

(R. Burns)

[maɪ ha:ts ɪn бэ́ 'haɪləndz/
maɪ ha:t ɪz not hɪə//]

Крім фонетичної, існує фонематична транскрипція.

ФОНЕМАТИЧНА ТРАНСКРИПЦІЯ — запис, який передає фонемний склад слів. Фонематичну транскрипцію беруть в косі або ламані дужки: /вода/ або <водá>. Вона не збігається з фонетичною транскрипцією, оскільки не передає вимовлені реальні звуки, а їх інваріанти — фонемі (див. про фонему в наступній темі). Так, наприклад, російські слова *год, года, годовой* у фонетичній транскрипції записуються [гот], [глда], [гъдлвб́і], а в фонематичній — <год>, <годá>, <годовб́>.

Транслітерація (від лат. *trans* - "через" і *littera* - "буква") - побуквенна передача текстів і окремих слів, записаних однією графічною системою, засобами іншої графічної системи.

Грунтуючись на певному алфавіті, транслітерація допускає умовне використання букв та введення діакритичних знаків. Так, наприклад, широко використовуються транслітерація грецьких термінів латинськими буквами: *ὀρθογραφία* — *órtographia*, *φωνητική* — *phōnetikē*. Часто доводиться передавати іншою графікою прізвища, назви міст тощо: *Щербак* — *Scerbak*, *Київ* — *Kyiv*.

Транслітерацію використовують головним чином у міжнародних телеграмах і в бібліотечній справі.

Транслітерацією нерідко називають і практичну транскрипцію іншомовних слів засобами національного алфавіту з урахуванням їх вимови. Наявність різних правил практичної транскрипції зумовлює появу різних варіантів. Англійська буква *a*, яка позначає звук [e] передається українськими буквами *a* і *e*: *Stanley* ['stænlɪ] — *Станлі* і *Стенлі*; болгарська буква *ъ* — буквами *a* і *u* (*Слънчев Бряг* — *Сланчев Бряг* і *Слинчев Бряг*); грецька буква *φ* передається через *ф* і *т* (*орфографія*, але *ортопедія*, *ортодокс* тощо). Навіть одні й ті самі слова писали в різний час із *ф* і *т*: *Афіни* й *Атени*, *кафедра* й *катедра*.

Вимога практичної транскрипції — якомога точніше передати звучання і зберегти морфемну будову слова та графічні особливості. Усе це не завжди легко врахувати. Вибирають один із варіантів. Деякі з варіантів ближчі до побуквеного написання в мові-оригіналі, тобто зближуються з транслітерацією, а деякі наближаються до звучання слів, тобто зближуються з практичною транскрипцією. Наприклад, прізвище американського піаніста *Van Kliburn* передають то як *Ван Кліберн*, що ближче до транслітера-

ції, то як *Вен Кляйберн*, що ближче до практичної транскрипції. Подібне ж маємо в передачі українською мовою прізвищ: *Sweet, Jones, Lyons*, які мають варіанти *Світ і Сутит, Джонс, Джонз* і *Джоунз, Лайонс і Лайонз*. Останнім часом помітна тенденція передавати іншомовні власні назви ближче до їх звучання.

У практичній транскрипції допускаються порушення правил правопису. Так, скажімо, в українській мові не дозволяється після шиплячих у коренях слів писати букву я, однак назва литовського міста *Šiauliai* по-українському передається, як *Шяуляй*.

Живі та історичні фонетичні процеси. Спонтанні зміни звуків

Фонетичні процеси не є стабільними. Вони час від часу змінюються, одні припиняють своє існування, інші з'являються. Так, скажімо, колись у нашій мові діяв процес переходу [г], [к], [х] в [ж], [ч], [ш] перед голосними переднього ряду (*друг — дружє, рука — заручення, птах — пташина*). Нині він не діє, і тому в словах, що з'явилися після призупинення дії цього процесу, задньоязикові вільно поєднуються з голосними переднього ряду: *герб, гени, кептар, кілограм, хекати, хіхикати, Херсон* тощо. Нині в українській мові діють інші процеси: відсутність оглушення дзвінких приголосних в кінці слова, твердість кінцевих губних (*голуб, вісім* тощо; пор. рос. *голубь, восемь*, де кінцеві губні є м'якими). Тому потрібно розрізняти живі та історичні фонетичні зміни (в деяких підручниках їх називають відповідно фонетичними і нефонетичними, що некоректно, бо в обох випадках йдеться про зміну звуків, тобто фонетичні процеси).

Живі, або актуальні, фонетичні зміни є наслідком діючих у мові фонетичних процесів. Прикладом таких змін є асиміляція і дисиміляція в українській та інших сучасних мовах, акання в білоруській мові (*Касіу Ясь канюшыну, паглядау на дзяўчыну*), редукція ненаголошених голосних і оглушення дзвінких приголосних в кінці слова в російській мові ([м'ялакó], [дуп], [друк] тощо).

Історичні, або традиційні, зміни не пов'язані з діючими в сучасній мові фонетичними процесами. До таких історичних фонетичних змін належить чергування задньоязикових [г], [к], [х] з шиплячими [ж], [ч], [ш] і свистя-

чими [з], [с], [ц]. Слов'яни не могли вимовити цих звуків перед [i], [e] та іншими голосними переднього ряду, і внаслідок пристосування (акомодації) задньоязикові змінювалися на передньоязикові. Тому виникли ці чергування (*нога — ніженька — нозі, мука — мучний — муці, муха — мушка — мусі*). Історичними є чергування [o], [e] з [i] в закритому складі (*стола — стіл, село — сіл*), чергування [o], [e] з нулем звука (*сон — сну, день — дня*), перехід [e] в [o] після шиплячих (*чотири, жонатий*) та ін. До V ст. в німецькій мові живим було чергування [a] з [e] (останній звук на письмі передається буквою ð: *tragen* "нести" — *trägt* "несе" — *Trdger* "носій", *backen* "пекти" — *bäckt* "пече" — *Bäcker* "пекар"). У XV ст. в англійській мові довгі голосні стали короткими ([e:] → [i], [o:] → [i] тощо, а короткі дифтонгізувалися ([i] → [ai]). Через те тепер на письмі зберігається стара орфографія, а звучать інші звуки: *child* [tʃaɪld] "дитина", *bind* [baɪnd] "зв'язувати". Прикладом історичних змін звуків є так зване друге пересунення приголосних у німецькій мові. Глухі проривні [p], [t], [k] після голосних перейшли в щілинні [f], [s], [x], а після приголосних та на початку слова — в афrikати [pf], [ts], [ch]. Дзвінки [b], [d], [g] трансформувалися в глухі [p], [t], [k]. Пор. нім. *schlafen* "спати", *laufen* "бігти" і готськ. *slēpan*, *hlaupan*, англ. *sleep*, *leap*; нім. *essen* "їсти", *Wasser* "вода" і готськ. *itan*, *watō*, англ. *eat*, *water*; нім. *machen* "робити" й англ. *make*; нім. *Apfel* "яблуко" й англ. *apple*; нім. *zwei* "два" і англ. *two*; нім. *Tochter* "доня" й англ. *daughter*; нім. *alt* "старий" і англ. *old*.

Усі такі чергування зберігаються в сучасних мовах, однак у словах, які виникли після припинення дії цих процесів, такого переходу немає (*кенка, гіркий, хімія, хмарочос, бутерброд*, нім. *trappen* "тупати" — *trapt* "тупає", *Trapper* "мисливець").

Часто історичні чергування використовуються у мові для розрізнення граматичних форм. Так, у германських мовах чергування голосних заднього ряду з голосними переднього ряду (умлаут) залежали від позиції цих голосних, тобто були живими. Тепер вони є одним із важливих граматичних засобів: розрізняють форми однини і множини: нім. *Vater* "батько" — *Vdter* "батьки", *Bruder* "брат" — *Brüder* "брати"; англ. *tooth* [tu:θ] "зуб" — *teeth* [ti:θ] "зуби", *man* [mæn] "чоловік, людина" — *men* [men] "чоловіки, люди".

Крім фонетичних змін, причини яких можна пояснити, оскільки вони зумовлені позицією звуків у слові або

їх сусідством із іншими звуками, трапляються звукові зміни, причини яких виявити неможливо, оскільки вони позиційно і комбінаторно не зумовлені. Такі зміни називають спонтанними (від лат. *spontaneus* — "довільний"). Наприклад, звук, який колись позначався буквою ѣ (ять) в українській мові перейшов в [i], а в російській — в [e] (лъсъ → укр. *ліс*, рос. *лес*; дѣдѣ → укр. *дід*, рос. *дед*; бѣлый → укр. *білий*, рос. *белый*). Ніхто не знайшов пояснення й такому факту, чому носові голосні [ɔ] й [e] зникли в усіх слов'янських мовах, але збереглися в польській (*meisiąc* "місяць", *miesiący* "місяців").

До спонтанних відносять також чергування типу *нести* — *нести*, рос. *бреду* — *брод*, лат. *capio* "беру" — *seri* "взяв", нім. *binden* "в'язати" — *band* "зв'язав" — *gebunden* "зв'язаний", *geben* "давати" — *gibt* "дає" — *gab* "дав".

Різні звукові зміни можуть супроводжуватися явищами конвергенції і дивергенції.

Конвергенція (від лат. *convergentiо* "сходження, наближення") - збігу процесі фонетичних змін двох звуків у одному.

Так, у давньоруській мові носові звуки [ɔ̃] й [ẽ], які на письмі позначалися буквами ѣ (юс великий) і ѣ (ЮС малий), трансформувалися відповідно в [y] й [a], тобто збіглися з іншими звуками, що вже існували в мові. Подібне сталося зі звуками [ъ] і [ь], які в слабкій позиції зникли, а в сильній змінилися відповідно на [o] й [e], тобто збіглися з наявними в мові звуками. Як бачимо, внаслідок конвергенції кількість звуків у мові скорочується.

Протилежним конвергенції є процес дивергенції.

Дивергенція (від лат. *divergentiо* "розходження") - розщеплення звука на два різні звуки.

Іншими словами, в одній позиції звук може залишитися, а в іншій — перейти в інший звук. Так, наприклад, звуки [o] і [e] в українській мові у відкритому складі збереглися, а в закритому — перейшли в [i]: *вола* — *віл*, *семи* — *сім*.

Фонетичні закони

Переважає більшість звукових змін відбувається закономірно, тобто під впливом фонетичних законів.

Фонетичні закони - закони, що керують регулярними змінами звукових одиниць, їхніх чергувань ісполучень.

Сутність фонетичних законів полягає в регулярності фонетичних змін у мові на певному етапі її розвитку і регулярності фонетичних відповідників як у різних споріднених мовах, так і в одній і тій самій мові. Так, скажімо, оглушення дзвінких приголосних в кінці слова в російській, польській і німецькій мовах — це фонетичний закон для цих мов. Фонетичний закон передбачає, що коли в мові відбувається якась фонетична зміна, то вона охоплює всі випадки, в яких трапляються ті самі звуки в однакових умовах.

Мовні фонетичні закони суттєво відрізняються від законів природничих наук. У математиці, скажімо, закони є абсолютними, тобто не залежать від жодних умов. Фонетичні закони діють у певний період і на певній території (в одній мові чи декількох споріднених, але не в усіх). Так, наприклад, закон відкритого складу (принцип висхідної звучності в складі) діяв до половини XI ст., закон палаталізації задньоязикових [r], [k], [x] перед голосними переднього ряду приблизно з IV ст. до н. е. до IV ст. н. е. В англійській мові колись діяв закон переходу [sk] в [ʃ]: *skip* → *ship* [ʃɪp] "корабель", *fisk* → *fish* [fɪʃ] "риба". Нині він не діє: *skill* [skɪl] "мистецтво", *score* [skɔː] "рахунок", *skates* [skeɪts] "ковзани", *screw* [skruː] "гвинт".

Усі фонетичні зміни відбуваються за суворими законами. Навіть їх порушення є закономірними. Усі винятки — результат дії закону, який замінив дію попереднього. Наприклад, в українській мові слово *кінець* повинно було б звучати *конець*, бо [o] — у відкритому складі. Однак у цьому випадку маємо [i], яке виникло за законом аналогії, тобто за принципом вирівнювання форм. В усіх інших відмінкових формах це слово має закономірне [i] (*кінця*, *кінцю*, *кінцем*, *кінці*, *кінців*, *кінцям*, *кінцями*, *кінцях*), оскільки [o] тут знаходилося в закритому складі. У російській мові слово *рука* в давальному та місцевому відмінках повинно було мати форму *руце* за законом переходу задньоязикових перед голосними переднього ряду (пор. закономірне укр. *руці*). Однак за дією закономірного процесу вирівнювання основи у цьому випадку закріпилася форма *руке* (в усіх інших відмінкових формах зберігся звук [k]: *рука*, *руку*, *рукой*, *рук*, *рукам*, *руками*).

Знання фонетичних законів дає змогу встановити від-

повідність звуків у різних мовах. Наприклад, українському звукові [i], який виник із індоєвропейського [ē], відповідає давньоруський [Ѣ], рос. [e], лит. [ai]: **kēna* — *цѣна* — *цена* — *ціна* — *kaina*.

Література

ОСНОВНА

1. **Карпенко Ю.О.** Вступ до мовознавства. — К. — Одеса, 1991. — С 72—79.
2. **Дорошенко С.І., Дудик П.С.** Вступ до мовознавства. — К., 1974. — С 87—106.
3. **Реформатский А.А.** Введение в языковедение. — М., 1996. — С. 195-210.
4. **Головин Б.Н.** Введение в языкознание. — М., 1983. — С 47—52.
5. **Кодухов В.И.** Введение в языкознание. — М., 1987. — С.125—131.

ДОДАТКОВА

1. **Маслов Ю.С.** Введение в языкознание. — М., 1987. — С 41—44.
2. **Шайкевич А.Я.** Введение в лингвистику. — М., 1995. — С 35—40.
3. **Баранникова Л.И.** Введение в языкознание. — М., 1973. — С. 69—80.
4. **Кочергина В.А.** Введение в языковедение. — М., 1991. — С. 50—56.
5. **Перетрухин В.Н.** Введение в языковедение. — Воронеж, 1972. — С. 116-130.
6. **Шухардт Г.** О фонетических законах // Шухардт Г. Избранные статьи по языкознанию. — М., 1950. — С. 23—55.
7. **Поливанов Е.Д.** Фонетическая конвергенция // Вопр. языкознания. — 1957. — № 5. — С. 77—83.
8. **Жовтоброух М.А.** Слово мовлене: Українська літературна вимова. — К., 1969. — 48 с.
9. **Пономарів О.Д.** Культура слова: Мовностилістичні поради. — К., 1999. — С. 16—32.
10. Вакуленко МО. Як записувати українські власні назви латинкою// Вісн. геодезії та картографії. — К., 1995. — № 1 (3). — С 68—72.

Запитання. Завдання

1. Які різновиди змін звуків ви знаєте?
2. Дайте визначення позиційних змін звуків. Назвіть позиційні **зміни** звуків, поясніть їх суть, наведіть приклади.
3. У чому відмінність між кількісною та **якісною редукцією**?

4. Дайте визначення комбінаторних змін звуків. Назвіть комбінаторні зміни звуків.
5. За якими ознаками можуть акомодуватися звуки?
6. Охарактеризуйте всі різновиди асиміляції.
7. Чим відрізняється асиміляція від акомодації?
8. Що таке сингармонізм? У яких мовах поширене це явище?
9. Що є спільного і відмінного між асиміляцією і дисиміляцією?
10. Наведіть приклади гаплогогії, дієрези, епентези і метатези, субституції звуків і гіперизмів.
11. Що таке орфоепія? Що є предметом орфоепії?
12. Що таке транскрипція? Чим різняться фонетична, фонематична, практична транскрипція і транслітерація?
13. Затранскрибуйте слова, визначте у них фонетичні процеси: *просьба, горіх, що, серце, смієшся, строк, хто, няня, молотьба, вісник*; рос. *гриб, легко, мять, показчик, февраль, знаменосец, мрамор, діал.дохтур, фатать*.
14. Чим історичні фонетичні зміни відрізняються від живих фонетичних процесів?
15. Які зміни звуків називають спонтанними?
16. Що таке конвергенція і дивергенція звуків? Наведіть приклади конвергенції і дивергенції звуків?
17. Дайте визначення фонетичних законів. Розкрийте їх сутність. Для чого потрібно знати фонетичні закони?

2.4. Лінгвістичний (функціональний) аспект у вивченні звуків

Поняття фонему

Як уже зазначалося, звуки можна вивчати у фізичному (акустичному) і фізіологічному (артикуляційному) аспектах. Третім аспектом у вивченні звуків є лінгвістичний, який розглядає функції звуків у мові. Функціональний аспект у вивченні звуків є найважливішим.

Для того щоб вивчити функції звуків, їх необхідно зіставити і протиставити в конкретних словах. Протиставлення в мовознавстві називають опозицією.

Опозиції бувають релевантні (від англ. *relevant* "доречний, до діла"), тобто здатні служити для розрізнення слів і морфем, і **нерелевантні**, які не здатні виконувати таку функцію. Так, скажімо, опозиція [a] — [и] — [y] в українській мові є релевантною, бо вона розрізняє значення слів *дам*, *дим*, *дум*. В англійській мові релевантною є опозиція [e] — [l] — [ɪ] — [i:] — [o] — [o:] — [ʒ] — [u:]: *bet* [bet] "заклад, парі", *but* [bʌt] "але, крім", *bit* [bit] "кусок, трошки", *beat* [bi:t] "бити", "удар", *bot* [bɒt] "личинка овода", *bought* [bɔ:t] "купив", *bat* [beet] "кажан", *boot* [bu:t] "черевик".

Опозиція довгих і коротких голосних для української мови є нерелевантною (пор. *мама* і *ма-а-ма*, де значення від довготи [a] не залежить), тоді як для англійської і німецької мов є релевантною (англ. *cart* [ka:t] "віз" — *cut* [kʌt] "різати", нім. *saat* [za:t] "посів" — *satt* [zʌt] "ситий"). Для російської мови нерелевантною є опозиція [ɪ] — [y] : [гол] — [ʊол], а для української мови вона є релевантною: *ґніт* [ґн'іт] "шнур, що використовують у деяких освітлювальних приладах — газових лампах, керогазах тощо" — *ґніт* [ґн'іт] "ґноблення".

Як бачимо, в українській мові довгота чи короткість звука не впливає на розрізнення слів, так само як заміна [ɪ] проривного на [g] фрикативний у російській мові.

Функцію розрізнення виконує фонема.

Фонема — мінімальна звукова одиниця мови, яка служить для розпізнавання й розрізнення значень виходиниць — морфеміслів.

Отже, звуки [a], [и], [y], [r], [г] в українській мові є окремими фонемами, бо вони, як свідчать вищенаведені приклади, служать для розрізнення слів, так само як звуки [e], [ʌ], [I], [I:], [O], [3:], [aɪ], [u:] — в англійській, [a:], [l] — в німецькій. Іншими словами, фонема — це мінімальна релевантна звукова одиниця.

Фонема виконує дистинктивну (від лат. *distinctio* "пізнання") — тобто смисло- і форморозрізнявальну функції. Так, у словах як [жак], *так*, *пак* фонеми <j>, <t>, <p>, нім. *Kante* "край", *Tante* "тітка" фонеми <k>, <t>, фр. *coute* [kut] "варто", *toute* [tut] "уся" фонеми <k> і <t> виконують смислорозрізнявальну функцію, а в словах *рукд*, *рукі*, англ. *man* [mæn] "чоловік", *men* [men] "чоловіки, люди" фонеми <a> і <i>, <aɪ> і <e> мають форморозрізнявальну функцію, оскільки розрізняють іменникові форми у першому випадку називного і родового відмінків, а в другому — однини та множини. Загалом, можна було б не акцентувати на форморозрізнявальній функції фонем, оскільки зміна форми завжди зумовлює зміну смислу (різні форми мають різний смисл).

Додатковою є делімітативна функція (від фр. *delimitation* "визначення кордону"), яка вказує на межі слів чи морфем. Так, скажімо, в англійській мові фонема <ŋ> не може знаходитися на початку слова чи морфемі. У японській мові фонема <g> трапляється тільки на початку слова, а в інших позиціях вона реалізується в звуці [ŋ].

Фонема як функціональна одиниця матеріалізується в звуках. Однак фонема й звук не одне й те саме. Це різні величини. Відмінність між фонемою і звуком полягає в тому, що:

1) фонема — соціальне явище, тобто це те спільне в звуці, що робить його впізнаваним незалежно від особливостей його вимови різними людьми; звук — індивідуальне явище;

2) фонема — мовна одиниця; звук — мовленнєва;

3) фонема — абстрактна одиниця (вона існує в уяві мовців); звук — конкретна одиниця, фізичне явище, яке сприймається на слух і може бути записане на магнітну стрічку тощо;

4) фонема — величина стала; звук — величина залежна (у слові *боротьба* звук [т'] під впливом сусіднього

[д] вимовляється як [д'], однак цей звук [д'] представляє фонему <т>).

Про те, що фонема і звук — різні речі, засвідчують також такі факти:

1) у ролі однієї фонему можуть виступати різні звуки. Так, у словах *просити* і *просьба* [прѳз'ба] фонему <с> представляють звуки [с] і [з'], а в російських словах *вол* [вол], *воли* [валы́], *валовой* [вълавѳ́] фонема <о> представлена трьома звуками [о], [л], [ъ];

2) у ролі однієї фонему можуть виступати два звуки разом (за умови, коли дифтонги трактувати як поєднання двох голосних у межах одного складу, а не один складний голосний звук): англ. *boy* [boi] "хлопець", *house* [haus] "будинок", *time* [taim] "час", *note* [nout] "записка", *beer* [biə] "пиво"; нім. *Eisen* ['aezen] "залізо", *heute* ['hoete] "сьогодні", *Haus* [haus] "будинок". Тут дифтонги [ɔi], [au], [aɪ], [ou], [iə], [ae], [oe] є окремими фонемами, бо кожне слово протиставляється всім іншим дифтонгом, а не якоюсь його частиною. Наприклад: *boy* [boi] "хлопець", *by* [baɪ] "при, біля", *bay* [beɪ] "бухта", *be* [bi:] "бути", *bar* [ba:] "хвіртка", *bow* [bau] "кланятися". Фонему, які складаються з двох звуків, завжди належать до одного складу, характеризуються однією артикуляцією, не перевищують довготи монофтонгічної фонему. Така фонема функціонує як одне ціле, хоч і складається з двох звуків;

3) в одному звукові можуть збігатися дві фонему. Так, у слові *сміється* [с'м'і́єц̄'а] звук [ц̄] представляє фонему <т'> і <с'>, а в російському слові *шить* [ш̄ыт'] звук [ш̄] представляє фонему <с> і <ш>;

4) крім сегментних фонем, за деякими теоріями, зокрема теорією фонем американської фонологічної школи, існують суперсегментні фонему — фонему тону і наголосу. У словах *мука́* і *му́ка*, скажімо, сегментні фонему одні й ті самі, однак ці слова різняться значенням, і єдиним засобом розрізнення є наголос, що дає підставу інтерпретувати його як фонему.

Отже, фонему існують у нашій свідомості як єдині комплекси звуків. У філософському плані співвідношення фонему і звука можна визначити як відношення сутності та явища.

Диференційні та інтегральні ознаки фонем

Саму фонему розщепити на елементи, які б ішли один за одним (див.: речення можна розбити на слова, морфеми на фонемі), неможливо. Однак фонема є не простим, а складним явищем. Вона складається з низки ознак, які являють собою узагальнені артикуляційні й акустичні властивості звуків.

Фонемі властиві диференційні (розрізнявальні) і недиференційні (нерозрізнявальні, інтегральні) ознаки. Так, наприклад, фонема <д> характеризується передньо-язиковістю, проривністю, дзвінкістю і твердістю. Ці ознаки відрізняють її від інших фонем: *дар* — *бар* (<д> і <б> протиставляються передньоязиковістю/губністю; інші ознаки — дзвінкість, проривність, твердість — у них є спільними); *дам* — *зам* (тут <д> і <з> протиставляються лише за проривністю/фрикативністю); *дар* — *тар* (<д> і <т> протиставляються за дзвінкістю/глухістю); *діда* [д'іда] — *дідя* [д'ід'а] (у другому складі <д> і <д'> протиставляються за твердістю/м'якістю). Отже, передньоязиковість, проривність, дзвінкість і твердість фонемі <д> — це ознаки, які служать для розрізнення слів, тобто диференційні.

Диференційні ознаки (відлат. *differentia* "різниця, відмінність") — ознаки фонем, за якими розрізняють значення слівчим морфем.

Якщо розглянути в такому ж плані фонему російської мови <г>, то виявиться, що вона має також чотири ознаки: дзвінкість, задньоязиковість, проривність і твердість. Дзвінкість і задньоязиковість фонемі <г> служать для розрізнення слів (*гол* — *кол*, *гор* — *бор*), а проривність і твердість фонемі <г> такій меті не служать (у російській мові немає жодної пари слів, які б розрізнялися звуками [г] проривним і [у] фрикативним, [г] твердим і [г'] м'яким), тобто ці ознаки є недиференційними.

Недиференційні, або інтегральні, ознаки (відлат. *integralis* "нероздільнопов'язаний з цілістю") — ознаки фонем, які не розрізняють значень слівчим морфем.

Без інтегральних ознак фонема може обійтися, але без них не може існувати звук, у якому ця фонема втілюється.

Однакові звуки різних мов можуть бути різними фонемами. Якщо в російській мові звуки [г] і [у] представля-

ють одну фонему, то в українській і німецькій мовах — дві різні фонemi. Пор.: *грати* "виконувати що-небудь на музичному інструменті" і *грати* "переплетення металевих прутів, що використовують для загорожі", нім. *Hans* (чоловіче ім'я) і *Gans* "гусак, гуска". Якщо в українській мові окремими фонемами є <р> і <р'> (*рад іряд* [р'ад]), то в білоруській мові є тільки одна фонема <р>, оскільки там протиставлення <р> і <р'> немає.

У більшості мов світу вібрант [р] і плавний [л] є різними фонемами (пор.: укр. *рак і лак, Марина і малина*), тоді як у японській мові звука [л] немає і в запозичених словах будь-яке [л] замінюється звуком [р]: *Лісабон* → *Рісабон*, *Лондон* → *Рондон*, *Волга* → *Воруга*. У корейській мові [р] і [л] — варіанти однієї фонemi: [р] вживається перед голосними і [h], а [л] — в інших позиціях: *тарі* "нога", *тал* "місяць". У китайській мові [л] використовується на початку складу (*Лома* "Рим", *Кайло* "Каїр"), а [р] — в кінці (*Улаершань* "гори Урал"). Як бачимо, в корейській і китайській мовах вібрантність і плавність не є диференційними ознаками, через що два різні звуки [р] і [л] становлять одну фонему. Отже, для того щоб встановити, належать певні звуки якоїсь мови до різних фонем чи є різновидами однієї фонemi, треба поставити їх в однакові умови вимови і з'ясувати, чи розрізняють вони смисл. Якщо розрізняють (за наявності навіть однієї пари слів), то це різні фонemi, якщо ні, то це представники однієї фонemi.

Диференційними ознаками фонем можуть бути:

1) ознаки за участю голосу і шуму (дзвінкість/глухість): *бір* [б'ір] — *пір* [п'ір], *зад* [зад] — *сад* [сад], *жал* [жал] — *шал* [шал];

2) ознаки за місцем творення (губність, передньоязиковість, задньоязиковість, гортанність тощо): *бук* [бук] — *сук* [сук], *бар* [бар] — *дар* [дар] ;

3) ознаки за способом творення (проривність, фрикативність, африкативність, зімкнено-прохідність, вібрантність, плавність тощо): *дим* [дим] — *зим* [зим], *рук* [рук] — *лук* [лук], *джміль* [джм'іл'] — *хміль* [хм'іл'];

4) твердість/м'якість: *стан* [стан] — *стань* [стан'], *син* [син] — *сінь* [сін'] , *п'ят* [щат] — *п'ять* [щат'], *в'яз* [в'аз] — *в'язь* [в'аз'], *біла* [б'іла] — *біля* [б'іл'а]; рос. *мел* [м'эл] — *мель* [м'эл'], *вон* [вон] — *вонь* [вон'], *топ* [топ] — *топ'ь* [топ'], *кров* [кроф] — *кровь* [кроф'] . У західноєвропейських (німецькій, англійській, французькій та ін.) мо-

вах такої диференційної ознаки немає. В них твердість чи м'якість звуків є інтегральною ознакою;

5) короткість/довгота: англ. *sit* [sit] "сидіти" — *seat* [si:t] "місце для сидіння", *ship* [ʃip] "корабель" — *sheep* [ʃi:p] "вівця", *mitt* [mit] "рукавичка" — *meat* [mi:t] "м'ясо", *live* [liv] "жити" — *leave* [li:v] "покидати", *pot* [pot] "горщик" — *port* [po:t] "порт", *cut* [kʌt] "різати" — *cart* [ka:t] "віз", *rid* [rid] "звільняти" — *read* [ri:d] "читати"; нім. *im* [ɪm] "в" — *ihm* [i:m] "йому", *Bett* [bet] "ліжка" — *Bett* [bet] "клуба", *Riff* [rɪf] "риф" — *rief* [ri:f] "кликав", *Schiff* [ʃɪf] "корабель" — *schief* [ʃi:f] "косий, кривий", *Bann* [ban] "вигнання, заслання" — *Bahn* [ba:n] "дорога"; фр. *Paul* [pɔl] "Павло" — *pole* [po:l] "полюс", *sol* [sol] "ґрунт" — *saule* [so:l] "верба". Із слов'янських мов розрізнення довгих і коротких голосних має чеська мова: *pas* [pas] "паспорт" — *pas* [pa:s] "пояс";

6) назальність/неназальність: англ. *sin* [sɪn] "гріх" — *sing* [sɪŋ] "співати", *thin* [θɪn] "тонкий" — *thing* [θɪŋ] "рід", польськ. *bok* [bok] "бук" — *bok* [bɔk] "гедзь, овід";

7) відкритість/закритість голосних: фр. *fait* [fe] "факт" — *fee* [fe] "фея"; нім. *Ahre* [ɛ:rə] "колос" — *Ehre* [ɛ:rə] "честь".

Як довів американський мовознавець Р. Якобсон, у мовах світу існує 12 ознак, які можуть попарно поєднуватися, що дає можливість шляхом їх комбінування утворити 4096 фонем.

Позиції фонем. Варіанти і варіації фонем

У мовленнєвому потоці фонем перебувають в різних позиціях. Ці позиції бувають сильними й слабкими.

Сильні позиції — позиції, в яких протиставлення розрізнення фонем досягають повної сили.

Слабкі позиції — позиції, в яких протиставлення фонем неповне або зовсімникає (нейтралізується).

Для голосних сильна позиція — наголошена, слабка — ненаголошена. Так, наприклад, у слові *сѐла* [сѐла] фонема <e> знаходиться в сильній позиції, а в слові *селó* [се"лó] — в слабкій.

У слабкій позиції часто відбувається нейтралізація (від лат. *neuter* "ні той, ні інший") двох чи більше фонем, тобто їх нерозрізнення, збіг в одному звукові:

	<i>мене</i>	[ме ^н е́]	<i>кленок</i>	[кле ^н о́к]
	<i>мине</i>		<i>клинок</i>	
рос.	<i>волы</i>	[вѡлы́]	<i>токовой</i>	[тѣкѡвѡ́]
	<i>валы</i>		<i>таковой</i>	
	<i>леса</i>	[л'э ^с а́]		
	<i>лиса</i>			

Для приголосних сильною є позиція перед голосними і сонорними, а слабкою — перед іншими приголосними. Так, у слові *просити* фонема <с> знаходиться в сильній позиції, бо стоїть перед голосним, а в слові *просьба* ця сама фонема знаходиться в слабкій позиції і реалізується в звуці [з']. Фонемі російської мови <г>, <к>, <з>, <с> у словах *голос*, *колос*, *зной*, *сниться* знаходяться в сильній позиції, бо стоять перед голосними і сонорними, а в словах *легкий* [л'бхк'іі], *к дому* [г дому], *сдать* [здат'] — у слабкій, бо стоять перед шумними приголосними, через що реалізуються в звуках [х], [г], [з].

У багатьох мовах, зокрема в російській, білоруській, польській, німецькій, слабкою позицією для приголосних є положення в кінці слова. Внаслідок нейтралізації приголосних з'являються пари слів, які звучать однаково, але мають різне написання і значення: рос. *лук* [лук] і *лук* [лук], *гриб* [гр'ип] і *грипп* [гр'ип]; польськ. *pod* [pot] "під" і *pot* [pot] "піт", *grad* [grat] "град" і *grat* [grat] "стара річ"; нім. *Bund* [bunt] "союз" і *bunt* [bunt] "пістрявий", *Rad* [rat] "колесо" і *Rat* [rat] "рада".

В українській та англійській мовах позиція в кінці слова є сильною для приголосних: *Важ хліб* [важ хл'іб] — *Ваш хліб* [ваш хл'іб], *Знайшов гриб* [знаішоў гриб] — *Захворів на грип* [захвѡр'іўна грип]; англ. *bag* [bæg] "сумка" — *back* [bæk] "спина"; *wide* [waɪd] "широкий" — *white* [waɪt] "білий", *hard* [ha:d] "сильний" — *heart* [ha:t] "серце".

Як бачимо, у мовленні виступають уже не фонемі, а їх представники, які називають варіантами фонем, або алофонами (від гр. *allos* "інший" і *phōnē* "звук"):

	Фонема	Алофон	Приклади
укр.	<е>	[е ^н]	<i>мене</i> [ме ^н е́]
	<т>	[д']	<i>молотьба</i> [молод'ба́]
рос.	<о>	[л]	<i>вода</i> [вѡдѡ́]
	<в>	[ф]	<i>трав</i> [траф]

польськ.	<w>	[f]	<i>brew</i> [kɛf]
англ.	<æ>	[ə]	<i>hastoo</i> [hæz]
	<u>	[ə]	<i>tome</i> [tə m]
	<Z>	[ʒ]	<i>does she</i> [sɪl/ʃi]
нім.	<d>	[t]	<i>Rad</i> [rat]

Варіанти фонем потрібно відрізнити від варіацій. Варіації фонем — це індивідуальні, територіальні й позиційні видозміни фонем, які не впливають на смисл, не утруднюють сприймання. Так, зокрема, кожному індивіду притаманна тільки йому властива вимова звуків (тембр, шепелявість, гаркавлення тощо). Це і будуть індивідуальні варіації фонем. Орфоепічні особливості вимови характерні і для мовців певної території (полтавське пом'якшене [л'] ([мол'окб]), галицьке м'яке шепеляве [с^м] ([л'в'і ўс^мкіі]) тощо). Такі варіації називають територіальними. Прикладом позиційних варіацій може слугувати акомодация голосних після м'яких приголосних (укр. *ляля* [л'я'л'а], рос. *мял* [м'ал] тощо), а також перехід у російській мові звука [и] в [ы] після прийменників і префіксів, які закінчуються на приголосний: *идейный* — *безыдейный*, *исторический* — *предысторический*, *я с Иваном* [ja с ыванѣм].

На противагу варіантам, які зумовлюють утворення омофонів (слів, які звучать однаково, але мають різне написання і значення), варіації — це "невинні відтінки", які не впливають на розуміння слів.

Отже, фонема як недоступна безпосередньому сприйняттю абстрактна одиниця протиставляється звукові як конкретній одиниці, в якій фонема матеріально реалізується в мовленні. Одній фонемі можуть відповідати декілька звуків. Образно кажучи, фонема — це "сім'я звуків" (наприклад, рос. фонема <o> реалізується в звуках [o], [л], [ъ]). Тому можна вважати правомірним визначення фонем як низки звуків, які позиційно чергуються і служать для розрізнення й ототожнення слів та морфем.

Фонологічна система

Фонем не можна розглядати поза системою певної мови. Загальнолюдських фонем не існує. Фонема — одна з характерних ознак самобутності мови. Оскільки фонема — член фонологічної системи певної мови, то зміст кожної фонем визначається її положенням, місцем у системі.

Для того щоб описати фонологічну систему, необхідно

протиставити кожному фонемі всім іншим. Найпростіший спосіб встановити фонологічну систему — підбирати слова, які різняться між собою однією фонемою: *бот — дот — йот — лот — нот — рот — сот* (виділяються фонемі <б>, <д>, <й>, <л>, <н>, <р>, <с>); *гол — дол — фол* (виділяються фонемі <г>, <д>, <ф>); *бам — вам — гам — дам — зам — ям* [jam] — *лам — мам — нам — рам — сам — там — хам* (виділяються фонемі <б>, <в>, <г>, <д>, <з>, <й>, <л>, <м>, <н>, <р>, <с>, <т>, <х>); *кін* [k'in] — *кіль* [k'il] — *сінь* [s'il] (виділяються фонемі <н>, <н'>, <л>, <л'>).

Саме таким чином можна встановити систему фонем будь-якої мови, а зіставивши її з системою фонем іншої мови (інших мов), можна виявити національно-мовну специфіку фонологічних систем порівнюваних мов. Так, зокрема, можна виявити, що в українській мові є фонемі <р> і <р'> (пор.: *рад* [рад] *і ряд* [p'ад], тоді як у білоруській мові є тільки одна фонема <р> (*рад стараціца, жиціцу рад і другі рад, рад вучоных, цэлы рад акалічнасцей* "цілий ряд обставин"); в українській мові є фонемі <г> і <г'> (*грати — грати, гніт — гніт*), а в російській мові — тільки одна фонема <г> (коли замінити [г] проривне на [у] фрикативне, значення слова не зміниться: [гъллва], [гъллва]). Якщо в українській мові є одна фонема <е>, то в англійській мові є аж чотири фонемі, які нагадують за звучанням українську фонему <е>: <e> (*head* [hed] "голова"), [ɛ] (*had* [hæd] "минулий час від дієслова *have* "мати"), <æ> (*heard* [hɜ:d] "минулий час від дієслова *hear* "чути") і <ə> (*teacher* [ti:tʃə] "вчитель"); в українській мові є одна фонема <a>, тоді як в англійській мові є дві близькі за звучанням до неї фонемі — <a:> (*cart* [ka:t] "віз") і <l> (*cut* [kʌt] "різати").

Наведені приклади ще раз підкреслюють, що звуки стають фонемами, коли вони в опозиції до інших звуків, тобто розрізняють значення морфем чи слів.

Опозиції бувають привативні, градуальні та еквівалентні.

Привативна опозиція — опозиція, в якій один член має якусь ознаку, а інший її не має.

Як приклад можна навести опозицію <д> — <т>. Фонема <д> має ознаку дзвінкості, якої не має фонема <т>.

Градуальна опозиція — опозиція, в якій члени характеризуються різним ступенем, градацією однієї й тієї самої ознаки.

Так, зокрема, фонеми <e> і <i> характеризуються різним ступенем розкриття рота.

Еквіполентна (рівнозначна) опозиція — опозиція, в якій обидва члени рівноправні.

Так, скажімо, якщо порівняти фонеми <п> і <т>, то виявимо, що обидві мають такі ознаки, як глухість, проривність, твердість, але кожна з цих фонем ще має по одній ознаці, якої не має інша, а саме: фонема <п> має ознаку губність, а фонема <т> — передньоязиковість.

Корелятивна опозиція — опозиція, члени якої різняться тільки однією ознакою, а за іншими ознаками збігаються.

У корелятивних опозиціях знаходяться фонеми <б> і <п>, <д> і <т>, <н> і <н'>. Перша з наведених пар має спільні ознаки губність, проривність, твердість, а розрізняється ознакою дзвінкість/глухість; друга пара фонем має спільні ознаки — передньоязиковість, проривність, твердість і різниться ознакою дзвінкість/глухість; третя має спільні ознаки сонорність, зімкнено-прохідність, передньоязиковість і різниться ознакою твердість/м'якість.

Своєрідність фонологічної системи кожної мови полягає в загальній кількості фонем, співвідношенні голосних і приголосних, характері опозицій, розподілі фонем за позиціями, характері позицій, варіантів і варіацій фонем та їх сполучуваності (комбінаторики).

У мові може бути від 10 до 80 фонем. Наприклад, у гавайській мові їх 13, у литовській — 61, а в абхазській за одними даними — 71, а за іншими — 81 фонема.

Що стосується пропорцій голосних і приголосних, то тут амплітуда коливань також дуже широка: в гавайській мові 5 голосних і 8 приголосних, в українській — відповідно 6 і 32, в російській — 5 і 34, в англійській — 20 і 24, у французькій — 17 і 18, у вірменській — 6 і 30, в естонській — 27 і 24, у тайській — 35 і 20.*

Характер опозицій у різних мовах не збігається. Якщо, скажімо, опозиція приголосних за твердістю/м'якістю

* Різні джерела дають неоднакові цифрові показники, що пов'язано з різними підходами до розуміння фонем.

в українській мові є превалюючою, то в західноєвропейських мовах приголосні за твердістю/м'якістю опозицій не утворюють, зате в цих мовах є опозиція голосних за короткістю/довготою, якої немає в українській мові.

Слід пам'ятати, що розподіл фонем за позиціями в різних мовах неоднаковий. Положення, яке в одній мові є сильною позицією, в іншій мові може бути слабкою, як, скажімо, позиція кінця слова навіть для таких споріднених мов, як українська і російська, є нетотожною.

Що стосується варіантів і варіацій фонем, то тут розбіжності значні. Те, що в одній мові є окремою фонемою, в іншій мові може бути варіантом або навіть варіацією. Так, наприклад, <р> і <л> в українській мові є окремими фонемами, а в корейській і китайській мовах — варіантами однієї фонемі; <і> і <и> в українській мові є окремими фонемами, а в російській мові [ы] є позиційною варіацією (навіть не варіантом) фонемі <и>.

Слід зазначити, що в мовознавстві існують різні фонологічні школи, в трактуванні фонем яких є деякі відмінності.

Мовознавчу науку, яка вивчає фонологічні системи мов, називають **фонологією**. Оскільки фонологія досліджує функціональний аспект звуків мови, то її нерідко називають **функціональною фонетикою**.

Література

ОСНОВНА

1. **Карпенко Ю.О.** Вступ до мовознавства. — К. — Одеса, 1991. — С 79-87.
2. **Дорошенко С.І., Дудик П.С.** Вступ до мовознавства. — К., 1974. — С 57-61.
3. **Реформатский А.А.** Введение в языковедение. — М., 1996. — С.211-227.
4. Головин Б.Н. Введение в языковедение. — М., 1983. — С 32—37.
5. Кодухов В.И. Введение в языковедение. — М., 1987. — С 131—138.

ДОДАТКОВА

1. **Маслов Ю.С.** Введение в языковедение. — М., 1987. — С 44—66.
2. **Баранникова Л.И.** Введение в языковедение. — Саратов, 1973. — С. 80—89.

3. Кочергина В.А. Введение в языковедение. — М., 1991. — С 37—50.
4. Перетрухин В.Н. Введение в языкознание. — Воронеж, 1972. — С 109-116.
5. Будагов Р.А. Введение в науку о языке. — М., 1965. — С 173—180.
6. Шайкевич А.Я. Введение в лингвистику. — М., 1995. — С 40—50.
7. Трубецкой Н.С. Основы фонологии. — М., 1960. — 372 с.
8. Коструба П.П. Фонетика, фонологія і морфонологія // Методологічні питання мовознавства. — К., 1966. — С 94—99.

Запитання. Завдання

1. Розкрийте поняття "функціональний аспект вивчення звуків".
2. Що таке опозиція? Якими бувають опозиції? Наведіть приклади двох різновидів опозицій.
3. Дайте визначення фонем. Які функції виконують фонем?
4. У чому полягає різниця між диференційними й інтегральними ознаками фонем? Які ознаки фонем можуть виступати як диференційні?
5. Чим різняться звук і фонема?
6. У яких позиціях можуть знаходитися фонем в мовленнєвому потоці?
7. Що таке нейтралізація протиставлення фонем?
8. Що таке варіанти і варіації фонем? Наведіть приклади варіантів й індивідуальних, територіальних та позиційних варіацій.
9. Як встановити для певних двох звуків, чи це різні фонем, чи варіанти однієї фонем?
10. Визначіть фонемний склад слів джерело, юнак, щедрий, вість; англ. couch "кушетка", bear "ведмідь", power "сила", though "хоча", augh "тьфу".
11. Що таке фонологічна система мови?
12. Як встановити фонологічну систему мови, її фонемний склад?
13. У яких опозиціях можуть знаходитися фонем? Які опозиції називають корелятивними?
14. У чому полягає національно-мовна своєрідність фонологічних систем?

2.5. Письмо

Значення письма в історії суспільства. Передумови виникнення письма

***Письмо** — штучно створена система фіксації мовлення, яка дає змогу за допомогою графічних елементів передавати мовленнєву інформацію на відстані й закріплювати її в часі.*

Справді, звукова мова, яка є одним із найгеніальніших винаходів людства, обмежена в просторі й часі. За допомогою звукової мови неможливо передати інформацію на великі відстані, як і неможливо передати її безпосередньо майбутнім поколінням. Тому цілком природно, що людство шукало допоміжний засіб передачі інформації, який би усунув названі перешкоди. Таким засобом стало письмо.

Винайдення письма без перебільшення можна вважати за важливістю другим після мови винаходом людства. Поява письма знаменувала інтелектуальну революцію. Люди отримали можливість передавати свій досвід прийдешнім поколінням, а нащадки отримали можливість чути "голос минувшини". Це вплинуло на прискорення розвитку науки, техніки, культури та й загалом усієї цивілізації. Досвід поколінь став загальносвітовим набутком, наукові ідеї та відкриття стали загальнодоступними, зникла необхідність відкривати уже відкрите, а все це позначилося на інтенсифікації мислення й на науково-технічному й культурному прогресі загалом.

Зросла й об'єднувальна роль мови, оскільки письмо сприяло оптимальній організації суспільного життя, виробництва, торгівлі. Адміністративні документи, суспільно-політична й художня література згуртовували й етнос, який користувався однією мовою, і цивілізовані народи всього світу.

Навіть у наш час, коли винайдені засоби зберігання й передачі на відстань звукового мовлення (технічні засоби мовлення, радіо), роль письма в житті суспільства нітрохи не зменшилася.

Письмо виникло приблизно шість тисяч років тому. Правда, перші примітивні спроби графічної передачі інформації, віднайдені в печерах на півночі Іспанії, належать до значно ранішого періоду — 20 тис. років до н.е., однак достатніх підстав назвати це письмом немає.

У науці трапляються твердження, що письмо з'явилося ще до виникнення звукової мови. Однак це не є достовірним, бо про що могли писати безмовні люди. Все було якраз навпаки: між виникненням мови і винайденням письма минуло багато часу.

Письмо виникло в епоху, коли в людей з'явилася потреба передати інформацію віддаленим членам роду чи іншим племенам або щось увіковічнити, тобто в період уже складніших суспільних відносин.

Виникненню письма передував тривалий підготовчий період. Спершу були спроби передачі на відстань інформації способами, які мало нагадували графічне письмо. Йдеться про так зване "предметне письмо", або протописьмо, — оптичні мнемонічні системи, які не відтворюють безпосереднього мовлення, а є нагадуванням чи підказкою для особи, яка приймає повідомлення. Такі засоби інформації практикували різні племена вже в епоху неоліту (VIII—III тисячоліття до н.е.).

Мнемонічним і символічним знаком міг бути предмет чи декілька предметів і ритуальні дії з ними. Такі способи спілкування збереглися й до наших днів. Так, зокрема, в північноамериканських індіанців передача томагавка означала оголошення війни, а спільне викурювання люльки — укладення миру. В Україні символічні знаки використовували в обряді сватання. Якщо дівчина погоджувалася вийти заміж за хлопця, що сватався, то пов'язувала сватів рушниками, а руку нареченого хусткою, коли ж ні, то вручала хлопцеві гарбуз, звідки й пішли вислови *гарбуза дістати*, *гарбуза з'їсти*, які означають "відмову тієї, до кого сватаєшся; зазнати невдачі". До предметів-символів можна віднести "хліб і сіль", певні квіти (в подарунок), а до мнемонічних — пов'язаний на пам'ять вузлик на хустині. Рудиментами "предметного письма" можна вважати виставлені на вітрині хлібної крамниці хлібо-булочні вироби, підвішений чобіт біля входу у взуттєву майстерню тощо.

Цікавий факт "предметного письма" описав грецький історик Геродот (V ст. до н.е.). Скіфи послали персам жабу, мишу, птаха і п'ять стріл. Жерці перського царя Дарія "прочитали" це "послання" так: "Якщо ви, перси, не вмієте літати, як птахи, стрибати по болотах, як жаби, і ховатися під землею, як миші, ви всі будете знищені нашими стрілами". Розгадуючи це "послання", перси враховували й те знання "контексту", хто такі скіфи, який у них спосіб життя, як вони воюють тощо.

Усі наведені факти — приклади мнемонічного і символічного "письма". Однак існувала, а подекуди й досі існує умовна сигналізація, коли самі речі нічого не виражають, а використовуються як умовні знаки. Наприклад, перуанське вузликове письмо кіпу й ірокезьке черепашкове письмо вавпум.

Письмо кіпу — паличка з різнокольоровими шнурками з вузликами. Зміст передають кольорами шнурків і кількістю та формою зав'язаних на них вузликів.

Письмо **вавпум** — це пояс або жезл із прикріпленими до нього різними за кольором і розміром черепашками. Інформацію передають порядком розташування, способом поєднання і кольором черепашок. Зрозуміло, що стороння людина не прочитає такого послання, бо про значення такого письма необхідно попередньо домовитися.

"Предметним письмом" можна передати лише дуже прості, елементарні повідомлення (вказівки, сигнали лих — землетрус, наступ ворогів тощо). Пошуки форм і способів передачі складніших повідомлень зумовили появу графічного письма.

Етапи і форми розвитку графічного письма

Власне письмо — графічне. Воно пов'язане з використанням графічних знаків — малюнків, значків, букв, цифр.

Графічне письмо пройшло декілька етапів у своєму розвитку. Першим етапом була піктографія.

Піктографія (від лат. *pictus* "розмальований" і гр. *grápho* "пишу") — відображення змісту повідомлення у вигляді малюнка або послідовності малюнків (малюнкове письмо).

У піктографії мистецтво і письмо нероздільні, хоча для функції письма художній рівень малюнків несуттєвий. Принагідно зазначимо, що первісно значення "малювати" і "писати" виражалися синкретично в одному слові, тобто не диференціювалися. Та й до цього часу слово *писати* нерідко вживається в значенні "малювати": *художник пише картину*. Див. ще: *писана красуня* (гарна, як намальована), *писанка* (розмальоване великоднє яйце).

Найдавніші зразки піктографії належать до епохи палеоліту. Правда, провести чітке розмежування між живописом палеоліту і власне піктографією важко.

Давні піктографії до цього часу збереглися на стінах печер, на скелях, камінні, рогах та кістках тварин. В індіанців Америки, аборигенів Африки, Австралії та Сибіру піктографія була поширена аж до ХХ ст.

Як приклади наведемо піктограми "Щоденник ескімоса-мисливця" і "Звернення індіанців до конгресу США".

Мал. 1. Щоденник ескімоса-мисливця

Мал. 2. Звернення індіанців до конгресу США.

Із "Щоденника" (див. мал. 1) можна дізнатися, що мисливець пішов на полювання, здобув шкуру звіра, потім ДРУГУ, полював на моржа, і там заночував.

Звернення індіанців (див. мал. 2) виражає значно абстрактніший зміст: племена журавля, трьох куніць, морської людини і морського kota одностайно доручили голові племені журавля звернутися до конгресу з проханням дати дозвіл на переселення в район нижніх трьох озер. Щоб передати цей досить таки складний зміст, автор піктограми вдався до різноманітних способів. Хвиляста коротка лінія від очей журавля вперед — звернення до конгресу, а лінія, яка йде від голови журавля до озер, указує на предмет прохання. Одностайність племен передана тим, що голови (розум) і серця всіх шести зображених істот з'єднані лініями з головою й серцем уповноваженого — журавля.

Піктографічне повідомлення може складатися з одного складного знака-повідомлення, в якому "прочитуються" його складові елементи, і послідовності простих знаків-піктограм, розгорнутих у просторі у вигляді окремих "кадрів".

За піктограмою не закріплена конкретна одиниця мо-

ви. Вона може бути "прочитана" як слово, синонім цього слова, словосполучення, речення, декілька речень.

Піктографія не пов'язана з алфавітом, тому для її розуміння не потрібно вміти читати й писати. Непов'язаність піктографії з мовними формами — зручний засіб спілкування різних племен. Недолік піктографії полягає в тому, що абстрактне в ній розшифрувати дуже важко.

Деякі народи створили досить розвинуті системи піктографії, які давали змогу передавати складні повідомлення. Серед них система нсібіді в Західній Африці, "жіноче письмо" юкагирів на північному сході Азії, піктографія індіанського племені делаварів, за допомогою якої був записаний епос "Валам-Олум", рукописи ацтеків, у яких поряд із піктограмами трапляються спроби передачі власних імен за допомогою "ребусних написань" (використання знаків омонімічних слів або слів, близьких за звучанням, для передачі тих понять, які не можуть мати прямого предметного зображення).

У сучасних культурах піктографію використовують як допоміжний засіб спілкування в дорожній сигналізації (діти, бензоколонка, виделка і ложка як вказівка на місцезнаходження їдальні тощо), а також як покажчики чого-небудь, розраховані на іноземців (зображення прибиральниці та офіціантки в готелях, піктографічні знаки міжнародного телефонного зв'язку тощо). Особливо вагомою є роль піктографії в умовах багатомовності й безграмотності.

Ще в XVI ст. були спроби створити на основі піктографії універсальний засіб спілкування — пазиграфію (від гр. *pas* "кожний, усякий"), яка могла б ліквідувати бар'єри природних мов. Однак вони не мали успіху ("неогліфи" А. Баті, "пикто" Х. Енсена).

Другим етапом у розвитку графічного письма була идеографія.

Идеографія (від гр. *idea* "поняття" і *gráphō* "пишу") - письмо графічними знаками, що позначають поняття.

Основною одиницею идеографії є идеограма, або логограма, — писемний знак, який, на відміну від букв, позначає не звук чи склад якоїсь мови, а ціле слово або корінь слова. Ці знаки — своєрідні схематичні малюнки, якими можна передавати поняття конкретних істот і предметів, дієслівні поняття, а також абстрактні, які так чи інакше асоціюються із зображеннями. У примітивних пи-

семностях прості ідеограми в загальних рисах збігаються. Наприклад, ідеограма *око зі сльозами* на позначення *горя* використовується в таких історично і територіально далеких писемностях, як китайська і майя. Позначуваним, як бачимо, є не сам життєвий факт, а ті поняття, які виникають у свідомості людини і вимагають свого вираження на письмі.

Перехід від піктографії до ідеографії пов'язаний із потребою графічно передати те, що не має наочності й не піддається малюнковому зображенню.

Позначувачами на перших етапах ідеографічного письма залишалися ті самі малюнки, але позначуване змінюється. Якщо в піктографії зображення ока позначало око, то в ідеографії воно крім ока позначало й зіркість.

Згодом знаки схематизувалися. Так, в єгипетському письмі поняття "вода" передавалося хвилястою лінією (хвилі), "сонце" в шумерській і китайській ідеографії позначалося кружечком із крапкою посередині. Як бачимо, в ідеографії малюнок виступає і в прямому, і в переносному значеннях.

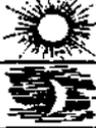
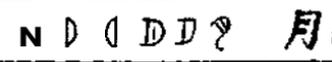
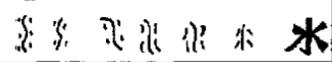
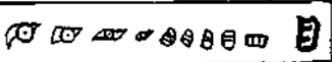
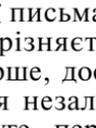
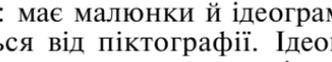
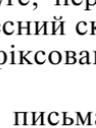
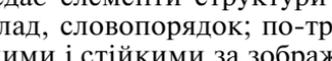
В ідеографічній системі кожен знак може позначати будь-яке слово в будь-якій граматичній формі у межах поняттєвих асоціацій, викликаних зображенням. Коло можливих значень знака обмежене сусіднім колом значень. Так, скажімо, знак, який зображує ноги, може означати "ходити", "стояти", "приносити" тощо, але не може означати "ступня", "підшва", бо для цього існують інші знаки.

На відміну від піктографії, в ідеографії можна говорити про систему письма. Система письма характеризується постійним складом знаків.

Потреба прискорити розвиток письма і можливість передавати складніші за змістом і довші за розміром тексти зумовили схематизацію малюнків, перетворення їх на умовні знаки — ієрогліфи (від гр. *hieroglyphoi* "священні письмена") — ідеографічні знаки, в зображенні яких зберігається деяка символічна подібність із зображуваним предметом (див. мал. 3).

З утвердженням ієрогліфічного письма виникла проблема алфавіту і навчання письму та читанню. Щоб прочитати ієрогліфічне письмо, необхідно знати значення знаків, що оформились у середовищі, яке виробило їх і певний час користувалося ними.

Хоч ідеографія має багато спільного з піктографією (вона зародилася в середині піктографії; єгипетське письмо III — II тисячоліття до н.е. — зразок перехідного від пік-

Сучасний ієрогліф його читання і значення	Малюнок	Поступова еволюція малюнка
Сонце <i>ши</i> 日		
Місяць <i>юз</i> 月		
Гора <i>шань</i> 山		
Вода <i>шуй</i> 水		
Дитина <i>ш</i> 子		
Око <i>шу</i> 目		

Мал. 3. Еволюція китайського письма.

тографії до ідеографії письма: має малюнки й ідеограми), однак вона різко відрізняється від піктографії. Ідеографічне письмо, по-перше, досить повно передає зміст словесного повідомлення незалежно від його конкретності/абстрактності; по-друге, передає елементи структури висловлювання — словесний склад, словопорядок; по-третє, користується строго фіксованими і стійкими за зображенням знаками.

До ідеографічного письма належить шумерське (IV — I тис. до н.е.), еламське (XXIII — IV ст. до н.е.), єгипетське (XXX ст. до н.е. — V ст. н.е.), хеттське (XV— VII ст. до н.е.), китайське (з XIII або XV ст. до н.е.), майя (IV— XVI ст.), ацтекське (до XVI ст.), ще не розшифровані пам'ятки острова Пасхи (XIV—XIX ст.).

Так, зокрема, в китайській писемності 60 тис. ієрогліфів (у широкому вжитку — 5 тис). Омоніми передаються різними ієрогліфами, хоч морфологічний склад і звучання в них однакове.

Недоліком ідеографічного письма, в тому числі китайського, є те, що дуже багато знаків у системі, їх важко вивчити і зобразити (написати).

Закономірно виникає запитання, як таке письмо так довго протрималося у Китаї і нині не здає своїх позицій. Цьому сприяли й тепер сприяють два чинники. По-перше, в умовах Китаю, де кожна провінція говорить своєю власною мовою або діалектом, який відрізняється від інших ді-

лектів більше, ніж деякі різні мови між собою, ієрогліфічна писемність виявилася дуже зручним засобом міждіалектного і навіть міжнаціонального спілкування. Так, скажімо, ієрогліф **山** існує в китайській, японській та корейській писемностях і означає одне й те саме — "гора", хоча читається він по-китайськи *шань*, по-японськи *яма*, по-корейськи *сан*. Другим чинником є структура китайської мови, де слова, як правило, є односкладовими, складаються тільки з кореня, не мають морфем — префіксів, суфіксів, закінчень, для яких потрібно було б вводити якісь додаткові знаки. Все це сприяло тому, що китайська писемність є єдиним у світі послідовним ідеографічним письмом, ефективно діючим і нині.

На сучасному етапі ідеографія використовується в системі дорожніх знаків (S "zigzag", x "перехрестя", ! "небезпечна дорога"); в картографії і топографії (знаки корисних копалин), в математиці і математичній логіці (+, —, <, >, √, 1, 3, V, X, %, o, e, c); в хімії (H₂O, Ca, H₂SO₄); в шахах (Kh6:f7x, Фb3—d5!!). Використання ідеограм у названих сферах зумовлено їх точністю, лаконічністю і міжнародністю. Носії різних мов їх розуміють, але озвучують по-різному. Так, скажімо, запис $2 + 3 = 5$ українець прочитає як *два плюс три дорівнює п'ять*, а англієць — як *two and three is five*.

З часом у зв'язку із суспільним розвитком і розширенням сфери використання письма виникла проблема його спрощення. Можливими були три шляхи спрощення письма:

1. Лексичний (цим шляхом пішла китайська писемність): для скорочення кількості ієрогліфів використовують два знаки. Наприклад, поєднання ієрогліфів, що позначають собаку і рот, означає "говорити", дитину і рот — "кричати", людину і рот — "населення", ворота і рот — "запитувати". Див. ще: ієрогліфи жінка і дитина означають "любити", чоловік і дитина — "оберігати", місяць і сонце — "світлий", гора і людина — "самітник", гора і вода — "природа, пейзаж". Інколи використовується повторення двох однакових знаків (редуплікація): дерево і дерево — "ліс".

Цей шлях скорочення кількості графічних знаків неефективний, особливо для мов, у яких є префікси, суфікси та закінчення.

2. Граматичний. Для коренів залишають їх ієрогліфи, а для префіксів, суфіксів та закінчень використовують додаткові ієрогліфи.

Цей шлях підходить тільки мовам з афіксами і закінченнями і не є дуже ефективним, оскільки кількість коренів у мовах велика.

3. Фонографічний.

Фонографія (від гр. *phōnē* "звук" і *gráphō* "пишу") — різновид письма, в якому графічні знаки позначають звуки.

Фонографічне письмо передає мову не тільки в її граматичній будові, а й у фонетичному звучанні. Цей тип письма є найпродуктивніший. Він виник на основі ідеографічного. У давньоєгипетській мові, де переважали складні слова, головним було створення знаків-ребусів. Суть цього методу полягає в тому, що письмові знаки для коротких слів можна було використати для позначення частин довгих слів. Поступова спеціалізація знаків для передачі певних звукосполучень зрештою привела до утворення нестандартизованого алфавіту, що складався з 24 знаків для окремих приголосних і 21 знака для сполучень приголосних.

У розвитку фонографії розрізняють три етапи: складове, консонантне і буквено-звукове письмо.

Складове, або силабічне (гр. *syllabikos* "той, що стосується складу слова, складовий" від *syllabe* "склад"), письмо — це система графічних знаків, які передають звучання складів, тобто кожен склад позначається окремим знаком.

Найдавнішим складовим письмом було шумерське пізнього періоду (3 тис. р. до н.е.), близьким до нього — асиро-вавилонське. Складовою була й та синайська (давньоєгипетська) писемність, що розвинулася в другій половині II тисячоліття до н.е. з єгипетських ієрогліфів і налічувала майже 100 знаків. На основі цієї писемності виробилося декілька форм фінікійського письма.

Суто складовим є давньоіндійське письмо деванагарі, яке існує з VII ст. Застосовувалося в санскриті, нині ним пишуть ті, хто користується мовами гінді, маратхі, непалі, мунда, гонді та ін. Деванагарі складається з 50 знаків: 13 для голосних і дифтонгів, 33 складових знаків і 4 допоміжних. Складовими є також арабське та ефіопське письмо, японське письмо кана та корейське письмо кунмун.

Силабічний алфавіт повинен відповідати кількості складів із кожним голосним, що, як правило, становить від декількох десятків до 300 одиниць. Як бачимо, це значно простіший від ідеографічного алфавіт. У японському силабічному письмі, наприклад, всього 48 граем. До речі, в українському алфавіті також є деякі елементи силабіч-

ного письма. Це букви я, і, ю, є, які позначають склади [ja], [ji], [jy], [je].

Подальший крок у розвитку фонографії зробили фінікійці. Вони буквами позначали приголосні, які виражали лексичне значення коренів, а голосні, які чергуються в корені між приголосними для вираження граматичних значень, позначали діакритичними знаками.

Отже, усі види алфавітного письма формувалися на основі давньосемітського фінікійського буквеного консонантного, або квазіалфавітного, письма, яке використовували у Фінікії, Палестині та Карфагені з XIII ст. до н.е. до початку н.е. У класичному фінікійському алфавіті було 22 знаки, які фіксували мовлення за звуковим способом і легко та швидко запам'ятовувалися. Букви були введені в алфавіт. Кожна буква мала назву, яка відповідала звичайному слову мови, що починалося з цієї букви: *алеф* "бик", *бет* "дім", *далет* "двері", *вав* "цвях", *йод* "рука", *каф* "долоня", *мем* "вода", *нун* "риба", *пе* "рот", *реш* "голова", *шін* "зуб" та ін.

Оскільки в цьому алфавіті букви позначають лише приголосні, то цей тип письма називають консонантним.

Буквено-звукове письмо започаткували давні греки. Запозичивши букви у фінікійців, вони стали позначати ними не тільки приголосні, а й голосні. Для цього використали фінікійські букви А, Е, І, О, що позначали такі приголосні, яких не було в грецькій мові (наприклад, буква А, яка позначала у фінікійському алфавіті гортанний проривний звук, була використана для позначення голосного [a]), а також увели деякі власні букви — іжицю (v) та омегу (Ω, со). На відміну від фінікійців греки стали писати зліва направо і відповідно обернули зображення букв (q — p, 3 — E). Це сталося в VIII ст. до н.е.

Грецьке письмо — велике культурне досягнення людства. Це перший буквено-звуковий алфавіт. Він став основою латинського, який виник у VI ст. до н.е. (нині це найпоширеніший алфавіт) і слов'янського (кириличного), що виник у IX ст.

Кирилиця була розроблена на основі візантійського грецького письма, до якого було додано ще 13 букв для специфічних слов'янських звуків — ц, ч, ш, щ, ъ, ы, ъ, ѣ, А, њ, ю, љ. Букви ц і ш було взято з єврейського так званого квадратного письма, а інші винайдено спеціально. На Русі кирилиця введена в X ст. у зв'язку з прийняттям християнства.

До нашого часу не розв'язано питання про походження ішого слов'янського письма — глаголиці. Повністю збігаючись за складом, порядком і значенням букв, кирилиця і глаголиця різко різняться за формою букв. Глаголиця була поширена головним чином у південно-західних слов'ян-католиків Болгарії, Моравії, Хорватії і перестала використовуватися у пізньому середньовіччі (наприкінці XVIII ст.).

Графіка кирилиці змінювалася з X до XVIII ст. Спершу писали уставом (кожну букву чітко виводили, не допускалися скорочення), відтак напівуставом, що являв собою спрощений устав і забезпечував більшу швидкість написання, нарешті, вяззю, де букви поєднувалися в безперервний орнамент, допускалися скорочення і зменшення деяких букв.

Сучасні слов'янські системи письма (українська, білоруська, російська, болгарська, сербська) розвинулися на основі кирилиці, яка пережила кілька реформ (1708—1710 рр., 1735 р., 1758 р., 1918 р.), внаслідок яких графіка спростилася й наблизилася до латинської.

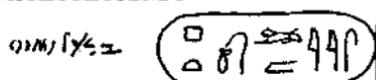
На основі фінікійського письма виникло й арамейське письмо, яке перейшло на схід до монголів і маньчжурів та на південь до арабів.

Римляни переробили грецький алфавіт, а римський алфавіт (латиницю) запозичили всі романо-германські народи, фініни, угорці, естонці, латиші, литовці, албанці та деякі слов'яни (поляки, чехи, словаки, хорвати, словенці, лужичани).

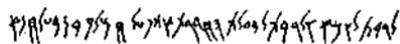
Графічний аспект письма вивчає допоміжна наука — палеографія (від гр. *palaios* "древній" і *gráphō* "пишу").

ЗРАЗКИ ПИСЬМА

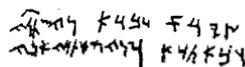
Єгипетське
письмо.

Фінікійське
письмо.

Арамейське письмо.

Вірші мовою тюркі
(давньоузбецькою).

ای صبا اواره کونگه ایستاده هر بیان یارو
وادی و تاغ و بیابان لاری بیبر بیر احتارو

Графіка

Графіка (гр. *graphikē* від *gráphō* "пишу, креслю, малюю") -
1) сукупність усіх засобів письма (всіх букв і допоміжних знаків);
2) розділ мовознавства, який вивчає співвідношення між графемами і звуками.

Букви певної мови складають її алфавіт.

Алфавіт (від перших двох букв грецького алфавіту альфа і бета, у середньогрецькій вимові віта) - сукупність букв якогось фонографічного письма, розташованих у історично усталеному порядку.

Таку ж мотивацію мають і синонімічні назви алфавіту — азбука (перші букви кирилиці *аз* і *буки*) та абетка (перші букви українського алфавіту *а* і *бе*).

Майже 75 відсотків населення Землі користується буквено-звуковим письмом. Нині існує чотири сім'ї алфавітів: латинська (30 відсотків), слов'янська (10 відсотків), арабська (10 відсотків) та індійська (20 відсотків). До латинської сім'ї належать 70 алфавітів: 30 європейських, 20 азіатських і 20 африканських.

Ідеальний алфавіт повинен мати стільки букв, скільки є звуків у мові, причому кожна графема (буква) повинна позначати тільки один звук, а кожен звук — мати одну графему. Однак ідеальних алфавітів немає. Це пояснюється тим, що, по-перше, 24 буквами грецького і 25 латинського алфавітів неможливо передати усі звуки сучасних мов; по-друге, в усіх мовах відбуваються фонетичні зміни, а орфографія залишається традиційною (в англійській мові, скажімо, 46 фонем, а 26 букв). Цю суперечність якоюсь мірою усуває складовий принцип графіки. Так, зокрема, в українській мові немає спеціальних букв для м'яких приголосних, однак вони позначаються голосними *я, ю, є, і*, які йдуть після них. Але й складовий принцип не може розв'язати всіх проблем графіки. У багатьох графіках доводиться вдаватися до нововведень: фр. *с* (*се седіль*), нім. *З* (*шарфес ес*), датськ. *θ*, польськ. *І*. Однак і це не рятувало становища, через що в багатьох графіках використовують лігатуру (від лат. *ligatura* "зв'язок") — букву, утворену поєднанням елементів двох букв (серб. **љ** (*л+ь*), **њ** (*н+ь*), фр. **œ** (*о+е*), кириличні **ю** (*і+оу*), **ѧ** (*і+а*), **Ѩ** (*ш+т*), діаграфи (укр. **дж**, дз, нім. **ск**, **ch**, польськ. **sz, cz, rz**), триграфи нім. **sch**, англ. **oeu** [*u:*]), поліграфи нім. **tsch** [*ç*], англ. **ough** [*o:*], а також букви з надрядковими знаками

(білор. *ў*, нім. *ö, ü*, польськ. *ć, ś, ź*, чеськ. *š, č, ž, ě*). І все одно в жодній мові світу немає повної відповідності між звуками і буквами, тоді як невідповідність може бути значною. Так, скажімо, в німецькій мові звук [f] незалежно від позиції може бути позначений графемами f, v, ph (*für* "для", *vor* "перед", *Phonetik* "фонетика"), а англійська графема a може позначати звуки [eɪ] (*lake* "озеро"), [e] (*cat* "кішка"), [a:] (*class* "клас"), [o:] (*salt* "сіль"), [ɔ] (*wan* "блідий"), [ə] (*affect* "впливати на когось"), [ɪ] (*climate* "клімат").

За співвідношенням зі звуками букви бувають:

1) однозначні: рос. ц, ш (вони завжди позначають тверді звуки [ц] і [ш]);

2) двозначні: укр. п, б, в, т, д, н, с, з, л, р (позначають тверді й м'які звуки);

3) які позначають два звуки: я, ю, є, ї (*яр, юний, єдиний, їм*). Їх можна назвати силабографемами;

4) які не позначають жодного звука: укр. ь, рос. ъ, ь.

Орфографія. Принципи орфографії

Орфографія (Від гр. *orthós* "правильний" і *gráphō* "пишу") - 1) система однакових написань, що історично склалася, яку використовують в писемному мовленні; 2) розділ мовознавства, який вивчає й опрацьовує систему правил, що забезпечують однакові написання.

Орфографія будь-якої мови ґрунтується на певних принципах. Орфографічні принципи визначають вибір одного написання там, де є орфограми, тобто там, де можливі два чи більше різних написань. На основі цих принципів установлюються орфографічні правила.

Залежно від того, який принцип є провідним при позначенні звукового складу слів у тій чи іншій національній орфографії, говорять про основний принцип цієї орфографічної системи загалом.

Існує чотири принципи орфографії: фонетичний, морфологічний, історико-традиційний та ідеографічний.

ФОНЕТИЧНИЙ ПРИНЦИП. Суть його полягає в тому, що слова пишуть так, як вимовляють.

За цим принципом в українській мові пишуться префікси з- і с- (*зробити, здерти, зняти*, але *спитати, стихати, схопити*), а також слова *гарячий* (пор. *горіти*), *чорний* (пор. *черниця*), *чеський* (пор. *чех*), *серце* (пор. *сердечний*), *тижневий* (пор. *тиждень*) та ін. У російській мові за фонетичним принципом пишуться префікси на -з (-с) (*разыг-*

рать, безвольный, беззубый, развесить, вознаграждение, чрезвычайный, алерасписать, бессилие, восхищаться); голосні в суфіксах після шиплячих під наголосом (*снежок, крючок*). Дехто до фонетичного принципу написань відносить написання слів типу *дар, том, день* тощо, але тут фонетичний принцип не діє, бо немає вибору: вони пишуться за вимовою і не можуть бути написаними по-іншому.

Фонетичний принцип характерний для білоруської, сербської та хорватської орфографії. Пор. білор. *воды*, але *вада, главы*, але *галава, стол*, але *сталы, лес*, але *лясы, вёсны*, але *вясна, сёстры*, але *сястра*; серб. *отац* "батько", *оца* "батька", *оче* "батьку" (кличний відмінок).

Онтологічно фонетичний принцип є першим для всіх мов.

МОРФОЛОГІЧНИЙ ПРИНЦИП. ДЛЯ НЬОГО характерне однакове написання однієї й тієї самої морфеми незалежно від її вимови в тій чи іншій позиції.

За морфологічним принципом пишуться слова *боротьба, сміється, братський, пісня, агентство*, де однакове написання морфем зберігається, незважаючи на вимову [бород'ба́], [с'м'і'йєц'а], [брац'ки́], [п'іс'н'а], [агєнство]. У російській мові за цим принципом, який, до речі, є в ній основним, пишуться слова, що закінчуються на приголосний, як, наприклад, *лад, род, друг, дуб, раж* (вимовляються [лат], [рот], [друк], [дуп], [раш]), префікс *с-* (*сбить, сделать, сговор*; вимовляються [зб'ит'], [зд'элэт'], [згбвэр]), ненаголошені голосні (*вода, земля, делом*; вимовляються [вдá], [з'э"мл'á], [д'элъм]), буквосполучення стн, стл, здн, рдц у коренях слів типу *щастливий, поздно, сердце* тощо.

На відміну від російської орфографії, де переважає морфологічний принцип написання, українська орфографія ґрунтується на двох принципах — фонетичному і морфологічному.

ІСТОРИКО-ТРАДИЦІЙНИЙ ПРИНЦИП. Він полягає в тому, що зберігаються такі написання, які на сучасному етапі втратили свою мотивованість, тобто слова пишуться так, як вони писалися колись, хоч таке написання не відповідає ні звучанню слова, ні його морфемній структурі.

До традиційних написань в українській мові належать написання *я, ю, є, ї, щ* на позначення двох звуків, збереження подвоєння приголосних в іншомовних власних назвах (*Голландія, Руссо, Уатт*) і написання без подвоєння іншомовних загальних назв (*каса, клас, колектив*), а також написання *е* та *и* в ненаголошених позиціях таких слів, як *левада, леміш, лиман, кишеня* тощо.

Значно більше традиційних написань у російській мові. До них належать написання і після твердих шиплячих (*жизнь, ширь, цирк*), м'якого знака після твердих шиплячих у іменниках III відміни й у формах другої особи однини теперішнього часу та формах другої особи однини і множини наказового способу дієслів (*рожь, мышь, пишешь, ешь, режьте*), закінчень -ого, -его в родовому відмінку однини прикметників, порядкових числівників та деяких займенників чоловічого і середнього роду (*доброго, пятого, его, моего*).

Дуже багато традиційних написань у французькій мові, а для англійської орфографії історико-традиційний принцип є основним. Так, скажімо, тепер такі слова, як *knight* "лицар" і *night* "ніч" вимовляються однаково [naɪt], однак пишуться по-різному, і саме так, як вимовлялися і писалися в XIV ст. Однак рекорд за історико-традиційними написаннями утримує ірландська мова, де розбіжності між вимовою і написанням надзвичайно великі. Наприклад, слово *sambradh* "літо" читається як [saurə].

ІДЕОГРАФІЧНИЙ, або символічний, принцип (його ще називають диференційними написаннями). Опирається на смислові відмінності подібних написань.

Так, наприклад, в українській мові є слова *компанія* і *кампанія*. Слово *компанія* вживається тоді, коли потрібно виразити значення "товариство", а *кампанія*, коли слово має значення "сукупність заходів для здійснення в певний період якогось важливого громадсько-політичного або господарського завдання". За ідеографічним принципом пишуться різні закінчення для різних значень у деяких словах. Наприклад: *звука* (в музиці, в лінгвістиці) і *звуку* (в інших значеннях), *блока* (механізм) і *блоку* (об'єднання), *апарата* (пристрій) і *апарату* (установа; сукупність органів), *органа* (частина організму) й *органу* (установа), *центра* (в математиці) і *центру* (в інших значеннях), *оригінала* (дивак) і *оригіналу* (першоджерело). Цим принципом обґрунтовується також різне написання прикметника з іменником і онімичних прислівників (*до дому і додому, на зустріч і назустріч, з боку і збоку*), написання малої букви в загальних назвах і великої у власних (*віра і Віра, любов і Любов, орел і місто Орел*), а також написання займенників *ви* і *Ви* (з великої букви *Ви* пишеться у випадку підкресленої шанобливості). У російській мові диференційним принципом визначаються написання *ожѣг* (дієслово) й *ожог* (іменник), *плачь* (наказова форма дієслова) і *плач* (іменник).

У німецькій мові на цьому принципі ґрунтується на-

писання з великої букви всіх іменників (пор.: *leben* "жити" і *das Leben* "життя", *lesen* "читати" і *das Lesen* "читання", *gut* "добрий" і *das Gut* "маєток, товар"). Як приклади диференційного написання можна навести *la* (артикль) і *là* "там, туди" у французькій мові, *di* "скажи" і *di* "я дав" — в іспанській.

Деякі вчені як окремий принцип виділяють написання запозичених слів, які відображають іншомовні правила орфографії, тобто ті випадки, які ґрунтуються на практичній транскрипції і транслітерації: *фойє*, рос. *йод*, *йогурт*, *майор*, *батальон*, *йеменський* тощо.

Підсумовуючи все сказане, наголосимо на тому, що орфографія має особливе соціальне значення. Вона торкається інтересів усього суспільства і тому є предметом постійної уваги і турботи мовознавців, які займаються питаннями культури мовлення.

Література

ОСНОВНА

1. **Карпенко Ю.О.** Вступ до мовознавства. — К. — Одеса, 1991. — С 246 - 260.
2. **Дорошенко С.І., Дудик П.С.** Вступ до мовознавства. — К., 1974. — С 106 — 119.
3. **Реформатский А.А.** Введение в языковедение. — М., 1996. — С. 347 — 385.
4. **Головин Б.Н.** Введение в языкознание. — М., 1983. — С 169 — 182.
5. **Кодухов В.И.** Введение в языкознание. — М., 1987. — С 139 — 155.
6. **Маслов Ю.С.** Введение в языкознание. — М., 1987. — С 238 — 261.

ДОДАТКОВА

1. **Перетрухин В.Н.** Введение в языкознание. — Воронеж, 1972. — С 306 - 328.
2. **Булаховський Л.А.** Вибрані праці в п'яти томах. — К., 1975. — Т.1 (Загальне мовознавство). — С 238 — 261.
3. **Будагов Р.А.** Введение в науку о языке. — М., 1965. — С 205 — 211.
4. **Фридрих И.** История письма. — М., 1979.
5. **Лоукотка Ч.** Развитие письма. — М., 1950.

6. **Драчук В.С.** Дорогами тисячоліть: Про що розповідали письмена. — К., 1978.
7. **Різник М.Г.** Письмо і шрифт. — К., 1978.
8. **Люльфинг Г.** У истоков алфавита. — М., 1981.
9. **Огієнко І.** Повстання азбуки і літературної мови в слов'ян. — Жовква, 1937.
10. **Брайчевський М.Ю.** Походження слов'янської писемності // Книжник. - 1991. - №№ 3 - 6; 1992. — №№ 1 - 2.
11. **Суслопаров М.** Розшифрування найдавнішої писемності з берегів Дніпра // Київ. — 1996. — №9.
12. **Ющук І.П.** Вступ до мовознавства. — К., 2000. — С 54 — 63.

Запитання. Завдання

1. У чому полягає значення письма в історії суспільства?
2. Що таке "предметне письмо"? Наведіть приклади "предметного письма".
3. Назвіть етапи розвитку графічного письма.
4. Що таке піктографія? Наведіть приклади піктографічного письма. Де застосовують піктографію в наш час?
5. Чим відрізняється ідеографія від піктографії? Які існують різновиди ідеографії? Які народи користуються ідеографічним письмом у наш час? Які ідеограми і чому збереглися в мовах із фонографічним письмом?
6. Що таке фонографія? Де і коли вона виникла?
7. Які мови користуються силабічною системою письма?
8. Що таке консонантне письмо? Де ця система письма використовується нині?
9. Розкрийте суть буквено-звукового письма. Де воно зародилося?
10. Що таке графіка? Що є предметом графіки?
11. Які чотири сім'ї алфавітів існують на Землі?
12. Що є предметом орфографії?
13. Які принципи орфографії ви знаєте?
14. Заяким принципом орфографії пишуться слова: укр. *спитати, степовий, ллється*, рос. *жизнь, лед, здесь*, білор. *чакаць*, англ. *south* "південь" *white* "білий", *your* "ваш", нім. *erbauen* "побудувати", *Gedächtnis* "пам'ять" фр. *logique* "логічний", *fracer* "креслити"?
15. Який принцип орфографії є основним для української, російської, білоруської, англійської мов та тієї іноземної мови, яку ви вивчаєте?

Лексика і фразеологія

3.1. Слово та його значення

Лексикологія. Розділи лексикології

Лексикологія (відгр. *lexikós* "такий, що стосується слова" і *lógos* "наука") — розділ науки про мову, який вивчає лексику (словниковий склад мови).

Лексикологія суттєво відрізняється від фонетики і фонології. Якщо фонетика й фонологія вивчають односторонні одиниці, що мають лише план вираження, то лексикологія — двосторонні одиниці, які мають план вираження і план змісту.

Розрізняють загальну, конкретну, історичну, зіставну й прикладну лексикологію. **Загальна лексикологія** встановлює загальні закономірності будови, функціонування й розвитку лексики. **Конкретна лексикологія** вивчає словниковий склад однієї мови. **Історична лексикологія** займається історією словникового складу, причинами й закономірностями його зміни. **Зіставна лексикологія** досліджує словниковий склад двох чи більше мов із метою виявлення структурно-семантичних подібностей і відмінностей між ними або з метою виведення спільних семантичних закономірностей. **Прикладна лексикологія** вивчає питання укладання словників, перекладу, лінгводидактики й культури мовлення.

Лексикологія — багатоаспектна наука, яка вивчає природу й суть слова, його виникнення та зміну, визначення значення слів та їх уживання, структуру словникового

складу мови, шляхи його поповнення та ін. У компетенції лексикології й сталі словосполучення. Такий широкий спектр лексикологічних проблем зумовив необхідність розрізняти лексикологію у вузькому й широкому значеннях. Якщо у вузькому значенні лексикологія (власне лексикологія) — це розділ мовознавства, що вивчає словниковий склад мови, то в широкому значенні — це загальне позначення всіх розділів, які вивчають слово.

До лексикології в широкому значенні слова належать такі науки:

1) власне лексикологія — наука про словниковий склад;

2) семасіологія (від гр. *sēmasia* "знак, значення") — наука про значення слів. Її ще називають лексичною семантикою (від гр. *sēmantikós* "позначальний"). Слово *семантика* дуже часто вживається і в розумінні "значення". Деякі лінгвісти семасіологією і семантикою називають тільки вивчення значень слів, але не інших одиниць мови. Однак останнім часом під семантикою розуміють а) весь зміст, інформацію, передавані мовою або якоюсь її одиницею (морфемою, словом, словосполученням, реченням); б) розділ мовознавства, який вивчає цей зміст, інформацію;

3) ономасіологія (від гр. *onomasia* "називання, йменування") — наука, яка вивчає процеси найменування. Її називають ще теорією номінації. Ономасіологія протиставляється семасіології за спрямуванням, напрямком дослідження. Якщо семасіологія йде від позначення (слова) до значення, то ономасіологія веде дослідження від речі або явища до думки про них і до їх позначення мовними засобами;

4) етимологія (від гр. *etymon* "істина") — наука, яка досліджує походження слів;

5) **фразеологія** (від гр. *phrasis* "мовний зворот, фраза") — наука про стійкі словосполучення;

6) **ономастика** (від гр. *onomastikós* "той, що стосується імені", *onomastikē* "мистецтво давати імена") — наука про власні назви, яка складається з **антропоніміки** (гр. *antṛōpos* "людина") — науки про імена людей і **топоніміки** (від гр. *topos* "місце") — науки про географічні назви та ін;

7) **лексикографія** (від гр. *lexicon* "словник" і *graphō* "пишу") — наука про укладання словників.

Лексикологія як окремий розділ мовознавства виділи-

лася пізніше від інших розділів, наприклад — граматики. Ще в першій половині ХХ ст. деякі мовознавці, як, скажімо, американський мовознавець Леонард Блумфільд (1887—1949) та його школа, вважали, що мовознавство загалом не повинно займатися семантикою, яка насправді становить ядро лексикології.

Термін *лексикологія* вперше введено французькою енциклопедією Д. Дідро та Л. Д'Аламбера в 1765 р.

Слово як одиниця мови. Слово і лексема

Хоч будь-яка людина без філологічної освіти легко може виділити в чужому чи своєму мовленні слова (поняття слова стихійно наявне в свідомості всіх носіїв мови), однак дати визначення слова дуже важко. Є безліч визначень слова, але жодне з них не враховує різних нюансів, притаманних різноманітним словам у мовах світу. Так, зокрема, такі визначення, як "смілова одиниця в складі речення", "звук або комплекс звуків, що має значення" не є неправильними, але вони можуть відноситися до інших одиниць, які мають значення, наприклад, морфем, речень. Крім того, слова є дуже різними і в межах однієї мови і, особливо, при порівнянні їх у різних мовах (пор. *школа, вчитися, гарний, і, а, в, для, ой, ку-ку*; нім. *der, die, das*; англ. *the, a*, фр. *le, la* та ін.). Тому охопити ознаки таких різних слів у одному визначенні не просто. Саме це, очевидно, стало причиною того, що деякі лінгвісти заперечували поняття слова. Так, зокрема, Ф. де Соссюр стверджував, що "поняття слова несумісне з нашим уявленням про конкретну одиницю мови... Не в слові потрібно шукати конкретну одиницю мови". Ш. Баллі, Ф. Боас, А. Мартіне заявляли про необхідність звільнитися від невизначеного поняття слова. Про неможливість визначення слова говорив Е. Сепір: "Перша наша спонука — визначити слово як мовний символ, що відповідає певному поняттю. Але... подібне визначення немислиме". А російський мовознавець Л. В. Щерба (1880—1944), який вивченню слова присвятив значну частину своїх праць, засумнівався загалом в існуванні такого поняття: "Насправді, що таке слово? Я думаю, що в різних мовах це буде по-різному. Із цього, власне, виходить, що по-

няття "слово" загалом не існує". Відомий чеський мовознавець В. Скалічка (1909) на відміну від Л.В. Щерби радив не відмовлятися від поняття слова, але не давати йому визначення.

Більшість же мовознавців вважають, що слово — найконкретніша мовна одиниця, основна і базисна. Мова — це перш за все мова слів, а не форм чи звуків. Тому-то спроби дати дефініцію слова не припиняються. Наведемо деякі з визначень:

"Слово — найважливіша одиниця мови, яка позначає явища дійсності та психічного життя людини і звичайно однаково розуміється колективом людей, які розмовляють однією мовою й історично пов'язані між собою" (Р.О. Будагов);

"Слово — граничний складник речення, здатний безпосередньо співвідноситися з предметом думки" (О.С. Ахманова);

"Слово — найменша смислова одиниця мови, вільно відтворювана в мовленні для побудови висловлювань" (Б.М. Головін);

"Слово — мінімальна структурно-семантична одиниця мови, яка виражає своїм звуковим складом поняття про предмети, процеси, явища дійсності, їхні ознаки чи відношення між ними, вільно відтворюється в мовленні і служить для побудови висловлювань" (Д.І. Ганич, І.С. Олійник);

"Слово — оформлена за нормами даної мови, неподільна на менші подібні єдності мовна одиниця, що складається із звука чи комплексу звуків і називає певні предмети, процеси і явища об'єктивної дійсності та їх ознаки або тільки вказує на них чи на відношення між ними, або виражає емоціонально-вольові прояви" (Є.В. Кротевич, Н.С. Родзевич).

Як бачимо, для всіх визначень спільним є акцентування на смисловому аспекті слова (щось позначає). Інші ознаки визначень не збігаються. Зокрема, Р.О. Будагов звертає увагу на однакове розуміння слова мовцями, Б.М. Головін, І.С. Олійник та Д.І. Ганич — на те, що слово служить для побудови висловлювання. Подібне відзначено О.С. Ахмановою (складник речення). Вільна відтворюваність слова в мовленні відзначається Б.М. Головіним, Д.І. Ганичем і І.С. Олійником. Є.В. Кротевич і Н.С. Родзевич наголошують на неподільності слова на менші подібні єдності.

Для того щоб визначити слово, очевидно, потрібно його відрізнити від інших мовних одиниць.

Як засвідчують усі вищенаведені визначення, слово — це єдність звучання і значення. Нема слів без звукової оболонки, але й немає слів без значень. Слово — двостороння одиниця: має план вираження (звукова оболонка, експонент) і план змісту (значення). Але ж ці ознаки мають і морфема, і словосполучення. Таким чином, проблема виділення слова (і його визначення) містить два аспекти: проблему окремоті слова (визначення меж слова в тексті, що вимагає, з одного боку, відрізнення слова від його частини — морфеми, а з іншого — від сполучення двох чи більше слів) і проблему тотожності слова, його ідентифікацію (встановлення словесної тотожності різних слововживань). Тут все залежить від того, на що опирається лінгвіст при визначенні меж слова: на написання ("орфографічне слово" — послідовність букв між пробілами) чи на його лексичне й граматичне значення. Англ. *to get up* "вставати" — одне, два чи три слова? Рос. *железная дорога* "залізниця" — одне чи два слова?

Проблема тотожності слова охоплює і питання про належність різних вживань одного звукового комплексу одному слову (розмежування полісемії й омонімії). Так, скажімо, О.О. Потебня в кожному новому значенні бачив інше слово.

Спочатку з'ясуємо, чим слово відрізняється від іншої двосторонньої одиниці — морфеми. Головна відмінність слова від морфеми в його більшій самостійності, автономності. Слова можна вставити у висловлювання і переставити, тобто слово має позиційну автономність. Наприклад: *Це було ранньою весною — Весною ранньою це було — Це було торік ранньою весною*. Переставити морфеми в слові неможливо: * *Це о-бул ою-ранн ою-весн*.

Крім позиційної, слову властива й синтаксична автономність. На відміну від морфеми, воно здатне виконувати синтаксичну функцію, тобто бути членом речення чи утворювати самостійно однослівне речення. Саме з самостійністю слова пов'язана його легка відтворюваність.

Однак існує чимало суміжних (перехідних) випадків, які можна трактувати двояко. Так, наприклад, важко пояснити, чому в англійській мові *cannot* вважається одним словом (пишеться разом), а *may not*, *must not* — різними словами (пишуться окремо), хоча вони всі належать до групи близьких за значенням і функцією слів (модальних дієслів). До важких випадків виокремлення слів на-

лежать їх аналітичні форми. Пор.: *читати* — *буду читати, читав би*; *домепний* — *більш домепний, найбільш домепний*; англ. *to read* "читати" — *has read* "читав", *will read* "читатиме", *is reading* "читає зараз"; нім. *lesen* "читати" — *hat gelesen* "прочитав", *wird lesen* "буде читати", *wird gelesen haben* "буде прочитаний". Функціонально тут всюди одне слово (пор.: *прочитаю, домепніший* тощо), але структурно — словосполучення, яке допускає вставлення всередину іншого слова (*Я буду запоєм читати цю книжку; He has read a book in the train* "він читав у поїзді книжку").

До таких же суміжних випадків належать дієслова з відокремлюваними префіксами в німецькій мові (*aufstehen* "вставати"; *Ich stehe friih auf* "Я встаю (прокидаюсь) рано"; *Stehe auf!* "Встань!") і форми знахідного, орудного та місцевого відмінків українських займенників *ніхто, ніщо, дехто, дещо, ніякий* тощо (*ні про кого, ні на кому, ні на що, ні в чому, де в кого, де в чому, де з ким, де з чим, ні в якому*).

У подібних випадках суттєвим для виділення слова є критерій системності. Якщо *буду читати* і *читатиму* є співвідносними, то це свідчить, що розчленована форма *буду читати* є одним словом (словоформою).

Крім самостійності, слово характеризується цільно-оформленістю (слова розділені паузами й об'єднані наголосом, мають також граматичну оформленість, через що є непроникними) та ідіоматичністю (довільним зв'язком звучання зі значенням). Отже, характерними ознаками слова є *цільність, виокремленість, ідіоматичність* і вільна *відтворювальність* у мовленні.

Важкість визначення слова пояснюється й тим, що слова є неоднорідними за своєю структурою і за функціями. Вважають, що основною функцією слова є номінативна. Тільки за цією однією функцією (за способом номінації) слова поділяють на чотири типи:

1) повнозначні, до яких належать іменники, дієслова, прикметники, числівники й прислівники. Це слова-етикетки, слова, що називають явища навколишнього світу. Вони є носіями понять. У реченні виконують синтаксичні функції членів речення;

2) вказівні (займенникові), які позначають предмети опосередковано або за відношенням до осіб мовлення. Реальний зміст займенники отримують лише в мовленні (у відношеннях, у тексті);

Слово та його значення

3) службові, до яких належать сполучники, прийменники, частки, зв'язки, слова ступеня, артиклі. За своїми функціями вони близькі до морфем: не мають номінативної функції, а лише виражають відношення. Це слова-організатори, гвинтики для побудови речень. Службові слова несуть інформацію не стільки про світ, скільки про саму мову;

4) вигуківі, які стосуються не думки, а емоцій. Вони не мають номінативної функції (не називають явищ й не виражають понять) і не можуть вступати в синтаксичні відношення з іншими словами в реченні.

Повнозначні слова також не становлять однорідну групу. Так, зокрема, серед іменників розрізняють власні та загальні назви.

Власні назви на відміну від загальних служать для виділення названого ними об'єкта з низки подібних, для його індивідуалізації та ідентифікації. До них належать антропоніми (імена людей), топоніми (географічні назви), теоніми (назви божеств), зооніми (клички тварин), астрононіми (назви небесних тіл), космоніми (назви зон космічного простору і сузір'їв), хрононіми (назви відрізків часу, пов'язані з історичними подіями), ідеоніми (назви об'єктів духовної культури), хрематоніми (назви об'єктів матеріальної культури) та ін. Усі ці назви вивчаються спеціальною наукою ономастикою (від гр. *onomastike* "майстерність давати імена").

У лексикології прийнято розрізнати поняття "слово" і "лексема". Слово є конкретною одиницею.

Лексема—слово-тип, абстрактна одиниця мови, інваріант, уякому абстрагуються від його форм.

Іншими словами, лексема — це слово в сукупності його форм і можливих значень у всіх його вживаннях і реалізаціях. Так, у реченні *Людина людині друг* є три слова і дві лексеми, бо слова *людина* і *людині* є формами (варіантами) однієї лексеми.

Лексема може варіюватися і в плані вираження, і в плані змісту. Формальними варіантами, тобто варіантами у плані вираження є, наприклад, *співати* і *співать*, *сміятись* і *сміяють*, *би і б*, рос. *прочитать* і *прочесть*, *хнычет* і *хныкает*, а варіантами в плані змісту є різні значення багатозначного слова, які прийнято називати лексико-семантичними варіантами.

Значення слова

Лексичне значення - історично закріплена в свідомості людей співвіднесеність слова з певним явищем дійсності.

Це зв'язок певного звучання з певним поняттям, почуттям, волевиявленням тощо, "відоме відображення предмету, явища чи відношення у свідомості..., яке входить до структури слова як його внутрішня сторона, відносно якої звучання слова виступає як матеріальна оболонка..." (О.І. Смирницький), або це той зміст слова, та інформація, яку воно несе.

Лексичне значення слова є продуктом мисленнєвої діяльності людини. Воно пов'язане з редукцією інформації людською свідомістю, з порівнянням, класифікацією, узагальненням.

Оскільки слова називають речі, то лексичне значення нерідко називають речовим.

Ядром лексичного значення є концептуальне значення (мисленнєве відображення певного явища дійсності, поняття). Так, наприклад, слово *обличчя* має концептуальне значення "передня частина голови людини". Крім концептуального значення (його ще називають денотативним), слово може мати конотативне значення (від лат. *con* "разом із" і *notatio* "позначення"), тобто емоційні, експресивні, стилістичні "додатки" до основного значення. Наприклад, слова *морда*, *ника*, *фізіономія* мають таке ж концептуальне значення, як і *обличчя*, але на нього нашаровуються експресивно-стилістичні відтінки (конотації). Пор. ще: *кінь* і *шкапа*, *черевики* і *шкарбани* тощо.

Концептуальне й конотативне значення є загальнопринятими, тобто належать мові й зафіксовані в словниках. Від таких значень потрібно відрізнити контекстуальні значення, тобто значення, які виникають у певних контекстах. Так, словами *котик* і *лапочка* пестливо називають дітей чи близьких, однак таке значення в цих словах не фіксується словниками.

Говорячи про значення слова, необхідно мати на увазі, що слово загалом вступає в три типи відношень: предметний (слово — предмет), поняттєвий (слово — поняття) і лінгвальний (слово — слово).

Відношення СЛОВО-ПРЕДМЕТ. Існує у двох різновидах: загальна віднесеність і конкретна віднесеність.

Загальна предметна віднесеність — віднесеність концептуального значення до цілого класу денотатів. Наприклад, слово *кінь* позначає будь-якого коня.

Конкретна предметна віднесеність — віднесеність концептуального значення до певного, одиничного денотата. Наприклад: *На лузі пасся кінь*.

Власні імена мають тільки конкретну предметну віднесеність (*Івано-Франківськ, Черкаси, Дніпро, Карпати*). Загальні назви у мові мають тільки загальну віднесеність (*студент, книжка, собака, кінь*), а в мовленні — як загальну, так і конкретну (*Кінь — велика свійська однокопитна тварина і Сусід купив собі коня*). Займенники, як і загальні назви, в мові мають тільки загальну предметну віднесеність (*я — будь-який, кожен мовець, ти — будь-який слухач, це — все є це*). У мовленні вони набувають конкретної предметної віднесеності. Коли Т. Шевченко пише "*Я ввечері посумую, А вранці поплачу*", то в цьому випадку під *я* розуміємо саме його, поета.

Віднесеність слова до предмета називають денотативним значенням (від лат. *denotatum* "позначуване").

ВІДНОШЕННЯ **СЛОВО—ПОНЯТТЯ**. ПОНЯТТЯ — результат узагальнення і виділення предметів, явищ якогось класу за певними спільними і в сукупності специфічними для них ознаками. Так, поняття "стіл" означає будь-який за формою та призначенням стіл.

Прямо виражають поняття тільки загальні назви, і то слово—загальне ім'я не стільки виражає поняття, скільки позначає його і вказує на нього. Власні назви й займенники співвіднесені з поняттями, але прямо їх не виражають. Вигуки зовсім не виражають понять, а лише сигналізують про стан мовця.

Віднесеність слова до поняття називають сигніфікативним значенням (від лат. *significatum* "позначуване").

Необхідно розрізнати побутові й наукові поняття. У мовленні слова, як правило, позначають побутові поняття (їх ще називають формальними поняттями), під якими розуміють мінімум найзагальніших і водночас найхарактерніших ознак, які необхідні для виділення й розпізнання предмета. Відмінність між побутовим (формальним) і науковим (змістовим) поняттями фіксують тлумачні й енциклопедичні словники. Якщо в тлумачному словнику для пояснення слова *вода* достатнім є таке визначення, як "прозора рідина, що утворює струмки, ріки, озера і моря", то в енциклопедичному словнику вода визначена так:

"Вода, оксид водню, H_2O — найпростіша, найпоширеніша на Землі хімічна сполука водню з киснем... Вода є головною складовою частиною гідросфери, що вкриває близько 360 млн. $км^2$, тобто 70,8% поверхні Землі. Вода — безбарвна рідина без запаху і смаку. При нормальному тиску температура тверднення її $0^\circ C$, температура кипіння $100^\circ C$. Найбільша густина (при $3,98^\circ C$) дорівнює $1000,00 \text{ кг/м}^3$ " (Українська радянська енциклопедія. — К., 1978. — Т.2. — С 344).

Терміни *слово* і *поняття* не збігаються: по-перше, слово може позначати декілька понять (багатозначні слова); по-друге, одне поняття може виражатися декількома словами (синоніми); по-третє, поняття може виражатися сполученням слів (*сірчана кислота, квадратний корінь* тощо); по-четверте, є слова, які не позначають понять (вигуки).

Немає повної відповідності й між значенням слова та поняттям. Значення слова є ширшим від поняття (як було вже сказано, на концептуальне значення, тобто побутове поняття, нашаровуються різні конотації, а також асоціації {*вербиченька, патякати, калина*). Поняття ж є глибшим від значення, в чому можна переконатись із вищенаведеного енциклопедичного визначення води. Як зазначав О. Потебня, у слові міститься не сама думка, а відбиток думки.

ВІДНОШЕННЯ СЛОВО-СЛОВО. Значення слова існує не само по собі, а в певному співвідношенні зі значеннями інших слів. Близькі й протилежні за значенням слова уточнюють семантику слова, визначають для нього певні семантичні межі. Значення слів, таким чином, є системно зумовленими. У цьому легко переконатися, коли порівняти слова різних мов, які позначають одні й ті ж явища. Такі слова часто виявляються нетотожними за своїм концептуальним значенням. Пор.: укр. *рукавичка* — рос. *рукавичка* і *варезка*, укр. *сир* — рос. *сыр* і *творог*, рос. *билет* — укр. *білет* і *квиток*, укр. *дерево* — англ. *tree* і *wood*, нім. *Baum* і *Holz*; укр. *рука* — англ. *hand* і *arm*, нім. *Hand* і *Arm*, фр. *bras* і *main*; укр. *палець* — англ. *finger* і *toe*, нім. *Finger* і *Zehe*, фр. *doigt* і *orteil*; англ. *to wash*, нім. *waschen* — укр. *мити* і *прати*; укр. *настух* і *вівчар* — болг. *настър*, *овчар*, *говедар* "той, що пасе корови", *козяр* "той, що пасе кози"; укр. *високий* — англ. *tall* (про людину, тварину) і *high* (про інші предмети). Узбецьке *ин* позначає житло птахів, ведмедя і миші, тоді як у нас цьому слову відповідають три різні назви: *гніздо*, *барліг*, *нора*.

Співвідношенням слова з іншими словами в лексичній системі мови визначається його структурне значення.

За характером відношення до позначуваного об'єкта розрізняють значення прямі й переносні.

ПРЯМІ ЗНАЧЕННЯ безпосередньо називають явища дійсності. Наприклад: *сім'я з трьох осіб, красиве обличчя, ключ від дверей, хлопчик іде, камінна стіна, світлий день*.

ПЕРЕНОСНІ ЗНАЧЕННЯ є вторинними, тобто похідними від прямих, й опосередковано через прямі значення називають явища дійсності: *сім'я мов, обличчя театру, ключ від серця, час іде, камінна душа, світлі думки*.

Вторинні (переносні) значення можуть утрачати зв'язок із основними. Так, англ. *table* "стіл" означало "кам'яна дошка", *switch* "вимикач" — "прут", *travel* "подорож" — "праця", *harvest* "урожай" — "осінь"; нім. *Rede* "мовлення, промова" мало значення "відповідальність", *machen* "робити" — значення "місити тісто", а *Sache* "діло, річ" — значення "судовий розгляд справи, судовий спір".

За синтагматичною зумовленістю значення поділяються на вільні й зв'язані.

ВІЛЬНІ ЗНАЧЕННЯ. Вживання цих значень не має жодних, крім логічних, обмежень. Так, зокрема, номінативне значення є вільним, бо воно може вільно поєднуватися з певним колом слів (тут обмеження на сполучуваність мають предметно-логічний характер). Наприклад, слово *білий* у значенні "який має колір снігу" поєднується з назвами всіх предметів, що можуть мати такий колір, а слово *дерев'яний* сполучається з усіма назвами предметів, зроблених із дерева (*білий сніг, біла крейда, біла мука, білий папір, біла стіна* та ін.; *дерев'яний стіл, дерев'яний будинок, дерев'яна коробка, дерев'яні двері, дерев'яний стелаж, дерев'яна ложка* тощо).

ЗВ'ЯЗАНІ ЗНАЧЕННЯ. Ці значення можуть реалізуватися за певних синтагматичних умов. Серед зв'язаних значень розрізняють фразеологічно зв'язані, синтаксично і конструктивно зумовлені.

Фразеологічно зв'язані значення — значення слова, які реалізуються лише в певних сполученнях. Так, скажімо, слово *білий* реалізує значення "який виділяється чимсь незвичайним" лише в словосполученні *біла ворона*, слово *дерев'яний* має значення "обезцінений" лише з назвами грошових знаків (*дерев'яний рубль*). Значення "приємний за тембром" слово *малиновий* реалізує у словосполученні *малиновий дзвін*. Рос. *потупить* значення "опустити" має

у словосполученнях *потупить взор, потупить глаза, потупить голову* (див. неможливість **потупить белье в воду, потупить вниз руки*).

Синтаксично зумовлені значення — значення, які реалізуються тільки в певній синтаксичній позиції. Так, наприклад, значення "безхарактерна людина, телепень" у слові *шляпа* реалізується тільки в тому випадку, коли це слово виступає присудком: *"Тоді він шляпа, коли не бачить, що під носом робиться"* (О. Корнійчук).

Конструктивно зумовлені значення — це такі значення, які реалізуються лише в певних конструкціях. Наприклад, значення "виражати своє ставлення до якихось подій, явищ тощо" в слові *відгукнутися* реалізується тільки в конструкції *відгукнутись на щось* (дієслово + прийменник *на* + іменник у знахідному відмінку), а значення "позначитися на кому-, чому-небудь" — у конструкції *відгукнутися в (на, по) чому* (дієслово + прийменник *в, на, по* + іменник у місцевому відмінку). Пор. ще: *грати на скрипці* "виконувати що-небудь на музичному інструменті", *грати в футбол* "брати участь у грі", *грати життям* "поводитися з чимсь як з іграшкою"; рос. *вертеть сигаретой* "повертати в різні боки", *вертеть сигарету* "скручувати, робити, виготовляти".

Література

ОСНОВНА

1. Карпенко Ю.О. Вступ до мовознавства. — К. — Одеса, 1991. — С 94—104.
2. Дорошенко С.І., Дудик П.С. Вступ до мовознавства. — К., 1974. — С 119—125, 126—128.
3. Реформатский А.А. Введение в языковедение. — М., 1996. — С. 60—80.
4. Головин Б.Н. Введение в языкознание. — М., 1983. — С 53—61.
5. Маслов Ю.С. Введение в языкознание. — М., 1987. — С 85—102.

ДОДАТКОВА

1. Кодухов В.И. Введение в языкознание. — М., 1987. — С 159—166, 170 - 172.
2. Бараникова Л.И. Введение в языкознание. — Саратов, 1973. — С. 101—115.

3. **Булаховський Л.А.** Нариси з загального мовознавства. — К., 1959. - С 9-22.
4. Будагов Р.А. Введение в науку о языке. — М., 1965. — С 9—45.
5. **Телия В.Н.** Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. — М., 1986.
6. **Уфимцева А.А.** Лексическое значение. — М., 1986.
7. **Лисиченко Л.А.** Бесіди про рідне слово: Слово і його значення. — Харків, 1993.

Запитання. Завдання

1. Що вивчає лексикологія?
2. Що є предметом загальної, конкретної, історичної та зіставної лексикології?
3. З яких наукових дисциплін складається лексикологія в її широкому тлумаченні? Що вони вивчають?
4. Дайте визначення слова. Чому важко дати визначення слова?
5. Чим відрізняється слово від морфеми і словосполучення?
6. Назвіть основні ознаки слова.
7. Як класифікуються слова за способом номінації?
8. У чому полягає різниця між термінами *слово* і *лексема*?
9. Дайте визначення лексичного значення слова.
10. Із яких компонентів складається лексичне значення?
11. У які типи відношень вступає слово?
12. Розкажіть про співвідношення слова і поняття.
13. Що таке денотативне, сигніфікативне і структурне значення слова?
14. Які значення розрізняють за характером їх відношення до позначуваного об'єкта?
15. Які значення виділяють за їх синтагматичною зумовленістю? Проілюструйте кожен із різновидів значень конкретними прикладами.

3.2. Лексико-семантичні категорії

Полісемія

У мові є слова з одним значенням, але частіше слова мають два і більше значень. Слова з одним значенням називають однозначними, або моносемічними (від гр. *μονος* "один" і *σημα* "знак"), а слова з двома і більше значеннями — багатозначними, або полісемічними.

Полісемія (від гр. *πολύσημος* "багатозначний") — наявність різних лексичних значень у одного й того ж слова відповідно до різних контекстів.

Так, наприклад, слово *сонілка* є моносемічним, бо воно має одне значення "український народний духовий музичний інструмент із дерева або очерету, що має форму порожнистої трубки з отворами", а слово *поле* — багатозначним, полісемічним, бо воно має в українській мові десять значень: 1) "безліса рівнина, рівний великий простір" (*широке зелене поле*); 2) "оброблювана під посів земля" (*засівати поле, поле пшениці*); 3) "значна площа, введена під що-небудь" (*поле аеродрому, футбольне поле*); 4) "простір, у межах якого відбувається якась дія" (*поле бою, поле сил тяжіння, магнітне поле*); 5) "поприще, сфера діяльності" (*поле діяльності, поле науки, поле культури*); 6) "основа, на яку нанесено візерунок, зображення, напис тощо; фон, тло" (*блакитне поле плаката, темне поле фотографії*); 7) "смужка вздовж краю аркуша паперу, яка залишається чистою при написанні або друкуванні; берег" (*позначки на полях книжки*); 8) "відігнуті краї капелюха" (*поля капелюха*); 9) "родовище корисних копалин" (*рудне поле*); 10) "сукупність мовних одиниць, об'єднаних спільністю змісту" (*лексико-семантичне поле, асоціативне поле слова, граматичне поле часу*).

Деякі слова мають більше двадцяти значень. Так, слово *брати* вживається в 22, а *йти* — у 30 значеннях. Англійське *to take* тільки в безприйменниковому вживанні має 51 значення: "брати", "захоплювати", "привласнювати", "користуватися", "діставати, добувати", "приймати", "сприймати, реагувати", "розуміти", "охоплювати", "захоплювати, подобатися", "записувати", "містити", "діяти", "твердити", "наймати, орендувати",

"займати (місце)" та ін. Подібну багатозначність має семантично близьке до *to take* німецьке слово *nehmen*.

Загалом полісемія дуже поширене явище в усіх мовах світу. Так, зокрема, за даними І.В. Арнольд, тисяча найуживаніших слів англійської мови має 25 тисяч значень.

Окремі лексичні значення слова називають **лексико-семантичними** варіантами. Лексико-семантичні варіанти багатозначного слова мають семантичну спільність (спільні елементарні смисли — семи). Деякі мовознавці, як, наприклад, Р.О. Якобсон, схильні вважати, що для кожного полісемічного слова можна вивести "загальне значення", однак реально, незважаючи на семантичний зв'язок між значеннями полісемічного слова, всі його значення об'єднати в одне загальне не можна, бо кожне зі значень співвідноситься з різними предметами, явищами тощо.

Слово завжди виникає з одним значенням, яке називається первинним. Первинне значення є прямим, оскільки прямо називає позначуваний предмет. Багатозначність слова розвивається на основі перенесення назви з одного предмета на інший. Нове значення є завжди переносним, похідним від первинного, мотивованим через пряме. Пор.: *хлопчик біжить і час біжить; ніс дитини і ніс човна*.

Є три типи перенесення: за подібністю, за функцією і за суміжністю.

ПЕРЕНЕСЕННЯ ЗА ПОДІБНІСТЮ називається метафоричним (від гр. *metaphorá* "переміщення"). Метафора за своєю суттю є прихованим порівнянням (скороченим порівнянням). Так, за подібністю з'явилися значення "кулястий плід окремих рослин на кінці стебла" в слові *головка* (*головка маку, головка капусти*), "відгалуження ріки" в слові *рукав* (*рукав Дніпра*), "місце, де сходяться дві зовнішні сторони якогось предмета" в слові *ріг* (*ріг будинку, ріг вулиць*), "нерухома відносно корпусу плоска поверхня літака, що підтримує його в повітрі під час польоту" в слові *крило* (*крило літака*). Пор. ще нім. *Schlange* "змія" і "черга", англ. *eye* "око" і "вушко голки", *neck* "шия" і "шийка пляшки", *arm* "рука від кисті до плеча" і "гілка". Метафоричним є перенесення назв тварин на людей: *змія, лисиця, осел* тощо.

ПЕРЕНЕСЕННЯ ЗА ФУНКЦІЮ — перенесення, за якого речі можуть бути абсолютно різні, головне, щоб вони виконували однакові чи подібні функції. Так, наприклад, колись писали гусячим пером. Згодом цю функцію перебрав мета-

левий предмет, який також було названо *пером*. *Годинником* називають не тільки механічний прилад, а й пісочний, водяний, сонячний, бо всі вони виконують одну функцію — визначають час.

Функціональне перенесення є різновидом метафоричного, оскільки в його основі лежить також подібність, тільки не за формою, а за функцією.

ПЕРЕНЕСЕННЯ ЗА СУМІЖНІСТЮ називається метонімічним (від гр. *metabuntia* "перейменування"). Суміжність може бути просторовою (*уважна аудиторія, школа на канікулах*), часовою (*літературний вечір*), причиново-наслідковою (*чудовий переклад, вивчення словотвору*).

Загалом поширеними є такі регулярні моделі метонімічного перенесення:

1) форма (вмістище) — зміст (*цікава книжка, випив дві чашки*);

2) матеріал — виріб із нього (*столове срібло, виставка фарфору, ходить у шовку*);

3) місце — жителі цього місця, пов'язані з ним історичні події (*все село у полі, герої Крутів*);

4) місце — виріб із цього місця (*мадера, панама, бостон*);

5) дія — її результат (*зупинка трамвая, рос. печенье*);

6) знаряддя — продукт, що виник внаслідок використання цього знаряддя (*гостре сатиричне перо*);

7) ім'я — суспільне становище (*Цезар — цісар, кесар, цар*);

8) ім'я — виріб (*маузер, браунінг, форд, макінтош, галіфе*).

Особливим різновидом метонімії є перенесення назви з цілого на частину і навпаки (*у стаді сто голів, в сім'ї п'ять ротів, у загоні двадцять штиків, бігає за кожною спідницею, начальство [=начальник] веліло*; див. ще англ. *foot* — "нога" і "піхота", *hand* — "рука" і "робітник"). Таке перенесення називають синекдохю (від гр. *synekdochē* із *syn* "разом" і *ekdochē* "переймання").

У різних мовах метафоричні перенесення не збігаються. Пор.: укр. *вушко голки* — англ. *eye of the needle* (око голки), укр. *ніс чайника* — фр. *bec du bouilloir* "дзюб чайника"; рос. *хворост* — "хмиз" і "вергуни", укр. хмиз такого переносного значення не має; укр. *низка* — "нанизані на нитку предмети" і "сукупність предметів, явищ" (*низка човнів, низка заходів*), рос. *низка* переносного значення не має, рос. *вкальвать, пахать* — "важко

працювати", укр. *вколювати*, *орати* таких значень не мають. Укр. *баня* не тільки "лазня", а й "дуже жарко", англ. *bath* "баня" не має такого (другого) значення. Англ. *rake* "граблі" має ще значення чогось дуже тонкого, а *peacock* "павлин" означає також гордість, тоді як слова-відповідники української мови в таких переносних значеннях не вживаються. Важко логічно пояснити, чому англійська мова акцентує на "мертвості" цвяха (*as dead as a doornail* "мертвий, як дверний цвях") або холоднокривності огірка (*as cool as a cucumber* "холодний, як огірок").

Із перенесенням пов'язані такі явища, як розширення і звуження значення. Слово *стріляти* спершу мало значення "випускати стріли", згодом, коли було винайдено інші види зброї, розширило своє значення до сучасного "робити постріли". Рос. *кожа*, що утворене від слова *коза* (*коз+j+a*), означало "шкіра з кози", а тепер позначає будь-яку шкіру. Ще частіше доводиться стикатися з випадками звуження значення. Слово *пиво*, яке утворене від *пити*, означало все, що можна пити, а тепер означає особливий напій. Слово *балик* у татарській мові означає "риба", тоді як у нас воно вживається у звуженому значенні "просолена і прив'ялена (інколи ще й прокопчена) спинка великої красної риби". Слово *квас* використовувалося на позначення всього квасного (кислого), тепер воно означає "кислуватий напій, який готують із житнього хліба або житнього борошна з солодом". Англ. *room* спершу позначало простір, а тепер кімнату, *meat* мало значення "їжа загалом", а тепер — "м'ясо". Нім. *fahren* колись означало взагалі "рухатися", а тепер тільки "їхати".

Значення багатозначного слова реалізуються в контексті (*пшеничне поле*, *футбольне поле*, *поле в шкільному зошиті*, *капелюх з широкими полями*, *поле його інтересів*, *лексико-семантичне поле*), у тому числі ситуативному (слово *поле* у фразі *мокре поле* матиме різні значення в селі під час сівби і на міському стадіоні). Основне значення слова є найменш контекстно зумовленим. Переносні значення залежать від контексту більшою мірою. Дуже часто значення слів, особливо дієслів, визначається граматичним контекстом, тобто різні значення слова мають різні граматичні поширювачі. Так, слово *йти* в прямому значенні вимагає поширювача — обставину місця (*йти додому*), у значенні "функціонувати" — обставину способу дії (*годинник іде точно*), у значенні "личити" — додаток у давальному відмінку (*сукня вам іде*), у значенні "витрачати

на кого-, що-небудь" — додаток у знахідному відмінку з прийменником *на* (*На костюм іде три метри цієї тканини*), у значенні "гаразд, згода" це слово вживається без поширювачів у формі третьої особи однини (*"Пообідаємо?" — "Іде!"*).

Переносне значення слова треба відрізнити від **переносного вживання**, або **оказіонального** значення (від лат. *occasionalis* "випадковий"), тобто випадкового, не загальноприйнятого вживання слова в якомусь значенні. Наприклад, дівчину хтось може назвати *кізочкою*, хлопчика — *шнурком*, але такі значення не є загальноприйнятими і не зафіксовані в словниках. Вони є фактами мовлення, а не мови. На відміну від оказіональних значень переносні значення є одиницями мови і зафіксовані в словниках.

Омонімія

ОМОНІМИ (Від гр. *homos* "однаковий" і *опута* "ім'я") - слова, які звучать однаково, але мають різні значення.

Наприклад: *ключ*¹ "знаряддя для замикання і відмикання замка" і *ключ*² "джерело", *точити*¹ "обробляти на токарному верстаті" і *точити*² "наливати, цідити", *топити*¹ "палити", *топити*² "нагріваючи, робити рідким" і *топити*³ "силою занурюючи у воду, змушувати опускатися на дно"; рос. *выдержка*¹ "стійкість" і *выдержка*² "цитата"; польськ. *zawód*¹ "розчарування" і *zawód*² "професія"; болг. *копие*¹ "спис" і *копие*² "копія"; англ. *match*¹ "матч, змагання" і *match*² "сірник", *spring*¹ "весна" і *spring*² "пружина"; нім. *Strauß*¹ "букет", *Strauß*² "поєдинок" і *Strauß*³ "страус", *Bauer*¹ "селянин", *Bauer*² "будівник" і *Bauer*³ "клітка"; фр. *ferme*¹ "твердий" і *ferme*² "форма", *louer*¹ "наймати" і *louer*² "хвалити".

Омоніми потрібно відрізнити від багатозначних слів. У випадку багатозначності одне слово має декілька пов'язаних між собою значень, у випадку омонімії маємо декілька різних слів, значення яких між собою не пов'язані: вони не мають спільних елементів смислу (сем) і асоціативних зв'язків. Порівняємо багатозначне слово *земля* і омоніми *билина*¹ та *билина*². Слово *земля* має значення: 1) "планета, яка обертається навколо Сонця"; 2) "верхній шар земної кори"; 3) "речовина темно-бурого кольору, що входить до складу земної кори"; 4) "суша (на відміну від

водяного простору"); 5) "грунт"; 6) "країна, край". Між усіма цими значеннями є щось спільне: вони пов'язані семою простору, і неважко пояснити, як кожне похідне значення розвивалося на основі іншого. Між значеннями омонімів *билина*¹ "стебло трав'янистої рослини" і *билина*² "російська народна епічна пісня про богатирів та їх подвиги" нічого спільного немає, так як немає нічого спільного між німецькими омонімами *Acht*¹ "вісімка" і *Acht*² "вигнання".

Розрізняють повні й неповні омоніми.

Повні омоніми мають абсолютний збіг форм при їх змінюванні (див. вищенаведені омоніми *ключ*¹ і *ключ*², *топиту*¹, *топиту*² і *топиту*³).

НЕПОВНІ омоніми збігаються не в усіх формах. Так, скажімо, омоніми *образ*¹ "ікона" й *образ*² "обличчя, художній засіб, тип" мають розбіжність у формах родового відмінка однини (*образа* й *образу*); рос. *выдержка*¹ і *выдержка*² різняться тим, що *выдержка*¹ "стійкість, витримка" не має форми множини.

За походженням омоніми поділяють на гомогенні й гетерогенні.

ГОМОГЕННІ омоніми (від гр. *homogenēs* "однорідний") — омоніми, які виникли внаслідок розпаду одного слова на два. Такий розпад зумовлений втратою (розірванням) зв'язків між окремими значеннями колись багатозначного слова. Так, слово *порох* колись було багатозначним. Тепер значення цього слова "пил" і "вибухова речовина, яку застосовують для стрільби" настільки розійшлися, що між ними навіть не виникає асоціацій. Ці значення сформували два омонімічні слова — *порох*¹ і *порох*². Гомогенними омонімами є рос. *свет*¹ "світло" і *свет*² "всесвіт", англ. *nail*¹ "ніготь" і *nail*² "цвях", *air*¹ "повітря" й *air*² "зовнішній вигляд", нім. *Lauf*¹ "біг" і *Lauf*² "дуло вогнепальної зброї", *Zug*¹ "течія" і *Zug*² "поїзд", фр. *train*¹ "хід" і *train*² "поїзд" тощо. Гомогенні омоніми називають ще **етимологічними**.

Перехід від полісемії до омонімії є тривалим і поступовим, через що словники такі факти трактують неоднаково. Так, скажімо, слова *журавель* "колодязь" і *журавель* "птах" одні словники подають як омоніми, а інші — як одне багатозначне слово.

ГЕТЕРОГЕННІ омоніми (від гр. *heterogenēs* "неоднорідний") — омоніми, які виникли внаслідок збігу етимологічно різних слів.

Гетерогенними є українські омоніми *ключ¹* "знаряддя, яким відмикають двері" (пов'язаний зі словом *ключа* "костур") і *ключ²* "джерело" (пов'язаний зі словом *ключа-ти*), *балка¹* "яр" (тюркського походження) і *балка²* "дерев'яна колода" (запозичення з німецької мови), російські *лук¹* "цибуля" (із давнього *лоукъ*) і *лук²* "ручна зброя для метання стріл" (із давнього *лжкъ*). До гетерогенних належать англ. *ear¹* "вухо" й *ear²* "колос", нім. *Weide¹* "верба" (із *wide*) і *Weide²* "вигін, пасовисько" (із *weida*).

Крім власне омонімів існують суміжні з омонімією явища, до яких відносять омоформи, омофони й омографи.

Омоформи (від гр. *homos* "однаковий" і лат. *forma* "форма" — слова, в яких збігаються тільки окремі форми).

Так, наприклад, числівник *три* збігається з дієсловом *терти* лише в одній формі другої особи наказового способу (*три олівці, три йому руки*). Пор. ще *мати* (іменник) і *мати* (дієслово), рос. *стих* (іменник) і *стих* (дієслово), англ. *saw* "пила" і *saw* (форма дієслова *to see* "бачити"), нім. *ich triige* (кон'юнктив від дієслова *tragen* "носити") і *ich triige* (теперішній час від дієслова *trügen* "обдурювати").

Омофони (від гр. *homos* "однаковий" і *phōnē* "звук") — слова, які вимовляються однаково, алерізняться написанням.

Наприклад: *клинок* [кли^ено́к] і *кленок* [кли^ено́к], *роман* і *Роман*, рос. *пруд* [прут] і *прут* [прут], *луг* [лук] і *лук* [лук], нім. *Saite* [zâetə] "струна" і *Seite* [zâetə] "бік", фр. *cher* "дорогий" і *chair* "кафедра", *champ* "поле" і *chant* "спів", *mer* "море", *mère* "мама" і *maire* "міський голова", *boulot* "праця" і *bouleau* "береза", *pot* "горщик" і *peau* "шкіра".

Дуже багато омофонів в англійській мові, оскільки вимова слів з часом змінюється, а англійське письмо її не відображає, бо там панує традиційний принцип орфографії: *to sew* [sou] "шити" і *to sow* [sou] "сіяти", *dear* [diə] "дорогий" і *deer* [diə] "олень", *night* [nait] "ніч" і *knight* [nait] "рицар", *sea* [si:] "море" і *see* [si:] "бачити", *right* [raɪt] "правий" і *write* [raɪt] "писати", *week* [wi:k] "тиждень" і *weak* [wi:k] "слабкий", *two* [tu:] "два" і *too* [tu:] "також", *hair* [hɛə] "волосся" і *hare* [hɛə] "заєць", *hear* [hiə] "чути" і *here* [hiə] "тут" і багато ін.

Омографи (Від гр. *homos* "однаковий" і *graphō* "пишу") — слова, які пишуться однаково, а вимовляються по-різному.

Наприклад: *мука* і *мукá*, *замок* і *замо́к*; рос. *пропасть* і *пропа́сть*, *трусить* і *трусіть*, *парить* і *парить*; англ. *row* [rou] "ряд" і *row* [rau] "скандал", *lead* [led] "свинець" і *lead* [li:d] "вести", *tear* [tɛə] "рвати" і *tear* [tiə] "сльоза", *wind* [wind] "вітер" і *wind* [waɪnd] "виток, поворот" та ін.

Омоніми в деяких випадках призводять до непорозуміння. Саме на цій їх властивості будуються каламбури (гра слів) і анекдоти. Мова іноді намагається усунути омонімію. Так, скажімо, замість *лічити* "застосовувати ліки для припинення захворювання" стали використовувати форму *лікувати*, бо *лічити* має омонімічне *лічити* "рахувати"; замість *засипати* (від *спати*) — форму *засинати*, щоб диференціювати це слово від омонімічного *засипати* (від *сипати*). Коли в українській мові збіглися за звучанням колишні дієслівні форми *быти* і *бити*, то в першому слові стали вимовляти замість [и] звук [у] — *бути* під впливом форми *буду*. Слово *весь* "село" зовсім вийшло з ужитку, бо воно мало омонімічний займенник *весь* (у польській мові слово *wiesz* уживається в значенні "село").

Крім внутрішньомовної, існує міжмовна омонімія.

Міжмовні омоніми — слова двох мов, які мають однакову чи майже однакову форму, але різняться значенням.

Наприклад: укр. *уродливий* "гарний" — рос. *уродливый* "потворний", укр. *луна* "відгомін, відлуння" — рос. *луна* "місяць", укр. *булка* "хліб із білого пшеничного борошна" — болг. *булка* "молода, наречена", укр. *черствий* "який став твердим, несвіжим (про хліб)" — чеськ. *čerstvý* "свіжий", укр. *диван* "рід великих меблів для лежання і сидіння" — польськ. *dywan* "килим", укр. *магазин* "крамниця" — англ. *magazine* "журнал", укр. *комплексія* "будова тіла, статура" — англ. *complexion* "колір обличчя", укр. *геніальний* "винятково талановитий" — англ. *genial* "добрий, сердечний, веселий", укр. *академік* "член академії наук" — нім. *Akademiker* "людина з вищою освітою", укр. *артист* "актор, музикант, співак" — фр. *artiste*, англ. *artist* "художник".

Міжмовні омоніми ще називають "фальшивими друзями перекладача", бо нерідко перекладач, довірившись звучанню слова, опиняється в смішному становищі. Так, Шевченкове "Пішла луна гаєм" один із відомих російських поетів переклав "Пошла луна лесом", а інший Сосю-

рине "На розі дзвенів трамвай" передав як "По розам звенел трамвай". Саме тому вивчення міжмовної омонімії є важливим для перекладознавства і практики викладання іноземних мов.

Синонімія

Синоніми (від гр. *synónymos* "однойменний") - слова, які мають значення, щоповністю або частково збігаються.

Наприклад: *веселка, райдуга; фонтан, водограй; врода, краса, красота, вродливість, ліпота; мить, момент; метелиця, заметіль, сніговійниця, сніговиця, завірюха, хуртовина, хурделиця; крізь, через; наче, ніби; англ. motherland, fatherland "батьківщина", look "дивитися", glance, glimpse, peep, sight, view.*

За ступенем синонімічності синоніми поділяють на абсолютні й часткові.

АБСОЛЮТНІ (ПОВНІ) СИНОНІМИ — синоніми, які повністю збігаються за значенням, тобто не різняться ні відтінками значень, ні емоційним забарвленням, ні сполучуваністю. Вони можуть взаємозамінюватися абсолютно в усіх контекстах. Наприклад: *мовознавство і лінгвістика, століття і сторіччя, орфографія і правопис, коцюба і кочерга; рос. префікс і приставка, забастовка і стачка; фр. nul і аусип "ніякий, нічого не вартий".*

Здебільшого абсолютні синоніми трапляються в термінології. У звичайному мовленні вони є тимчасовим явищем, бо, як правило, набувають різних семантичних і стилістичних відтінків, а інколи й зовсім змінюють значення. Так, скажімо, слова *народний* і *вульгарний* були абсолютними синонімами (ще й досі вираз *вульгарна латинь* рівнозначний виразові *народна латинь*), однак зараз ці слова семантично розійшлися: слово *вульгарний* набуло значення "грубий".

ЧАСТКОВІ СИНОНІМИ — синоніми, які не повністю збігаються. Вони можуть різнитися відтінками значень, емоційно-експресивним забарвленням, стилістичними функціями. Відповідно серед них виділяють семантичні, стилістичні й семантико-стилістичні синоніми.

Семантичні, або ідеографічні (від *idea* "поняття" і *graphō* "пишу"), синоніми — синоніми, які різняться відтінками значень.

Наприклад: *шлях* і *дорога* (*шлях* — це велика проїзна дорога, тоді як *дорога* — будь-яке місце для проїзду й місце для проходу, навіть дуже вузьке), *страх* і *жах* (*жах* — це дуже великий страх). Пор. ще: *сміливий, відважний, мужній*; рос. *кроткий, незлобивый, покорный, смиренный*; англ. *big* "великий" і *large* "великий, крупний", *happy* "щасливий" і *lucky* "везучий", *to say* "сказати", "вимовити" і *to tell* "сказати, повідомити"; нім. *sprechen* "говорити", *reden* "осмислено говорити", фр. *laisser* "покинути, залишити" і *quitter* "покинути, розійтися, розлучитися", *petit* "маленький, невеликий" і *minime* "дуже малий, мінімальний".

Стилістичні (емоційно-експресивні) синоніми — синоніми, які різняться емоційно-експресивним забарвленням. Наприклад: *їсти* і *жерти*; *обдурити*, *надутися*, *обвести*, *облапошити*; *працювати*, *трудитися*, *ішачити*; рос. *спать*, *почивать*, *дряхнуть*; *лицо*, *лик*, *рожа*, *морда*; англ. *to die* "померти", *to pass* "відійти"; нім. *Gesicht* "обличчя", *Antlitz* поетичне "обличчя"; фр. *visage* "обличчя", *museau* грубе "морда, пика". Такі синоніми вживаються в різних стилях мови.

Семантико-стилістичні **синоніми** — синоніми, які одночасно різняться відтінками значень і стилістичним забарвленням, тобто поєднують ознаки першої й другої групи. Наприклад: *іти*, *плестись* (повільно, важко; розмовне), *перти* (інтенсивно; грубе); рос. *говорить*, *разглагольствовать* (надто багато; розмовне), *ораторствовать* (довго, з претензією на красномовність; розмовне, іронічне), *витийствовать* (красномовно; застаріле, книжне, тепер іронічне), *шпарить* (швидко, впевнено; розмовне).

Оскільки ідеографічні, стилістичні й семантико-стилістичні синоніми різняться відтінками значень і емоційно-експресивним забарвленням, то вони характеризуються різною сполучуваністю і не завжди можуть взаємозамінятися. Пор.: *вивіз товару* й *експорт товару*, але тільки *вивіз гною на поля* (**експорт гною на поля*).

У синонімічних відношеннях слово вступає не в цілому, а окремими значеннями, тому багатозначне слово може одночасно належати до декількох синонімічних рядів. Наприклад:

вільний, свободний, незалежний, непоневолений, саможестийний;

вільний, безперешкодний, незаборонений;

· **вільний**, *невимушений, несилований, непримусовий, неофіційний, природний, безпосередній, натуральний, розкований;*

вільний, *незайнятий, незаповнений, (про посаду) незаміщений, (про місце) вакантний, порожній;*

вільний, *невузький, нетісний, просторий, широкий, безкрайї;*

вільний, *неодружений, нежонатий, холостий;*

англ.

to ask "запитувати, узнавати", *to inquire*;

to ask "просити", *to beg, to request*;

to ask "запрошувати", *to invite*.

Сукупність усіх синонімів певного змісту називають **синонімічним рядом**. Члени кожного ряду ідентифікуються семантично і стилістично відносно **домінанти** ряду, тобто слова семантично найбільш простого, стилістично нейтрального і синтагматично найменш закріпленого. Домінанта найповніше втілює семантику ряду:

лікар — *доктор, ескулап;*

говорити — *казати, мовити, розмовляти, балакати, гомоніти, гуторити, базікати, варнякати, верзти, патякати, плести, плескати, ляпати, молоти, клепати, мимрити, бубоніти* тощо;

англ. **hope** "надія" — *expectation, anticipation*.

Синоніми — це багатство мови. Чим краще людина володіє синонімічними засобами мови, тим краще вона говорить і пише. Синоніми допомагають точніше висловити думку, передати її різні відтінки, показати ставлення мовця до предмета мовлення, викликати певну реакцію слухача. Українська мова вирізняється серед інших надзвичайним синонімічним багатством.

Антонімія

АНТОНИМИ (Від гр. *anti* "проти" й *ónyта* "ім'я") — різні за звучанням слова, які мають протилежні, але співвідносні значення.

Наприклад: *день* — *ніч, жар* — *холод, радість* — *горе, важкий* — *легкий, падати* — *підніматися, мало* — *багато*; англ. *beautiful* "красивий, чудовий" — *ugly* "потворний", *wealthy* "багатий" — *poor* "бідний", *right* "правильно" — *wrong* "неправильно"; нім. *groß* "великий" — *klein* "маленький", *halt* "холодний" — *warm* "теплий"; фр. *blanc* "білий" — *noir* "чорний".

Наведені пари слів мають протилежні значення, що об'єднуються спільним родовим значенням: для *день і ніч* — "час", для *жар і холод* — "температура", для *радість і горе* — "почуття", для *важкий і легкий* — "вага", для *мало і багато* — "кількість", для *падати й підніматися* — "вертикальне положення".

В антонімічні відношення вступають лише ті слова, які можуть означати ступінь ознаки (наприклад, від *тихий і голосний* можна утворити форми *тихіший, голосніший, найтихіший, найголосніший*), протилежно спрямовані дії (*входить — виходить*) і точки простору та часу (*верх — низ, рано — пізно, літо — зима*).

Розрізняють чотири групи антонімів: контрарні, комплементарні, контрадикторні та векторні.

КОНТРАРНІ АНТОНИМИ (від лат. *contrarius* "протилежний") виражають якісну протиставленість і утворюють градуальні опозиції. Між ними є проміжний член (хоч би один). Наприклад:

молодий (чоловік) — *нестарий* — *середніх літ* — *літній* — *старий*;

важкий (урок) — *нелегкий* — *середньої трудності* — *неважкий* — *легкий*;

нижній (поверх) — *середній* — *верхній*.

КОМПЛЕМЕНТАРНІ АНТОНИМИ (від лат. *complementum* "доповнення") доповнюють один одного до родового і є граничними за своїм характером. У них нема середнього (проміжного) члена. Заперечення одного з них дає значення іншого: *істинний* — *хибний* (не+істинний=хибний), *живий* — *мертвий* (не+живий=мертвий).

КОНТРАДИКТОРНІ АНТОНИМИ (від лат. *contradictorius* "суперечливий"): один із членів утворюється за допомогою префікса не- і не має точної визначеності: *молодий* — *немолодий* (середніх літ, літній, старий), *дорогий* — *недорогий* (дешевий, не дуже дешевий тощо).

ВЕКТОРНІ АНТОНИМИ (від лат. *vector* "той, що несе") виражають протилежну спрямованість дій, ознак, властивостей: *вїжджати* — *виїжджати*, *збирати* — *розбирати*, *піднімати* — *опускати*, *засвітити* — *загасити*.

Антоніми бувають різнокореневими (*любов* — *ненависть*, *гарний* — *поганий*, *швидко* — *повільно*) й однокореневими (*прихід* — *відхід*, *культурний* — *некультурний*, *революційний* — *контрреволюційний*).

Елементарною одиницею антонімічного протиставлення, як і в синонімії, є значення слова, через що одне й те

саме багатозначне слово може **належати** до різних антонімічних пар і рядів:

вільний (селянин) — *безвільний, панський, кріпак*;

вільний (черевик) — *тісний, вузький*;

вільна (розмова) — *вимушена, офіційна*;

вільна (державна) — *залежна, поневолена*;

вільна (аудиторія) — *зайнята*;

повна (дитина) — *худа*;

повна (бочка) — *порожня* тощо.

Крім міжслівної, існує ще внутрішньослівна антонімія, за якої одне слово поєднує в собі протилежні значення. Наприклад, укр. *позичати* має значення "давати в борг" і "брати в борг" (пор.: у російській мові цим значенням відповідають різні слова — *одалживать* і *занимать*), слово *напевно* поєднує значення "можливо" і "безперечно, точно", слово *безцінний* має значення "дуже цінний" і "нічого не вартий"; рос. *просмотреть* означає "ознайомитися з чим-небудь, швидко прочитуючи" і "дивлячись, не помітити, пропустити", а *задуть* — "запалити" (*задуть домну*) і "загасити" (*задуть свечу*) тощо. Поляризація значень у межах одного й того ж слова називається **енантіосемією** (від гр. *enantios* "протилежний" і *όνομα* "ім'я, ознака").

Антонімія — важливий стилістичний засіб. Вона є основою стилістичних прийомів **антитези** (від гр. *antithesis* "протиставлення"), суть якої полягає в зіставленні протилежних явищ, образів для посилення враження (*любов і ненависть, правда і кривда; Бідний ніт ле, а багатий його кров п'є*), та **оксиморона** (від гр. *οξύμωρον* "дотепно-безглузде"), тобто поєднання контрастних за змістом понять, що разом дають нове уявлення (*дзвінка тиша, гарячий сніг, раби волі, багатство бідних, сліпота зрячих, живий труп* тощо).

Гіперо-гіпонімія і лексична конверсія

Гіперо-гіпонімія (ВІД гр. *ὑπέρ* "над, поверх", *ὑπό* "під, внизу" і *όνομα* "ім'я") -родо-видові відношення в лексико-семантичній сис-темі.

Наприклад: *береза, дуб, клен, явір, сосна* — *дерево*;
троянда, роза, настурція, тюльпан, нарцис — *квітка*;
корова, кінь, коза, вовк, лисиця, заєць — *тварина*.

Родові слова називають **гіперонімами**, а видові — **гіпонімами**.

Гіперо-гіпонімія близька до синонімії. Її навіть називають **квазісинонімією** (від лат. *quasi* "ніби, майже, немовби"), але на відміну від синонімії, яка допускає двосторонню заміну в тексті (першого синоніма на другий і навпаки), в гіперо-гіпонімії можлива тільки одностороння заміна — заміна гіпоніма на гіперонім. Наприклад: Вік *знайшов підберезовики* ⇒ *Він знайшов гриби*. Протилежна заміна тут неможлива, оскільки гриби можуть бути не тільки підберезовиками. Значення гіпоніма є складнішим, ніж значення гіпероніма, а представлений ним клас предметів — вужчим. Гіпоніми включають у себе зміст гіпероніма і протиставляються один одному певними семами. Так, слова *троянда*, *рожа*, *настурція*, *тюльпан* у своєму змісті мають спільне значення "квітка", але кожне з них протиставляється всім іншим за певними ознаками.

Конверсія (ВІД лат. *conversio* "зміна, перетворення") - спосіб вираження суб'єктно-об'єктних відношень в еквівалентних за змістом реченнях.

Лексична конверсія виражається словами-конверсивами.

Конверсиви - слова, які передають двобічні суб'єктно-об'єктні відношення в лексико-семантичній системі.

Наприклад: *Роман купує у Степана книжку* ⇔ *Степан продає Романові книжку*. *Сестра молодша від брата* ⇔ *Брат старший від сестри*. Тут конверсивами є слова *купувати* — *продавати*, *молодший* — *старший*.

Як бачимо, конверсиви представляють у тексті одну й ту саму дію чи відношення в різних напрямках: від А до В і навпаки. При заміні одного конверсива іншим суб'єкт і об'єкт міняються в реченні ролями.

Конверсивами бувають дієслова (*давати* — *брати*, *передавати* — *отримувати*, *здавати* — *приймати*, *здавати* — *наймати*, *лякати* — *боятися*), іменники (*попередник* — *наступник*, *учитель* — *учень*), прикметники (*вищий* — *нижчий*, *багатий* — *бідніший*), прислівники (*краще* — *гірше*, *тяжче* — *легше*), прийменники (*над* — *під*).

Якщо гіперо-гіпонімія близька до синонімії, то конверсія — до антонімії (конверсивами є і справжні антоніми — **прикметники** і прислівники, але лише у формі вищого ступеня порівняння). **Однак на відміну від антонімів, які трапляються в тексті разом, конверсиви зіткнулися в одній фразі не можуть: один конверсив вживається у фразі, а інший залишається за її межами.**

Література

ОСНОВНА

1. **Карпенко Ю.О.** Вступ до мовознавства. — К. — Одеса, 1991. — С 104-117.
2. **Дорошенко С.І., Дудик П.С.** Вступ до мовознавства. — К., 1974. — С 125-142.
3. **Реформатский А.А.** Введение в языковедение. — М., 1996. — С.81-104.
4. **Головин Б.Н.** Введение в языкознание. — М., 1983. — С 73—76.
5. **Кодухов В.И.** Введение в языкознание. — М., 1987. — С 169—174, 180—184.

ДОДАТКОВА

1. **Булаховський Л.А.** Нариси з загального мовознавства. — К., 1959. - С 37-49, 62-75.
2. **Маслов Ю.С.** Введение в языкознание. — М., 1987. — С 102—111.
3. **Шайкевич А.Я.** Введение в лингвистику. — М., 1995. — С 125—144.
4. **Будагов Р.А.** Введение в науку о языке. — М., 1965. — С 36—71.
5. **Баранникова Л.И.** Введение в языкознание. — Саратов, 1973. — С. 111—130.
6. **Перетрухин В.Н.** Введение в языкознание. — Воронеж, 1972. — С. 146—152, 154—164.
7. **Лайонз Дж.** Введение в теоретическую лингвистику. — М., 1978. — С. 467-496.
8. **Лисиченко А.А.** Бесіди про рідне слово: Слово і його значення. — Харків, 1993.

Запитання. Завдання

1. Що таке моносемія і полісемія? У чому відмінність вживання однозначних слів від багатозначних?
2. Як виникає полісемія? У чому відмінність між прямим і переносним значенням слова?
3. Які типи перенесення значень ви знаєте? Охарактеризуйте їх і наведіть приклади. Чим відрізняється переносне значення слова від переносного вживання (оказіонального значення) слова?
4. Що таке розширення і звуження значення? Чи збігається поняття широкого значення з поняттям багатозначності?
5. Дайте визначення омонімів. Зіставте явище полісемії й омонімії. Що зближує і що розрізняє полісемію й омонімію?

6. Які різновиди омонімів існують у мові? Наведіть приклади гомогенних і гетерогенних омонімів.

7. Назвіть суміжні з омонімією явища. Кожне з них проілюструйте прикладами української мови та іноземної мови, яку ви вивчаєте.

8. Яка роль омонімів у мовленні?

9. Що таке синонімія? Які є типи синонімів? Які різновиди часткових синонімів ви знаєте?

10. Що таке синонімічний ряд? Чим визначається входження слів в один синонімічний ряд? Як називається перше (стрижневе) слово синонімічного ряду?

11. Які різновиди синонімії ви знаєте?

12. Яку роль відіграють синоніми у мовленні?

13. Охарактеризуйте явище антонімії. Назвіть чотири типи антонімів.

14. У чому спільність і відмінність синонімії й антонімії?

15. Яка стилістична роль антонімів?

16. Що таке гіперо-гіпонімія? Чому гіперо-гіпонімію називають квазісинонімією?

17. Охарактеризуйте явище лексичної конверсії. Що спільне і що відмінне є в конверсивах і антонімах?

3.3. Лексико-семантична система мови

Поняття лексико-семантичної системи

Слова в мові існують не ізольовано. Вони об'єднані за спільністю значень у групи, мікросистеми. Кожне слово в своїй мікросистемі має певне місце, і його значеннєвість визначається цим місцем, бо семантичний зміст слова зумовлений відношеннями, які формуються в сітці протиставлень даного слова іншим словам цієї ж мікросистеми. Лексико-семантична система є найрухомішою серед усіх мовних рівнів. Однак, змінюючись, вона має здатність до саморегулювання, тобто такої перебудови, яка б не порушувала системності, що необхідно для постійної комунікативної придатності.

Будь-яка зміна в лексичному складі мови позначається на системних відношеннях. Нерідко трапляються випадки, коли слово, набуваючи нового значення, впливає на появу подібних значень у всіх інших семантично пов'язаних із ним слів. Іншими словами, відбувається семантичне "зараження" слів певної мікросистеми, внаслідок чого у системних об'єднаннях виникає паралелізм значень, а нерідко й форм. Так, зокрема, коли якийсь із слів, що позначало температуру, стало використовуватися для позначення почуттів, то згодом цей семантичний процес охопив усю лексико-семантичну групу: *теплі стосунки, гаряче серце, палке кохання, вогонь душі, любові жар, холодний погляд, в його голосі чувся лід, "Вони зійшлися: тьма і промінь, Пісні і проза, лід і племін"* (О. Пушкін у перекладі М. Рильського). Пор. ще назви музичних інструментів і назви виконавців на цих інструментах: *Він в оркестрі перша скрипка. Валторна, дайте звук! Контрабас, вас зовсім не чути.*

Деякі з лексико-семантичних об'єднань мають дуже чітку, строгую системну організацію. Так, скажімо, дієслова, що означають переміщення (рух) — це струнка система, елементи якої розрізняються за трьома ознаками: 1) спосіб руху (*йти, їхати, плисти, летіти* тощо); 2) характер руху — самостійний, незалежний і несамотійний, залежний (*йти, їхати везти, нести, тягти* тощо); 3) напрямок руху (*вїхати, заїхати, зїхати, виїхати, відїхати* тощо).

Системність лексичного складу зумовлена не тільки комунікативними потребами (при формуванні фрази мовець спершу згадує лексико-семантичне об'єднання, а вже потім відшукує в ньому необхідне йому найточніше слово), а й системністю об'єктивного світу, який відображений у лексиці.

Як будь-яка система, лексико-семантична система базується на відношеннях. Як і в фонології, тут відношення бувають парадигматичними й синтагматичними.

ПАРАДИГМАТИЧНІ ВІДНОШЕННЯ — це відношення між словами на основі спільності або протилежності їх значень. Зокрема, тут можна виділити: 1) відношення смислової подібності (синонімія); 2) відношення смислового протиставлення (антонімія); 3) відношення смислового включення (гіпонімія); 4) відношення супідрядності (наприклад: *ялина, сосна, кедр, береза, дуб, вільха, осика, клен, явір* перебувають між собою в сурядних відношеннях і в підрядному відношенні щодо гіпероніма *дерево*) і партитивності, тобто цілого та його частини (*сосна — шишка, людина — рука, кінь — грива, лисиця — хвіст*).

Найбільшими парадигматичними об'єднаннями є лексико-семантичні поля.

Лексико-семантичне поле - сукупність парадигматично пов'язаних лексичних одиниць, які об'єднані спільністю змісту (іноді спільністю формальних показників) і відображають поняттєву, предметну й функціональну подібність позначуваних явищ.

Як приклад можна назвати такі лексико-семантичні поля: поле спорідненості, поле переміщення (руху), поле розумової діяльності (мислення), темпоральне (часове) поле, метеорологічне (погодне), поле сприймання, поле температури тощо.

Кожне поле має у своєму складі спільну (інтегральну) ознаку, яка об'єднує всі одиниці поля. Така ознака називається **архісеомою** і виражається лексемою з узагальненим значенням. Щодо названих вище полів такими ознаками є 'спорідненість', 'мислення', 'темпоральність(час)', 'погода', 'сприймання', 'температура'. Кожна окрема одиниця лексико-семантичного поля повинна відрізнятися від інших одиниць цього ж поля хоча б однією диференційною ознакою. Наприклад, *йти* і *їхати* відрізняються диференційною ознакою 'спосіб руху', *йти* й *ходити* — ознакою 'односпрямованість/різноспрямованість', *йти* й *бігти* — ознакою 'інтенсивність' тощо.

Лексико-семантичні поля не є ізольованими об'єднаннями. Вони пов'язані між собою. Одним із засобів міжпольових зв'язків є багатозначні слова, які окремими своїми значеннями належать до різних полів. Так, скажімо, слово *година* значеннями "час, пора", "60 хвилин" належить до темпорального лексико-семантичного поля, а значенням "гарна сонячна погода" — до метеорологічного поля, слово *підійти* одним значенням належить до лексико-семантичного поля переміщення, а іншим — до поля розумової діяльності (*підійти до висновку*); уже згадувані слова *теплий, холодний, гарячий* тощо одними значеннями належать до поля температури, а іншими — до поля почуттів. Таким чином, лексико-семантичні поля перетинаються. Зв'язок між полями забезпечує безперервність семантичного простору, об'єднує всі поля в одну лексико-семантичну систему мови.

Склад і структура лексико-семантичних полів у різних мовах не збігаються. Якщо уявити собі лексико-семантичне поле як певну мозаїку слів, то ця мозаїка в різних мовах буде неоднаковою, тобто поля матимуть різну кількість клітинок, не всі клітинки в одній із мов будуть заповненими і те, що в одній мові міститься в одній клітинці, в іншій може бути розподілене між двома чи кількома меншими клітинками. Пор.: рос. *общий* — укр. *спільний* і *загальний*, укр. *годинник* — англ. *watch* "наручний, кишеньковий годинник", *clock* (для всіх інших видів), укр. *година* — англ. *hour* "60 хвилин", *o'clock* "час за годинами", англ. *boat* — укр. *човен* і *пароплав*, англ. *coat* — укр. *пальто* і *ніджак*, англ. *desk* — укр. *парта* і *стіл*, англ. *dream* — укр. *снитися* і *мріяти*, англ. *smell* — укр. *пахнути* і *нюхати*, рос. *любить* — укр. *любити* й *кохати* — нім. *haben gern* (про речі) і *lieben* (про людей) — англ. *like, love, adore* (різний ступінь почуття); фр. *flotter* "нерухомо триматися на воді" не має в українській мові відповідника; турецьке *kök* покриває значення трьох українських слів — *голубий, синій, зелений*; у мові хопі (північноамериканських індіанців) немає іменників типу *весна, зима, теперішнє, майбутнє*, а передаються ці поняття прислівниками на зразок: *коли тепло, коли холодно* тощо.

Лексико-семантичне поле має ієрархічну будову. Воно складається з лексико-семантичних груп, а лексико-семантичні групи з менших за обсягом мікросистем — синонімічних рядів, антонімічних пар, гіперо-гіпонімів, конверсивів тощо. Так, скажімо, в темпоральному лексико-

семантичному полі виділяються лексико-семантичні групи назв точних і неточних часових відрізків, а в межах цих лексико-семантичних груп виділяються мінімальні семантичні об'єднання: синонімічні ряди (*час, пора; день, доба*), антонімічні пари (*день — ніч, літо — зима, вічність — мить*). Найпоширенішими в лексико-семантичній системі є гіперо-гіпонімічні (родо-видові) відношення (*тюльпан, гвоздика, гладіолус, ромашка... — квіти; квіти, куці, дерева... — рослини; січень, лютий, березень... — місяці; хвилини, години, дні, місяці, роки ... — час*). Вони притаманні всім пластам лексики і є найважливішими чинниками, які об'єднують і структурують лексико-семантичну систему.

СИНТАГМАТИЧНІ ВІДНОШЕННЯ — лінійні зв'язки слова, його сполучуваність, контекст. Кожне слово поєднується не з будь-яким іншим словом, а тільки з певними словами. Так, наприклад, слова *гайнувати* і *розтринькувати* поєднуються тільки з одним словом — відповідно *час* і *гроші*, слово *безпробудний* — із двома лексемами — *сон* і *п'яниця*.

Між значеннями слова та його сполучуваністю існує тісний зв'язок. Значенням слова зумовлюється його сполучуваність, а розширення чи зміна сполучуваності слова (вживання слова в незвичайних контекстах) призводить до зміни його значення. Так, зокрема, вважають, що рос. слово *передать* мало значення "передати", але оскільки воно часто вживалося в словосполученнях і фразах типу *передать Христа, Іуда предал Иисуса*, то згодом набуло значення "зрадити".

Як і лексична парадигматика, лексична синтагматика є специфічною для кожної мови. Пор.: укр. *наситати борщу* — рос. *налить борща*, укр. *брати участь* — рос. *принимать участие*; укр. *дуже добре* — болг. *много добре*; укр. *чорний хліб* — англ. *brown* "коричневий" *bread*.

Через стійкість опозицій між словами, стійкість полів, сполучуваності слів, іншими словами через стійкість парадигматики і синтагматики, лексико-семантична система кожної мови є унікальною, неповторною. Вона відображає національний менталітет, глибокі традиції культури і сама стає фактом духовної культури народу. Вибираючи слова в процесі комунікації, мовець свідомо чи мимовільно враховує їх парадигматичні й синтагматичні зв'язки, які є в його мовній свідомості.

Словниковий склад мови

Лексико-семантична система мови має польовий характер, тобто її структура організована за принципом поля, в якому є центр із його ядром і периферія. Польова структура лексико-семантичної системи передбачає неоднорідний і нерівноцінний її склад. До лексико-семантичної системи мови належать слова, різні за їх семантикою, функціями, важливістю, використанням у мовленні, територіальним поширенням, стійкістю в часі, стилістичною характеристикою, походженням тощо.

До центра лексико-семантичної системи належать найбільш необхідні слова, на периферії знаходяться рідковживані і не всіма вживані слова. Отже, за соціальною важливістю лексику поділяють на активну й пасивну.

АКТИВНА ЛЕКСИКА — частовживані (вони ж і загальнозживані) слова. Цю лексику використовують усі носії мови незалежно від професії, освіти, місця проживання тощо (*в, і, на, я, бути, що, він, ви, ти, ми, цей, весь, все, свій, який, такий, один, сказати, тільки, ще, говорити, наш, знати, рік, великий, інший, час, новий, йти, люди, перший, рука, життя, бачити, треба, дуже, день, хотіти* (саме в такому порядку за спадом частот наводять частотні словники найчастотніші слова української мови).

До активної лексики належать такі тематичні групи: назви спорідненості, назви частин організму людини і тварин, назви свійських і широковідомих диких птахів, назви риб, рослин, явищ природи, часових понять, жител та їх частин, предметів і процесів харчування, одягу, взуття, почуттів, кольору, смаку, розміру, чисел, усі займенники й широкозживані службові слова.

Серед активної лексики виділяється основний словниковий фонд — ядро словника, найбільш необхідні слова. Критеріями основного словникового фонду є три ознаки: ці слова вживаються 1) завжди (в часі), 2) всіма, 3) у всіх випадках. Основний словниковий фонд дуже стійкий, майже не змінюється. За даними американського вченого М. Сводеша, за 1000 років змінюють свою семантику чи зникають із мови 20% слів основного словникового фонду.

ПАСИВНА ЛЕКСИКА — це рідковживані (вужковживані, нечастотні) слова, якими переважно є застарілі слова (*зигзиця, перст, челядь, пастир*), слова, які тільки-но з'яви-

лися в мові (*брифінг, кіднепінг, пейджер*), а також професіоналізми, екзотизми, жаргонізми й арготизми.

Професіоналізми — слова, що їх уживають люди, об'єднані певною виробничою діяльністю, тобто слова, притаманні мовленню представників певної професії: *забій, вруб-машина, на-гора* (шахтарі); *сталеплавильна груша, мартен, плавка, проба, болванка, вагранка, затискач* (сталевари); *оранка, косовиця, скирдування, силосування* (сільські трудівники); *курсив, петит, набір, гранки* (працівники поліграфії), *перкусія, пальпація, ремісія, кома* (медики).

Діалектизми — слова, які вживають на певній території: *вуйко* "дядько по матері", *стрий* "дядько по батькові", *нанашко* "хрещений батько", *шваґер* "шурин", *бараболя, крумплі* "картопля", *блатат* "волошки", *жаллива* "кропива", *вивірка* "білка", *нецьки* "ночви", *кертциця* "кріт", *козут* "півень", *маржина і товар* "худоба", *кльо-вак* "дятел", *гейби* "ніби", *чень* "може, може-таки", *бігме* "їй-богу"; рос. *корец* (літературне *кови*), *клукаць* (літературне *искать*), *лонись* "у минулому році", *лыбиться* (літературне *улыбаться*), *баз* (літературне *двор*), *кочет* (літературне *петух*), *гутарить* (літературне *говорить*); нім. *Schlachter* (північне), *Metzger* (південне), *Metzler* (рейнське) — діалектні назви м'ясника, який у літературній мові позначається словом *Fleischer*.

Екзотизми (від гр. *exōtikos* "чужий, іноземний") — слова, які позначають властиві іншим народам або країнам поняття: *гуайява* "плодове дерево з тропічної Америки", *чинара* "дерево з роду платанових, яке росте в Середній Азії й має символічне значення", *чалма* "мусульманський головний убір", *мінарет* "башта біля мечеті для заклику мусульман молитися", *ікебана* "мистецтво складання букетів, поширене в Японії, а також сам букет, складений за принципами ікебани", *корида* "бій на великій арені кінних бійців із розлученими биками; традиційне видовище, поширене в Іспанії і в деяких країнах Латинської Америки".

Жаргонізми (від фр. *jargon*), або сленгові слова, — слова, властиві розмовній мові людей, пов'язаних певною спільністю інтересів. Наприклад, у студентському мовленні можна почути такі жаргонізми, як *хвіст* "забаргованість", *плавати* "слабо знати матеріал", *засипатись* "не скласти іспит", *стипуха* "стипендія", *автомат* "залік за результатом роботи в семестрі", *кайф* "задоволення"; рос. *кол*

"одиниця", *удочка* "задовільно", *петрить* "розбиратися в чомусь", *идти на шпорах* "користуватися шпаргалками". У мовленні водіїв *бублик* "руль автомобіля", *тачка* "автомобіль"; рос. *мигалка* "ліхтар для подачі сигналів", *дворники* "стрілки для механічного витирання скла автомобіля від снігу, вологи, пилу", *резина і скаты* "покришка", *баранка* "кермо автомобіля". Останнім часом великого поширення набув молодіжний жаргон: *чувак* "хлопець", *башлі* "гроші", *бакси* "долари", *предки* "батьки", *шнурки* "діти", *відкинути копита* "померти", *крутий* "сильний, інтенсивний, незаурядний", *тусовка* "зборище людей, об'єднаних спільними інтересами", *лох* "бевзь, йолоп, роззява", *дурка* "психіатрична лікарня" тощо. У функції жаргонізмів стали використовуватися перекручені англійські слова: *лейбл* "етикетка", *баттон* "гудзик", *воч* "годинник", *бер* "сумка", *фазер* "батько", *гирла* "дівчина", *сейшин* "вечірка", *спікати* "говорити", *рінганути* "зателефонувати" та ін.

Жаргон дуже швидко змінюється. Жаргонізми, які активно вживалися в 50-х—60-х роках, типу *шамати* "їсти", *рубон* "їжа" не зрозумілі сучасній молоді. Засилля жаргонізмів у мовленні сучасних молодих людей завдає великої шкоди. Вони висушують, забруднюють і вульгаризують усне мовлення молоді, по-своєму стандартизують його, наповнюють сумнівними дотепами, заглушують живу думку, справжню мовну творчість, позбавляють мовлення індивідуальної своєрідності.

Арготизми (від фр. *argot*) — спеціальні слова й вирази, типові для якогось соціального прошарку, вживані з метою засекречення комунікації (щоб сторонні не розуміли, про що йдеться). Так, в українському жебрацькому й лірницькому аргі вживалися такі слова, як *дулясник* "вогонь", *макохтій* "місяць", *кунсо* "хліб", *хаза* "хата", *камуха* "шапка", *обоки* "чоботи", *морзуля* "цибуля". В умовному мовленні сучасних злочинців вживаються такі слова, як *гранд-отель* "велика тюрма", *опричник* "працівник органів безпеки", *бугор* "високоставлений чиновник", *діряве військо* "жінки", *жорж* "шахрай", *голуб'ятник* "зłodій білизни з горища", *гризун* "жебрак", *антрацит* "кокаїн", *антрамент* "кріплене вино", *вашингтон* "сто доларів однією купюрою", *грязний* "російський рубль", *граматика* "акордеон" тощо. Політична система СРСР з її ГУЛАГом, де відбувалися покарання мільйони людей, значна частина з яких перебува-

ла там без вини, спричинила те, що табірна лексика широко входила в мову загалом. Такі слова, як *зона, зек, стукач, розколотися, зав'язати, шестірка* тощо стали загальноновживаними.

На периферії лексико-семантичної системи знаходиться також вульгарна та лайлива лексика.

Необхідно підкреслити, що до активної лексики відносять слова, які часто вживаються всіма людьми, незалежно від їх соціального стану, освіти, професійної діяльності тощо. Нерідкі випадки, коли пасивні слова є активними серед певного соціального прошарку людей. Наприклад, слова *лекція, аудиторія, семінар, тема, конспект* належать до пасивної лексики, однак вони активно використовуються в учнівському й студентському середовищі (в мовленні тих, хто навчається і хто навчає, це активна лексика). Слова *кредит, дебет, рахунок, відомість* також не часто вживані, однак вони активно функціонують у середовищі бухгалтерів. Не буде перебільшенням твердження, що в мовленні злочинців та мафіозних структур арготизми належать до активної лексики.

Отже, з погляду вживання лексику поділяють на загальнонародну (вживається всіма незалежно від соціального стану і на всій території поширення певної мови) і соціально та територіально обмежену.

Статистичні дані вживаності слів фіксуються в так званих частотних словниках, у яких слова подаються не за алфавітом, а за спадом частот. Дані таких словників дуже важливі для вивчення іноземних мов. Як дослідив американський учений Дж. Ципф, 1100 найчастотніших слів покривають 80% будь-якого тексту. Це значить, що, наприклад, усі тексти творів О. Пушкіна, в яких використано більше ніж 21000 слів, на 4/5 зайняті найбільш активними 1100 словами і лише на 1/5 іншими, менш активними 20000 слів. Отже, щоб вивчити іноземну мову, в першу чергу необхідно засвоїти ці 1100 найчастотніші слова. Знаючи їх, людина зможе читати й розуміти тексти (значення 20% невідомих слів можна якоюсь мірою визначити з контексту).

Говорячи про активну і пасивну лексику, слід також згадати про такі явища, як табу й евфемізми. Табу — полінезійське слово, яке стосується етнографії: означає заборону на вживання тих чи інших слів, виразів або власних імен через забобони, вірування, з цензур-

них і етичних міркувань. У сучасних мовах до табу можна віднести тенденцію не говорити прямо про смерть, тяжку хворобу, уникати згадок про "непристойні" предмети тощо.

Евфемізми (гр. *euphēmismós* від *eu* "добре" і *phēmi* "говорю") — слова або вислови, які вживають замість заборонених слів. Це переважно нейтральні слова або вирази, що вживаються замість синонімічних слів, які, на думку мовця, є непристойними, грубими або нетактовними. Так, замість *умер* в українській мові вживають *упокоївся, спочив (у Бозі), відійшов у вічність*; в російській мові — *скончался, преставился, отправился к праотцам, отдал Богу душу, приказал долго жить*. Подібне маємо в англійській мові: *to be no more, to be gone, to lose one's life, to breathe one's last, to pass away, to be gathered to one's fathers, to join the majority, to go the way of all flesh*. Замість *пропасниця* в українській мові вживався евфемізм *тітка*, в сербській мові замість *оспа* — *богиње*. У багатьох областях України в день перед святвечором заборонено вимовляти слово *мак* (щоб не завелось комашок як маку) і замінюють його словами *насіння, зернятка*. Евфемістичною є українська назва журавля *веселик*, пов'язана зі словом *веселий*. За народним повір'ям, той, хто, побачивши журавля, який повертається з вирую, скаже *журавель*, буде цілий рік журитися. Замість старої назви ведмедя (лат. *ursus*) слов'яни стали використовувати описову назву (рос. *медведь*, укр. *ведмідь*, білор. *мядзведзь*, польськ. *niedźwiedź*, серб. *медвед* та ін.), що буквально означає "той, що їсть мед". Подібне маємо і в інших мовах: нім. *Bär*, англ. *bear* буквально означає "бурий", лит. *lokys* — "лизун". Евфемізмами є укр. *домовик*, змія "земна", медичні вирази *летальний кінець* (рос. *летальный исход*) "смерть" і *новоутворення* (замість *пухлина*) та звороти *поїхати в Пугу, відхилитися від істини* тощо, французьке *exécuteur* "страчувати", яке буквально означає "виконати", польське *potoc domowa* замість *śluzga*. Інколи трапляються випадки повторного табування: рос. *медведь* — *хозяин, ломака, мохнач, лесник, потапыч, косопалый, он*.

За стилістичною класифікацією вся лексика поділяється на стилістично нейтральну і стилістично забарвлену.

Стилістично НЕЙТРАЛЬНА ЛЕКСИКА — слова, які вживаються в усіх стилях мови (розмовно-побутовому, художньої літератури, публіцистичному, науковому, офіційно-ділово-

му). Вони не мають стилістичного забарвлення і є загальноновживаними: *батько, мати, довгий, новий, жити, робити, давати, дарувати, думати, такий, цей, п'ять, сто, потрібно* та ін. Таку лексику називають ще міжстильовою.

Стилістично ЗАБАРВЛЕНА ЛЕКСИКА — лексика, яка вживається в певних стилях. Її поділяють на лексику високу (книжну, піднесену) і лексику знижену.

Висока (книжна) лексика — лексика, яку використовують передусім у літературно-писемному і піднесеному усному мовленні — науковому й публіцистичному, в ділових документах, в художній літературі.

До піднесеного стилю належать:

Поетична лексика: укр. *блакить, борня, відлуння, живодайний, зоріти, легіт, осяйний, розмай, діброва; перст, десниця* тощо; рос. *година, твердыня, отчизна, стяг, возмездие, чайние, жребий, сокровенный, незыблемый, извечный, доблестный, осенить, тишь, синь, очи, реять, стражду, ладья* тощо; нім. *Ross* "кінь" (стилістично нейтральне *Pferd*), *Lewand* "одяг" (стилістично нейтральне *Kleid*); англ. *brow* "чоло" (стилістично нейтральне *forehead*), *billow* "хвиля" (стилістично нейтральне *wave*), *couch* "ложе" (стилістично нейтральне *bed*), *warrior* "воїн" (стилістично нейтральні *soldier, fighting man*).

Народно-поетична лексика (вживається в народних піснях, думках тощо): укр. *бранець, гожий, ліля, розмайзілля, лебідонька, голубонька, битий шлях, сизий орел, буйний вітер, чисте поле, бистра (тиха) вода*; рос. *травушка-муравушка, добрый молодец, красна девица, горе-гореваньце, леса дремучие, мать-сыра земля, буйная голушка, пригорюниться*.

Наукова лексика поділяється на загальнонаукову, тобто таку, що вживається в різних галузях наук (*індукція, дедуція, метод, синтез, аналіз, аргумент, концепція* тощо) і вузькоспеціальну (вживається в окремій конкретній науці): *суфікс, префікс, підмет, фонема, метатеза, енкліза; лірика, сентименталізм, футуризм, постмодернізм, ямб, хорей; бісектриса, діагональ, конус, паралелепіпед; терція, піанісімо, форте, фуга, соната, акорд; батман, пліє, арабеск, фуєте, круазе, шинне, антраша, балансе, глісад, жете, кабріоль, купе, па де баск, па де де, па де труа, пор де бра, релеве, рон де жамб*.

Середнаукової лексики виділяють терміни.

Термін (від лат. *terminus* "межа, границя") — спеціальне слово або словосполучення, яке служить точним позначенням понять якоїсь галузі науки.

Терміни характеризуються такими ознаками: 1) системністю (кожен термін належить до якоїсь терміносистеми і своє значення отримує саме в цій системі); 2) наявністю дефініції (термін не тлумачать, а визначають); 3) тенденцією до моносемантичності (в межах свого термінологічного поля, тобто в межах певної науки, термін повинен мати тільки одне значення); 4) відсутністю експресії; 5) стилістичною нейтральністю.

Помітною є тенденція до інтернаціоналізації термінології, через що в ролі термінів виступають переважно за позичення.

Водночас слід зазначити, що між термінами і нетермінами немає "китайської стіни". Між ними постійно відбувається обмін: термінологізація загальноживаної лексики (пор. укр. *гніздо зозулі* — *гніздо навушників*, *кулетне гніздо*; *корінь дерева* — *корінь слова*; *закінчення роботи* — *нульове закінчення*, *залетіла мушка* — *приціл на мушку*; нім. *Hahn* "півень" — *Hahn* "кран", *Bär* "ведмідь" і *Bär* "частина парового молота"; англ. *to dress* "одягатися" — *to dress* "вишикуватися" (військ.), *horse* "кінь" — *horse* "станок") і детермінологізація (авіаційне *приземлитися* "здійснити посадку" і жартівливе *приземлитися* "упасти"; морське *кинути якір* "зупинитися для стоянки, опускаючи у воду стержень із лапами" і *кинути якір* "зупинитися, пристати де-небудь", морське *пришвартуватися* "закріпитися швартовом" і розмовне *пришвартуватися* "влаштуватися де-небудь, у когось, у чому-небудь, біля когось").

Терміни — надзвичайно динамічний шар лексики. 90% нових слів — це терміни. Вважають, що нині тільки в хімії є 2 млн. термінів.

Терміни вивчає самостійна лінгвістична наука — термінознавство.

Професіоналізм (про них ішлося вище). Правда, не всі професіоналізми можна віднести до високої лексики. Зрозуміло, що такі вирази, як *крутити бублика* чи рос. *мотор барахлит*, *мотор чихаєт* належать не до високої, а низької лексики.

Публіцистична лексика: *партократ*, *неділимщик*, *ідеологічні ритуали*, *шістдесятники*, *імперія зла*, *ідеологічні*

противники, посттоталітарне суспільство, інформаційний простір, порушити питання, тривожний сигнал.

Офіційно-ділова лексика (концеляризм) — слова, які обслуговують канцелярське діловодство: *протокол, заява, акт, житлоща, квартиронаймач, платоспроможний, вищезгаданий, нижчепідписаний, нарахування, декрет, позов; рос. уведомление, надлежит, оказывать помощь, настоящим доводится до вашего сведения, взыскание с работника имущества и т.д.*

До низького стилю належать:

Розмовно-побутова лексика — слова, поширені в розмовно-побутовому стилі усного літературного мовлення: *дурниці, відлюдько, замазура, гуляка, зальоти, лахміття, перекинчик, бабахнути, барахтання, замакітритися, канючити, лупцювати, репетувати, шастати, хуткий, навсидячки; рос. наобум, охота "бажання", врасплох, дребедень, сумбур, парень, картошка, мямлить, огорошить, надо.* Це літературні слова, але в офіційному мовленні не допускаються.

Просторічна лексика — слова, які вживають у літературній мові з метою зниженої, грубуватої оцінки певних явищ чи предметів: *пузо, звиняйте, замандюритися, лисапед, самописка; рос. угробить, смыться, катись, ложить (замість класть), сморозить "сказати дурницю", до лампочки, помереть, глазеть, загигать, "прибріхувати", спятить "зійти з розуму", обратно "знову" тощо.* Просторіччя знаходяться на межі літературної мови.

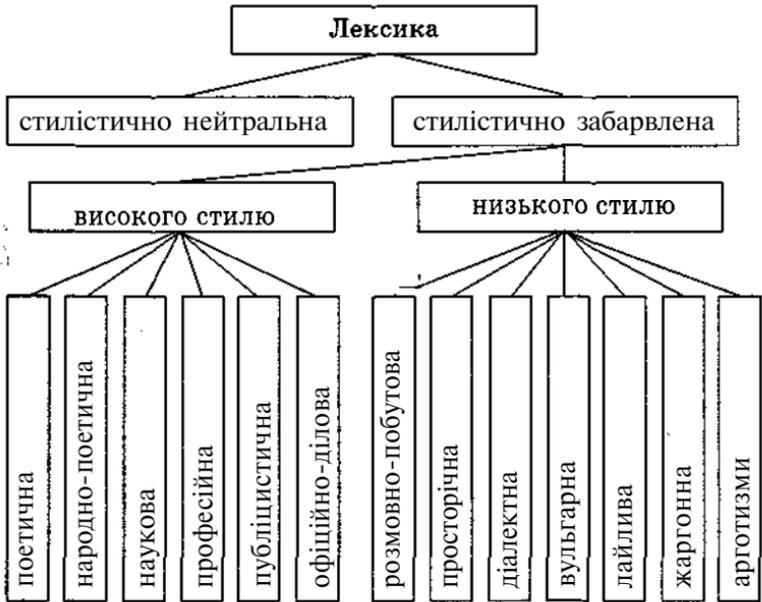
Діалектизми. Потрібно зробити застереження, що хоча діалектизми перебувають за межею літературної мови, однак бувають випадки, коли окремі з них увіходять до літературної мови й навіть набувають ознаки високого стилю, як, наприклад, *полонина, плай, трембіта, тронка.*

Вульгарна та лайлива лексика: *пика, морда, гаспид, дурило, хам, хамло, сволота, падло, стерво, сатана, гадина, шкурудер, балда, дилда; рос. обалдуй, подлец, мерзавец, болван, прохвост, хрычовка, сдох* тощо.

Жаргонізми та арготизми (див. с. 215—217).

Як бачимо, до стилістично забарвлених слів належать слова пасивної лексики, а до стилістично нейтральних — слова активної лексики, хоча ці групи співвідносних слів не повністю збігаються, бо до стилістично нейтральної лексики належать і рідковживані слова.

Стилістичну класифікацію лексики можна представити такою таблицею:

Необхідно відзначити, що слова, які позначають важливі поняття в житті людини, в усіх мовах мають кореляти високого й низького стилів. Пор.:

рос.	лик	←	лицо	→	рожа
англ.	to bewitch	←	to attract "приваблювати"	→	to pull
	to espouse to wed	←	to marry "одружуватися"	→	to get hitched to get spliced
	propertied	←	rich "багатий"	→	well-wedged
	neophite fledgling	←	beginner "новачок"	→	greenhorn
нім.	Ross	←	Pferd "кінь"	→	Mähre

Знання стилістичної належності слів, правильне їх сприйняття, оцінка і використання — одна з доконечних умов високої культури мовлення. Незнання стилістичних особливостей слів може поставити людину в незручне становище. Уявіть собі, каже російський мовознавець В.Г. Костомаров, що чоловік запитує за обідом дружину, що вона робила до обіду, і дружина відповідає: "В первую половину дня я ускоренными темпами обеспечила восстановление надлежащего порядка на жилой площади, а также в предназначенном для приготовления пищи подсобном помещении общего пользования. В последующий период мной было организовано посещение торговой точки с целью приобретения необходимых продовольственных товаров". Після такої відповіді чоловікові нічого не залишається, як поцікавитися станом здоров'я дружини.

Література

ОСНОВНА

1. **Карпенко Ю.О.** Вступ до мовознавства. — К. — Одеса, 1991. — С 107-109, 117-122.
2. **Дорошенко С.І., Дудик П.С.** Вступ до мовознавства. — К., 1974. — С 153—155.
3. **Реформатский А.А.** Введение в языковедение. — М., 1996. — С. 104-107, 115-126, 133-151.
4. **Головин Б.Н.** Введение в языкознание. — М., 1983. — С 67—68, 69—73.
5. **Кодухов В.И.** Введение в языкознание. — М., 1987. — С 177—180, 184—188.

ДОДАТКОВА

1. **Булаховський Л.А.** Нариси з загального мовознавства. — К., 1959. — С 79 - 83, 103—113.
2. **Бараникова Л.И.** Введение в языкознание. — Саратов, 1973. — С. 131-138.
3. **Перетрухин В.Н.** Введение в языкознание. — Воронеж, 1972. — С 152—153, 167—173.
4. **Білецький А.О.** Про мову і мовознавство. — К., 1996. — С 140—150.

Запитання. Завдання

1. Обґрунтуйте системність лексичної семантики.
2. На чому ґрунтується системність лексики?
3. Які різновиди парадигматичних відношень існують у лексико-семантичній системі?
4. Що таке лексико-семантичне поле?
5. На чому базується зв'язок між лексико-семантичними полями? Як ви розумієте вираз безперервність семантичного простору мови?
6. Розкажіть, у чому полягає специфіка лексико-семантичних полів у різних мовах.
7. Якою є структура лексико-семантичного поля?
8. Як ви розумієте вираз *польова структура лексико-семантичної системи*?
9. Який ще вимір системності лексичної семантики, крім парадигматичного, ви знаєте? Розкрийте його зміст.
10. На які групи ділиться лексика за вживаністю?
11. Які слова належать до активної лексики?
12. Назвіть групи слів, що входять до пасивної лексики?
13. Розкрийте зміст термінів *професіоналізм, діалектизм, екзотизм, жаргонізм, арготизм*. Наведіть приклади.
14. Що таке табу й евфемізми?
15. Як членується лексика за стилістичною класифікацією?
16. Назвіть основні групи слів, що входять до лексики **ВИСОКОГО СТИЛЮ** і лексики **НИЗЬКОГО СТИЛЮ**.
17. Дайте визначення терміна. Назвіть основні ознаки терміна.
18. Для чого потрібно знати стилістичну класифікацію лексики?

3.4. Історичні зміни словникового складу мови

Причини історичних змін у лексиці

Лексична система, як і мова в цілому, постійно змінюється, причому порівняно з фонологічною і граматичною системами — найшвидше. Одні слова зникають із мови, інші — з'являються. Змінюються й значення слів.

Зміни в лексиці зумовлені як позамовними, так і внутрішньомовними причинами.

ПОЗАМОВНІ (ПОЗАЛІНГВАЛЬНІ) ПРИЧИНИ — це зміни в навколишньому світі. Будь-яке нововведення в техніці, побуті, суспільному житті, у сфері культури та ідеології супроводжується появою нових слів, а зникнення тих чи інших знарядь, форм побуту, суспільних явищ спричинює зникнення відповідних слів. Таким чином, мова в своєму словнику віддзеркалює всі суспільні зміни.

ВНУТРІШНЬОМОВНІ (ІНТРАМОВНІ, ВНУТРІШНЬОЛІНГВАЛЬНІ) ПРИЧИНИ зміни словникового складу представлені тенденціями до економії, уніфікації, системності мовних засобів, варіювання номінацій із різними мотивацією, походженням, завданнями експресивно-емоційної та стилістичної виразності.

Є чотири типи змін у лексико-семантичній системі: 1) зникнення слів; 2) зникнення значень слів; 3) поява нових слів; 4) поява нових значень. Ці лексико-семантичні зміни відображені в таких поняттях, як архаїзми, історизми, неологізми і запозичення.

Архаїзми

Архаїзми (від гр. *archaios* "стародавній") - застарілі слова, які вийшли з активного вжитку, але збереглися в пасивному словнику.

Розрізняють власне архаїзми й історизми.

ВЛАСНЕ АРХАЇЗМИ — слова, які називають предмети та явища, що існують і тепер, але витіснені з активного вжитку іншими синонімічними словами.

Наприклад: *чадо* "дитина", *лицедій* "артист", *зегзиця* "зозуля", *десниця* "рука", *самокат* "велосипед", *аероплан*

"літак", *перст* "палець", *дзигар* "годинник", *атрамент* "чорнило", *марець* "березень", *паздерник* "жовтень", *пря* "спір"; рос. *глагол* "слово", *одесную* "праворуч", *ланиты* "щоки", *выя* "шия", *вежды* "повіки"; англ. *behold* "бачити" (загальноживане *see*), *slay* "убивати" (*kill*), *steed* "кінь" (*horse*), *foe* "ворог" (*enemy*); нім. *Muhme* "тітка" (*Tante*), *Base* "двоюрідна сестра" (*Kusine*); фр. *nef* "судно" (*navire*), *pdtre* "пастух" (*berger*), *vesprée* "вечір" (*soir*).

Власне архаїзми поділяють на лексичні та семантичні.

Серед **лексичних архаїзмів** виділяють: 1) власне лексичні архаїзми (див. усі вищенаведені приклади); 2) лексико-словотвірні (рос. *пастырь* при сучасному *пастух*, *рыбарь* при сучасному *рибак*); 3) лексико-фонетичні (*пійт* "поет", рос. *црой* "герой").

Семантичні архаїзми — застарілі значення наявних в активному словнику слів. Так, скажімо, слово *язик* втратило значення "народ, етнос": "*Встане правда! встане воля! І тобі одному поможуться всі язики Вовіки і віки*" (Т. Шевченко). Слово *живот* перестало вживатися в російській мові у значенні "життя": "*Не в честном бою положил свой живот, а сгинул от беглого каторжника*" (О. Пушкін). Слово *обиватель* не вживається тепер у значенні "постійний мешканець якої-небудь місцевості", а лише в значенні "людина, позбавлена широких суспільних поглядів, яка живе дрібними, міщанськими інтересами", хоча в XIX ст. воно було активним: "*Я, Галочка, дочка обивателя, Олексія Таранця, нагадую Семенові Івановичу, що він є благородний, пан*" (Г. Квітка-Основ'яненко). Рос. слово **позор** колись мало значення "видовище"; *подлый* до XVIII ст. вживалося в значенні "простонародний, неродовитий", а нині має значення, "який викликає осуд, морально низький"; *міщанин* колись означало "особа, що належить до соціального стану міщанства", а тепер має значення "обиватель".

Історизми — слова, які вийшли з ужитку в зв'язку зі зникненням по значуваних ними понять.

Наприклад: *війт* "сільський староста", *осавула* "прикажчик у панському будинку", *волосний* "посадова особа, яка працювала у волосній управі", *десяцький* "поліцейський служитель на селі", *сотник* "особа, що очолювала сотню — складову частину полку", *січовик* "січовий стрілець", *кожум'яка* "майстер, що виробляв сирицю;

мнець", *чумак* "візник і торговець, який перевозив на волах хліб, сіль, рибу та інші товари для продажу", *досвітки* "зібрання сільської молоді, організовані для спільної праці та розваг в осінній та зимовий час"; рос. *боярин, кадет, шкраб* (складноскорочене слово зі словосполучення *школьный работник*), *колесовать* і укр. *колесувати* "піддавати дуже жорсткій смертній карі, ламаючи кістки на спеціально обладнаному колесі, що крутиться"; англ. *halberd* "алебарда", *musket* "мушкет", *visor* "забрало", *whippin-boy* "хлопчик, який виховувався разом із принцом і якого карали биттям за провини принца", *tanbote* "штраф, який виплачувався сеньйору за вбивство селянина"; фр. *bailli* "бальї — королівський чиновник".

Історизми не мають синонімів у сучасній мові, однак вони можуть повертатися в мову, якщо відновлюються відповідні чи подібні реалії. Так, зокрема, в останні роки отримали друге життя колишні історизми *гривня, віче, пластун*; рос. *дума, губерния, губернатор* тощо. Водночас нерідко до історизмів переходять слова, які виникли зовсім недавно, як, наприклад, *лікнеп, раднаргосп, перебудова*.

Історизми використовують у художній літературі для відтворення історичного колориту, а архаїзми — для створення піднесеного і зниженого стилів.

Неологізми

Неологізми (Від гр. *neos* "новий" і *logos* "слово") - нові слова, що виникли за пам'яті людей, які їх використовують.

Наприклад: *беркутівець* "член спецпідрозділу "Беркут", *унсовець* "член організації УНСО", *посадовець* "посадова особа", *білобратчик* "член релігійної секти "Біле братство", *тіньовик* "той, хто приховано займається бізнесом", *грошопрвід* "кредитна лінія", *роздержавлення* "приватизація державних підприємств", *змовівець* "член загону міліції особливого призначення", *українськість* "усвідомлення себе причетним до української нації та держави", *бомж* "людина без постійного місця проживання", *кравчучка* "ручний візок". Див. ще: *факс, дистриб'ютер, брокер, дилер, менеджер, пейджер, електорат, ваучер, кід-непінг* тощо.

Поняття "неологізм" є історичним і відносним, бо всі слова колись були неологізмами. Так, скажімо, нещодав-

но неологізмами були *космонавт, універсам, синтетика, ЕОМ, дизайнер, лазер, склопластик, сінаж, пилососити, безрозмірний, джинси, глобальний, бадмінтон, технар, відеотелефон, стрес, юніор, акселерат, перфокарта, перебудова, несун*, а тепер вони втратили новизну, і деякі з них уже вийшли з активного вжитку, хоча жодне з цих слів ще не було зафіксоване в одинадцятитомному Словнику української мови, останній том якого вийшов у 1980 р.

Розрізняють неологізми лексичні й семантичні.

Лексичні НЕОЛОГІЗМИ — абсолютно нові слова як за значенням, так і за звучанням. Усі вищенаведені неологізми є лексичними.

СЕМАНТИЧНІ НЕОЛОГІЗМИ — нові значення в уже наявних словах. Спершу хтось ужив якесь слово в незвичайному для нього контексті, згодом це контекстуальне значення за суспільної необхідності стає загальноживаним, тобто переходить із мовлення до мови. Так, скажімо, слово *берегиня* мало значення "русалка", тепер воно стало вживатися у значенні "жінка"; слово *більшовики* з часу свого виникнення вживалося у значенні "члени більшовицької партії; комуністи", а з січня 2000 р. воно стало вживатися у значенні "демократична (права) більшість у Верховній Раді України". Такими семантичними неологізмами свого часу були *супутник* у значенні "запущений у космос об'єкт, який рухається за інерцією навколо небесного тіла" (раніше це слово мало лише значення "той, хто йде, їде, подорожує разом із ким-небудь"), *п'ятикутник* у значенні "знак якості" (раніше мало значення "геометрична фігура, що має п'ять кутів"), *коробейник* (колись уживалося у значенні "мандрівний крамар, що розносив по селах у коробі дрібний крам"); англ. *egg* "авіабомба" (основне значення "яйце"), *caravan* "однокімнатна квартира на колесах" (основне значення "караван"). Семантичними неологізмами колись були значення "мерзотник" у слові *негідник* (спочатку воно означало "не годен до армії"), "дуже здивувати" в рос. *ошеломить* (первинне значення "вдарити по шолому"), "розгубитися, сторопіти" в рос. *опешить* (спочатку означало "збити з коня, зробити пішим").

АВТОРСЬКІ НЕОЛОГІЗМИ, ЯКІ називають **окаціоналізмами** (від лат. *occasionalis* "випадковий"), становлять окрему групу. Так, зокрема, в поезії І. Драча є такі його говтори, як *журбота, засмута, білогруддя, чорнобров'я*, у Д. Павличка — *ластівочість*, у М. Вінграновського — *зненавидь*, у Ліни Костенко — *орліший*, у І. Світличного — *трояндить*.

ся, у В. Стуса — *наверх, паниз, нажиття і паскін*. Наведемо деякі авторські неологізми в контекстах: *Ой летіли лебеді та над Україною, Зорянописенною, росянокалинною* (І. Світличний); *Всі бджолята забджолили й сонячно між ними* (І. Драч); *Ляпотить, хлюпотить у ноченьках Дівуліня, дівчина, дівогоренько* (І. Драч); *У шовковиці — шовковенятко. В гаю у стежки — стеженятко, У хмари в небі — хмаренятко, В зорі над садом — зоренятко* *Вже народилося* (М. Вінграновський); *Я влюблен, я очарован, словом, я огончарован* (О. Пушкін); *Разулььбьтесочувственные лица* (В. Маяковський).

Деякі авторські неологізми увійшли до літературної мови. Так, зокрема, створені М. Старицьким лексеми *байдужість, мрія, майбутнє, незагойний, нестяма*, І. Франком *чинник*, І. Верхратським *звіт* міцно прижилися в нашій мові, навіть увійшли до активного словника.

Загалом неологізми виникають декількома шляхами: вони творяться з наявного в мові матеріалу властивими для даної мови словотвірними способами, інколи штучно (*газ, нейлон, кодак*), часто запозичуються літературною мовою з діалектів і з інших мов. Іншомовні запозичення становлять найчисельнішу групу серед неологізмів.

Запозичення

Жодна культура світу не розвивається в ізоляції, відрвано від інших культур. Контакти народів зумовлюють культурний обмін, в тому числі обмін слів. Тому в кожній мові, крім "своїх", є "чужі", тобто запозичені слова. Так, скажімо, в лексичному складі корейської мови є 75% китаїзмів, в англійській — до 60% слів французького походження.

Крім зовнішніх чинників, запозичення стимулюються внутрішніми чинниками. По-перше, це намагання уникнути полісемії, закріпити за своїм і чужим словом різні смислові відтінки. Наприклад: *варення* "зварені в цукровому сиропі, меді чи патоці ягоди або фрукти" і *джем* (англ. *jam*) "желеподібне варення"; *подорож* "поїздка або пересування пішки по місцях, віддалених від постійного місця проживання" і *круїз* (англ. *cruise*) "подорож по воді"; *розповідь* "повідомлення про кого-, що-небудь" і *репортаж* (фр. *reportage*) "розповідь кореспондента з місця

події в пресі, по радіо, телебаченню". По-друге, це прагнення замінити багатослівне найменування однослівним: *вправний стрілець — снайпер, біг на короткі дистанції — спринт*.

Розрізняють матеріальні запозичення і калькування.

Матеріальне (лексичне) запозичення — запозичення, за якого з іноземної в рідну мову входить лексична одиниця повністю (значення й експонент).

Наприклад: *лазер* (англ. *laser*, що є скороченням, яке складається з перших букв виразу *light amplification by stimulated emission of radiation* "підсилення світла за допомогою індукованого випромінювання"), *мінинг* (англ. *meeting*), *тінейджер* (англ. *teenager* "підліток від 13 до 19 років"), *кіднепінг* (англ. *kidnapping* "викрадання дітей"), *трюмо* (фр. *truffeau*), *трюфель* (нім. *Trüffel*), *гейша* (японськ. *гейся* "жінка, яку наймають на прийоми, банкети для розважання гостей"), *кімоно* (японськ., буквально — "одяг"). Див. ще *гонг*, *орангутанг*, *какаду*, які запозичені повністю (і план вираження, і план змісту) з малайської мови.

Калькування (від фр. *saïque* "копія") — копіювання іношомовного слова за допомогою свого, незапозиченого матеріалу; поморфемний переклад іношомовного слова.

За калькування переймаються лише значення іношомовного слова та його структура, але не його матеріальний експонент. Так, наприклад, укр. *недолік* є калькою рос. *недостаток*, *самовизначення* — калькою *самоопределение*, *займенник* — калькою лат. *pronomen*, *хмарочос* — калькою нім. *Wolkenkratzer* (*Wolke* "хмара", *kratzen* "чесати"); рос. *небоскреб* — калькою англ. *skyscraper* {*sky* "небо", *scraper* "скребти"}, рос. *представление* — калькою нім. *Vorstellung* (*vor* "перед", *stellen* "ставити"), нім. *Selbstbildung* (*selbst* "сам", *Bildung* "освіта") — калькою рос. *самообразование*.

Крім кальок, існують ще напівкальки, коли одна частина слова запозичена, а інша калькується. Наприклад: *телебачення* (англ. *television* із гр. *tele* "далеко" й англ. *vision* "бачення"), *інтербачення* (англ. *interview* із лат. *inter* "між" і англ. *vision* "бачення"), *антитіло* (фр. *anticorps* із гр. *anti* "проти" і фр. *corps* "тіло"), *жовтофіоль* (нім. *Gelbviolen* із нім. *gelb* "жовтий" і лат. *viola* "фіалка"). Як бачимо, і в тих мовах, із яких запозичено українською мовою слова, наведені лексеми є напівкальками.

Окремими різновидами є семантичні й словотвірні запозичення.

СЕМАНТИЧНІ ЗАПОЗИЧЕННЯ — такі запозичення, коли своє слово набуває значення, яке має його іншомовний відповідник. Наприклад, слова *правий* і *лівий*, які мали значення відповідно "розташований праворуч" і "розташований ліворуч" під впливом фр. *droit* і *gauche* отримали значення "консервативний" і "революційний" (на засіданнях конвенту партія жирондистів сиділа справа, а партія монтаньярів — зліва).

СЛОВОТВІРНІ ЗАПОЗИЧЕННЯ — такі запозичення, коли власний зміст передається морфемами інших мов. Так, наприклад, слово *телефон* складене з давньогрецьких елементів *tele* "далеко" і *phonē* "звук" у США. У давньогрецькій мові такого слова не було, як не було й таких слів, як *телеметрія*, *агробіологія*, *телетайп* тощо.

Запозичення можуть здійснюватися усним і писемним шляхом, можуть бути прямими й опосередкованими.

В усних запозиченнях слова сильно пристосовуються до фонетики мови-запозичувачки, навіть можуть бути перекрученими. А в писемних запозиченнях кожна буква передається звуком навіть тоді, коли в мові-оригіналі якийсь звук не вимовляється. Саме через те одне й те саме слово, запозичене усним і писемним шляхом, може звучати по-різному і сприйматись як два різні слова. Наприклад, від гр. *krystallos* писемним шляхом запозичені укр. *кристал* та рос. *кристалл*, а усним — укр. *кришталь* (можливо, через німецьке посередництво) і рос. *хрусталь*. Усними запозиченнями є всі давні тюркізми в українській мові: *базар*, *кавун*, *гарбуз*, *казан*, *карий*, *чумак*; у запозиченому з німецької мови *тарілка* (нім. *Teller*) відбулася перестановка звуків [p] і [л] та заміна [e] на [a].

Прямі запозичення — запозичення, які безпосередньо переходять із однієї мови до іншої. Так, зокрема, до української мови безпосередньо з польської ввійшли слова *місто*, *стьожка*, *урядник*, *мешканець*, *кпини*, *кохання*, *мавна*, *розмаїтий*, *збруя*, *підлога*, *посаг*, *шиба*, з російської — *мужик*, *чиновник*, *кріпость*, *сарафан*, *самовар*, *нагідки*, *воєнрук*, *цілинник*, *рубильник*, *духовка*, з німецької — *ерзац*, *фольксваген*, *рейхстаг*, *бундестаг*.

Опосередковані запозичення — запозичення, які проникли із однієї мови до іншої через посередництво третьої мови (це вже запозичення запозиченого слова). Так, зокрема, слово *петрушка* запозичене російською мовою з

польської (*pietruszka*) через українську. Слова *гвинт*, *фартух*, *бляха*, *кroxмаль*, *ринок* запозичені з німецької мови (*Gewinde*, *Vortuch*, *Blech*, *Kraftmehl*, *Ring*) через польську (*gwint*, *fartuch*, *blacha*, *krochmal*, *rynek*). Грецьке *алмаз* потрапило до української мови через арабську і турецьку. Слово *родзинки* прийшло з французької мови (*raisin* "виноград") до української через німецьку (*Rosine*) і польську (*rodzynki*).

Проходячи через декілька мов, запозичене слово може до невпізнання змінити свою форму. Так, ім'я Гая Юлія Цезаря, яке стало уособленням верховної влади, залежно від мови, з якої воно запозичувалося, має в українській мові варіанти *цар*, *кесар*, *цїсар*, *каїзер*. Укр. *жупан*, *шубка* і *юпка* (діал. *юбка*) "жіноча корсетка", "чоловічий каптан" походять від одного й того самого арабського слова *jubba* "безрукавка", яке, прийшовши до нас через італійську (*giuppa*) і польську (*zupan*) мови, набуло форми *жупан*, через німецьку мову (*Schube*) — форми *шуба*, а через німецьку (*jurpe*) і польську (*jurka*) — форми *юпка* (*юбка*).

Запозичення — активний процес. Як бачимо з прикладів, мова, яка запозичує слова, переробляє їх, перебудовує, підпорядковуючи своїм внутрішнім закономірностям. Якщо цього з іншомовним словом не відбувається, то воно залишається варваризмом, тобто іншомовним вкрапленням, що більш-менш регулярно вживається, але зберігає своє іноземне обличчя, тобто не стає елементом мови-запозичувачки (*о'кей*, *чао*, *мерсі*, *канут*, *all right*, *happy end*, *Hände hoch!*).

При запозичуванні звуки, яких не має певна мова, замінюються своїми звуками: нім. *Fliigel* — укр. *флігель*, нім. *Bürger* — укр. *бюргер*, гр. *theatron* — укр. *театр*, *Theodor* (*theos* "Бог", *dōron* "дар") — укр. *Теодор* і *Федір*, англ. *iceberg* (дифтонг *ai*) — укр. *айсберг* (звукосполучення *ай*), нім. *Horn* (придиховий, фарингальний [h]) — рос. *горн* (задньоязиковий проривний [r]). Часто змінюються наголос (фр. *champion* — англ. *champion*, рос. *совѣт* — англ. *sóviet*), морфологічна форма (гр. *systema* є іменником середнього роду — укр. *система* має форму жіночого роду; татар. іменник *лапша* не має роду — укр. *лапша* жіночого роду; англ. *cakes*, *rails* не мають роду і тут представлені у формі множини — укр. *кекс*, рос. *кекс*, *рельс* мають форму однини чоловічого роду; англ. *boots* має закінчення множини *-s* — в українській мові на це закінчення накладається ще своє закінчення множини *-и* (*бутси*); фр. *паль-*

то (paletot) не має закінчення — в українській мові -о сприйнялось як закінчення середнього роду (*пальто, пальта, пальту* і т.д.). При запозичуванні з германських і романських мов іменники втрачають артиклі.

Слід зазначити, що запозичені слова втрачають свою внутрішню форму (мотивованість). Так, наприклад, слово *помідор* в італійській мові, звідки воно запозичене, означає буквально "золоті яблука"; *курорт* в німецькій мові складається з двох коренів — *Kur* "лікування" і *Ort* "місце"; *гастроль* також у німецькій мові-джерелі складне слово — *Gast* "гість" і *Rolle* "роль".

Запозичуються слова, як правило, в одному значенні. Як приклад можна навести запозичене з французької мови *депо* в єдиному значенні "транспортне підприємство, що забезпечує експлуатацію і ремонт рухомого складу залізниць", тоді як у французькій мові це слово (*depôt*) має вісім значень. Трапляються випадки, коли при запозиченні звужується значення слова. Англ. *dog* означає собаку загалом, а в українській мові словом *дог* позначають тільки одну з порід собак.

Багато запозичених слів утратили свій іншомовний вигляд, давно стали рідними в мовах, куди вони потрапили. Так, скажімо, ніхто з українців не відчуває, що такі слова, як *огірок, вишня, школа* є запозиченими.

Не всі мови однаковою мірою стали джерелом запозичення. Найбільше цьому прислужилися давньогрецька та латинська мови (запозичення з цих мов називають греко-латинським фондом): гр. *атом, автономія, демократія, філософія, діалектика, педагогіка, теза, синтез*; імена *Олена, Петро, Степан, Микола* та ін.; корені *біо-, гео-, гідро-, демо-, антропо-, теле-, піро-, стомато-, хроно-, психо-, тетра-, мікро-, макро-, нео-, палео-, полі-, моно-, авто-, син-, діа-, пан-*; лат. *нація, республіка, матерія, натура, прогрес, університет, факультет, об'єкт, ліберальний* та ін.; імена *Валентин, Віктор, Марина, Юлія* та ін.; корені *соціо-, аква-, інтер-, суб-, супер-, ультра-, квазі-* та ін.

Із національних мов найбільше запозичень дали англійська (*мітинг, клуб, лідер, інтерв'ю, імпорт, експорт, трест, чек, спорт, бокс, матч, старт, комфорт, сервіз, тост, джентельмен, джемпер, мотель, маркетинг, менеджмент, дилер, брокер, пейджер, факс* тощо), німецька (*майстер, бухгалтер, grosмейстер, капельмейстер, офіцер, матриця, патронтаж, гільза, абонент, абзац, кооператив, корунд, кальки річу собі (Ding an sick), додаткова вартість*

(*Mehrwert*) тощо), французька (*мода, дама, етикет, комплімент, будуар, пальто, кашне, трюмо, революція, конституція, патріотизм* тощо і майже вся хореографічна термінологія), італійська (*банк, кредит, фасад, галерея, балкон, салон, соната, кантата, батальйон, солдат* тощо і майже вся музична термінологія) мови.

Серед запозиченої лексики окрему групу становлять інтернаціоналізми.

Інтернаціоналізми — слова, поширені у більшості мов світу. Наприклад: *нація, конституція, біологія, університет, декрет, ректор, алгебра, адмірал, іслам, бюро, мораль, політика* тощо. Інтернаціональні слова стосуються переважно спеціальної термінології, різних галузей науки і техніки.

Щодо оцінки запозичень існують дві крайності: захоплення іншомовними словами, з одного боку, і бажання щоб то не стало очистити мову від них — з іншого. Обидва погляди шкідливі. Не можна вважати нормальним явище, коли нині вивіски на вулицях наших міст рясніють іноземними написами, а шпальти газет перенасичені зворотами з незрозумілими більшості читачів іноземними словами на зразок: *авантажна людина, яка звикла до фіоритур; імбецильний керівник, який викликає справедливі ламентации колективу, осипає всіх філіпіками; всі наші працівники альтруїсти і прозеліти прогресу; займається інсинуаціями, завдяки чому йому вдається утримувати свою синектуру, але баражирування розкрило його камуфляж; його ферули нас не лякають.*

Невиправданим є й крайній пуризм (від лат. *purus* "чистий") — навмисне цілеспрямоване усунення з мови всіх іноземних слів. Пуризм особливо шкідливий для тих мов, яким не загрожує асиміляція. Так, зокрема, нічим не обґрунтованими були пуристичні тенденції у другій половині XIX ст. у Росії, які особливо виявилися в діяльності графа О.С. Шишкова і частково лексикографа та письменника В.І. Даля. Шишков пропонував усі іноземні слова замінити корінними, питомими. Наприклад, замість *тротуар* уживати слово *топталище*, замість *фортепьяно* — *тихогромы*. Знаменитий Словник Даля слово *фізкультура* пропонує замінити штучноутвореним *ловкосилие, атмосфера* — *мироколица, колоземица, горизонт* — *небозём, адрес* — *насылка, пенсне* — *носохватка, эгоист* — *самотник, кокетка* — *хорошуха, миловидница*. Якщо б запропонованими пуристами словами заміни-

ти іншомовні слова у фразі *Денди шел в калашах по тротуару в театр*, то ця фраза звучала б *Хорошилище шел в мокроступах по гульбищу смотреть на позорище*. Пуристичні тенденції були характерні й для української мови початку ХХ ст., коли замість *атом* пропонувалося слово *неділка*, *синтаксис* називали *складнею*, *кому* — *протинком*, *конус* — *стіжком*, *діагональ* — *косиною*, *період* — *наворотом*, *формулу* — *взором* тощо.

Виправданим є пуризм для тих мов, яким загрожує асиміляція. Коли тоталітарним адміністративним апаратом заохочувалося зросійщення української мови (у мовознавстві навіть витворилася теорія про спільний "соціалістичний фонд" лексики та спільні словотворчі процеси в мовах народів СРСР), коли в словниках масово стали з'являтися русизми, а в перекладних словниках на перше місце ставилися слова-відповідники, які були близькими за звучанням до російських, а власне українські відповідники відсувалися на задній план, то помірні пуристичні тенденції в українській мові на сучасному етапі є доцільними, виправданими, як цілком виправданими вони були в Чехії після майже суцільного онімечення чехів.

Отже, до проблеми запозичення потрібно підходити тверезо. Запозичувати слова необхідно лише в тому випадку, коли без них не можна обійтися. Запозичення без потреби є не виправданими і завдають мові тільки шкоди.

Історична лексикологія та етимологія

Історична лексикологія — розділ мовознавства, який вивчає історію лексичного складу мови — його формування й розвиток, історію слів та їх значень, зміни в різних групах слів.

З історичною лексикологією тісно пов'язана етимологія.

Етимологія (від гр. *etymon* "істина" *logos* "наука") — розділ мовознавства, який вивчає походження слів.

Слово *етимологія* вживається також у значенні "походження слова".

Завдання й основна мета етимології — знайти й пояснити давні (первинні) значення та форми слів. Важливим поняттям етимології є **внутрішня форма**, тобто спосіб мотивації слова, семантична й структурна співвіднесеність

морфем, із яких воно складається, з іншими морфемами. Іншими словами, внутрішня форма — це покладена в основу називання ознака при утворенні нового значення, яке відображає ту ознаку, за якою названо предмет. Внутрішня форма мотивує звуковий вигляд слова, вказує причину, за якою дане значення виражене саме цим словом.

Вибір ознаки, що лежить в основі називання, тобто є внутрішньою формою, не завжди визначається її важливістю. Нею може бути одна з багатьох ознак, яка випадково привернула увагу. Це є причиною того, що в різних мовах один і той самий предмет називається на основі різних ознак. Пор.: укр. *швець* "той, що шиє", рос. *сапожник* "той, хто робить чоботи (рос. сапоги)", болг. *обущар* "той, хто робить взуття", нім. *Schuhmacher* "той, хто робить черевики"; укр. *веселка* пов'язана з *веселий*, рос. *радуга* від *рад* або *райдуга* "весела дуга", нім. *Regenbogen* буквально перекладається як "дошова дуга"; укр. *прілісок* "такий, що росте на узліссі", рос. *подснежник* "такий, що цвіте під снігом", нім. *Schneeglockchen* "сніжний дзвіночок", англ. *snowdrop* "сніжна крапля"; укр. *ковзани* пов'язане з *ковзатися*, рос. *коньки* — з *кіньми*, нім. *Schlittschuhe* — з *Schlitten* "сани" і *Schuhe* "черевики".

Є слова з виразною внутрішньою формою, як, наприклад, *читальня* "приміщення, де читають", *їдальня* "приміщення, де їдять", *пральня* "приміщення, де перуть" чи назви рослин *соняшник*, *безсмертник*, *незабудка* або назви українських і білоруських місяців *лютий*, *квітень*, *травень*, *липень*, *серпень*, *жовтень*, *листопад*; *сакавік*, *красавік*, *жнівень* тощо. Однак більшість слів мають приховану (затемнену, забуту, утрачену) внутрішню форму. Втрачу словом своєї внутрішньої форми, тобто етимологічних зв'язків із спорідненими словами (відповідно й первинного значення), називають деетимологізацією.

Не кожен пересічний мовець здогадається, що слово *жінка* пов'язане зі словами *ген*, *гене́за*, *генетив* і мотивоване значенням "та, яка народжує", що слово *вікно* споріднене зі словом *око*, *хист* із *хитрий*, *олівець* із *олово*, *доля* з *долина*, що слова *початок* і *кінець* мають один корінь, що рос. *ожерелье* пов'язане зі словом *горло*, що укр. *начальник* і польське *naczelnik* мають різне походження (*начальник* від *начало*, а *naczelnik* від *czoło* "чоло"), що нім. *Elephant* "слон" і укр. *верблюд* походять від одного й того самого слова.

Розрив зв'язку з однокореновими словами настає внаслідок фонетичних змін (слова *початок і кінець* походять від одного кореня, в якому чергувалися голосні [o] і [e] — *кон/кен*; [o] в українській мові перейшло в [i] за аналогією до інших форм цього слова, де [o] було в закритому складі; [к] перед голосним переднього ряду [e] перейшло в [ч], а **ен** за законом відкритого складу перетворилося в носовий голосний [ɛ̃], який згодом перейшов у [а]) та перебудови семантичних зв'язків (рос. *понеделник* деетимологізувалося, оскільки *неделя* "день тижня, коли нічого не роблять (не делают)", стало використовуватися на позначення тижня).

Деетимологізація уможливорює поєднання слів, які за живої етимології були б неможливими (*біла білизна, синя білизна, чорне чорнило, червоне чорнило*, рос. *путешествуют поездом*).

Внутрішню форму слова можна встановити лише шляхом наукового етимологізування, тобто враховуючи закономірності фонетичних, словотвірних і семантичних змін. Забута внутрішня форма, яка відкривається при спеціальному дослідженні, називається етимомом.

НАУКОВА ЕТИМОЛОГІЯ пов'язана з порівняльно-історичним методом і ґрунтується на шести принципах: фонетичному, семантичному, словотвірному, генетичному, речовому і просторовому.

Фонетичний принцип передбачає врахування фонетичних законів, тобто встановлених закономірностей звукових змін і всередині мови, і в групі споріднених мов. Так, враховуючи зміну дифтонга [ai] на довгий голосний [ē̃], який згодом перетворився на [ɛ̃], перехід [к] в [ц] перед голосним переднього ряду, а також перехід [ɛ̃] в [e] в російській мові та [i] в українській мові, ми можемо навести такі відповідники: лит. *kaina* "ціна", рос. *цена*, укр. *ціна*.

Семантичний принцип зобов'язує дослідника відшукати спільність у значеннях етимона й етимологізованого слова, враховуючи закономірності семантичних змін. Так, наприклад, слово *лебідь* пов'язують із індоєвропейським коренем **elb* "білий" (лат. *albus* "білий", нім. *Elba*, чеськ. *Laba* — назва ріки, "біла") і вважають, що назва ця дана за кольором. Давати назви птахам за кольором — досить поширене явище (*синиця, ворона, соловей* "сірий" та ін.). Значить, така етимологія не порушує семантичний принцип.

Словотвірний (морфологічний) принцип передбачає

з'ясування морфемної структури слова. Так, слово *пир* походить від *пити*, тому що це не заперечується його морфемною будовою: корінь *пи-* і суфікс *-р* (такий суфікс мають слова *жир*, *дар*, які відповідно походять від *жити* і *дати*).

Генетичний (генеалогічний) принцип полягає в зіставленні слів тільки споріднених мов, тобто в забороні виходити за межі мовної сім'ї.

Речовий принцип передбачає звернення до позначуваних словом реалій і речей, до етнографії. Так, назва квітки *братики* стає зрозумілою, коли врахувати, що кожна квітка складається з поєднаних двокольорових пелюсток. Етимологію слова *червоний* можна розкрити лише знаючи, що червону фарбу виготовляли з черв'яків (кошенілі).

Просторовий принцип полягає в урахуванні географічної локалізації слова, що може допомогти встановити, з якої мови запозичене слово.

Від наукової потрібно відрізнити народну етимологію.

НАРОДНА (ПОБУТОВА) ЕТИМОЛОГІЯ — етимологізування за першим випадковим співзвуччям, без врахування фонетичних законів, способів переходу значень, морфемного складу та його змін і переосмислення невідомого (незрозумілого) чи маловідомого слова за випадковою подібністю з відомим і зрозумілим, що призводить до хибного встановлення внутрішньої форми, а часто й до фонетичного "спотворення" слова. Так, слово *козак*, яке є давнім запозиченням із тюркських мов, деякі "любители етимологізувань" пов'язують зі словом *коза* (мовляв, козаки високо і легко стрибали, як кози). Слово *кооператив* у народі нерідко вимовляють, як *купиратив*, мотивуючи це слово як "місце, де можна щось купити", а *кросівки* як *красовки*, мотивуючи їх як красиві. Слово *сальний* у виразі *сальний анекдот* нерідко зближують із *сало* ("жирний анекдот"), тоді як насправді воно походить від фр. *sale* "грязний".

Народною етимологією зумовлена перекичена вимова таких слів, як *копитал* (капітал), *помир* (цигарки "Памір"), *мілкоскоп* (мікроскоп), *нервоз* (невроз), *нервопатолог* (невропатолог); рос. *спинжак* (пиджак), *верояцци* (варіації), *клеветон* (фельетон), *гульвар* (бульвар).

Дуже часто факти народної етимології трапляються в дитячому мовленні, що відзначено К. Чуковським у книжці "Від двох до п'яти": *всадник* — "это который в саду", *деревня* — "где деревьев много", *кустарник* — "старик, который караулит кусты", *лодырь* — "человек, который де-

лаєт лодки", *мельница* — "жена мельника". У дитячому мовленні нерідко можна почути слова *мазелін* (вазелін), *вулиціонер* (міліціонер), *теплометр* (термометр).

Відомі випадки, коли слова у спотвореній під впливом народної етимології формі закріплюються в мові. Так, скажімо, *рос. свидетель* походить від слова *вѣдѣти* "відати, знати" і повинно було б писатися як *сведетель*, однак під впливом більш відомого сучасним мовцям слова *видеть* стало сприйматися як похідне від нього, чим і пояснюється його теперішнє написання.

Література

ОСНОВНА

1. **Карпенко Ю.О.** Вступ до мовознавства. — К., 1991. — С 206—217.
2. **Дорошенко С.І., Дудик П.С.** Вступ до мовознавства. — К., 1974. — С 143—153, 159—162.
3. **Реформатский А.А.** Введение в языковедение. — М., 1996. — С 107—112, 139—146.
4. **Маслов Ю.С.** Введение в языкознание. — М., 1987. — С 195—210.
5. **Кодухов В.И.** Введение в языкознание. — М., 1987. — С 187—196.

ДОДАТКОВА

1. **Булаховський Л.А.** Нариси з загального мовознавства. — К., 1959. — С 53—78, 114—138, 166—179.
2. **Будагов Р.А.** Введение в науку о языке. — М., 1965. — С 71—133.
3. **Головин Б.Н.** Введение в языкознание. — М., 1983. — С 64—66, 68-69, 76-79.
4. **Камчатнов А.М., Николина Н.А.** Введение в языкознание. — М., 1999. — С 208-225.
5. **Баранникова Л.И.** Введение в языкознание. — Саратов, 1973. — С. 138-152.
6. **Перетрухин В.Н.** Введение в языкознание. — Воронеж, 1972. — С. 173-197.
7. **Білецький А.О.** Про мову і мовознавство. — К, 1996. — С. 152—155.
8. **Вихованець І.Р.** Таїна слова. — К., 1990.

Запитання. Завдання

1. Розкрийте причини історичних змін у лексиці.
2. Які слова називають архаїзмами? Яка відмінність між власне архаїзмами й історизмами?
3. Назвіть групи лексичних архаїзмів.
4. Що таке семантичні архаїзми?
5. Які слова називають неологізмами? Які різновиди неологізмів ви знаєте? Що таке авторські неологізми? Який ще існує термін для їх позначення?
6. Розкрийте причини лексичних запозичень.
7. Яка різниця між лексичними запозиченнями і кальками?
8. Опишіть шляхи та способи запозичень.
9. Яких змін зазнають запозичувані слова при їх адаптації в мові?
10. Які конкретно мови є найпотужнішими джерелами лексичних запозичень?
11. Що означає слово *пуризм*? Як потрібно ставитися до іншомовних запозичень?
12. Що таке історична лексикологія?
13. Дайте визначення етимології.
14. Що розуміють під внутрішньою формою слова?
15. Як називається втрата словом своєї внутрішньої форми?
16. Як ви розумієте термін *наукова етимологія*? Назвіть принципи наукової етимології.
17. Що таке народна (побутова) етимологія? Чим вона відрізняється від наукової етимології?

3.5. Фразеологія

Поняття фразеології

Фразеологія (від гр. *phrasis* "вираз" і *logos* "наука") - 1) сукупність фразеологізмів даної мови; 2) розділ мовознавства, який вивчає фразеологічний склад мови.

Предметом фразеології як науки є дослідження природи фразеологізмів і їх ознак, а також виявлення закономірностей функціонування їх у мові.

Фразеологізми — стійкі словосполучення. Це готові сполучення слів, які не створюються в мовленні подібно до вільних словосполучень (*новий костюм, великий будинок, читати газети, йти до школи*), а відтворюються: якщо мовцеві необхідно вжити фразеологізм, то він його вилучає, як і слово, в готовому вигляді зі свого фразеологічного запасу, а не будує його заново.

Щоб усвідомити різницю між фразеологічними й вільними словосполученнями, порівняємо фразеологізм *кури не клюють* і вільне словосполучення *кури не клюють*.

ФРАЗЕОЛОГІЗМ

кури не клюють.

Кожне слово зокрема не має власного значення; значення притаманне фразеологізму в цілому.

У нього грошей кури не клюють.

Переставити слова не можна, бо перестановка слів руйнує фразеологізм.

**У нього грошей не клюють кури. Кури у нього грошей не клюють.*

Від компонентів словосполучення не можна утворити зменшувальні (пестливі) форми.

** У нього грошей курочки не клюють.*

ВІЛЬНЕ СЛОВСПОЛУЧЕННЯ
кури не клюють.

Значення складається зі значень слів, що входять до словосполучення.

Це зерно кури не клюють.

Перестановка слів допускається, і вона не впливає на значення словосполучення.

Це зерно не клюють кури. Кури це зерно не клюють.

Від компонентів словосполучення можна утворити зменшувальні (пестливі) форми.

Це зерно курочки не клюють.

У середину словосполучення не можна вставити якесь слово.

* У нього грошей кури зовсім не клюють.

У середину словосполучення можна вставити якесь слово.

Це зерно кури зовсім не клюють.

Таким чином, фразеологізми характеризуються відтвореністю, цілісністю значення, стійкістю, непроникністю. Достатньо навіть однієї з перелічених ознак, щоб вважати словосполучення фразеологізмом. Усі ці ознаки зближують фразеологізм зі словом. Переважна більшість фразеологізмів еквівалентна окремому слову, і, як окремі слова, фразеологізми виступають у ролі єдиного складеного знака: *нуль без палочки* = *ніщо*; *кирпу гнути* = *гордувати*; *на руку ковінька* = *вигідно*; *без року тиждень* = *недавно*; *ні кола ні двора* = *нічого*; *пекти раків* = *червоніти*; *кіт наплакав* = *мало*; *лізти в вічі* = *набридати*; *рос. спустья рукава* = *небрежно*; *одержать победу* = *победити*; *точить ляды* = *бездельничать*; англ. *to skate on thin ice* (буквально "кататися на тонкому льоді") = *to risk* "ризикувати", *a mare's nest* (буквально: "кобиляче гніздо") = *fable* "небилиця"; нім. *in Wasser fallen* (буквально: "впасти у воду") = *zerrüttet werden* "розстроїтися"; фр. *piquer un chien* (буквально: "уколоти собаку") = *sommeiller* "задримати".

На відміну від вільного словосполучення, де кожне повнозначне слово є окремим членом речення, фразеологізм у цілому виступає єдиним членом речення.

Із вільним словосполученням фразеологізм зближується тим, що складається з окремих слів, тобто є нарізнооформленим. Слово має один наголос, а фразеологізм має стільки наголосів, скільки є в ньому повнозначних слів.

Отже, фразеологізм, із одного боку, зближується зі словом, а з іншого — зі словосполученням. Виходячи з вищенаведених характеристик, можна дати таке визначення фразеологізму:

Фразеологізм – відтворювана ОДИНИЦЯ МОВИ з двох або більше слів, цілісна за своїм значенням і стійка за складом та структурою.

Фразеологізми є знаками вторинної номінації, де образ словосполучення, його первинна мотивація переносяться на нову (іншу) ситуацію. Через те фразеологізм притаманна образність. Порівняємо речення: *Йому цей ка-*

пелюх не потрібен і Йому цей капелюх так потрібен, як рибі зонтик (як корові сідло, як п'яте колесо до воза). При використанні цих фразеологізмів разом із значенням непотрібності на поверхню спливає яскрава внутрішня форма (образ, гештальт) цих фразеологізмів.

Очевидно, колись усі фразеологізми були вільними словосполученнями. Вільне словосполучення, потрапляючи в інший, не характерний для нього контекст, набуває переносного значення (пор. *грати першу скрипку в симфонічному оркестрі і грати першу скрипку в компанії бізнесменів; рос. принимать лекарства в час по чайной ложке і делать что-либо через час по чайной ложке*). Постійне вживання словосполучення в прямому й переносному значеннях зумовлює усталення фразеологізму. Водночас, для того щоб словосполучення стало фразеологізмом, необхідно, щоб хоч одне зі слів повністю або частково втратило вільне значення (*солом'яна вдова, дерев'яний рубль, яловий професор*). Перетворенню вільних словосполучень у фразеологічні сприяє й частота їх вживання в певні періоди, пов'язана з актуальністю виражених ними понять у той чи інший період (*холодна війна, оксамитова революція, празька весна* тощо.).

Іншим джерелом виникнення фразеологізмів є запозичення. Запозичені фразеологізми можуть виступати як у перекладеному, так і в оригінальному вигляді: *час — гроші* (англ. time is money), *синя панчоха* (англ. blue stocking), *бути чи не бути* (англ. to be or not to be), лат. *contra spem spero* "без надії сподіватись", *temento mori* "пам'ятай про смерть", *alma mater* "мати-годувальниця", *tabula rasa* "вітерта (чиста) дошка", фр. *C'est la vie* "таке життя".

У науці існує проблема складу фразеології. Одні мовознавці до неї відносять лише номінативні форми, тобто словосполучення. Інші, котрі дотримуються широкого розуміння фразеології, сюди відносять й комунікативні форми — крилаті вирази у формі речень.

Кожна мова відзначається своєю оригінальною фразеологією, що пов'язано з неповторністю побуту, звичаїв, культури та й загалом ментальності народу. У фразеології ще більшою мірою, ніж у лексиці, відображено національну картину світу. Фразеологізми з одним і тим самим значенням у різних мовах мають неоднакову внутрішню форму (мотивацію). Пор. укр. *сам на сам (на чотири ока)*, рос. *с глаза на глаз*, фр. *tête à tête* "голова з головою", англ. *face to face* "обличчя до обличчя", нім. *unter vier*

Augen "між чотирма очима"; укр. *спастися на думку*, рос. *взбредти на ум*; укр. *бути напідпитку*, рос. *быть под хмельком*, англ. *to have a drop in one's eye* (буквально: "мати краплину в одному оці"); укр. *коли рак свисне*, рос. *после дождика в четверг*, англ. *when the pigs fly* (буквально: "коли свині літатимуть"), фр. *attendez moi sous l'orme* (буквально: "почекайте мене під в'язом"); укр. *говорити про Химіні кури*, рос. *говорить ерунду*, англ. *to talk of a dog's hind leg* (буквально: "говорити про задню ногу собаки"); укр. *у сорочці родитися*, англ. *to be born with a silver spoon in one's mouth* (буквально: "народитися зі срібною ложкою в роті"), нім. *Schwein haben* (буквально: "свиню мати").

Національна своєрідність фразеології і в тому, що в ній зафіксовано реалії життя народу, його історії тощо: укр. *на рушник стати, дістати гарбуза, передати куті меду, облизати макогона, наче набігла татарська орда, реве як орда в таборі, висипався хміль із міха, язик до Києва доведе*; рос. *коломенская верста, казанский сирота, Москва слезам не верит* тощо.

Класифікація фразеологізмів

Існують різні класифікації фразеологізмів. Найвідомішою є класифікація фразеологізмів за ступенем злютованості їх компонентів, яку розробив французький мовознавець Ш. Баллі і доповнив російський мовознавець В.В. Виноградов (1894—1969).

За цією класифікацією фразеологізми поділяють на фразеологічні зрощення, фразеологічні єдності та фразеологічні сполучення.

Фразеологічні зрощення - семантично неподільні фразеологічні одиниці, значення яких не впливає зі значень їх компонентів.

Наприклад: *собаку з'їсти* "бути майстром у якійсь справі". Тут власні значення слів *собака* і *їсти* не відіграють жодної ролі, бо неможливо пояснити, чому знання й досвід передбачають поїдання собак.

До фразеологічних зрощень належать такі фразеологізми, як: укр. *точити яси (балаандраси)* "вести пусті розмови", *пекти раків* "червоніти від сорому", *дати кучми* "побити", *підсунути свиню* "підступно завдати прикрошів комусь", *збити з пантеліку* "викликати

розгубленість у кого-небудь, дезорієнтувати"; рос. *битьба-клуши* "нічого не робити, байдикувати", *как пить дать* "напевне", *реветь белугой* "сильно плакати", *сапоги в смятку* "нісенітниця", *у черта на куличках* "дуже далеко"; польськ. *dać deba* "втекти" (буквально: "дати дуба"), англ. *a fishy story* "видумка" (дослівно: "риб'яча розповідь, казка"), *to show the white feather* "злякатися" (буквально: "показати біле перо").

Фразеологічні зрощення називають ще **ідіомами** (від гр. *idioma* "самобутній зворот"), під якими розуміють фразеологізми з повною втратою внутрішньої форми. Пояснити, як склалося значення ідіом, — складна етимологічна проблема. Так, наприклад, англ. *tit to tat* має значення "око за око", але пояснити, що означають слова *tit* і *tat*, ніхто не може.

Ідіоми неможливо дослівно перекласти на іншу мову. До ідіоми в іншій мові можна лише відшукати ідіому-відповідник, якщо така є, або перекласти її одним словом чи вільним словосполученням. Скажімо, англ. *skeleton in the cupboard* перекладається як "сімейна таємниця", хоч дослівний переклад — "скелет у буфеті", англ. *to wear one's heart on one's sleeve* перекладається як "бути відкритим, відвертим", хоча дослівний переклад — "носити серце на рукаві".

ФразеологічніЄдності - семантично неподільні фразеологічні одиниці, цілісне значення яких умотивоване значенням їх компонентів.

Значення фразеологічної єдності виникає внаслідок узагальненого переносного значення вільного словосполучення. Це результат образного метафоричного переосмислення словосполучення. Як приклади можна навести такі фразеологічні єдності: *зробити з мухи слона* "перебільшити щось", *пальцем не ворухнути* "нічого не зробити", *мілко плавати* "не мати достатніх здібностей, сил, знань для певної справи; погано розумітися на чомусь", *прикусити язика* "замовчати", *тримати камінь за пазухою* "приховувати ненависть до кого-небудь; готувати помсту", *гнути спину* "важко працювати", *плисти за течією* "пасивно підкорятися обставинам"; рос. *брать быка за рога* "починати з найважчого", *сесть в лужу* "оскандалитися", *положить зубы на полку* "голодувати, відчувати нестаток".

Як бачимо, для фразеологічних єдностей характерна семантична двоплановість. В окремо взятих ізольованих

від контексту таких зворотах не можна однозначно встановити їх семантику, бо такі словосполучення можуть уживатися як вільні у прямому значенні і як фразеологічні в переносному, тобто вони є омонімічними. Наприклад: *Стоματοлог закінчив примірku і поклав зуби на полицю. Гроші вичерпались, і йому довелося на деякий час покласти зуби на полицю; Плисти за течією ріки значно легше, ніж проти течії. Він усе своє життя плыв за течією, ніколи не чинив спротиву. Дівчина намилила голову, а потім змила її теплою водою. На зборах йому добре намилили голову.*

Фразеологічні сполучення — звороти, в яких самостійне значення кожного слова є абсолютно чітким, але один із компонентів має зв'язане значення.

Наприклад: *брати участь, досада бере, розквасити ніс;* рос. *закадычный друг, уклончивый ответ, щекотливый вопрос, потупить глаза, одержать победу, нанести поражение;* англ. *to break silence* "порушити мовчання", *to take friends* "подружитися"; нім. *die Kraft nehmen* "позбавити сил", *das Wort ergreifen* "брати слово".

У кожному наведеному звороті всі слова мають своє значення, але одне зі слів реалізує таке значення, як правило, тільки в цьому звороті. Так, скажімо, слово *розквасити* реалізує значення "розбити до крові" лише зі словами *ніс, обличчя* та їх синонімами. Слово *брати* має значення "проймати" тільки у сполученнях зі словами *досада, злість* (не можна сказати *радість бере, щастя бере* тощо). Російське слово *одержать* актуалізує значення "здобути" тільки в поєднанні зі словами *побєда і верх* (не можна сказати *одержать образование, одержать деньги* тощо), а *закадычный* "ширий" загалом поєднується лише зі словом *друг*.

Ті мовознавці, що дотримуються широкого розуміння фразеології, тобто відносять до неї комунікативні одиниці (речення) і будь-які влучні (крилаті) фрази, виділяють четвертий тип фразеологізмів — фразеологічні вирази.

Фразеологічні вирази — стійкі за складом і вживанням семантично подільні звороти, які складаються повністю зі слів із вільним значенням.

Фразеологічні вирази — це прислів'я, приказки, афоризми відомих політиків, письменників, діячів науки й

культури: *Не все золото, що блищить; Крапля камінь точить; Сім раз відмір, один відріж; І чужому научайтесь, й свого не цурайтесь* (Т. Шевченко); *Караюсь, мучусь, але не каюсь* (Т. Шевченко); *Борітеся — поборете* (Т. Шевченко); *Лиш боротись — значить жити* (І. Франко); *Та є печаль-на втіха дalebі: комусь на світі гірше, ніж тобі* (Ліна Костенко); *Любви все возрасты покорны* (О. Пушкін); *Перейти рубікон* (Цезар); *Уздоровому тілі здоровий дух* (Ювенал); *Вірю, бо це абсурд* (Августин); *Гроші не пахнуть* (Веспасіан); *Добрими намірами вимощене пекло* (С. Джонсон); *Блажен муж, що не йде на радунечестивих* (Біблія).

Фразеологізми — це майже завжди яскраві, образні вирази. Вони є важливим експресивним засобом мови. Кожна культурна людина повинна володіти цим скарбом літературної мови.

Література

ОСНОВНА

1. **Карпенко Ю.О.** Вступ до мовознавства. — К. — Одеса, 1991. — С 126—130.
2. **Дорошенко С.І., Дудик П.С.** Вступ до мовознавства. — К., 1974. — С 155-159.
3. **Реформатский А.А.** Введение в языковедение. — М., 1996. — С. 131—132.
4. **Головин Б.Н.** Введение в языкознание. — М., 1983. — С 79—84.
5. **Кодухов В.И.** Введение в языкознание. — М., 1987. — С 174—177.

ДОДАТКОВА

1. **Маслов Ю.С.** Введение в языкознание. — М., 1987. — С 116—120.
2. **Баранникова Л.И.** Введение в языкознание. — Саратов, 1973. — С. 152—161.
3. **Перетрухин В.Н.** Введение в языкознание. — Воронеж, 1972. — С. 164—166.
4. **Камчатнов А.М., Николина Н.А.** Введение в языкознание. — М., 1999. - С. 81-85
5. **Ужченко В.Д.** Народження і життя фразеологізму. — К., 1988.
6. **Коптілов В.В.** У світі крилатих слів. — К., 1976.
7. **Коваль А.П.** Крилате слово. — К., 1983.
8. **Алефіренко М.Ф.** Теоретичні питання фразеології. — Харків, 1987.

9. **Зорівчак Р.П.** Фразеологічна одиниця як перекладознавча проблема. — Львів, 1983.
10. **Баран Я.А.** Фразеологія у системі мови. — Івано-Франківськ, 1997.
11. Білецький А.О. Про мову і мовознавство. — К., 1996. — С 155—156.

Запитання. Завдання

1. Дайте визначення фразеології.
2. Назвіть основні ознаки фразеологізму.
3. Що зближує фразеологізм зі словом.
4. Що зближує і що різнить фразеологізм і вільне словосполучення?
5. Як виникають фразеологізми?
6. У чому виявляється національна специфіка фразеології? Підкріпіть свої думки конкретними прикладами.
7. Які типи фразеологізмів ви знаєте?
8. Дайте визначення фразеологічних зрощень. Наведіть приклади й обґрунтуйте, чому вони належать до зрощень.
9. Чим різняться фразеологічні єдності від фразеологічних зрощень?
10. Що таке фразеологічні сполучення? Розкрийте їх природу і специфіку.
11. Як ви гадаєте, які є підстави вважати фразеологізмами крилаті вирази, що мають форму речення?

3.6. Лексикографія

Поняття лексикографії

Лексикографія (від гр. *lexikos* "словниковий" або *lexicon* "словниковий запас і graphō "пишу") — розділ мовознавства, який займається теорією і практикою укладання словників.

Це наука, яка має практичне застосування. Словники необхідні для вивчення рідної та іноземної мов, для піднесення культури усної та писемної мови і загалом інтелекту людини. Культурний рівень нації та рівень розвитку мови часто оцінюють за кількістю виданих словників.

Лексикографія тісно пов'язана з лексикологією. Укладання словників вимагає великих теоретичних знань і доброго чуття мови, тобто розуміння відтінків значення слова, особливостей його вживання, сполучуваності з іншими словами тощо.

Розрізняють теоретичну і практичну лексикографію.

ТЕОРЕТИЧНА ЛЕКСИКОГРАФІЯ опрацьовує загальну теорію словників: розробляє принципи відбору лексики, розташування слів і словникових статей, структуру словникової статті (граматичний і фонетичний коментар до слова, виділення і класифікація значень, типи словникових визначень, система ремарок, типи ілюстрацій, подача фразеологізмів, співвідношення лінгвістичної і нелінгвістичної, тобто енциклопедичної, країнознавчої інформації).

ПРАКТИЧНА ЛЕКСИКОГРАФІЯ забезпечує навчання мови — як рідної, так і іноземної, описує й нормалізує рідну мову, дає матеріал для наукового вивчення лексики.

Для сучасної лексикографії характерні: розуміння лексики як системи; діалектичний погляд на значення (його змінність, відсутність чітких меж між значеннями полісемантичного слова тощо); визнання тісного зв'язку лексики з граматиною. Опрацьовуються різні типи словників залежно від того, кому вони адресовані. Є словники академічні, в яких інформація про слово найповніша, і навчальні, які мають на меті навчити людину, що вивчає мову, правильно використовувати слово. Є також словники для широкого використання і словники-довідники, адресовані представникам певної професії.

Типи словників

Усі словники поділяють на енциклопедичні й лінгвістичні.

ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ СЛОВНИКИ описують світ, пояснюють явища, поняття, дають бібліографічні довідки про знаменитих (інколи й одіозних) людей, відомості про країни й міста, про видатні події тощо. Відомими є "Українська радянська енциклопедія" в 17 томах (К., 1960—1966; друге видання в 12 томах вийшло в 1977—1985), "Енциклопедія українознавства" за ред. В. Кубійовича, що вийшла в 1949 р. за кордоном і зараз перевидається у Львові і Києві (т. 1—7, Львів, 1993—1998; т. 1—4, Київ, 1994—1996), "Большая советская энциклопедия" в 50 томах (М., 1950—1958; останнє третє видання в 30 томах вийшло в 1969—1978), "Энциклопедический словарь" у 86 томах Ф. Брокгауза й І. Єфрона (С.-Петербург, 1890—1907), "Encyclopaedia Britannica" (Британська енциклопедія) в 30 томах (п'ятнадцяте видання вийшло в 1974—1986) та ін.

До енциклопедичних належать і галузеві термінологічні словники. Так, останнім часом в Україні з'явилася значна кількість таких словників, як, наприклад, "Словник термінів ринкової економіки" за редакцією В.І. Науменка (К., 1996), "Короткий словник філософських термінів" за редакцією В.М. Козакова (К., 1996), "Словник-довідник з екології" Є.М. Кондратюка і Г.Л. Хархоти (К., 1987), "Словник медичних термінів" В.Й. Кресюка та ін. (Одеса, 1994), "Соціологія: Короткий енциклопедичний словник" за редакцією В.І. Воловича (К., 1998) та багато інших.

Філологи повинні бути обізнані зі словниками лінгвістичних термінів, серед яких слід назвати "Словник лінгвістичних термінів" Є.В. Кротевича і Н.С. Родзевич (К., 1957), "Словарь лингвистических терминов" О.С. Ахманової (М., 1966), "Словарь лингвистических терминов" Ж. Марузо (М., 1960; переклад із французької мови), "Словарь американской лингвистической терминологии" Е. Хемпа (російський переклад, М., 1964), "Лингвистический словарь Пражской школы" Й. Вахка (російський переклад, М., 1964), "Słownik terminologii językoznawczej" З. Голомба, А. Гайнца і К. Полянського (Варшава, 1968), "Словник лінгвістичних термінів" Д.І. Ганича і І.С. Олійника (К., 1985), "Kleines Wörterbuch sprachwissenschaftlicher Termini" (Лейпциг, 1975) і над-

звичайно цінний за багатством інформації "Лингвистический энциклопедический словарь" за редакцією В.М. Ярцевої (М., 1990).

ЛІНГВІСТИЧНІ СЛОВНИКИ — це словники слів. Вони дають інформацію не про речі, явища, поняття, а про слова. Якщо енциклопедичні словники подають лише назви предметів та явищ, які в мові представлені іменниками та іменними словосполученнями, то лінгвістичні словники пояснюють усі типи слів, їх граматичні та стилістичні ознаки, особливості їх функціонування.

Лінгвістичні словники поділяють на одномовні й багатомовні.

ОДНОМОВНІ СЛОВНИКИ

ТЛУМАЧНІ СЛОВНИКИ. У цих словниках розкривається (тлумачиться) значення слів. У слові позначається наголос, вказується на його граматичні й стилістичні властивості. До кожного значення наводиться ілюстративний матеріал (приклади вживання з художньої та іншої літератури). Є такі тлумачні словники української мови: "Словник української мови" АН в 11 томах (К., 1970—1980), "Новий словник української мови" у 4 томах В. Яременка й О. Сліпущо (К., 1998), "Короткий тлумачний словник української мови" за редакцією Л.Л. Гумецької (К., 1979; друге видання за редакцією Д.Г. Гринчишина, 1988). Першим тлумачним словником сучасної української мови (він одночасно є й перекладним) слід вважати "Словарь української мови" у 4-х томах за редакцією Б. Грінченка (К., 1907—1909; останнє видання 1996—1997) — видатна пам'ятка української лексикографії. Багатьма тлумачними словниками представлена російська мова: "Толковый словарь живого великорусского языка" в 4-х томах В.І. Даля (1863—1866; шосте видання — 1989—1991; специфічною ознакою цього словника є те, що слова в ньому розміщені за гніздовим способом, тобто всі споріднені слова подаються в одній статті; слово в такому словнику знайти важко, зате добре показано життя кореня кожного слова в мові), "Толковый словарь русского языка" в 4-х томах за редакцією Д.М. Ушакова (1936—1940), академічний "Словарь современного русского литературного языка" в 17 томах (М.-Л.; 1948—1965; з 1991 р. виходить друге видання), укладений на основі 17-томного чотиритомний "Словарь русского языка" (1957—1960, друге видання — 1981—

1984), "Словарь русского языка" С.І. Ожегова (шістнадцяте видання — 1984). У 1977—1983 рр. у Мінську вийшов "Тлумачальны слоўнік беларускай мовы" в 6 книгах, а в 1958—1968 рр. у Варшаві був видрукуваний "Słownik języka polskiego" в 10 томах за редакцією В. Дорошевського. Серед інших тлумачних словників дуже відомими є англійські словники серії Webster (Уебстер), французькі — серії Larousse (Лярус), німецькі — серії Duden (Дуден).

Словники НЕОЛОГІЗМІВ. Це словники тлумачного типу, в яких зібрані слова, що недавно з'явилися в мові. Як приклад можна навести словники "Новые слова и значения" за редакцією Н.З. Котелової (М., 1973; М., 1984), "Словарь новых слов русского языка (середина 50-х — середина 80-х годов)" за редакцією Н.З. Котелової (С.-Петербург, 1995), "Словарь новых слов/Dictionary of New Words" Джонатана Гріна (М., 1996).

Словники іношомовних слів. Ці словники охоплюють запозичену лексику, вказують на джерело запозичення слова, наводять іношомовну форму в оригіналі і тлумачення слова рідною мовою. Українською мовою видані такі словники іношомовних слів: "Словник чужомовних слів" А. Орла (Нью-Йорк, 1963), "Словник іношомовних слів" за редакцією О.С. Мельничука (К., 1975), "Словник іношомовних слів" М.П. Коломійця і Л.В. Молодової (К., 1998).

ДІАЛЕКТНІ СЛОВНИКИ. У діалектних словниках зібрано й розтлумачено лексику одного діалекту або декількох діалектів однієї мови. Як правило, такі словники охоплюють лише ті слова, яких немає в літературній мові або які мають семантичні відмінності порівняно з такими самими словами літературної мови. Серед словників української діалектної лексики можна назвати "Словник бойківських говорів" М.Й. Онишкевича (К., 1984), "Словник полтавських говорів" В.С. Ващенко (Харків, 1960), "Словник поліських говорів" П.С. Лисенка (К., 1974), "Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини" в 4-х томах В.А. Чабаненка (Запоріжжя, 1992), "Гуцульські говірки: Короткий словник" за редакцією Я. Закревської (Львів, 1997) та ін.

Словники мови письменників. У цих словниках зареєстровано всі слова, які використав письменник у своїх творах, наводяться значення, в яких ці слова вжиті, фіксуються всі форми кожного слова, скільки разів яка форма вжита і де. Такі словники називають конкордансами (від лат. *concordans* "той, що узгоджується"). Уже створені

словники мови Еврипіда, Платона, Цицерона, Шекспіра, Шеллі, Пушкіна, Міцкевича. В Україні вийшов "Словник мови Шевченка" в 2-х томах (К., 1964) і "Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка" у 3-х томах (Харків, 1978—1979).

Історичні словники. В історичних словниках подано лексику певного історичного періоду. Українська мова представлена "Історичним словником українського язика" Є. Тимченка (К., 1930—1932), "Словником староукраїнської мови XIV — XV ст." за редакцією Л.Л. Гумецької (К., 1977), "Словником української мови XVI — першої половини XVII ст." (вийшло шість випусків. — Львів, 1994—1999). Давньоруська лексика відображена в "Матеріалах для словаря древнерусского языка" в 3-х томах І.І. Срезневського (С.-Петербург, 1893—1903; перевиданий у 1958 р.). Найвідомішим у всьому світі є словник-гігант — Великий Оксфордський словник (*A New English Dictionary on Historical Principles*) у 20 томах (Оксфорд, 1884—1928), де пояснено 500 тисяч слів і наведено півтора мільйона ілюстрацій. Цей словник укладався 75 років великим колективом філологів. Такого ж обсягу досягає історичний словник німецької мови (*Grimms deutsches Wörterbuch*).

ЕТИМОЛОГІЧНІ СЛОВНИКИ. ЕТИМОЛОГІЧНІ СЛОВНИКИ розкривають походження слова, зокрема в них вказується, власне чи запозичене слово; якщо запозичене, то коли і з якої мови. Для корінних (власних, питомих) слів устанавлюється корінь, із яким ці слова пов'язані, наводяться паралелі з інших мов, простежуються зміни в значенні і формах слова. В Україні вийшло 3 томи "Етимологічного словника української мови" за редакцією О.С. Мельничука (К., 1982—1989). Високо оцінений науковою громадськістю "Russisches etymologisches Wörterbuch" (Етимологічний словник російської мови) в 4-х томах німецького мовознавця М. Фасмера (Гайдельберг, 1950—1958; двічі вийшов у російському перекладі: М., 1964—1973; М., 1986—1987). Помітним явищем у лексикографії був вихід "Этимологического словаря русского языка" в 2-х томах О.Г. Преображенського (М., 1910—1916); перевиданий у 1959 р.). Відомими є "An etymological dictionary of the English language" (Етимологічний словник англійської мови), який вийшов в Оксфорді в 1953 р., "Dictionnaire etymologique de la langue française" (Етимологічний словник французької мови) О. Блоха і В. Вартбурга, який опублікований у

Парижі в 1950 р., "Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache" (Етимологічний словник німецької мови) Ф. Клюге (Berlin, 1963), "Etymologický slovník jazyka českého" (Етимологічний словник чеської мови) В. Махка (Прага, 1968), "Słownik etymologiczny języka polskiego" (Етимологічний словник польської мови) О. Брюкнера (Варшава, 1957). З'явилися етимологічні словники груп і сімей мов. Так, нині триває публікація "Этимологического словаря славянских языков" за редакцією О.М. Трубочова (випуск 1—23, М., 1974—1996). У 1949—1959 рр. побачив світ двотомний "Indogermanisches etymologisches Wörterbuch" (Етимологічний словник індоєвропейських мов) чеського мовознавця Й. Покорного (Берн — Мюнхен, 1959—1965).

СИНОНІМІЧНІ СЛОВНИКИ. У синонімічних словниках наводяться синонімічні ряди, які складаються зі слів і словосполучень тотожних або близьких за значенням. У межах кожного синонімічного ряду подається семантична (вказується на відмінні відтінки значень) і стилістична характеристика слів, окреслюється їх сполучуваність, наводяться приклади їх уживання в контексті. Саме так побудовані академічний "Словник синонімів української мови" у 2-х томах (К., 1999—2000) і "Словарь синонимов русского языка" в 2-х томах за редакцією А.П. Євгенєвої (М., 1970—1971). У синонімічних словниках для широкого практичного користування наводяться синонімічні ряди без ілюстрацій прикладами їх уживання. Такими є "Короткий словник синонімів української мови" П.М. Деркача (К., 1960), "Практичний словник синонімів української мови" С. Караванського (К., 1995), "Словарь синонимов русского языка" З.Є. Александрової (М., 1968; шосте видання вийшло в 1989 р.), "Gran diccionario de sinonimos y antonimos" (Великий словник синонімів і антонімів) іспанської мови Л. Кастро де Амато (Буенос Айрес, 1988).

СЛОВНИКИ АНТОНІМІВ У цих словниках наводяться і тлумачаться слова з протилежними значеннями, характеризується їх сполучуваність, наводяться приклади їх вживання в суцільному тексті. Так, зокрема, за цими принципами укладені "Словник антонімів" української мови Л.М. Полюги (Київ, 1987) і словники антонімів російської мови Л.О. Введенської (Ростов-на-Дону, 1982), М.П. Колесникова (Тбілісі, 1972), М.Р. Львова (М., 1988) та англійської мови В.Н. Комісарова (М., 1964).

СЛОВНИКИ ОМОНІМІВ До словників омонімів включено сло-

ва, які збіглися за звучанням. У словниковій статті вказують на тип утворення омонімів, а також на граматичні, стилістичні та інші ознаки цих омонімів, які підкреслюють їх протиставленість. Прикладом таких словників можуть служити "Словник омонімів української мови" О. Демської та І. Кульчицького (Львів, 1996), "Словарь омонимов русского языка" О.С. Ахманової (М., 1974; третє видання — 1986), "Словарь омонимов русского языка" М.П. Колесникова (Ростов-на-Дону, 1995).

ФРАЗЕОЛОГІЧНІ СЛОВНИКИ. У фразеологічних словниках зібрано усталені звороти, яким дається тлумачення і стилістична характеристика. Такими, зокрема, є академічний "Фразеологічний словник української мови" у 2-х книгах (К., 1993; друге видання — 1999), "Фразеологічний словник української мови" в 2-х томах Г.М. Удовиченка (К., 1984), "1000 крилатих виразів української літературної мови" А.П. Коваль і В.В. Коптілова (К., 1964), "Фразеологический словарь русского языка" О.І. Молоткова (М., 1967), "Словарь латинских крылатых слов" М.Т. Бабичева і Я.М. Боровського (М., 1986), "Geflügelte Worte" (Крилаті слова) Г. Бюхмана (1864, десятки разів перевидавали).

ОРФОГРАФІЧНІ СЛОВНИКИ. В орфографічних словниках слова наводяться в алфавітному порядку в їх нормативному написанні. Одними із кращих орфографічних словників є "Орфографічний словник української мови", укладений С.І. Головащук, М.М. Пешак, В.М. Русанівським і О.О. Тараненком (К., 1994) і "Український орфографічний словник" за редакцією А.О. Свашенко (Харків, 1997).

ОРФОЕПІЧНІ СЛОВНИКИ. В орфоепічних словниках подано перелік слів літературної мови з позначенням нормативного наголосу і з вказівкою на вимову. Є такі орфоепічні словники української мови: "Словник наголосів української літературної мови" М.І. Погрібного (К., 1973), "Українська літературна вимова і наголос" за редакцією М.А. Жовтобрюха (К., 1973). Широко відомі "Орфоэпический словарь русского языка" за редакцією Р.І. Аванесова (М., 1985) і "Словарь ударений для работников радио и телевидения" за редакцією Д. Е. Розенталя (М., 1970).

СЛОВНИКИ ПРАВИЛЬНОСТІ МОВЛЕННЯ. Такі словники містять найскладніші в уживанні слова. В них пояснюється написання й вимова слів, словотворення, даються граматична і стилістична характеристики слів, наводяться приклади можливої сполучуваності слів і керування. Як приклади цього типу словників можна назвати "Словник труднощів

української мови" за редакцією С.Я. Єрмоленко (К., 1989), "Правильность русской речи" Л.П. Крисіна і Л.І. Скворцова (М., 1962), "Трудности словоупотребления и варианты норм русского литературного языка" за редакцією К.С. Горбачевича (Л., 1973), "Словарь трудностей русского языка" Д.Е. Розенталя і М.О. Теленкової (М., 1976; шосте видання — 1987).

ЧАСТОТНІ СЛОВНИКИ. У цих словниках подаються слова не за алфавітом, а за спадом частот, тобто розташовуються в порядку від найбільш частотного до найменш частотного. Для створення частотного словника необхідно опрацювати надзвичайно великий масив текстів (зробити підрахунки в десятках, а то й сотнях мільйонів слововживань), бо від обсягу опрацьованого матеріалу залежить ступінь об'єктивності визначення місця (рангу) слова в словнику. Прикладами частотних словників є "Частотний словник сучасної української художньої прози" в 2-х томах (К., 1981), "The Russian Word Count" (Частотний словник російської мови) Г. Йоссельсона (Детройт, 1953), "Частотный словарь современного русского литературного языка" Е. Штейнфельдт (Таллінн, 1963; багато разів перевидавався в Москві), "Частотный словарь русского языка" за редакцією Л.М. Засоріної (М., 1977).

Частотні словники дуже корисні в лінгводидактичному аспекті для швидшого й ефективнішого оволодіння іноземною мовою. Як уже було зазначено, 1200 найчастотніших слів покривають 80% будь-якого тексту. Знаючи ці слова, можна читати і розуміти іноземні тексти (20% слів можна зрозуміти з контексту). Через те частотні словники використовують для укладання словників-мінімумів із іноземних мов і для створення текстів для підручників із іноземних мов.

ЗВОРОТНІ СЛОВНИКИ. У зворотних (інверсійних) словниках слова розташовані за алфавітом із їх кінця: *а, ба, баба, жаба, раба* і так далі. Такі словники групують слова за морфемами — закінченнями, суфіксами, коренями, префіксами, а це дуже корисно для дослідників мови: з такого словника легко вилучити однокореневі (споріднені) слова, визначити продуктивність того чи іншого суфікса тощо. В Україні вийшли "Інверсійний словник української мови" за редакцією С.Ф. Бевзенка (перше видання — Одеса, 1971, друге — К., 1985) і "Обернений частотний словник сучасної української художньої прози" (К., 1998). За кордоном вийшов "Український зворотний словник" В. Ніньовсько-

го (Мюнхен — Едмонтон, 1969). Перший зворотний словник російської мови "Rückläufiges Wörterbuch der Russischen Sprache der Gegenwart" Г. Більфельдта вийшов у Берліні в 1958 р. Іншими зворотними словниками російської мови є "Обратный словарь русского языка" (М., 1974) і "Грамматический словарь русского языка" А.А. Залізняка (М., 1980).

СЛОВОТВІРНІ ТА МОРФЕМНІ СЛОВНИКИ. У цих словниках членуються слова на морфемі, визначається твірна основа слова і морфема, за допомогою якої утворене від твірної основи слово. До таких словників належать "Морфемний словник" Л.М. Полюги (К., 1983), "Морфемний аналіз: Словник-довідник" у 2-х томах І.Т. Яценка, "Словник афіксальних морфем української мови" Н. Клименко, Є. Карпіловської, В.Карпіловського, Т. Недозим (К., 1998) "Словообразовательный словарь русского языка" у 2-х томах О.М. Тихонова (М., 1985; друге видання — 1990).

ІДЕОГРАФІЧНІ СЛОВНИКИ. В ідеографічних словниках слова розташовано не за алфавітом, а за групами, які виділяють на основі спільних значень, тем. Першим ідеографічним словником є "Thesaurus of English Words and Phrases" (Тезаурус англійських слів і фраз) П.-М. Роже (Roget), який вийшов ще в 1852 р. У цьому словнику всі слова розподілені на 6 класів, 24 підкласи, 1000 тем, а в середині тем виділяються ще ближчі за значенням групи, синонімічні ряди, антонімічні пари. За назвою цього словника всі ідеографічні словники стали називати тезаурусами (гр. *thēsauros* "скарб, скарбниця").

Іншим відомим ідеографічним словником є "Der deutsche Wörschatz nach Sachgruppen" (Німецький словниковий склад за предметними групами) Ф. Дорнзайфа (Берлін, 1959). Тут лексика поділена на 20 основних розділів, таких, як "Неорганічний світ", "Рослинний і тваринний світ", "Простір", "Бажання і вчинки", "Відчуття", "Почуття" тощо. Кожен із таких розділів ділиться на класи, класи на підкласи і т.д.

Грунтовних ідеографічних словників поки що небагато. Можна було б ще назвати "Diccionario ideologico de la lengua espanola" (Ідеологічний словник іспанської мови) Х. Касареса (в Іспанії та Італії ідеографічні словники прийнято називати ідеологічними).

СЛОВНИКИ АСОЦІАТИВНИХ НОРМ. У словниках цього типу до кожного реєстрового слова наведено асоціації, які це слово викликало у людей, що брали участь у психолінгвіс-

тичних експериментах. В Україні вийшло дві такі праці Н.П. Бутенко: "Словник асоціативних норм української мови" (Львів, 1979) і "Словник асоціативних означень іменників в українській мові (Львів, 1989).

БАГАТОМОВНІ СЛОВНИКИ

У багатомовних (перекладних) словниках дається не пояснення (тлумачення) значень слів, а переклад, тобто підбирається слово-відповідник іншої мови. Найчастіше це двомовні словники. Їх створюють для цілей перекладу й активно використовують при вивченні іноземної мови. Прикладом двомовних словників є "Русско-украинский словарь" АН в 3-х томах (1968; друге видання — 1988), "Українсько-російський словник" АН в 6 томах (1953—1963), "Українсько-біларускі слоўнік" В.П. Лемтюгової (Мінськ, 1980), "Польсько-український словник" у 3-х томах за редакцією Л.Л. Гумецької (К., 1958—1960), "Болгарсько-український словник" І.А. Стоянова й О.Р. Чмир (К., 1988), "Чесько-український словник" у 2-х томах АН (К., 1988), "Англо-український словник" у 2-х томах М.І. Балли (К., 1996), "Оксфордський русско-английський словарь" М. Уїллера (М., 1998), "Новий німецько-український, українсько-німецький словник" (К., 1997), "Словник французько-український, українсько-французький" В.Б. Бурбело та ін. (К., 1996), "Словник іспансько-український, українсько-іспанський" (К., 1997), "Словник італійсько-український і українсько-італійський" за редакцією В.Т. Бусло (К., 1998), "Словник португальсько-український, українсько-португальський" за редакцією В.Т. Бусло (К., 1999), "Латинсько-український словник" В.Д. Литвинова (К., 1998), "Українсько-угорський словник" К. Лоранта (Будапешт-Ужгород), "Українсько-японський словник" І.П. Бондаренка і Т. Хіно (К., 1977), "Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник" І.С. Олійника і М.І. Сидоренка (К., 1971; перевиданий 1978), "Німецько-український фразеологічний словник" у 2-х томах В.І. Гавриця і О.П. Пророченко (К., 1981).

Значно рідше за двомовні створюються словники, що охоплюють три і більше мов, як, наприклад, "Німецько-українсько-російський словник" за редакцією Е.І. Лисенко (К., 1991). Унікальним є укладений А. та В. Поповими "Словарь на семи языках (французско-немецко-английско-итальянско-испанско-португальско-голландско-русский)",

який вийшов у 1902 р. у Варшаві. Оригінальним є й восьми томний "Опыт словаря тюркских наречей" В.В. Радлова, в якому наводиться лексика більшості тюркських мов з перекладом на російську і німецьку мови.

Особливо багато останнім часом з'явилося перекладних термінологічних словників, наприклад, "Словник фізичної лексики українсько-англійсько-німецько-російський" В. Козирського і В. Шендеровського (К., 1996), академічні "Російсько-український словник наукової термінології: Математика. Фізика. Техніка" (К., 1998), "Російсько-український словник наукової термінології: Біологія. Хімія. Медицина" (К., 1996), "Російсько-український словник наукової термінології: Суспільні науки" (К., 1994); багатотомний "Словник слов'янської лінгвістичної термінології" (Прага, 1977—1979), в якому 2266 мовознавчих термінів подано дванадцятьма слов'янськими та англійською, німецькою і французькою мовами.

Створено чимало диференційних словників, в яких наводяться лише ті слова, які не збігаються за значенням. Наприклад: "Русско-украинский и украинско-русский словарь: Отличительная лексика" Л.І. Мацько, О.М. Сидоренко, С.В. Шевчук (К., 1966). До диференційних належать і так звані словники "фальшивих друзів перекладача" (міжмовних омонімів), в яких зафіксовано слова двох мов, що подібні за формою, але мають різні значення (наприклад: рос. *луна* "місяць" — укр. *луна* "відгомін", англ. *magazine* "журнал" — укр. *магазин* "крамниця"): "Словник російсько-українських міжмовних омонімів" М.П. Кочергана (К., 1997), "Англо-русский и русско-английский словарь "ложных друзей переводчика" за редакцією В.В. Акуленка (М., 1969), "Немецко-русский и русско-немецкий словарь "ложных друзей переводчика" К.Г. Готліба (М., 1972). Подібні словники створено для французької та англійської (М. Кесслера і Ж. Дерокіньї), іспанської й французької (Л. Дюпона), німецької та французької (М. Рейнхеймера), російської та польської (Я. Козелевського), російської та чеської (Й. Влчка), російської та білоруської (С.М. Грабчикова).

Як бачимо, сучасна лексикографія задовольняє потреби в найрізноманітніших типах інформації про слова. Вона розвивається за двома основними напрямками: 1) створення спеціалізованих словників, у яких була б інформація тільки одного характеру (лише написання, лише походження тощо); 2) створення комплексних словників, які б

включали по можливості всі відомості про слово: тлумачення, граматичну характеристику, вимову, написання, смислові зв'язки з іншими словами (синонімічні, антонімічні), особливості вживання в різних стилях. Інколи такі комплексні словники включають й енциклопедичну інформацію про річ, яку називає слово.

Складання словників завжди вважали важливим загальнокультурним завданням. Кожна людина, яка дбає про свій загальнокультурний розвиток, повинна читати словники. Як мудро порадив Максим Рильський, "Не бійтесь заглядати у словник: Це пишний яр, а не сумне провалля; Збирайте, як розумний садівник, Достиглий овоч у Грінченка й Даля".

Література

• ОСНОВНА

1. Карпенко Ю.О. **Вступ** до мовознавства. — К. — Одеса, 1991. — С 130-136.
2. Дорошенко С.І., Дудик П.С. Вступ до мовознавства. — К., 1974. — С 163—175.
3. Реформатский А.А. Введение в языковедение. — М., 1996. — С. 151—156.
4. Головин Б.Н. Введение в языкознание. — М. 1983. — С 85—89.
5. Кодухов В.И. Введение в языкознание. — М., 1987. — С 196—204.

ДОДАТКОВА

1. Булаховський Л.А. Нариси з загального мовознавства. — К., 1959. — С 139—165.
2. Баранникова Л.И. Введение в языкознание. — Саратов, 1973. — С. 161—168.
3. Камчатнов А.М., Николина Н.А. Введение в языкознание. — М., 1999. — С. 85—91.
4. Маслов Ю.С. Введение в языкознание. — М., 1987. — С. 120—124.
5. Касарес Х. Введение в современную лексикографию. — М., 1958.
6. Сергеев В.Н. Словари — наши друзья и помощники. — М., 1984.

Запитання. Завдання

1. Що таке лексикографія?
2. Що є предметом теоретичної лексикографії?
3. Які функції виконує практична лексикографія?
4. На які два типи діляться всі словники?
5. Яка відмінність між енциклопедичними і лінгвістичними словниками?
6. Які енциклопедичні словники ви знаєте?
7. Назвіть основні словники лінгвістичних термінів.
8. На які дві групи поділяються лінгвістичні словники?
9. Перелічіть типи одномовних словників.
10. Розкажіть, які тлумачні словники ви знаєте. Охарактеризуйте їх.
11. Що таке конкорданси?
12. Назвіть відомі вам історичні й етимологічні словники.
13. Для чого потрібні частотні й зворотні словники?
14. Охарактеризуйте відомі вам ідеографічні словники.
15. Які різновиди перекладних словників ви знаєте? Назвіть найбільш важливі перекладні словники, що вийшли в Україні.

Граматика

4.1. Граматика. Граматичне значення. Граматичні категорії

Предмет граматики. Розділи граматики.
Основні одиниці граматичної будови мови

Граматика (від лат. *grammatikētechnē* "письмове мистецтво") - 1) будова мови (система морфологічних категорій і форм, синтаксичних категорій і конструкцій); 2) наука, яка вивчає будову мови.

Що стосується граматики як науки, то розрізняють:
1) **формальну**, яка вивчає граматичні форми та їх структуру, і **контенсивну (семантичну)**, яка вивчає значення цих форм і структур; 2) **синхронічну**, що вивчає будову мови на певному умовно виділеному часовому етапі, і **діахронічну**, яка вивчає мовну будову в її історичному розвитку. Із синхронічної граматики виокремлюють **функціональну**, яка вивчає функції граматичних одиниць.

Граматика складається з двох розділів: морфології й синтаксису.

Морфологія (від гр. *morphē* "форма" і *logos* "слово, вчення, наука") - розділ граматики, що вивчає граматичні властивості слова, зміну форм слів і пов'язаних із ними граматичних значень.

До морфології належить і вчення про частини мови. Можна сказати, що морфологія — це граматика слова.

Синтаксис (від гр. *śyntaxis* "побудова, порядок") - розділ граматики, який вивчає засоби і правила побудови висловлювань, тобто його предметом є речення.

Іншими словами, синтаксис — це граMATика зв'язного мовлення.

Поділ граMATики на морфологію й синтаксис є умовним. По-перше, граMATичні значення слів повністю розкриваються тільки в реченні; по-друге, значення такого поділу для кожної конкретної мови залежить від типу її будови: для мов із бідною морфологією (англійської, індонезійської, багатьох тибето-бірманських та ін.) морфологія відходить на задній план, а для китайської, в'єтнамської, тайських, йоруба не має жодної цінності, бо там її (морфології) немає.

Словотвір, або **дериватологія** (від лат. *derivatio* "відведення води з ріки", а згодом "утворення нових слів від наявного кореня"), займає проміжне місце між лексикологією і граMATикою.

У структурі мови граMATиці належить центральне місце, а фонетиці й лексиці — периферійне. Фонетика — це матеріальна периферія, а лексика — смислова. Оскільки граMATика має узагальнюючий характер, то в ній найяскравіше виявляються найбільш суттєві риси структури мови, а це ще одне свідчення належності граMATики до центральної частини, ядра мови.

Однією з особливостей граMATики є її абстрактність. Щоправда, абстрактною є й лексика. Слово *будинок* позначає будь-який будинок незалежно від його форми, розміру, матеріалу, з якого він побудований тощо, а слово *людина* позначає будь-якого homo sapiens (кожну окрему людину і всіх). Однак граMATична абстракція є значно вищою від лексичної, так що факти лексичної абстракції здаються конкретними порівняно з граMATичною абстракцією. Наприклад, слова *будинок*, *стіл*, *віз*, *віл*, *лікар* для лексики — різні одиниці, а для граMATики — одне й те ж: іменники чоловічого роду в називному відмінку однини.

Основні одиниці граMATики — морфема для морфології і конструкція (речення) для синтаксису. Правда, є й інші погляди щодо цього. Дехто вважає, що їх значно більше й серед них називає слово, словоформу, словосполучення, просте речення, складне речення, надфразну єдність і навіть текст. Однак таке розуміння основних одиниць морфології та синтаксису не є коректним хоча б тому, що кожен мовний рівень повинен мати тільки одну основну одиницю.

Хоч у граMATиці певною мірою використовують суто формальний, технічний опис будови мови, проте голов-

ною її метою є виявлення значень, що стоять за мовними структурами. Таким чином, основними для граматики є проблеми граматичної семантики (граматичних значень).

Граматичне значення

Граматичне значення - узагальнене (абстрактне) мовне значення, яке властиве рядом слів, словоформ, синтаксичних конструкцій і яке має в мові регулярне (стандартне) вираження.

Так, слова *весна, літо, парк, робітник, праця, голубинь* мають значення предметності; *добрий, теплий, зелений, дзвінкий, золотий, дерев'яний* — значення ознаки; *йти, летіти, співати, їсти* — значення процесуальності; *дороги, книжки, стола, вікна, олії, бензину* — значення родового відмінка; *читав, думала, кричало, любили* — значення минулого часу і т.д.

Крім тут згаданих, можна ще назвати граматичні значення роду, числа, особи, предикативності, суб'єкта, об'єкта та ін.

Як бачимо, граматичне значення відрізняється від лексичного масовістю, груповим характером свого виявлення, тобто воно властиве великим групам слів. Крім цього, граматичне значення відрізняється від лексичного:

1. Відношенням до слова і будови мови. Воно є обов'язковим (не можна вжити слово, не використавши притаманні йому граматичні значення роду, числа, відмінка тощо). Оскільки граматичне значення характерне для багатьох слів, конструкцій тощо, то воно є значно частотнішим від лексичного. Якщо підрахувати, скільки разів трапляються слова *людина* чи *робити* на 100 сторінках якогось тексту і скільки там словоформ у родовому відмінку, то виявиться, що названих слів там може і не бути, а форма родового відмінка буде чи не в кожному реченні, а то й декілька в одному реченні.

2. Характером узагальнення. Якщо лексичне значення пов'язане з узагальненням властивостей предметів і явищ дійсності, то граматичне значення — з узагальненням властивостей слів, з абстрагуванням від їх лексичного значення. Саме тому на відміну від лексичних значень, кількість яких є неосяжною, граматичні значення кількісно обмежені й строго фіксовані.

3. Відношенням до мислення й об'єктивної дійсності. Якщо лексичне значення співвідноситься з об'єктивною дійсністю, то граматичне значення може не співвідноситися з позамовним референтом. Чому, наприклад, *ліс* чоловічого роду, а *дїброва*, яка є тим же лісом, жіночого роду, обґрунтувати позамовними фактами неможливо. Якби граматичне значення завжди співвідносилось із позамовною дійсністю, то слова-відповідники в різних мовах мали б одні й ті самі граматичні значення, однак цього немає навіть у близькоспоріднених мовах. Наприклад, укр. *стен*, *мозіль*, *біль*, *Сибір* є іменниками чоловічого роду, а рос. *стен*, *мозоль*, *боль*, *Сибирь* — жіночого роду; укр. *артист*, *дантист*, *оркестр* — чоловічого роду, а *драма* — жіночого роду, тоді як польськ. *artysta*, *dentysta*, *orkestra* — жіночого роду, а *dramat* чоловічого роду; укр. *дівча* середнього роду, а рос. *девочка* жіночого роду.

4. Способом вираження. Граматичне значення має регулярне (стандартне) вираження. Про наявність граматичного значення в мові можна говорити лише в тому випадку, коли воно формально виражене в мові. Так, значення багатократно повторюваної дії в дієсловах виражається за допомогою префікса по- і суфікса -ува- (*пописувати*, *повисувати*), а значення давального відмінка іменників — закінченнями -у (-ові), -і (*сину*, *батькові*, *доньці*). І хоч одне граматичне значення може виражатися різними формальними показниками і, навпаки, різні граматичні значення — одним граматичним показником (*сестра* — називний відмінок однини, *брата* — родовий відмінок однини, *жнивд* — називний відмінок множини), однак список морфем для вираження певного граматичного значення є строго фіксованим. Ця ознака граматичного значення настільки важлива, що дехто з мовознавців бере її за основу його визначення: граматичне значення — значення, яке в даній мові регулярно виражається граматичними засобами.

Граматичні значення бувають трьох типів: дериваційні, реляційні й модальні.

ДЕРИВАЦІЙНІ ЗНАЧЕННЯ — це незмінні, постійні показники слова, що дають йому певну граматичну класифікацію. Так, значення роду іменників, виду дієслів, перехідності, зворотності є дериваційними.

РЕЛЯЦІЙНІ ЗНАЧЕННЯ (від лат. *relatio* "відношення") є змінними. Вони видозмінюються від однієї словоформи до іншої. Реляційні значення використовуються мовою для

зв'язку слів у реченні. До них належать значення роду прикметників, значення відмінків, значення особи та ін.

МОДАЛЬНІ ЗНАЧЕННЯ виражають відношення людини до висловленої думки і до об'єктивного світу — ствердження, заперечення, умовність, бажаність, запитання, волевиявлення тощо.

Грамматичні категорії

Грамматична категорія - система протиставлених одна одній однорідних граматичних величин (граматичних форм із однорідним значенням).

Для того щоб констатувати, що в якійсь мові є певна граматична категорія, потрібно, щоб був ряд форм, об'єднаних якимсь спільним значенням, щоб усередині цього об'єднання було протиставлення і щоб ті протиставлені значення мали формальне вираження. Так, граматичною категорією є категорія числа, бо вона об'єднує мовні одиниці на основі спільного значення "число". Всередині цього об'єднання протиставляються одиничність і множинність, і граматичні значення однини й множини формально виражаються за допомогою спеціальних закінчень. Пор.: *ліс* — *ліси*, *весна* — *весни*, *озеро* — *озера*, де граматичне значення однини виражене нульовим закінченням і закінченнями -а та -о, а граматичне значення множини — закінченнями -и та -а.

Формальне вираження — дуже важлива ознака граматичної категорії, бо саме її наявність чи відсутність є основним критерієм виділення граматичної категорії. Річ у тім, що певне значення в одній мові може існувати як граматичне, а в іншій мові як лексичне. Звідси розрізняють граматичні й поняттєві категорії. Наприклад, існує поняттєва категорія статі й граматична категорія роду. Поняттєва категорія статі є універсальною, тобто всі люди незалежно від використовуваної ними мови розрізняють чоловічу і жіночу стать. Однак категорія роду притаманна далеко не всім мовам. Скажімо, її немає в англійській, китайській, тюркських і фінно-угорських мовах, бо там немає спеціальних формальних засобів її вираження. В українській мові, як і в інших слов'янських, а також романських та німецькій мовах, є така категорія, бо тут є формальні засоби її вираження: закінчення (*учитель*, *сміна*, *вікно*), артиклі (нім. *der Vater* "батько", *die Mutter*

"мати", *das Kind* "дитя", фр. *le père* "батько", *la mère* "мати"). Для германських і романських мов характерна граматична категорія означеності/неозначеності, яка формально виражена означеними і неозначеними артиклями. Так, зокрема, нім. *der Tag* "день", *die Blume* "квітка", *das Fenster* "вікно" означають конкретні поняття, предмети, уже відомі мовцеві й слухачеві, тоді як ті ж іменники з неозначеним артиклем — *ein Tag*, *eine Blume*, *ein Fenster* — означають якийсь день, якусь квітку, якесь вікно. Аналогічно в англійській, французькій, італійській мовах: означеність виражається артиклями — англ. **the**, франц. **le**, **la**, італ. **il**, **la**, а неозначеність — артиклями — англ. **a**, франц. **un**, **une**, італ. **un**, **una**. У слов'янських мовах, за винятком болгарської і македонської, граматичної категорії означеності/неозначеності немає, бо немає її формального вираження, але поняттєва категорія означеності/неозначеності є і виражається вона лексично (*ця книжка*, *якась книжка*).

Мови світу різняться за кількістю і складом граматичних категорій. Так, в іберо-кавказьких мовах є категорія граматичного класу "людини" і "речі", в японській і корейській мовах — категорія ввічливості. Різняться мови й за кількістю протиставлених членів усередині категорій. Наприклад, в англійській мові є два відмінки, в німецькій — чотири, в російській — шість, в українській — сім, у фінській — чотирнадцять, у табасаранській — сорок шість.

Граматики категорії поділяють на морфологічні й синтаксичні. До **морфологічних** належать категорія роду, числа, відмінка, виду, часу, способу, особи; до **синтаксичних** — категорія активності/пасивності, комунікативної спрямованості (розповідність, питальність, спонукальність), стверджуваності/заперечуваності, синтаксичного часу й синтаксичного способу.

Морфологічні категорії, в свою чергу, поділяють на класифікаційні й словозмінні.

Класифікаційні (словотворчі, дериваційні) категорії — це такі, члени яких виступають як рубрики класифікації слів. Так, зокрема, класифікаційною є категорія роду іменників і категорія виду дієслова, бо іменники не відмінюються, а класифікуються за родами (кожен іменник належить до одного певного роду), а дієслова розподіляються між трьома видовими групами — дієсловами доконаного чи недоконаного виду або двовидовими.

Словозмінні (релятивні) категорії — граматичні категорії, яких слово може набувати залежно від іншого слова, з яким воно поєднується в реченні. До словозмінних належить категорія роду прикметників, бо прикметники не класифікуються, а відмінюються за родами і родова форма прикметника залежить від поєднуваного з ним іменника (*великий успіх, велика справа, велике враження*). Суто реляційною є також категорія відмінка: кожна іменна частина мови змінюється за відмінками.

У мовах світу найчастіше трапляються граматичні категорії роду, відмінка, числа, означеності/неозначеності, ступеня якості, часу, виду, стану, способу й особи.

Категорія роду—граматична категорія, яка полягає в розподілі слів або форм за двома чи трьома класами, традиційно співвідносними зознаками статі або їх відсутністю.

Вона є в більшості сучасних індоєвропейських мов. Немає її в англійській, фінно-угорських, тюркських, японській та деяких інших мовах. В українській мові категорію роду (чоловічого, жіночого або середнього) має кожен іменник. У прикметниках, порядкових числівниках, присвійних, вказівних, питальних займенниках, дієприкметниках і дієсловах у формі минулого часу ця категорія є залежною від іменника, з яким названі класи слів поєднуються. В італійській, французькій, іспанській і датській мовах іменники мають два роди — чоловічий і жіночий. Категорія роду має формальне вираження. В слов'янських мовах — це закінчення, в романських і німецькій — артиклі (нім. *der, ein* для чоловічого роду, *die, eine* для жіночого, *das, ein* для середнього, фр. *le, un* для чоловічого, *la, une* для жіночого, італ. *il, un* для чоловічого, *la, una* для жіночого роду).

Категорія відмінка—граматична категорія імені, яка виражає його синтаксичні відношення до інших слів висловлювання.

Кількість відмінків у різних мовах неоднакова. Є мови, в яких відмінків зовсім немає: болгарська, італійська, французька, таджицька, абхазька та ін.

Категорія числа—граматична категорія, яка виражає кількісні характеристики предметів думки.

У мовах світу категорія числа не збігається. Є мови, в яких, крім однини і множини, є двоїна і троїна. Двоїна '

була в давньоукраїнській мові (*дѣва стола, дѣвѣ руцѣ, дѣвѣ селі*; див. залишки цих форм у діалектах: *дві руці, дві селі* тощо). Троїна є в деяких папуаських мовах на острові Нова Гвінея. У давніх індоєвропейських мовах — санскриті, давньогрецькій, давньогерманських було три числа: одна, двоїна і множина.

Категорія означеності/неозначеності (детермінації) - граматична категорія, яка вказує на те, чи мислиться ім'я предмета як єдине в описуваній ситуації (означеність) чи як таке, що належить до класу подібних йому феноменів (неозначеність).

Як уже зазначалося, ця категорія характерна для германських, романських, болгарської, македонської та інших мов і виражається за допомогою артиклів. Означеними є англійський артикль *the*, німецькі *der, die, das*, французькі *le, la, les* (останній для множини), а неозначеними відповідно *a; ein, eine, ein; un, une*. У болгарській, македонській, румунській і скандинавських мовах існують постпозитивні артикли, тобто артикли, які стоять після слова, приєднуючись до нього як постфікси. Пор.: болг. *стол* "якийсь стілець" — *столът* "певний стілець", *маса* "якийсь стіл" — *масата* "певний стіл"; *село* "якесь село" — *селото* "певне село".

У тих мовах, де немає артиклів, значення означеності/неозначеності виражається лексично і контекстуально. Наприклад, в українській мові для цього використовують вказівні займенники *цей, ця, це, ці, топ, та, те, ті*, частки *тільки, ще* (*Тільки учитель цього не знав. Ще чашку!*), неозначені займенники *якийсь, якась, якесь, якісь*, прикметники *певний, цілий, невідомий, незнайомий*, числівник *один*, порядок слів (перед присудком — означеність, після — неозначеність): *Хлопчик вийшов на вулицю; На вулицю вийшов хлопчик*; фразовий наголос (*Ось зошит; Ось зошит*). Найсильнішим засобом вираження значення означеності/неозначеності є контекст. Як бачимо, в українській мові категорія означеності/неозначеності є не граматичною, а поняттєвою, оскільки тут немає морфологічних засобів її вираження.

Категорія ступеня якості (порівняння) - граматична категорія, яка виражає ступінь якості, що характеризує предмет чи дію.

Розрізняють звичайний, вищий і найвищий ступінь. У деяких мовах є тільки два ступені порівняння — зви-

чайний і елатив, який поєднує значення вищого і найвищого ступенів. Вищий ступінь вказує на наявність в об'єкті якоїсь якості більше, ніж в іншому, найвищий — більше, ніж у всіх інших. Звичайний ступінь означає якість безвідносно до ступеня.

Ступені порівняння мають прикметники і прислівники (*важкий, важчий, найважчий; темно, темніше, найтемніше*). У деяких мовах ступені порівняння мають також іменники й дієслова. Наприклад, у мові комі *кужд* "вміє", *кужджик* "більше вміє".

Ступені порівняння виражаються афіксами (*цікавий — цікавіший — найцікавіший*; англ. *large* "великий" — *larger* "більший" — *largest* "найбільший", нім. *interessant* "цікавий" — *interessanter* "цікавіший" — *interessantest* "найцікавіший") і аналітично (*відомий — більш відомий — найбільш відомий*, англ. *difficult* "важкий" — *more difficult* "важкіший", *(the) most difficult* "найважчий"). У слов'янських, германських і романських мовах є декілька співвідносних за значенням прикметників та прислівників, які творять ступені порівняння від інших основ: укр. *добрий — кращий — найкращий*; рос. *хороший — лучше — наилучший*; англ. *good — better — best*, нім. *gut — besser — best (am besten)*.

Категорія часу - граматична категорія дієслова, яка є специфічним мовним відображенням об'єктивного часу і служить для темпоральної локалізації події або стану, про які йдеться в реченні.

Ця категорія вказує на одночасовість, передування чи наступність події щодо моменту мовлення. У більшості мов є три часи: теперішній, минулий і майбутній. Це абсолютні часи. Крім них, у деяких мовах є спеціальні "відносні" часи, які позначають події відносно якоїсь точки відліку, яка, в свою чергу, визначається відносно моменту мовлення (передминулий час, передмайбутній час, майбутній у минулому тощо).

Категорія виду (аспектуальності) - граматична категорія дієслова, яка узагальнено вказує на протікання дії в часі.

У слов'янських мовах граматично протиставлені доконаний і недоконаний вид. Доконаний вид вказує на досягнення межі, тобто показує обмежену дію або її результат (*задумів, написав*). Недоконаний вид не вказує на граничність дії (*шумів, писав*). У германських і ро-

манських мовах, на думку більшості мовознавців, граматичної категорії виду немає, бо там немає формальних морфологічних засобів (спеціальних суфіксів, префіксів) її вираження.

Категорія стану-граматична категорія дієслова, що виражає суб'єктно-об'єктні відношення.

У мовознавстві поки що немає загальноприйнятої класифікації станів, однак у всіх класифікаціях згадується активний, коли носій дієслівної ознаки відповідає суб'єкту (*Учні виконують пісню*), і пасивний, коли носій дієслівної ознаки відповідає об'єкту (*Пісня виконується учнями*)-

Категорія способу-граматична категорія, яка виражає відношення названої дієсловом дії до дійсності з погляду мовця.

Це оцінка мовцем дії як бажаної, можливої, передбачуваної (припущення) тощо.

Різні мови мають різний набір форм способу. В усіх мовах є дійсний (представляє дію як реальний факт), умовний (представляє дію як можливу, бажану, передбачувану, обумовлену) і наказовий (служить для передачі наказу, спонування або прохання) способи. Західноєвропейські мови, крім того, витворили особливі форми кондиціонала для позначення обумовлених дій і для вираження допущення, можливості, бажаності і некатегоричного твердження (нім. *Ich würde es gerne tun* "Я охоче зробив би це"). У балканських мовах є ще переповідний спосіб (коментатив), що виражає дію, яку мовець безпосередньо не спостерігав, а переказує її з уст інших. Цим способом передають відтінок недовір'я, сумніву.

В аглютинативних мовах (наприклад, тюркських) налічують від чотирьох до дванадцяти способів, які виражають повинність, підтвердження, намір, згоду тощо.

Категорія особи-граматична категорія дієслова, яка позначає відношення суб'єкта дії до мовця.

Виконавцем дії може бути мовець, його співрозмовник або особа, яка не бере участі в розмові. Відповідно розрізняють першу, другу і третю особу (*пишу, пишеш, пише*).

Категорія особи належить до узгоджувальних, словозмінних. Вона виражається особовими закінченнями (*я пра-*

цюю, він працює; англ. *I work, he works*). У деяких мовах (самодійських, палеоазіатських) категорія особи характерна не тільки для дієслів, а й для імен у позиції присудка. Так, у коряцькій мові *г'оляйгым* "чоловік-я", *г'оляйгымт* "чоловік-ти", *г'оля* "чоловік-він"; *нытуйгым* "молодий-я", *нытуйгымт* "молодий-ти", *нытуйкын* "молодий-він". Однак є й такі мови, в яких категорія особи загалом не виражена. До них належать японська, китайська, індонезійська та деякі інші.

Лексико-граматичні розряди (категорії)

Від граматичних категорій треба відрізнити лексико-граматичні розряди, які нерідко називають лексико-граматичними категоріями.

ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНІ РОЗРЯДИ (категорії) — це граматично важливі групи слів у межах певної частини мови, які мають такі властивості:

1) об'єднуються за спільною семантичною ознакою. Наприклад, лексико-граматичні розряди становлять збірні іменники, речовинні іменники, іменники — назви істот, іменники — назви неістот, власні назви, загальні назви, зворотні дієслова, бо кожна така група має спільну семантичну ознаку — збірність, речовинність тощо.

2) можуть мати і можуть не мати формальне морфологічне вираження. Якщо, скажімо, деякі збірні іменники мають формальне вираження — суфікси *-ств(о)*, *-j(a)* (*студентство, ганчір'я*), зворотні дієслова — постфікс *-ся* (*умиватися, листуватися, обніматися*), то власні та загальні назви, речовинні назви, назви істот/неістот формальних показників не мають (*місто Орел і летить орел, масло і вікно, ворона і корона*);

3) взаємодіють із пов'язаними з ними граматичними категоріями. Так, від зворотності дієслів залежить категорія стану (зворотні дієслова не належать до активного стану); від істоти/неістоти — категорія відмінка (у назвах істот форма знахідного відмінка збігається з формою родового, у назвах неістот форма знахідного відмінка збігається з формою називного); від особи/неособи — категорія роду (назви осіб мають, як правило, категорію чоловічого або жіночого роду, назви неосіб — усі три роди); від власних і загальних назв — категорія числа (власні назви мають форму лише однини або лише множини (*Київ, Су-*

ми), загальні назви мають форми однини і множини (стіл — столи, книжка — книжки);

4) можуть мати і можуть не мати протиставлені всередині розряду ряди форм. Якщо, наприклад, власні назви протиставляються загальним, назви істот — назвам неістот, перехідні дієслова — неперехідним дієсловам, то всередині речовинних і збірних іменників подібного протиставлення немає.

Література

ОСНОВНА

1. **Карпенко Ю.О.** Вступ до мовознавства. — К. — Одеса, 1991. — С 136-142.
2. **Дорошенко С.І., Дудик П.С.** Вступ до мовознавства. — К., 1974. — С 175—176, 180—183.
3. **Реформатский А.А.** Введение в языковедение. — М., 1996. — С 244-263, 316-320.
4. **Маслов Ю.С.** Введение в языкознание. — М., 1987. — С. 125—131.
5. **Кодухов В.И.** Введение в языкознание. — М., 1987. — С 205—211, 227-232.

ДОДАТКОВА

1. **Головин Б.Н.** Введение в языкознание. — М., 1983. — С. 99—101, 105—108.
2. **Будагов Р.А.** Введение в науку о языке. — М., 1965. — С 215—227, 245—279.
3. **Кочергина В.А.** Введение в языковедение. — М., 1991. — С 72—76, 95—116.
4. **Шайкевич А.Я.** Введение в лингвистику. — М., 1995. — С 70—71, 77-80, 93-108.
5. **Баранникова Л.И.** Введение в языкознание. — Саратов, 1973. — С. 171—176, 193—197, 215—230.
6. **Перетрухин В.Н.** Введение в языкознание. — Воронеж, 1972. — С. 198-207.
7. **Камчатнов А.М., Николина Н.А.** Введение в языкознание. — М., 1999. — С. 110—113, 118—127.
8. **Лайонз Дж.** Введение в теоретическую лингвистику. — М., 1978. — С. 286-336, 459-466.

Запитання. Завдання

1. Дайте визначення граматики.
2. Які різновиди граматики ви знаєте?
3. З яких розділів складається граматика? Дайте визначення цих розділів.
4. Що є предметом морфології і синтаксису?
5. Яке місце в структурі мови займає граматика? Обґрунтуйте свою відповідь.
6. Що таке граматичне значення? Чим воно відрізняється від лексичного?
7. Які типи граматичних значень ви знаєте?
8. Дайте визначення граматичної категорії. Що необхідно враховувати при визначенні граматичної категорії?
9. Як класифікують граматичні категорії?
10. Назвіть і охарактеризуйте основні граматичні категорії.
11. Що таке лексико-граматичні розряди (категорії)? Чим вони різняться від граматичних категорій?

4.2. Морфема і словоформа

Поняття морфеми

Морфема (від гр. *morphē* "форма") — мінімальна двостороння одиниця мови.

Так, наприклад, у слові *рука* виділяються дві морфеми — *рук-а*. Звукосполучення *рук* вважається окремою морфемою тому, що за цим звукокомплексом (планом вираження) закріплене значення, пов'язане з поняттям руки. Так само окремою морфемою є *-а*, бо це також двостороння одиниця: має план вираження — звук [a] і план змісту — "називний відмінок, однина, жіночий рід". Обидві морфеми є мінімальними (елементарними) двосторонніми одиницями, бо їх не можливо поділити на простіші (менші) одиниці, які б також мали вираження і зміст.

Морфеми виділяють шляхом порівняння слів за звучанням і значенням. Якщо певні одиниці на основі порівняння виявляються мінімальними, тобто такими, що не можуть далі ділитися, то це й будуть морфеми. Наприклад:

вода, роса, стіна, лоза, зима, весна

води

воді

водою

води

вод

водами

водах

Зіставивши форми в колонці, можна виділити спільну частину *вод* і відмінні частини *-а, -и, -і, -ою, -ами, ах, а*, зіставивши форми в рядку — спільну частину *-а* і відмінні *вод-, рос-, стін-, лоз-, зим-, весн-*. Усі виділені таким чином елементи мають вираження і зміст, тому їх слід вважати окремими морфемами. Це зіставлення вказує і на те, що морфеми можуть мати матеріальне вираження і можуть його не мати. Так, зокрема, *вод* визначаємо як форму жіночого роду в родовому відмінку множини. Але в цьому випадку немає матеріального показника цих значень. Саме відсутність матеріального закінчення і вказує на ці значення. Отже, є всі підстави вважати, що тут наявна морфема, але вона матеріально не виражена. Такі морфеми називають нульовими. Нульову морфему виді-

ляють лише там, де в інших формах цього слова є матеріально виражені морфеми.

Морфема може варіюватися. Оскільки морфема є двосторонньою одиницею, то вона може варіюватися в плані вираження і в плані змісту. Наприклад, у словах *надписати* і *надіслати* одна морфема виступає в двох формальних варіантах — *над-* і *наді-*, а в словах *надкусити* й *надбудувати* — у двох змістових варіантах: "відняти частину" і "додати частину, збільшити щось". Морфема *пис-* може реалізуватися у таких варіантах, як *пис-* (*писати*), *пис'-* (*письмо*), *пиш-* (*пишу*), морфема *рук-* — у варіантах *рук-* (*рука*), *руч-* (*доручити*), *руц'-* (*руці*). Закінчення множини іменників англійської мови реалізується в таких варіантах, як *-s* (*cats* [kæts] "коти"), *-z* (*pens* [penz] "ручки"), *-iz* (*boxes* [ˈbɒksɪz] "ящики"). Отже, морфема реалізується як певна сукупність варіантів, тобто є абстрактною одиницею, інваріантом, мовною одиницею. Варіанти морфеми називають аломорфами, або морфами. Вони є лінійними мовленнєвими одиницями. Як фонема є класом алофонів, так морфема є класом аломорфів.

У більшості мов морфема не збігається зі складом. Так, у слові *дорога* є дві морфеми (*дорог-* і *-а*) і три склади (*до-ро-га*). Повний збіг морфеми і складу характерний для китайської, в'єтнамської та деяких інших мов, у яких цю одиницю називають морфосилабевою, або силабоморфемою.

Морфеми мають три основних типи значень: речове, дериваційне і реляційне.

РЕЧОВЕ (ЛЕКСИЧНЕ) ЗНАЧЕННЯ — це узагальнене відображення дійсності, виражене поняття. Так, морфема *чит-* (*читати*, *читач*, *читальня*) виражає значення "сприймати щось зображене літерами", морфема *добр-* (*добрий*, *доброта*) виражає значення позитивної оцінки, морфема *дерев-* (*дерево*, *дерев'яний*) — значення, пов'язане з "багаторічною рослиною з твердим стовбуром".

ДЕРИВАЦІЙНЕ ЗНАЧЕННЯ — значення, яке доповнює речове, уточнює, конкретизує його. Морфема *-ач* у слові *читач* вказує на особу за дією ("той, хто читає"), а морфема *-льн-* у слові *читальня* — на приміщення ("місце, де читають"). Дериваційне значення стосується лексики і граматики.

РЕЛЯЦІЙНЕ ЗНАЧЕННЯ — суто граматичне значення, яке вказує на відношення між словами в реченні. Наприклад: *Хлопчик читає книжку. Він дуже зацікавився цією книжкою.* Тут морфеми *-є*, *-у*, *-єю*, *-ою* мають реляційне значення.

Види морфем

Морфемати поділяються на сегментні й несегментні.

Сегментні морфемати - морфемати, які виділяються шляхом сегментування (членування) лінійної одиниці - слова.

Сегментні морфемати, в свою чергу, поділяються на корені й афікси.

КОРІНЬ — сегментна частина, що є спільною для всіх споріднених слів. Він є центром слова, носієм речового (лексичного) значення. Корінь обов'язково наявний у кожному слові, через що корені кількісно не обмежені (їх кількість постійно збільшується у зв'язку з появою нових слів). Слово може мати у своєму складі два і більше коренів: укр. *водогін*, англ. *blackboard* "дошка" (буквально "чорна дошка"), фр. *timbre-poste* "поштова марка", нім. *Wörterbuch* "словник" (буквально "словникова книжка").

АФІКС (від лат. *affixus* "прикріплений") — службова морфема, приєднана до кореня, яка виражає граматичне і словотвірне значення. Афікси мають лексико-граматичне, тобто дериваційне (*руч-ка, ви-ручити*), або власне граматичне, реляційне значення (*рук-а, рук-и, рук-ою*). Правда, є афікси, які не мають ні дериваційного, ні реляційного значення, а служать лише для поєднання двох коренів в одне слово (*рук-о-ділля*). Таке значення можна назвати формально-структурним. Деякі афікси виконують формально-класифікаційну функцію, як, наприклад, афікс *-и-* у слові *приручити* вказує на те, що це дієслово належить до другої дієвідміни (пор. *зеленіти, веселіти*, де афікс *-и-* вказує на належність цих дієслів до першої дієвідміни). Афікси мають значно абстрактніше значення, ніж корені. На відміну від коренів вони кількісно обмежені, їх можна полічити, подати списком.

Залежно від позиції щодо кореня афікси поділяються на префікси, постфікси, інтерфікси, інфікси, циркумфікси і трансфікси.

Префікс (від лат. *praefixus* "прикріплений спереду") — афікс, який стоїть перед коренем. Наприклад: *заїхати, вїхати, приїхати, виїхати, з'їхати, переїхати, доїхати*; англ. *im-possible* "неможливий", *unknown* "невідомий", нім. *ver-kaufen* "продавати", *ein-treten* "входити", *auf- stehen* "вставати". Префікси є в індоєвропейських, семіто-хамітських, кавказьких, австронезійських та інших мовах. Відсутні вони у фінно-угорських,

тюркських, монгольських, тунгусо-маньчжурських, корейській, іранській, ескімоській мовах.

Постфікс (від лат. *post* "після" і *fixus* "прикріплений") — афікс, що стоїть після кореня. До постфіксів належать суфікси і флексії (закінчення).

Суфікс (від лат. *suffixus* "прикріплений") — афікс, що стоїть між коренем слова і закінченням: *бав-ус-я*, *знахар-к-а*, *поль-к-а*, *орл-ин-ий*; англ. *teach-er* "учитель", *eatable* "їстівний", *beauti-ful* "прекрасний"; нім. *Schön-heit* "краса".

Флексія (від лат. *flexio* "згинання, відхилення"), або закінчення, — змінний афікс, що стоїть у кінці слова і виражає синтаксичні відношення між словами у словосполученні й реченні. Наприклад: *сел-о*, *біл-ий*, англ. *reads* "читає", нім. *frag-st* "питаєш". Флексія виражає реляційне граматичне значення й утворює різні форми слова. Її не можна усунути зі складу слова без руйнування його ціліснооформленості: *вікн/о*, *чорн/ий*, *розумн/ий*, *пиш/у*.

У мовознавстві є й інше розуміння постфікса. Дехто схильний ним вважати лише афікс, який стоїть у слові після його закінчення, наприклад, укр. *смієшся*, рос. *трудящийся*, нім. *Kinderchen*, де афікси *-ся*, *-chen* стоять після закінчень *-єш*, *-ий*, *-er*.

Інтерфікс (від лат. *inter* "між" і *fixus* "прикріплений") — афікс, що стоїть між двома коренями і служить для зв'язку цих коренів у одному складному слові. Наприклад: *пароплав*, *земл-е-мір*, нім. *Klasse-n-heft* "класний зошит", *Arbeit-s-tag* "робочий день". Дехто до інтерфіксів відносить й так звані прокладки між коренем і суфіксом, які використовуються для утворення зручної для вимови форми (для уникнення збігу приголосних, фонетичних чергувань тощо): *шоце-й-ний*, *дністр-ов-ський*, *ялт-ин-ський*.

Інфікс (від лат. *infixus* "вставлений") — афікс, вставлений у середину кореня. Наприклад: гр. *elabon* "узяв" — *la-m-bano* "беру", лат. *pigmentum* "фарба" (корінь *pig-*) — *pi-n-go* "фарбую", англ. *stood* "стояв" — *sta-n-d* "стояти".

Циркумфікс (від лат. *circum* "навколо"), або конфікс (від лат. *confixus* "разом узятий"), — перерваний афікс, який охоплює з двох боків корінь. Як приклад такої морфеми можна назвати нім. *ge-t*, *ge-en*, які утворюють форми пасивного дієприкметника (Partizip II): *ge-mach-t* "зроблений", *ge-les-en* "прочитаний". Дехто до циркумфіксів відносить усі випадки префіксально-суфіксального словотворення: *за-річ-ч* (*я*), рос. *за-тыл-ок*.

Трансфікс (від лат. *trans* "через, крізь" і *fixus* "прикріплений") — перерваний афікс, вставлений у перерваний корінь. Трансфікси наявні в арабській мові: *bank* "банк" — *banuk* "банки" (трансфікси *a*, *u-u*).

Несементні морфеми — морфем, які неможливо вичленити сегментуванням слова.

До них належать нульова морфема і суперсегментні морфем.

НУЛЬОВИМИ можуть бути флексії (*вода* — *води*, *зима* — *зимов*; рос. *белѡ* — *белѡа*), суфікси (*киян-ин* — *киянѡ*, *болгарин* — *болгарѡ*) і префікси (болг. *ѡхубав* — *по-хубав* — *най-хубав* "найкращий").

СУПЕРСЕГМЕНТНИМИ (ВІД лат. *super* "над") є морфем, які розміщуються над сегментами. Це морфем наголосу (*рукѡ* — *руки*, англ. *prѡgress* "прогрес", *prѡgrѡss* "прогресувати") і морфем тону (в деяких мовах, як, зокрема, в мові тлінгіт, майбутній час дієслова утворюється високим тоном, а минулий — низьким).

Із функціонального погляду афікси поділяються на словотворчі і формотворчі.

СЛОВОТВОРЧИЙ АФІКС — афікс, який служить для творення нових слів. Наприклад: *учи-ти* — *учитель* — *учитель-к-а*; англ. *read* "читати" — *read-er* "читач", *friend* "друг" — *friend-ship* "дружба", *help* "допомога" — *help-less* "безпорадний, безпомічний", *book* "книжка" — *book-ish* "книжковий"; нім. *Bruder* "брат" — *Bruder-schaft* "братерство", *schѡn* "гарний" — *Schѡn-heit* "краса", *arbeiten* "працювати" — *Arbeit-er* "робітник".

ФОРМОТВОРЧИЙ АФІКС — афікс, який служить для творення форм того самого слова: *стѡл* — *стѡла*, *стѡл-у*, *їду* — *їдеш* — *їде*, *голосний* — *голосн-їш-ий*, *писа-ти* — *писа-в* — *писа-л-у*; англ. *book* "книжка" — *books* "книжки", *write* "писати" — *writes* "пише", нім. *Feder* "перо" — *Feder-n* "пера", *schreiben* "писати" — *schreib-e* "пиши" — *schreib-st* "пишеш" — *schreib-t* "пише".

Як бачимо, формотворчі афікси поділяються на флективні, що служать для словозміни (*стѡл-а*, *стѡл-у*, *їд-у*, *їд-еш*), і власне формотворчі, які, як правило, займають позицію між коренем і флексією (*голосн-їш-ий*, *писа-л-у*).

Є випадки, коли деякі афікси можна одночасно інтерпретувати як словотворчі і як формотворчі. До цих випадків належать префіксальне творення дієслівних видів (*писа-ти* — *на-писати*, *під-писати*, *с-писати*, *пере-писати* тощо), де префікс утворює форму доконаного виду і нове

слово, та суфіксальне творення іменників зі значенням оди-
ничності, як, наприклад, *горох* — *горош-ин-а* (суфікс *-ин-*
творює і нове слово, і нову форму жіночого роду).

Морфеміка

Морфеміка - розділ мовознавства, ЯКИЙ вивчає типову структуру морфем.

Об'єктом дослідження морфеміки є морфемні, їх формальні видозміни (аломорфи) та їх лінійне поєднання. Морфеміка вивчає: 1) види морфем за їх місцем у слові та за функцією (корінь, афікси); 2) типи значень, виражених морфемою (лексичне, граматичне, дериваційне); 3) мовні одиниці морфемного рівня (морфема і морф, лексема і форма слова, основа слова тощо); 4) принципи виділення морфем і правила їх сполучуваності; 5) звукові зміни, пов'язані з комбінаторикою морфем (чергування фонем у морфемах, усичення й нарощення основ) і морфематичні функції наголосу; 6) типи морфем різних класів і морфемну структуру слів. Останні два питання належать також до сфери морфології — розділу мовознавства, який вивчає фонологічну структуру морфем різного типу й використання фонологічних відмінностей для морфологічних цілей.

Морфемний аналіз потрібно відрізнити від словотворчого. Морфемний аналіз відповідає на запитання: "З яких морфем складається слово?". Він передбачає виділення в слові всіх його морфем і встановлення їх значень. Словотвірний аналіз відповідає на запитання: "Як утворене слово?". Він передбачає виділення у слові твірної основи (основи, від якої утворене аналізоване слово) і способу його творення (при афіксальному способі визначається морфема, за допомогою якої від твірної основи утворене слово).

Граматична форма слова

Граматична форма слова - єдність граматичного значення і засобів його вираження; співвіднесеність певного граматичного змісту з певним граматичним способом у їх єдності.

Так, у фразях *на крилах пісні* і *вдихнути нове життя цій пісні* маємо дві різні форми — *пісні* та *пісні*, бо в

них реалізовані різні значення (значення родового відмінка в першій формі і значення давального відмінка у другій). Форми *читатиму* і *буду читати* також слід інтерпретувати як різні, бо, хоч тут однакове значення (значення майбутнього часу, першої особи однини), але різне граматичне вираження (проста і складна форма майбутнього часу).

Різні форми слова становлять його парадигму. Наприклад: *читати, читаю, читаєш, читає, читаємо, читаєте, читають, читав, читала, читало, читали, читатиму, читатимеш, читатиме..., буду читати, будеш читати..., читав би, читали б, читай, читаймо, читайте, хай читає, хай читають, читаючи* і т.д.

Розрізняють синтетичні (прості) й аналітичні (складні) форми слова.

СИНТЕТИЧНІ ФОРМИ — форми, в яких граматичне значення виражене в межах слова, тобто лексичне й граматичне значення синтезовані в одній формі.

Наприклад: *праця* (граматичне значення називного відмінка однини жіночого роду виражене закінченням слова -а), *важкіший* (граматичне значення вищого ступеня виражене в межах слова за допомогою суфікса -іш), англ. *foot* "нога" — *feet* "ноги" (граматичні значення однини й множини виражені в межах слова за допомогою чергування звуків [u] й [i:]).

АНАЛІТИЧНІ ФОРМИ — форми, в яких лексичне і граматичне значення виражені різними словами: лексичне — самостійним словом, а граматичне — службовим. Наприклад: *буду писати* (лексичне значення виражене словом *писати*, а граматичне значення першої особи однини майбутнього часу — службовим дієсловом *буду*); *писав би* (лексичне значення виражене дієсловом *писав*, а граматичне значення умовного способу — за допомогою частки *би*). Пор. ще: нім. *Ich werde schreiben* "Я буду писати"; англ. *I shall write* "Я буду писати", *I am writing* "Я пишу (в даний момент)", *I was writing* "Я писав"; *more difficult* "важкіший". Як бачимо, в аналітичних формах службові слова виконують роль словозмінного афікса.

Говорячи про форму слова, слід зазначити, що є слова одноформені (*учора, над, знов, вчасно, підтюпцем* тощо) й багатформені (див. вищенаведені форми дієслова *читати*). У багатформеному слові виділяють його постійну частину, яку називають основою слова, і змінну частину, яку називають формантом:

учен-ий	}	форманти
учен-ого		
учен-ому		
учен-им		
учен-ім		
учен-і		
<u>учен-их</u>		
ОСНОВА		

Трапляються випадки, коли багатоморфне слово не має єдиної основи для всіх словоформ, і різні словоформи цього слова утворюються від різних коренів. Наприклад: *йде* — *йшов*, *я* — *мене*, *поганий* — *гірший*, англ. *good* "добрий" — *better* "кращий", нім. *du* "ти" — *dich* "тебе", лат. *bonus* "добрий" — *optimus* "найкращий". Це явище називається суплетивізмом (від лат. *suppleo* "доповнюю", *suppletivus* "доповнювальний").

Література

ОСНОВНА

1. **Карпенко Ю.О.** Вступ до мовознавства. — К. — Одеса, 1991. — С 142 — 161.
2. **Дорошенко С.І., Дудик П.С.** Вступ до мовознавства. — К., 1974. — С 176 - 180, 183 - 200.
3. **Головин Б.Н.** Введение в языкознание. — М., 1983. — С 108 — 110.
4. **Кодухов В.И.** Введение в языкознание. — М., 1987. — С 211— 214.
5. **Маслов Ю.С.** Введение в языкознание. — М., 1987. — С 131 — 155.

ДОДАТКОВА

1. **Будагов Р.А.** Введение в науку о языке. — М., 1965. — С 227—241.
2. **Булаховський Л.А.** Нариси з загального мовознавства. — К., 1959. — С 200 — 212.
3. **Баранникова Л.И.** Введение в языкознание. — Саратов, 1973. — С. 176 — 197.
4. **Шайкевич А.Я.** Введение в лингвистику. — М., 1995. — С. 71 — 80.
5. **Перетрухин В.Н.** Введение в языкознание. — Воронеж, 1972. — С. 207 — 212.

6. **Кочергина В.А.** Введение в языковедение. — М., 1991. — С. 76 — 81.
7. **Клименко Н.Ф.** Основи морфеміки сучасної української мови. — К., 1998.
8. **Клименко Н.Ф.** Як народжується слово. — К., 1991.
9. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. — М., 1978. — С. 193 - 207.

Запитання. Завдання

1. Дайте визначення морфемі й **обґрунтуйте** його.
2. Як ви розумієте вираз *варіювання морфем*? Як називаються варіанти морфем?
3. Які типи значень властиві морфемам? Підкріпіть свою відповідь конкретними прикладами.
4. На які два види поділяються всі морфемі?
5. Назвіть різновиди сегментних морфем. До кожного різновиду наведіть приклади.
6. Що таке суперсегментні морфемі?
7. Як класифікуються морфемі з функціонального погляду?
8. Як називається розділ мовознавства, який вивчає морфемі? Назвіть основні проблеми цього розділу.
9. Чим відрізняється морфемний аналіз від словотворчого?
10. Що таке граматична форма слова?
11. Наведіть приклади синтетичних і аналітичних форм слова. Прокоментуйте їх.
12. Що таке суплетивізм?

4.3. Способи вираження граматичних значень

Граматичні значення виражаються різними матеріальними засобами (суфіксами, префіксами, закінченнями тощо). Ці засоби об'єднуються на основі спільних характеристик у групи, які називаються способами. Для всіх мов світу граматичні способи зводяться до таких: 1) афіксація; 2) чергування; 3) наголос; 4) повтори; 5) словоскладення; 6) суплетивізм; 7) спосіб службових слів; 8) спосіб порядку слів; 9) спосіб інтонації. Способи, які виражають граматичні значення засобами, що знаходяться у межах слова, називають синтетичними, а способи, які виражають граматичні значення засобами, що знаходяться поза словом, — аналітичними.

Синтетичні способи вираження граматичних значень

До синтетичних способів вираження граматичних значень належать афіксація, чергування, наголос, редуплікація, словоскладення і суплетивізм.

АФІКСАЦІЯ — це вираження граматичних значень за допомогою афіксів (суфіксів, префіксів, закінчень тощо). Оскільки в мовах світу використовуються різноманітні афіксальні засоби, то в афіксальному способі виділяють такі його різновиди:

а) суфіксація — вираження граматичних значень за допомогою суфіксів. Це один із найбільш поширених способів вираження граматичних значень в індоєвропейських і семітських мовах. Пор. укр. *перечитати* — *перечитувати* (недоконаний вид), *спати* — *спатоньки* (значення пестливості), *гарний* — *гарніший* (вищий ступінь); рос. *стучать* — *стукнуть* (доконаний вид), *веселый* — *веселее* (вищий ступінь), *солома* — *соломина* (значення одиничності); нім *Arbeit* "робота" — *Arbeiter* "робітник" — *Arbeiterin* "робітниця", *krank* "хворий" — *Krankheit* "хвороба"; англ. *write* "писати" — *writing* "який пише";

б) префіксація — вираження граматичних значень за допомогою префіксів. Це основний спосіб вираження лексико-граматичних значень дієслів у індоєвропейській мов-

ній родині: укр. *нести* — *занести*, *внести*, *принести*, *піднести*, *перенести*; рос. *читать* — *прочитать*, *писать* — *написать*; нім. *gehen* "йти" — *vergehen* "проходити", *entgehen* "відходити"; болг. *червен* "червоний" — *почервен* "червоніший";

в) конфіксація — вираження граматичних значень комбінацією з двох афіксів — префікса й суфікса, які, хоча й являють собою дві морфеми, але діють сукупно, разом. У німецькій мові за допомогою конфіксації творяться пасивні дієприкметники: *machen* "робота" — *gemacht* "зроблений", *schreiben* "писати" — *geschrieben* "написаний", *fahren* "їхати" — *gefahren* "який приїхав";

г) інфіксація — вираження граматичних значень за допомогою інфіксів, тобто морфем, вставлених у середину кореня. Лат. *vici* "переміг" — *vinco* "перемагаю", *fidi* "колов" — *findo* "колю", тагальськ. *sulat* "письмо" — *sumulat* "писати";

г) трансфіксація — вираження граматичних значень за допомогою трансфіксів, тобто афіксів, котрі, розриваючи корінь, що складається з одних приголосних, самі розриваються і слугують "прошарком" голосних серед приголосних, визначаючи словоформу й оформляючи її граматично. Трансфіксація характерна для семітських мов. Давньоєвр. *гнуб* "красти" — *ганаб* "крав", *гонєб* "той, що краде; злодій", *гануб* "украдене"; араб. *катаба* "написав", *кутіба* "написаний", *катібу* "той, що пише", *кітабу* "написання", *уктуб* "пиши";

д) нульовий афікс, тобто відсутність афікса в одній з форм парадигми за наявності афіксів в інших формах. Укр. *стіна* — *стін*, *робота* — *робіт*; рос. *бел* — *бела*, *вода* — *вод*, *крестьянин* — *крестьяне*. У тюркських мовах нульовий афікс є показником називного відмінка однини іменників: *бала* "дитина", *балага* "дитині", *балада* "на дитині", *балалар* "діти"*; *балаларга* "дітям", *балаларда* "на дітях".

Говорячи про афіксацію, потрібно розрізняти фузію та аглютинацію. При фузії афікси неоднозначні (пор. *стіна*, *вола*, *рукава*, де закінчення -а виражає називний відмінок однини жіночого роду, родовий відмінок однини чоловічого роду і називний відмінок множини чоловічого роду), нестандартні (*стіни*, *пісні*, *імена*; тут закінчення -и, -і, -а виражають одне й те саме значення називного відмінка множини), основи без афіксів, як правило, не вживаються (*двері*, *грабл-і*, *ручк-и*, *червон-ий*), відбувається ніби сплав основи й афікса (*козацький* із *козак+ськ(ий)*);

рос. *проездить* — *проезжать*, *лисий* — *лисьего*), причому корінь може змінюватися у фонетичному складі (*сон* — *сну*, *друг* — *друзі*).

При аглютинації, що є притаманною тюркським та фінно-угорським мовам, афікси однозначні (-га завжди позначає давальний відмінок, **-лар** — множину тощо), стандартні, вони механічно приклеюються до основи, причому основа вживається без афікса (*ат* "кінь", *бала* "дитина", *баш* "голова") і ніколи не змінює свій фонетичний склад.

ЧЕРГУВАННЯ (ВНУТРІШНЯ ФЛЕКСІЯ) — засіб вираження граматичних значень, характерний для індоєвропейських мов. Так, зокрема, в українській та російській мовах за допомогою чергування виражається граматичне значення виду (*зібрати* — *збирати*, *нарвати* — *наривати*), в англійській та німецькій — часу та числа (*sing* "співати", "співаю" — *sang* "співав", *drink* "пити", "п'ю" — *drank* "пив"; *foot* "нога" — *feet* "ноги", *tooth* "зуб" — *teeth* "зуби"; *Mutter* "мати" — *Mütter* "матері", *Bruder* "брат" — *Brüder* "брати"). Чергування як спосіб вираження граматичних значень часто виступає в слові в поєднанні з афіксацією. Наприклад: рос. *спросить* — *спрашивать*, укр. *ходити* — *ходжу*; нім. *Hand* "рука" — *Hände* "руки", *Gast* "гость" — *Gäste* "гості", *singen* "співати" — *gesungen* "заспіваний".

НАГОЛОС — фонетичний засіб вираження граматичного значення. Таку функцію він може виконувати лише тоді, коли він рухомий і нефіксований. Таким він є в українській, російській, білоруській, болгарській та інших мовах. У цих мовах зміна місця наголосу в парадигмі слова є способом розрізнення форм цього слова. Наприклад: *рукі* (род. відм. однини) — *руки* (наз. відм. множини), *вирі́зати*, *насі́пати*, *віно́сити* (недоконаний вид) — *вирі́зати*, *насі́пати*, *віно́сити* (доконаний вид). Наголос як граматичний спосіб може поєднуватися з афіксацією: (*руки* — *рукам*, *ліс* — *лісі*) і з чергуванням: (*кричати* — *крі́кнутути*, рос. *стучать* — *стукнуть*).

РЕДУПЛІКАЦІЯ — повне або часткове повторення кореня, основи або цілого слова без зміни звукового складу або з частковою його зміною. Вона використовується для вираження множини імен у китайській, японській і корейській, а також в індонезійських, палеоафриканських, австронезійських мовах. Так, наприклад, в індонезійській мові *orang* "людина" — *orang-orang* "люди", *sedulur* "друг" — *sedulur-sedulur* "друзі", *kuda* "кінь" — *kuda-kuda* "коні"; у китайській *жень* "людина" — *жень-жень*

"люди", *сін* "зірка" — *сін-сін* "зірки". В українській та російській мовах чітко вираженим граматичним способом повтори зрідка виступають для передачі видових відтінків дієслова (тривалість дії): *говориш-говориш, работаєшь-работаєшь*.

У тюркських мовах редуплікація служить засобом вираження найвищого ступеня прикметників. Казахське *қызыл* "червоний" — *қызыл-қызыл* "найчервоніший", *жақсы* "гарний" — *жақсы-жақсы* "найкращий". Подібне маємо і в слов'янських мовах, хоча це явище інтерпретується тут як підсилення ознаки. Пор. укр. *чистий-чистий, світлий-світлий; великий-превеликий* (з префіксацією); рос. *белый-белый, синий-синий* тощо.

У деяких мовах (переважно тюркських) для вираження збірності використовуються неповні повтори (перший приголосний заміщується губним б, п або м). Наприклад: казахське *түйе* "верблюд" — *түйе-мүйе* "верблюди та інша скотина", *кулак* "багач, кулак" — *кулак-мулак* "кулачня". Таке ж явище спостерігається в українській та російській мовах, однак повтори тут не виступають засобом вираження граматичних значень: *тари-бари, шури-мури, фіглі-міглі, ЮГОЛЬ-МОГОЛЬ, шурум-бурум*. Зауважимо також, що в сучасних мовах редуплікація найчастіше використовується у звуконаслідувальних словах: укр. і рос. *ку-ку, хрю-хрю, тук-тук, хлоп-хлоп*; перські *хор-хор* "хрюкати", *тәг-тәг* "стукати"; тамільські *кубу-кубу* "булькати", *сала-сала* "шльопати, ляскати".

СЛОВОСКЛАДЕННЯ — поєднання кореневої морфеми з кореневою, внаслідок чого з'являється нове слово. Словоскладення — спосіб передачі тільки дериваційного граматичного значення. Воно нагадує афіксацію, бо тут і там поєднуються морфеми, але при словоскладенні поєднуються тільки кореневі морфеми.

Поєднуватися можуть повні корені й усічені, основи й цілі слова. У мовах світу простежуються дві тенденції складення: 1) механічна (аглютинативна), коли значення складного слова дорівнює сумі значень складових його частин (наприклад укр. *стінгазета*, рос. *профработка*, нім. *Kopfschmerz* "головний біль", *Augenapfel* "очне яблуко") і 2) органічна (фузійна), коли значення цілого не дорівнює сумі значень складових частин (англ. *typewriter* = не "шрифт" + "писець", а "друкарська машинка", *killjoy* = не "убий" + "радість", а "людина, яка псує всім настрої", франц. *cachnez* = не "ховай" + "ніс", а "шарф, кашне").

Не для всіх мов однаковою мірою характерне складення. Вирізняється зі всіх мов багатством складень німецька мова: *Taschenwörterbuch* "кишеньковий словник", *Kaufmann* "купець", *Handschuh* "рукавичка", *Wanduhr* "стінний годинник", *Stundenplan* "розклад уроків" *Vergißmeinnicht* "незабудка", *Dampfschiffahrtsgesellschaftsdirectorsstellvertretersgemahlin* "дружина заступника директора товариства пароплавних сполучень".

З історичним розвитком мови один із складових елементів складного слова може втратити своє лексичне значення, перетворитися на суфікс або префікс. Так, німецький суфікс *-heit* (*Schönheit* "краса", *Wahrheit* "правда" тощо) раніше був іменником зі значенням "вид, спосіб", суфікс *-schaft* (*Wissenschaft* "наука", *Gesellschaft* "суспільство") означав "властивість, стан, якість". Англійські суфікси *-ful* (*useful* "корисний", *beautiful* "гарний"), *-less* (*helpless* "безпорадний", *endless* "безкінечний"), *-able* (*suitable* "відповідний", *companionable* "компанійський, товариський", *valuable* "цінний") ще й тепер мають омонімічні повнозначні слова *full* "повний", *less* "менший", *able* "здатний". В українській мові суфікс *-ин* (*киянин*, *міщанин*, *селянин* тощо) колись був займенником *инъ* із значенням "той, один", через що цей суфікс не виступає в формах множини (*кияни*, *міщани*, *селяни*). У німецькій мові є префікс *ein-* (*einfahren* "в'їжджати", *einlegen* "вкладати", *einkaufen* "купувати", *einschlafen* "засинати", *eindecken* "вкривати") і числівник *ein* "один".

СУПЛЕТИВИЗМ — утворення граматичних форм одного й того ж слова від різних коренів або від різних основ. Наприклад: *брати* (недоконаний вид) — *взяти* (доконаний вид), *говорити* (недоконаний вид) — *сказати* (доконаний вид); рос. *сидиться* (недоконаний вид) — *сесть* (доконаний вид), *класть* (недоконаний вид) — *положить* (доконаний вид), *человек* (однина) — *люди* (множина); нім. *Der Mensch* "людина" — *die Leute* "люди".

Суплетивізм як єдиний спосіб вираження граматичних значень характерний для парадигми особових займенників в індоєвропейських мовах: укр. *я* — *мене*, *вона* — *її*, *ми* — *нас*; нім. *ich* — *mich*, *sie* — *ihr*, *wir* — *uns*, англ. *I* — *me*, *she* — *her*, *we* — *us*; фр. *je* — *me*.

В індоєвропейських мовах спосіб суплетивізму використовується також при творенні ступенів порівняння прикметників зі значенням "гарний" і "поганий": укр. *добрий* — *кращий*, рос. *хороший* — *лучше*, нім. *gut* — *besser*, англ. *good* — *better*, фр. *bon* — *meilleur*.

Аналітичні способи вираження граматичних значень

До аналітичних способів належить вираження граматичного значення за допомогою службових слів, інтонації та порядку слів.

СПОСІБ СЛУЖБОВИХ СЛІВ. Службовими словами, які виражають граматичні значення, є артиклі, прийменники, післяйменники, допоміжні дієслова, слова ступеня, "пусті слова", сполучники та частки.

Артиклі вживаються в арабській, романських та германських мовах. Вони виконують такі функції:

а) виступають засобом частиномовного позначення. Приєднання артикля до неіменних слів і форм переводять неіменні слова в іменники (явище конверсії): нім. *schreiben* "писати" — *das Schreiben* "письмо", англ. *to play* "грати" — *the play* "гра", фр. *diner* "обідати" — *le diner* "обід";

б) розрізняють граматичні категорії означеності/неозначеності: нім. *der Knabe* "визначений, певний хлопець" — *ein Knabe* "якийсь хлопець", англ. *the man* "певна людина" — *a man* "якась людина", фр. *le table* "певний стіл" — *un table* "якийсь стіл";

в) виражають категорію роду: нім. *der Deutsche* "німець" — *die Deutsche* "німкеня"; *der Frieden* "мир, спокій", *die Lampe* "лампа", *das Fenster* "вікно";

г) виражають категорію числа: *das Fenster* "вікно" — *die Fenster* "вікна", *das Buch* "книга" — *die Bücher* "книги";

г) служать способом вираження відношень між словами в реченні, тобто мають функцію вираження категорії відмінка: нім. наз. відм. *der Tisch*, род. *des Tisches*, дав. *dem Tisch*, знах. *den Tisch*. Крім препозитивних, у деяких мовах (болгарській, шведській, румунській) є постпозитивні артиклі. Див. болг.: *езикът, земята, небото*.

Прийменники виражають відношення між словами в мовленнєвому ланцюжку, тобто вказують на відмінок іменника. Пор. *їду в метро* (місцевий відмінок), *їду до метро* (родовий відмінок). Таку ж функцію виконують післяйменники. Відмінність між прийменниками й післяйменниками в тому, що післяйменники знаходяться не перед іменником, а після нього. Післяйменники — один з найважливіших граматичних показників у тюркських, фінно-угорських, монгольських і японській мовах. Наприклад: азерб. *Йер балалар үчүн* "місце дітей для", татар. *Мин трамвай белэн барам* "я трамвай на їду"; лат. *Omnia te*

tecum porto "Все своє ношу з собою" (*tecum* буквально "мною з"); угор. *a hdz melletti kert* "сад біля дому" (буквально "дому біля сад").

У російській мові як післяйменник вживається слово *ради* в деяких сполученнях: *шутки ради*, *потехи ради* тощо. У німецькій мові постпозитивно можуть вживатися прийменники *zu*, *nach*, *gegenüber*, *entlang* та ін.

Допоміжні дієслова служать для творення складних (аналітичних) дієслівних форм і використовуються як граматичний спосіб вираження категорії особи, числа, часу, стану і способу в сучасних індоєвропейських мовах. Наприклад: укр. *я буду читати*, *ти будеш читати*, *ми будемо читати*; англ. *I shall read* "я буду читати", *I am reading* "я читаю", *I have read* "я читав"; нім. *ich bin gegangen* "я пішов", *ich habe gelesen* "я прочитав", *schwarz werden* "чорніти", *schwarz machen* "чорнити".

Слова ступеня виступають як спосіб творення ступенів порівняння якісних прикметників і прислівників у мовах різних родин. Такими словами в українській мові є *більш*, *менш*, *дуже*, *вельми* (*зручний* — *більш зручний*, *вигідний* — *менш вигідний*, *цікавий* — *дуже*, *вельми цікавий*), у російській — *более*, *менее*, *очень* (*красивый* — *более красивый*, *удачный* — *менее удачный*, *большой* — *очень большой*), в англійській *more*, *most* (*interesting* "цікавий" — *more interesting* "цікавіший" — *most interesting* "найцікавіший").

Пусті слова — це повнозначні слова, які супроводжують інші повнозначні слова, беручи на себе вираження їх граматичних значень. Наприклад: англ. *he-cat* (він-кіт), *she-cat* (вона-кіт, "кішка"), укр. *рись-самець*, *рись-самка*, рос. *ворон-самец*, *ворон-самка*.

Сполучники виражають граматичні відношення між словами в реченні і між предикативними частинами речень.

Частки передають різні модальні значення, а також деякі інші відтінки граматичних значень (запитання, заперечення, оклик, невизначеність та ін.). Частка *би* в українській та російській мовах використовується для творення (і вираження) умовного способу (*читав би*, *пел би*).

СПОСІБ ІНТОНАЦІЇ. Інтонація є засобом вираження граматичних значень на рівні синтаксису. За допомогою інтонації виражаються:

а) модальність речення (впевненість, запитання, сумнів, наказ або особисте ставлення мовця до того, що він го-

ворить тощо). Пор.: *Він прийшов. Він прийшов? Він прийшов! Він ... прийшов;*

б) групування членів речення. Пор.: *Читати довго/не міг. Читати/довго не міг. Казнить, /нельзя помиловать. Казнить нельзя, /помиловать;*

в) розрізнення простого й складного речення. Пор.: *Бачу матір в садочку. Бачу: /мати́р — в садочку;*

г) розрізнення сурядності й підрядності. Пор.: *Хмариться, дощ буде і Хмариться — дощ буде* (у першому випадку сурядність, у другому — безполучникове речення з різнотипними частинами);

г) актуальне членування речення (див. про це в темі "Словосполучення і речення");

д) виділення вставних слів і речень. Пор. *Він безперечно має рацію і Він, безперечно, має рацію; Он может быть здесь і Он, может быть, здесь.*

СПОСІБ ПОРЯДКУ СЛІВ. Цей спосіб у деяких мовах у певних випадках розрізняє:

а) підмет і додаток. Пор.: *Буття визначає свідомість і Свідомість визначає буття; Якір зачінає ланцюг і Ланцюг зачінає якір;* рос. *Мать любит дочь і Дочь любит мать; Дом загораживает флигель і Флигель загораживает дом;*

б) означення й означуване. Пор.: *глухі вчені і вчені глухі.* Див. ще англ. *stone wall* "кам'яна стіна", *wall stone* "стінный камінь", *table tennis* "настільний теніс", *tennis table* "тенісний стіл".

Історична змінність способів і засобів вираження граматичних значень

Способи й засоби вираження граматичних значень не є статичними, а протягом історії постійно змінюються. Ці зміни стосуються:

1) грамати́каліза́ції фонетичних та лексичних явищ. Наприклад: укр. *назустріч* (перетворення при́йменника й іменника в прислівник), *би* (за походженням ця частка є колишньою формою минулого часу дієслова *бути*, формою аориста), рос. *печь* із *пекти*, де *-кти* → *чь*, яке стало показником інфінітива); прислівники *босяком*, *временами* (закінчення перетворились у суфікси); *человек*—*люди* (різні лексичні одиниці закріпилися за певною числовою формою);

2) зміни морфемної структури слів, зумовленої процесами опрощення, ускладнення і перерозкладу.

Опрощення — злиття в одну морфему двох або декількох морфем. Так, слово *сусід* утворене з префікса *су* "поруч" і кореня *сід* і мало значення "той, хто сидить (живе, мешкає) поруч". Згодом колишній префікс злився з колишнім коренем в одну морфему — корінь *сусід* (*сусідка, сусідити, сусідній, сусідський, сусідство*). Слово *червоний* утворене з кореня *черв* (червона фарба виготовлялась із черв'яків) і суфікса *-он-*, однак тепер у цьому слові виділяється тільки корінь *червон* (*червоний, червоनावий, червонястий, червоненький, червонити, червоніти, червоніння, червоність*). У слові *подушка* виділяють корінь *подуш*, хоч колись воно мало префікс *под-* і корінь *уш* ("те, що клали під вушко"). Російське *вкус* етимологічно складається з префікса *в-* і кореня *кус* (від *кусати*; те, що добре кусало, тобто їлося, було *вкусным* "смачним"), тепер ці дві морфemi злиті в одну — корінь *вкус* (*вкусний, вкуснятина*). У слові *счастье* етимологічно виділяється корінь *част'* і префікс *с-* із *съ* "гарний", звідки первинне значення "гарна частина, доля; спільна участь". На сучасному етапі *счаст* є одним коренем.

Ускладнення — процес, протилежний опрощенню. Так, запозичене з голландської мови слово *зонтик* (голланд. *zondek*) було розділене у свідомості українців на *зонт-* і *-ик* під впливом слів типу *фантик, бантик, винтик* тощо. Див. ще *клинок* (із голланд. *kling*), *валець* (із нім. *Walze*).

Перерозклад — перерозподіл меж між морфемами ("зсув морфемного шва"). Так, у словах *бідняк, залізняк*, утворених від прикметників на *-н-* *бідний, залізний, -н-* відділилося від основи і відійшло до суфікса (*бідняк, заліз-няк*; ці слова стали сприйматися як утворення від іменників *біда, заліза*). Перерозклад відбувся в таких російських словах, як *внушитъ, внутрь, снискатъ* де префіксальне *н* відійшло до кореня (раніше були такі префікси, як *взн-, сзн-*);

3) зміни за аналогією. Так, наприклад, раніше в російській мові нормативними були форми *опенок* — *опенки*, але *теленок* — *телята*. Оскільки пара *теленок* — *телята* є більш звичною для російської мови, то і в парі *опенок* — *опенки* множина набула в розмовному мовленні суфікс *-ят* (до недавнього часу літературно правильною вважалася лише форма *опенки*, в останньому орфоепічно-

му словнику дається як нормативна і варіантна форма *опята*). У рос. слові *отворить* генетично виділяється префікс *от-* і корінь *вор* (пор. *ворота*, *воротник*). За аналогією до слова *творить* відбувся перерозклад: *отворить*, *затворить*, *рас-творить*, *при-творить*.

Змінюються не тільки способи й засоби вираження граматичних категорій, а й самі категорії (в українській, як і в більшості інших слов'янських мов, зникла двоїна, змінилася видо-часова система дієслова, скоротилося число відмін іменників та ін.).

Література

ОСНОВНА

1. **Карпенко Ю.О.** Вступ до мовознавства. — К. — Одеса, 1991. — С 152 — 169.
2. **Дорошенко С.І., Дудик П.С.** Вступ до мовознавства. — К., 1974. — С 203 — 211.
3. **Реформатский А.А.** Введение в языковедение. — М., 1996. — С.263-312.
4. **Головин Б.Н.** Введение в языкознание. — М., 1983. — С 101—105.
5. **Кочергина В.А.** Введение в языковедение. — М., 1991. — С 117—138.

ДОДАТКОВА

1. **Кодухов В.И.** Введение в языкознание. — М., 1987. — С 214—219.
2. **Шайкевич А.Я.** Введение в лингвистику. — М., 1995. — С. 80—93.
3. **Будагов Р.А.** Введение в науку о языке. — М., 1965. — С. 242—245.
4. **Баранникова Л.И.** Введение в языкознание. — Саратов, 1973 — С.204—214.
5. **Перетрухин В.Н.** Введение в языкознание. — Воронеж, 1972. — С.212—226.
6. **Камчатнов А.М., Николина Н.А.** Введение в языкознание. — М., 1999. — С. 113-118.
7. **Ющук І.П.** Вступ до мовознавства. — К., 2000. — С. 106—108.

Запитання. Завдання

1. Що ви розумієте під способом вираження граматичних значень?
2. Які способи вираження граматичних значень називають синтетичними? Назвіть основні синтетичні способи вираження граматичних значень.
3. Опишіть усі різновиди афіксального способу вираження граматичних значень. До кожного з них наведіть приклади.
4. Чим відрізняється фузія від аглютинації?
5. Які синтетичні способи вираження граматичних значень використовуються в іноземній мові, яку ви вивчаєте?
6. В яких мовах поширені такі синтетичні способи вираження граматичних значень, як внутрішня флексія і редуплікація?
7. Для якої мови великою мірою характерне словоскладення?
8. Назвіть випадки використання суплетивізму для вираження граматичних значень в українській та іноземній мові, яку ви вивчаєте.
9. Які аналітичні способи вираження граматичних значень вам відомі? Розкажіть про них і наведіть приклади.
10. Які аналітичні способи вираження граматичних значень поширені в іноземній мові, яку ви вивчаєте?
11. Розкажіть про історичну змінність способів і засобів вираження граматичних значень.

4.4. ЧАСТИНИ МОВИ

Поняття частин мови.

Критерії виділення частин мови

Частинимови - великі за обсягом класи слів, об'єднаних спільністю загального граматичного значення його формальних показників.

Частини мови — одне з найважливіших понять у граматиці. Без нього неможливо вивчати граматичну будову будь-якої мови. Крім того, частини мови є важливим джерелом пізнавальної діяльності людини. За допомогою частин мови людина диференціює речі, їх якості, процеси, дії і стани та їх ознаки, виявляє відмінності в реальному світі й здійснює його категоризацію. Частини мови, таким чином, є важливим способом розуміння й інтерпретації дійсності.

Однак на питання, що таке частини мови, до цього часу немає однозначної відповіді. Одні вважають, що це лексичні розряди слів, другі — граматичні класи слів, а треті — лексико-граматичні групи слів, тобто змішані: лексичні й граматичні одночасно. Відповідно дискусійним залишається питання основних критеріїв наукової класифікації частин мови. На сучасному етапі використовують такі три основні критерії: семантичний, морфологічний і синтаксичний.

СЕМАНТИЧНИЙ КРИТЕРІЙ — критерій, який передбачає віднесення до однієї частини мови слів із спільним загальним граматичним значенням, як, наприклад, предметність, дія, якість тощо. Так, зокрема, слова зі значенням предметності утворюють клас іменників, хоча до такого класу, як іменники, в українській мові належать слова, які позначають предмет (*стіл, книжка*), якість (*краса, сила*), дію (*ходіння, крик*), кількість (*сотня, тисяча*) та ін., але більшість непохідних іменників позначає саме предмети. Ця закономірність дає змогу говорити про загальне значення предметності в іменнику як частині мови, поширюючи цю семантичну характеристику й на іменники, які позначають якість, дію, стан тощо. Отже, граматичні значення частин мови не рівнозначні поняттям, що виражаються словами, не рівнозначні й логічним узагальненням цих понять. *Олівець, близна, чорнота, біг, п'ятірка, сотня, тисяча, краса, розум, крик, шум* — це не предмети

чи речі, а предметність, важливою ознакою якої є незалежність. Ці поняття є самостійними, а не ознаками якихось інших. Пор.: *білий* як ознака чогось, *ходить* як дія, яка кимсь здійснюється. Тут передбачається наявність якогось предмета, носія ознаки чи дії, тоді як *білизна*, *краса*, *розум*, *крик* тощо не залежні від якихось предметів, виражені в абстрагуванні від їх носіїв, самі є опредмеченими.

Щоб пояснити це явище, потрібно виходити із того, що мова не тільки відображає дійсність, а й інтерпретує її. Предметно, логічно *радість*, *радісний*, *радіти*, *радісно* — це одне й те саме. Розрізняються ці слова "не логічно, а виключно як акти розуміння одного й того самого явища" (О.Ф. Лосев). У першому випадку факт дійсності розуміється як субстанція, в другому — як якість, у третьому — як дія, в четвертому — як спосіб дії. З цього погляду іменник є розуміння будь-чого в дійсності як субстанції: *будинок*, *дерево*, *квіти*, *вода* — субстанція, сприйнята як субстанція; *п'ятірка*, *сотня*, *тисяча* — кількість, сприйнята як субстанція; *ходіння*, *говоріння*, *читання* — дія, інтерпретована як субстанція; *хвороба*, *одужання*, *кволисть* — стан, інтерпретований як субстанція; *любов*, *ненависть* — стосунки, інтерпретовані як субстанція; *синь*, *голуби́нь*, *білизна*, *жовтизна* — ознака, інтерпретована як субстанція.

Дієслово також є розуміння чого завгодно в дійсності як дії: *працювати* — дія, сприйнята як дія; *порозуміти* — якість, інтерпретована як дія; *подвоїти*, *подес'ятерити* — кількість, інтерпретована як дія; *хворіти*, *одужувати* — стан, сприйнятий як дія; *любити*, *ненавидіти* — відношення, інтерпретоване як дія тощо.

Як уже зазначалося, значення і форма існують у єдності, тому при класифікації слів на частини мови потрібно враховувати й форму, тобто формально-граматичний (морфологічний) критерій виділення частин мови.

ФОРМАЛЬНО-ГРАМАТИЧНИЙ (МОРФОЛОГІЧНИЙ) КРИТЕРІЙ — критерій, за яким до уваги береться своєрідність змінювання слів, тобто інвентар їх форм і парадигм, які є виразниками певних морфологічних категорій. Так, наприклад, іменники змінюються за відмінками і числами, дієслова — за особами і часами, прислівники не змінюються. Форми слова репрезентують морфологічні категорії частин мови. Кожна частина мови характеризується особливою системою граматичних категорій. Так, в українській мові іменнику

властиві категорії роду, числа й відмінка, прикметнику — категорії ступеня порівняння (для якісних прикметників) роду, числа та відмінка, дієслову — категорії способу, часу, особи, стану, виду тощо. Щоправда, бувають випадки, коли деякі класи слів поєднують у собі ознаки різних частин мови. Так, скажімо, дієприкметник має морфологічні ознаки дієслова та прикметника. Спроби побудувати класифікацію частин мови на суто формальній основі (П.Ф. Фортунантов та його учні М.М. Петерсон, Д.М. Ушаков, А.Б. Шапіро; Л. Єльмслев та ін.) не були успішними, тому що слова однієї й тієї ж частини мови нерідко мають різні формальні ознаки (пор.: *один* і *п'ять*, *він* і *хто*).

Крім значення і форми, слово має здатність функціонувати в реченні, причому різні слова виконують не однакові синтаксичні функції, тому при класифікації слів на частини мови використовують синтаксичний критерій.

СИНТАКСИЧНИЙ КРИТЕРІЙ — критерій, за яким до однієї частини мови відносять слова, здатні стояти в реченні в однакових синтаксичних позиціях і виконувати однакові синтаксичні функції (йдеться головним чином про первинні синтаксичні функції). Наприклад, однією з ознак, за якою розрізняють іменник і дієслово в українській мові, є здатність бути головним компонентом атрибутивної конструкції (пор.: *тихий спів*, але не *тихий співати*). При цьому важливий не тільки набір синтаксичних функцій, а й ступінь характерності кожної з функцій для даної частини мови. Так, в українській мові і іменник, і дієслово можуть виконувати функцію підмета (*Хлопчик читає. Лиш боротись — значить жити*) і функцію присудка (*Батько — лікар. Сонце світить*). Однак для іменника функція підмета є первинною, а присудка — вторинною, тоді як для дієслова функція присудка є первинною, а підмета — вторинною. Вторинні синтаксичні функції мають деякі обмеження. Так, зокрема, іменник може бути підметом незалежно від типу присудка, тоді як дієслово не може бути підметом, якщо присудок виражений особовою формою. Пор.: *Боротьба його загартувала* і **Боротися його загартувало*.

Саме виходячи з синтаксичного критерію, деякі мовознавці ставлять під сумнів виділення в окремі частини мови займенника і числівника. Слова цих частин мови за синтаксичними функціями належать до різних класів, тому їх нерідко розглядають у межах інших частин мови (іменник-числівник *п'ять*, прикметник-числівник *п'ятий*).

Синтаксичним за своєю суттю є критерій сполучуваності, який як додатковий стали активно використовувати при класифікації слів на частини мови в останні десятиліття. Не всі слова можуть поєднуватися одне з одним. Так, прислівники поєднуються з дієсловами (*читає добре*), з іншими прислівниками (*дуже добре*), прикметниками (*значно кращий, дуже вдалий*), але не із займенниками та числівниками; прикметники поєднуються з іменниками, але не з дієсловами і т.д.

Останнім (допоміжним) критерієм виділення частини мови є словотвірний.

СЛОВОТВІРНИЙ КРИТЕРІЙ — критерій, за яким для кожної частини мови виділяють властивий тільки їй набір словотвірних моделей та інвентар словотвірних засобів. В українській мові можна назвати ряд словотвірних афіксів, наявність яких засвідчує належність слова до групи іменників: *-тель, -ник, -щик, -ар* тощо. В англійській мові іменниковими є суфікси *-ship* (*friendship* "дружба", *kinship, relationship* "споріднений"), *-ment* (*movement* "рух", *nourishment* "харчування", *statement* "висловлювання, твердження") та ін.

Який із названих критеріїв слід вважати провідним? На це запитання мовознавці давали різні відповіді. О.О. Шахматов таким критерієм вважав семантичний, П.Ф. Фортунатов — морфологічний, О.О. Потебня — синтаксичний. Л.В. Щерба висунув ідею врахування трьох критеріїв: семантичного, морфологічного і синтаксичного. Саме на шербівській концепції й ґрунтується сучасна класифікація частин мови.

Деякі вчені вважають, що, використовуючи всі три основні критерії, потрібно встановити їх ієрархію. Так, на думку українського мовознавця І.Р. Вихованця, базовим критерієм є семантичний, на другому плані — синтаксичний, а на третьому — морфологічний. Додатковими ("для спірних випадків") є логічний і словотвірний.

Зрозуміло, що в разі застосування різних критеріїв поділ слів на частини мови буде різним. Зазначимо, що визначення іменника, прикметника, дієслова і прислівника не становить великих труднощів, однак існують спірні питання щодо виділення займенника й числівника. Виокремлення займенників і числівників із погляду семантичного критерію є доречним, а з погляду синтаксичного критерію — зайвим. Службові слова, за морфологічним критерієм, загалом не вважаються частинами мови.

Хоч деякі мовознавці принцип комплексного виділення частини мови називають "безпринципним і еkleктичним", оскільки він передбачає "всього потрохи", однак кращого підходу поки що немає. Але вибудувати одну ієрархічну схему критеріїв класифікації слів на частини мови для всіх мов світу неможливо. У кожному конкретному випадку потрібно враховувати специфіку мови. Так, зокрема, морфологічний критерій надається тільки для тих мов, які мають закінчення і суфікси. Синтаксичний критерій є провідним для мов, де немає чіткої системи морфологічно виражених граматичних категорій, — малайсько-полінезійських, китайської тощо. Цей же критерій є провідним і для аналітичних мов — англійської, французької тощо. Критерій сполучуваності також особливо великого значення набуває в тих мовах, де слабо розвинуті морфологічні показники. Так, у китайській мові з її широко розвинутою омонімією слів критерій сполучуваності є надзвичайно ефективним. Тут критерієм віднесення слів до іменників слугує сполучуваність із так званими словами лічби, які займають положення між числівником та іменником. Наприклад: *сань бень шу* "три книги" (буквально: три корінь книга). Слово лічби *бень* показує, що слово *шу* є іменником. Критерій сполучуваності найбільше використовується для виділення двох основних частин мови — іменників і предикатів в індонезійській мові. Іменники в цій мові не поєднуються із заперечним словом, з яким поєднуються предикативи. Як бачимо, для різних за будовою мов провідними є різні критерії.

Слід також пам'ятати, що й не всі частини мови виділяють за одним принципом. Зокрема, займенник і числівник виокремлюють на основі виключно семантичного критерію, тоді як інші частини мови в українській мові — за морфологічним критерієм.

3 історії питання про частини мови

Майже всі сучасні граматичні концепції частин мови беруть свій початок з античної (давньогрецької). *Частини мови* — калька з давньогрецького *mère tū lógu* чи безпосередньо латинського *paries oratiōnis*, де *partes* — "частини", а *oratio* — "мовлення, висловлювання, речення". Частинами мови спочатку називали ті граматичні явища, які

тепер називають членами речення. Лише згодом цей вираз набув сучасного термінологічного значення, хоч ще довго частини мови ототожнювали з членами речення.

Уперше частини мови були виділені давньоіндійськими граматистами Яска і Паніні (V ст. до н.е.), які розрізняли в санскриті такі частини мови, як ім'я, дієслово, прийменник, сполучник і частку. Однак давньоіндійська теорія не була відомою в Європі. Європейська теорія частин мови йде від Аристотеля (IV ст. до н.е.), який виділив чотири частини мови: ім'я, дієслово, член (артикль) і сполучник. Остаточо вчення про частини мови сформувалося в александрійській школі (II ст. до н.е.). Аристарх Самофракійський і його учень Діонісій Фракійський уперше виділили вісім частин мови: ім'я, дієслово, прислівник, артикль, займенник, прийменник, дієприкметник, сполучник. Прикметник був об'єднаний з іменником в одній частині мови, бо в давньогрецькій мові вони мали спільну систему відмінювання. В основу класифікації слів за частинами мови було покладено два принципи: морфологічний ("Ім'я є відмінюваною частиною мови, ...") і семантичний ("що означає тіло або річ"). Ця система частин мови була запозичена римськими вченими, які, правда, внесли до неї незначні зміни: з числа частин мови було усунуто артикль, якого немає в латинській мові, а додано вигук.

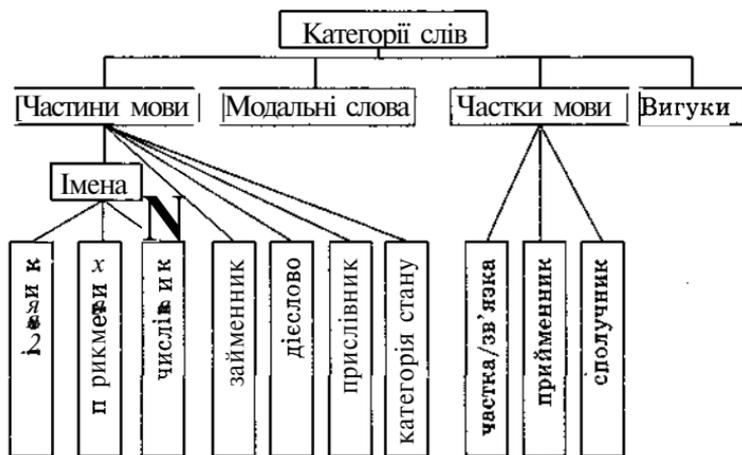
Пізніше ця класифікація поширилася на всі європейські, а згодом і на інші мови. Так витворилася класифікація частин мови, яку прийнято називати шкільною і яка по суті стала універсальною. Граматичні класи слів різних мов намагаються втиснути в наперед вибрану античну схему, не враховуючи відмінності, які є в різних мовах.

За шкільною класифікацією виділяють десять частин мови, які поділяють на самостійні (ті, що можуть бути членами речення) і службові (ті, що виражають відношення між словами в реченні). До самостійних частин мови належать іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово і прислівник. До службових — прийменник, сполучник, частку й артикль.

Осібнo виділяють вигуки, які не можуть бути членами речення, але можуть самі утворювати речення.

Широко відомою є класифікація частин мови В.В. Виноградова. На думку цього вченого, частинами мови є тільки повнозначні слова. В його класифікації виділено чотири категорії слів: частини мови, модальні слова, частки мови і вигуки. До частин мови він відносить імена (імен-

ник, прикметник, числівник), займенник, дієслово, прислівник і категорію стану. До часток мови, за Виноградовим, належать власне частки, зв'язки, прийменники і сполучники. Графічно ця класифікація має такий вигляд:

Частина мови в різних мовах

Мовознавці дійшли висновку, що неможливо побудувати однакову для всіх мов систему частин мови, бо в кожній мові є багато своєрідного в членуванні слів на частини мови. По-перше, не в усіх мовах є одні й ті самі частини мови, по-друге, у різних мовах є суттєві відмінності в характерних ознаках однієї й тієї ж частини мови. Звичайна для європейських мов схема частин мови не підходить для багатьох мов Азії, Африки й Америки.

Отже, відмінності в частинах мови різних мов стосуються як самого складу, так і обсягу окремих частин мови. Якщо основні частини мови — ім'я та дієслово — виділяють в усіх мовах світу, що є відображенням універсальності функціонально-семантичних категорій субстанціональності й процесуальності (тобто предмета і дії), то в інших частинах мови є значні розбіжності. Так, у деяких мовах Північної Америки й Африки не розрізняють прислівника і прикметника. У китайській мові виділяють такі частини мови, як ім'я, куди відносять іменник та числівник, предикатив, куди входять дієслова і прикмет-

ники, і прислівник. Прикметники об'єднані з дієсловами в одну частину мови на основі здатності бути присудком без допоміжної зв'язки. Подібне маємо і в бірманській мові. У деяких мовах виокремлюють лише іменник і дієслово, як, наприклад, в індіанській мові йума.

В англійській мові протиставлення прикметника й іменника зведене до мінімуму. У тюркських мовах є проблема тлумачення так званих "зображувальних слів", тобто таких, які імітують звук або є "образними", як окрему частину мови. Ускладнюють класифікацію слів за частинами мови і явища переходу слів із однієї частини мови в іншу, що свідчить про існування більш-менш стабільних проміжних ланок між частинами мови. У тюркських, монгольських та тунгусо-маньчжурських мовах перехід іменників у прикметники та прислівники і навпаки має масовий характер.

Характеристика основних частин мови

Кожна частина мови характеризується специфічними ознаками.

Іменник має граматичне значення предметності, яке реалізується в категоріях роду, числа та відмінка (за наявності тих категорій у мові). У деяких мовах (германських, романських, болгарській та ін.) іменнику притаманна граматична категорія означеності/неозначеності. Іменники здатні приєднувати прикметники і дієслова. Співвідносяться із займенниками *хто* або *що*. Первинна синтаксична функція іменника — бути в реченні підметом і додатком.

Прикметнику властиве граматичне значення ознаки (якості або властивості). Він граматично залежить від іменника (ознаки завжди стосуються якогось предмета). Іменник може бути без означення, а прикметник тільки з іменником. Залежність прикметника від іменника реалізується у формі узгодження з іменником або, як то маємо в англійській мові, позиційно. Категорії роду, числа і відмінка прикметника не є самостійними, а залежать від поєднуваного з ним іменника, що засвідчує граматичну підпорядкованість прикметника іменнику. Прикметник має супутні ознаки якісності/відносності і ступенів порівняння. У деяких мовах прикметник формально мало

відрізняється від іменника. Пор.: англ. *damp* "волога" і *damp* "вологий", *dark* "темнота" і *dark* "темний", *dead* "смерть" і *dead* "мертвий"; нім. *Licht* "світло" і *licht* "світлий", *Laut* "звук" і *laut* "звучний, голосний". Первинна синтаксична функція прикметника — виконувати функцію означення або іменної частини присудка.

Дієслово характеризується граматичним значенням процесу (дії або стану) і наявністю граматичних категорій особи, числа, часу, способу, виду та стану. Первинна синтаксична функція дієслова — виступати в реченні присудком.

Крім власне дієслів, існують ще вербоїди — гібридні слова, які мають ознаки дієслова та якихось інших частин мови. До них належать інфінітив, супін (був у латинській і старослов'янській мовах) та герундій англійської мови, в яких поєднані властивості дієслова та іменника, а також дієприкметник, який має властивості дієслова (стан, вид, час) та прикметника (рід, відмінок), і дієприслівник, в якому поєднані властивості дієслова (вид, стан) і прислівника (виражає дію як ознаку іншої дії).

Гібридними є й недієслівні предикативи (категорія стану як частина мови), які омонімічні з прислівниками (*весело, холодно, незручно, лячно*), іменниками (*пора, час, лень, гріх*), прикметниками (*радий, рада, раде, ради*), але на відміну від них виражають стан людини (мають граматичне значення стану), характеризуються категоріями часу та способу, поєднуються з іменниками та займенниками у формі давального відмінка і виконують у реченні роль присудків. Наприклад: *Йому було (є, буде) радісно. Йому було б весело. Мені час додому. Жаль серцю буде. Гріх було б скаржитися на погоду. Вона рада йому, як рідній дитині.*

В англійській мові до категорії стану (предикативів) відносять такі слова, як *awake* "в бадьорому стані", *alive* "у живих (живим) бути", *afloat* "на плаву", *asleep* "в стані сну" тощо.

Прислівник має граматичне значення "ознака ознаки" (*дуже солодкий, зовні красивий, їхати швидко, зовсім дитина*), не змінюється і не має граматичних категорій, крім ступеня порівняння у якісних прислівників. Функціонує в реченні як обставина. Від прислівника може залежати лише прислівник (*дуже холодно, надто цікаво, страшно лячно*).

Числівнику притаманне граматичне значення кількості або порядку (місця в ряді). Числівники сполучаються з

іменниками і співвідносяться з іменниками (*два, п'ять, сто, десятеро*), займенниками (*багато, мало, декілька*), прикметниками (*другий, двадцятий*).

Займенники, як уже зазначалося, виділяють за семантичним критерієм. Суттєвими ознаками займенників є такі:

1) не називають предмет безпосередньо, а вказують на нього, тобто виконують дейктичну функцію;

2) завжди пов'язані з конкретним мовленнєвим актом (*я, ми* завжди пов'язані з мовцем, *ти, ви* — зі слухачем, інші займенники відсилають до певних об'єктів);

3) характеризуються широким колом об'єктів і мовленнєвою перемінністю значення, тобто завжди мають контекстуально зумовлений зміст. Як точно зауважив філософ С.М. Булгаков, "займенник ... нічого не означає, не містить жодного забарвлення буття, і однак все може означати в своїй безликій, безбарвній глибині".

Займенники утворюють особливу систему, паралельну системі називних частин мови, і по-своєму дублюють її: *я, ти, він, хто, що, ніхто, щось* — вживаються замість іменників; *мій, твій, такий, який, якийсь, чий* — замість прикметників; *стільки, скільки* — замість числівників.

У деяких мовах є слова, які заступають дієслова. Так, англ. *do* і болг. *съм* можуть вказувати на будь-яку дію: — *Do you speak English? — Yes, I do; He reads better than you do; She walks along the street, doesn't she?*; болг. — *Купи ли тетрадка? — Не съм.*

До службових частин мови наленсать **прийменники** (в деяких мовах їм відповідають **післяйменники**), **артиклі, частки і сполучники**.

Проміжну групу між повнозначними і службовими словами становлять **модальні слова** (*безперечно, можливо, здається, нібито, може бути, мабуть, навряд, ледве чи, кажуть, чувати, мовляв* тощо). Вони виражають відношення мовця до висловленої думки (здебільшого дають оцінку достовірності факту). У реченні використовуються як вставні слова.

Осібне місце посідають **вигуки** — слова, які служать для вираження емоцій (*ай, ой, о, ба, тьфу, гай-гай*), і сигнали вольових спонувань (*ей, алло, циць, брись, стон*). Для них характерна синтаксична відокремленість: можуть функціонувати як еквіваленти речень або вводитися з речення як свого роду посторонні краплі.

Як бачимо, система частин мови не жорстка. По-перше, є гнучкі слова, які поєднують ознаки декількох частин

мови; по-друге, має місце перехід слів із однієї частини мови до іншої. Крім того, треба враховувати й історичну змінність частин мови. Так, скажімо, іменники й прикметники виділились із однієї частини мови — імен. Не було колись і числівників. Для позначення кількості використовували імена-еталони. Число п'ять, наприклад, у багатьох мовах позначалося словом, яке називало руку (малося на увазі п'ять пальців). Ще й тепер чукотське *мынгыткен* "десять" буквально означає "дві руки", а ескімоське *югинак* "двадцять" — "вся людина" (дві руки і дві ноги, тобто двадцять пальців).

Література

ОСНОВНА

1. Карпенко Ю.О. Вступ до мовознавства. — К. — Одеса, 1991. — С 170-173.
2. Дорошенко С.І., Дудик П.С. Вступ до мовознавства. — К., 1974. — С 214-218.
3. Головин Б.Н. Введение в языкознание. — М., 1983. — С 112—134.
4. Маслов Ю.С. Введение в языкознание, — М., 1987. — С 155—167.
5. Кочергина В.А. Введение в языковедение. — М., 1991. — С 87—95.

ДОДАТКОВА

1. Булаховський Л.А. Нариси з загального мовознавства. — К., 1959. — С 240-246.
2. Реформатский А.А. Введение в языковедение. — М., 1996. — С.320-323.
3. Шайкевич А.Я. Введение в лингвистику. — М., 1995. — С. 108—111.
4. Баранникова Л.И. Введение в языкознание. — Саратов, 1973. — С.230-242.
5. Кодухов В.И. Введение в языкознание. — М., 1987. — С. 232—236.
6. Перетрухин В.Н. Введение в языкознание. — Воронеж, 1972. — С. 227-234.
7. Камчатнов А.М., Николина Н.А. Введение в языкознание. — М., 1999. - С. 127-138.
8. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. — М., 1978. — С.336—352.
9. Вихованець І.Р. Частина мови в семантико-граматичному аспекті. — К., 1988.
10. Вихованець І.Р. У світі граматики. — К., 1987.

Запитання. Завдання

1. Дайте визначення частин мови.
2. Які основні критерії виділення частин мови ви знаєте? Розкрийте зміст кожного критерію.
3. Які допоміжні критерії використовують для визначення слів за частинами мови?
4. У чому полягає проблема провідного критерію?
5. Чи можна один і той самий критерій використовувати як провідний для класифікації слів за частинами мови в різних мовах? Обґрунтуйте свою відповідь.
6. Де зародилося вчення про частини мови?
7. Звідки бере свій початок європейська традиція класифікації слів за частинами мови?
8. Що розуміли під частинами мови в Давній Греції?
9. Чим різниться класифікація частин мови В.В. Виноградова від традиційної?
10. Чи можливо побудувати однакову для всіх мов систему частин мови? Обґрунтуйте свою відповідь.
11. У чому полягає специфіка частин мови в різних мовах світу?
12. Охарактеризуйте частини мови, вказуючи на їх основні ознаки.

4.5. Словосполучення і речення

Поняття словосполучення.

Типи словосполучень

Словосполучення - двачибільшеповнозначнихслів, об'єднаних синтаксичнимзв'язком.

Наприклад: *студентські збори, зустріч товариша, політ на Місяць, співати весело, хлопці та дівчата; новий, гарний і дешевий*; англ. *high building* "велика будівля", *students' answers* "відповіді студентів", *to be in love (with smb.)* "кохати" (буквально: бути в коханні), *to speak loudly* "говорити голосно", нім. *deutsche Sprache* "німецька мова", *Ball spielen* "грати у м'яча", *Drang nach Osten* "натиск на Схід".

Словосполучення є предметом синтагматичного синтаксису, який вивчає валентність слова, способи її реалізації та виражені в словосполученнях синтаксичні відношення.

Валентність (від лат. *valentia* "сила") — здатність слова вступати в синтаксичні зв'язки з іншими словами. Слова можуть бути авалентними (*світає*), одновалентними (*сидить, спить* — хто?), двовалентними (*їсть* — хто? що?), тривалентними (*присвятив* — хто? що? кому?), чотиривалентними (*нагородив* — хто? кого? чим? за що?) тощо. Як бачимо, слова відкривають "вакантні місця" (порожні клітинки), які необхідно заповнити іншими словами. Слова, що заповнюють ці "вакантні місця", називають актантами. Крім актантів, є поширювачі, які не зумовлені валентними властивостями слова. Наприклад: *Він довго спав на дивані у передпокої*. Тут слова *довго, на дивані, в передпокої* відносяться до слова *спав*, але їхні синтаксичні позиції не викликані валентністю дієслова *спати*. Це так звані вільні поширювачі, які називають сирконстантами.

У мовознавстві поки що немає єдності щодо розуміння словосполучення: вчені дають неоднакове його визначення. Різними є погляди й на те, чи словосполучення вицленяються тільки з речення, чи вони існують і поза реченнями. Очевидно, є підстави погодитися з російським мовознавцем В.І. Кодуховим, який вважає, що словосполучення є частиною речення, але воно існує і до речення як будівельний матеріал.

Синтаксичні (вільні) словосполучення потрібно відрізняти від фразеологічних. У синтаксичному словосполученні зберігаються лексичні значення всіх повнозначних слів, що входять до нього; синтаксичний зв'язок є живим, продуктивним (*бити лежачого, бити скло, бити в бубон*). У **фразеологічному словосполученні** лексична самостійність одного чи обох його компонентів ослаблена або зовсім утрачена, і воно повністю за характером значення наближається до одного слова (*байдики бити*).

Словосполучення будується за певними граматичними зразками, які формуються в мові на основі категоріальних властивостей слів і ґрунтуються на синтаксичному зв'язку між словами. Водночас слід не забувати, що здатність слова поєднуватися з іншими словами і форми вияву цієї здатності залежать не тільки від граматичних властивостей слова (передусім від належності слова до тієї чи іншої частини мови), але й від його лексичного значення.

Розрізняють сурядний і підрядний зв'язок між словами у словосполученні. Трагування сурядності як граматично незалежного зв'язку, як це маємо в деяких шкільних підручниках, є некоректним. І при сурядності, і при підрядності слова є залежними, але в першому випадку залежність рівноправна, а в другому — нерівноправна.

Підрядні зв'язки є закритими, а сурядні — відкритими. Один підрядний зв'язок може об'єднувати в складі одного словосполучення лише два повнозначних слова, тоді як сурядний — два і більше. Пор.: *читання газет і газети, журнали, книжки... (лежали на столі)*.

Отже, словосполучення бувають сурядні та підрядні. Щоправда, в мовознавстві існує й інший погляд на це питання, згідно з яким словосполученнями вважають лише ті сполучення слів, які об'єднані підрядним зв'язком, однак останнім часом усе більше утверджується думка, що будь-яке поєднання двох чи більше повнозначних слів, яке характеризується наявністю між ними формально вираженого смислового зв'язку, є словосполученням.

Стосовно підрядного зв'язку слід розрізняти два його різновиди: сильний і слабкий. Сильний зв'язок виникає в тих випадках, коли слово вимагає поширення, тобто коли поширення слова передбачене й зумовлене його лексикограматичними властивостями; без поширення воно не є самодостатнім. Наприклад: *відчути спрагу, добігти до фінішу*.

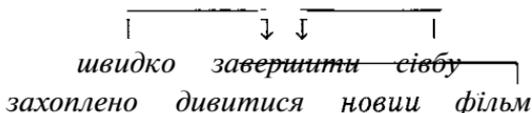
За слабкого зв'язку, який визначається тільки частиномовною належністю головного (стрижневого) слова, реалізуються означальні відношення (*цікавий захід, книжка студента, одягнутися швидко*).

Зі структурного погляду словосполучення можуть бути двочленними, тричленними і чотиричленними. Двочленні словосполучення утворюються на основі одного зв'язку (*чудовий концерт, співати пісню*). Тричленні й чотиричленні словосполучення утворюються на основі подвійного й потрійного сильного зв'язку (*віддати борг державі, перекласти текст із англійської мови на українську*). Тричленні словосполучення можуть бути також утворені на основі поєднання сильного зв'язку і такого слабкого зв'язку, який неможливий без сильного (*показати дорогу туристу, відчинити двері гостеві*).

Складні словосполучення утворюються поєднанням двох чи більше простих словосполучень із одним і тим самим стрижневим словом (*новий сусід збоку, швидко завершити сім'ю*).

Комбіновані словосполучення утворюються на основі зв'язків, які йдуть від різних стрижневих слів, і являють собою поєднання словосполучень. Наприклад: *захоплено дивитися новий фільм*. Тут словосполучення утворюється поєднанням трьох простих: *дивитися фільм, дивитися захоплено, новий фільм*.

Відмінність між складними і комбінованими словосполученнями добре помітна, коли графічно показати зв'язки між їхніми компонентами:

Підрядні словосполучення поділяють на **предикативні**, тобто такі, які співвідносні з підметом і присудком (*пташки співають, поле зазеленіло*) і непередикативні (*спів пташок, зелене поле*). Деякі мовознавці, наприклад, В.В. Виноградов, предикативні сполучення слів виключають із словосполучень, вважаючи, що при наявності предикативного зв'язку будь-яке сполучення слів є реченням, а не словосполученням. Таке твердження не є правомірним, оскільки, по-перше, словосполучення вичленяються з речення (*Як гарно в діброві пташки співають!*), по-друге,

речення на відміну від словосполучення має й інші суттєві ознаки, у першу чергу інтонацію.

Поширеною є думка, що словосполучення характеризуються такою властивістю, як номінативність (служить позначенням єдиного, хоч і розчленованого поняття). З цієї думкою навряд чи можна погодитися, бо крім номінативних словосполучень (*весняний день, державний іспит*), є словосполучення, які не мають номінативної функції (*збирати врожай, повернутися вчора, відпочивати в санаторії*). Окрім того, слово в реченні може належати до декількох словосполучень (*Хлопець читає цікаву книжку*).

Сумнівним є, що в цьому реченні маємо дві номінації зі словом *книжка*.

Залежно від того, яке слово є головним (стрижневим) у словосполученні, розрізняють **іменні**, в яких стрижневим словом виступають іменники, прикметники, числівники й займенники (*тези доповіді, достойний подяки, п'ятий у черзі, щось нове*; англ. *all of them* "всі вони", *first step* "перший крок", нім. *die Erfolge der Schiller* "успіхи учнів"), дієслівні, де стрижневим словом є дієслово (*чинити справедливо*; англ. *to want to say* "хотіти сказати", нім. *wenden sich mit einer Bitte* "звернутися з проханням") і **прислівникові**, де головним словом є прислівник (*дуже вдало, далеко від лісу*; англ. *well enough* "досить добре", нім. *ganz recht* "зовсім правильно").

Підрядні словосполучення за характером вираженого в них відношення поділяють на:

1) атрибутивні, в яких залежне слово називає ознаку (*великий успіх, радість матері*; англ. *black negro* "чорний негр", *the farm of the brother* "ферма брата", нім. *der böse Löwe* "сердитий лев"). В англійській мові будь-який іменник, що стоїть перед іншим іменником, виконує атрибутивну функцію. Пор.: *table tennis* "настільний теніс", *tennis table* "тенісний стіл"; *stone wall* "камінна стіна", *wall stone* "камінь із стіни";

2) об'єктні, в яких залежне слово є об'єктом (*написати твір, вручити нагороду*; англ. *to make a report* "зробити доповідь", *to send a telegram* "послати телеграму"; нім. *Beistand leisten* "сприяти" (буквально: здійснювати сприяння), *den Brief schreiben* "писати листа", *die Brücke schlagen* "будувати міст");

3) релятивні, в яких залежне слово є релятивом, тобто називає щось, чого немає в самому стрижневому слові,

але пов'язане з ним певним відношенням (*швидко текти, купатися в озері, працювати з натхненням*; англ. *to speak slowly* "говорити повільно", *to walk in the park* "гуляти в парку", нім. *schnell laufen* "швидко бігти", *wachsen im Garten* "рости в саду").

Синтаксичні зв'язки слів

Як було вже зазначено, словосполучення ґрунтується на синтаксичних зв'язках між словами, що входять до нього. У мовах світу існують, крім сурядного, такі основні типи синтаксичних зв'язків: узгодження, керування, координація, прилягання, тяжіння, інкорпорація, замикання та ізафет.

УЗГОДЖЕННЯ — тип синтаксичного зв'язку, за якого граматичні значення стрижневого слова повторюються в залежному слові. Якщо в обох словах є рід, число і відмінок, то вони повинні бути однаковими. Наприклад: *велика радість, польовими стежками*; нім. *eine neue Feder* "нове перо".

В англійській мові узгодження — рідкісне явище, бо тут прикметники не мають показника числа, іменники не мають категорії роду, а категорія відмінка слабо виражена. Як приклади узгодження в англійській мові можна навести лише словосполучення, що складається зі вказівних займенників та іменників: *this book* "ця книжка" — *these books* "ці книжки"; *that tree* "те дерево" — *those trees* "ті дерева".

КЕРУВАННЯ — тип синтаксичного зв'язку в словосполученні, коли одні граматичні значення стрижневого слова викликають у залежному слові інші, але конкретно визначені (певні) граматичні значення, тобто форма залежного слова повністю зумовлюється стрижневим словом. Наприклад: *читаю книжку, захоплююсь книжкою, радію книжці, бракує (брак) книжки, малюнок у книжці*; англ. *to let me* "дозволити мені", *to kiss her* "поцілувати її", *mother's room* "кімната матері"; нім. *schreiben an (seinen) Bruder* "писати (його) брату", *in Bewegung geraten* "приводити в рух".

КООРДИНАЦІЯ — це взаємна супідрядність підмета і присудка (особливий тип зв'язку, який не є ні сурядним, ні підрядним), їх взаємна узгодженість. Підмет і присудок

формально уподібнюються один одному. Вони можуть координуватися у відмінку, роді та числі (*вода чиста*), в роді та числі (*соловейко щибетає*), у числі (*дівчата співають*), у числі та особі (*він сидить*, англ. *she works* "вона працює") тощо.

На відміну від узгодження, координація — це двобічний зв'язок, який поєднує узгодження й керування. Наприклад, в реченні *Я читаю* присудок керує називним відмінком підмета, а підмет узгоджується з присудком у першій особі однини.

ПРИЛЯГАННЯ — зв'язок між словами в словосполученні, який виражається позиційно (порядком слів) або інтонаційно. Прилягають до стрижневого слова незмінні слова (прислівники, дієприслівники, неозначена форма дієслова). Наприклад: *рух уперед*, *слухати уважно*, *повірити зразу*, *уміння аналізувати*, *відповідати сидячи*; нім. *arbeiten hier* "працювати тут", *sehr eifrig* "дуже старанно". Для англійської мови це найпоширеніший зв'язок. Тут прилягати можуть усі самостійні частини мови: *wonderful song* "чудова пісня", *nice story* "гарне оповідання", *great writer* "великий письменник", *to visit a friend* "відвідати товариша", *to take interest in smth.* "цікавитися чим-небудь", *ready to answer* "готовий відповідати", *to read well* "читати добре", *awfully glad* "дуже радий", *the song of the nightingale* "пісня солов'я", *a travel by bus* "подорож автобусом", *to fly a plane* "пілотувати літак", *to run a factory* "керувати фабрикою", *to begin writing* "почати писати", *to decide to leave* "вирішити від'їхати".

Усі вищенаведені приклади ілюструють позиційне прилягання. Прилягання, яке виражається інтонаційно, можна продемонструвати на таких прикладах: *Сильно засмаглий хлопець кидає спис; Ходити довго не міг*. Першу фразу можна прочитати так, що слово *сильно* може інтонаційно прилягати до слова *засмаглий* (*сильно засмаглий*) і до слова *кидати* (*сильно кидає*). Другу фразу інтонаційно можна також інтерпретувати двояко: *Ходити довго/не міг* і *Ходити/довго не міг*.

Тяжіння — це узгодження предикативного означення з підметом. Наприклад: *Батько повернувся задоволений; Учитель ходив замислений; Дівчина слухає вдоволена музику*. Зі смислового боку цей зв'язок означає, яким є предмет, виражений підметом, у момент здійснення позначуваної присудком дії. Л.А. Булаховський назвав тяжіння подвійним синтаксичним зв'язком, бо, з одного боку, діє-

слово-присудок керує означенням, а, з другого, означення узгоджується з підметом.

ІНКОРПОРАЦІЯ (від лат. *in* "всередині" і *corpus* "тіло", "єдине утворення") — поєднання слів-коренів, сукупність яких оформляється службовими елементами. Так, наприклад, чукотське *Тымынгынторкын* "я виймаю руки" складається з коренів (слів) *ты* "я", *мынгы* "руки", *нто* "вихід", які оформлені в один комплекс (слово-речення) закінченням *-ркын*. Як бачимо, тут закінчене висловлювання є цільною побудовою, що являє собою злиття декількох слів-коренів. Маємо єдину синтаксичну побудову в одному злитому вигляді, яка зовнішньо подібна до слова з одним закінченням змістом. Цей зв'язок нагадує словоскладання (творення складного слова).

ЗАМИКАННЯ — синтаксична побудова, яка вимагає дистантного розташування найтісніше пов'язаних слів. Так, зокрема, в німецькій мові перфектна форма минулого часу, що утворюється аналітично поєднанням допоміжного дієслова (*haben* і *sein*) та другої форми дієприкметника (Partisip II), у реченні утворює рамкову конструкцію (між допоміжним дієсловом і дієприкметником ставляться всі інші члени речення). Наприклад: *Haben Sie dieses Bush in Berlin gekauft?* "Чи купили ви цю книжку в Берліні?", де *haben gekauft* "купили" — перфектна форма дієслова *kaufen* "купувати". Див. ще: *Da war unsere Mutter aus der Stadt gekommen* "Це наша мама прийшла з міста", де *war gekommen* — "прийшла". Як бачимо на цих прикладах, тут залежні слова знаходяться між частинами аналітичної форми слова.

Дехто до замикання відносить і випадки типу нім. *eine breite Straße* "одна широка вулиця", англ. *the large room* "велика кімната", *my favorite orange colour* "мій улюблений оранжевий колір", де між артиклем або присвійним займенником та іменником вставляються одиночні чи поширені означення. Крайні члени словосполучення ніби розсуваються, утворюючи для означення рамку.

ІЗАФЕТ (від араб. *аль—ідфату* "додаток, доповнення, приєднання") — атрибутивне словосполучення, яке складається з двох іменників, перший з яких є означенням, "ле показник зв'язку знаходиться в другому (головному, трижневому) слові. Ізафет характерний для тюркських гов. Наприклад, азерб. *ат баши* "голова коня" буквально озшифровується так: *ат* "кінь", *баш* "голова", *и* — позначник зв'язку, "його" (кінь голова його). Пор. ще: татар.

Казан университети "Казанський університет" (буквально: Казань університет її); турецьк. *öktirtik ilâci* "ліки від кашлю" (буквально: кашель ліки його), *ev kapısı* "двері будинку" (буквально: будинок двері його).

Дещо інший різновид ізафету спостерігається в іранських та арабській мовах.

Речення та його ознаки

Центральним поняттям синтаксису, основною його одиницею є речення. У мовознавстві існує до тисячі визначень речення. Пізнати і визначити речення намагалися не тільки мовознавці, а й логіки, філософи, психологи і навіть математики. Надзвичайно велика кількість визначень речення свідчить про те, що це дуже складна за своєю організацією й багатоаспектна одиниця, яку необхідно досліджувати в різних напрямках.

Речення — мінімальна комунікативна одиниця, яка про щось повідомляє й розрахована на слухове або зорове (на письмі) сприйняття.

На відміну від слова і словосполучення, речення характеризується **комунікативністю** (передає конкретний зміст у логічно зрозумілих формах і здатне входити до будь-яких форм спілкування), **відносною самостійністю** (виражає відносно закінчену думку і відділяється від інших речень паузами) та **структурною цілісністю** (будується за певною структурною моделлю).

За основу визначення речення раніше брали різні ознаки, які не є самодостатніми, тобто не розкривають феномен речення. Так, зокрема, за шкільним визначенням, речення — це група слів або окреме слово, що виражає закінчену думку. Однак, далеко не всі речення виражають закінчену думку (*Ай-ай-ай! Гай-гай! Ось тобі на! Що?*). Неприйнятним є й логічне визначення речення, згідно з яким речення — це вираження логічного судження. Кожне судження справді є реченням, але не кожне речення є судженням (*Гей! Ні. Як же так?*). Крім того, одне речення (складне) може виражати декілька суджень (*Страшно впасти у кайдани, Умирать в неволі, А ще гірше — спати, спати, І спати на волі.* — Т. Шевченко). Будова (склад і структура) речення і судження не збігаються. Якщо судження обов'язково складається з трьох членів (суб'єкта,

зв'язки і предиката), то речення може складатися з одного, двох, трьох і більше членів. Некоректним є визначення речення й на основі формальних ознак, оскільки формальні ознаки є дуже різними в різних типах речень, тим більше, в різних мовах.

Для розуміння природи й суті речення важливо визначити, з одного боку, його будову, структуру, а, з іншого — показати життя цієї структури в процесі спілкування. Отже, в реченні можна виділити два аспекти: структурний і комунікативний (функціональний). Структурний аспект належить мові, а комунікативний (функціональний) — мовленню. У зв'язку з цим останнім часом намітилася тенденція до термінологічного розмежування цих двох аспектів. За структурним аспектом став закріплюватися термін *речення*, або *синтаксема* (є й інше розуміння синтаксеми, як словоформи, яка використовується як будівельний матеріал речення), а за комунікативним — *висловлення*. Згідно з цим розмежуванням, речення (синтаксема) — це модель побудови, інваріант, одиниця мови, або, іншими словами, одиниця емічного рівня, яка входить у таку парадигму: фонема, морфема, синтаксема), а *висловлення* — це конкретне поєднання структурної моделі та її лексичного наповнення, одиниця мовлення, що входить до іншого термінологічного ряду: *звук, морф (аломорф), слово (лекса), висловлення*.

Крім комунікативності, основними ознаками речення є предикативність та інтонація.

Предикативність — співвіднесеність змісту речення з об'єктивною дійсністю. Завдяки предикативності зміст речення трактують як реальний чи можливий, бажаний тощо. Головним носієм предикативності є присудок. Предикативність формується граматичними значеннями модальності, способу і часу.

Модальність — вираження мовцем свого ставлення до змісту висловлювання. Мовець може щось стверджувати, заперечувати, бажати, передбачати тощо. Модальність виражається дієслівними способами (*Ми вчимося. Ми б училися. Коли б ми вчилися. Якби ми вчилися так, як треба, то ...*), модальними частками (*ніби, хіба що, чого доброго тощо*), спеціальними модальними словами (*здається, кажуть, безумовно, напевно, мовляв та ін.*).

Щоб предикативна конструкція стала реченням, вона повинна бути інтонаційно оформлена. Роль інтонації у формуванні речення надзвичайно важлива. Будь-яке слово мо-

же стати реченням, якщо його вимовити з певною інтонацією. Пор.: *пожежа і Пожежа!*; *води і Води!*; *додому і Додому?*; *лелеки прилетіли і Лелеки прилетіли. Лелеки прилетіли! Лелеки прилетіли?* Без інтонації не може бути виражена ні предикативність, ні модальність.

Залежно від мети повідомлення речення бувають відповідними, питальними й спонукальними (ці різновиди речень називають ще комунікативними типами). За структурою речення бувають **прості** (мають один предикативний центр) і складні (мають два і більше предикативних центри). Просте речення може бути **непоширеним** і **поширеним**. Непоширене речення може складатися з двох головних членів (*Настала весна*) або одного (*Вечір. Світає*). Поширене речення, крім головних членів, має в своєму складі другорядні члени (*Тихесенько вечір на землю спадає. У Криму настала вже весна.*). Ті речення, які в своєму складі мають підмет і присудок, називають двоскладними, а ті, в складі яких є один із головних членів, — **односкладними**.

Елементарний абстрактний зразок, за яким будується просте речення, становить його структурну схему. Кожна мова має свою систему таких структурних зразків.

Речення як граматичну одиницю не можна вивчати у відриві від його лексичного наповнення, бо кожен граматичний зразок речення характеризується специфічною, тільки йому притаманною лексичною наповненістю. Лексичні обмеження накладаються майже на всі граматичні зразки речень.

Слід пам'ятати, що речення має великий прагматичний потенціал. Мовець у ньому може виразити своє ставлення до предмета мовлення, до ситуації, про яку йдеться, до адресата тощо. Повідомлюване в реченні називається пропозицією, або диктумом, а ставлення до повідомлюваного — модусом. Пропозицію і модус можна легко помітити, коли вони виражаються окремо різними частинами складного речення: *Як хочеться* (модус), *щоб люди стали жити краще* (пропозиція); *Я сумніваюся* (модус), *що ви справитесь із цією роботою* (пропозиція).

Актуальне членування речення

З комунікативним (функціональним) аспектом пов'язане актуальне членування речення.

Актуальне членування речення — членування речення за змістом на дві частини: предмет мовлення і те, що про нього говориться.

У кожному висловлюванні усного і писемного мовлення відображений рух думки від того, що вже відоме, що назване мовцем або знаходиться перед очима співбесідників, до того, що ще невідоме слухачам. Думка мовця відштовхується від відомого і переходить до того, що мовець хоче про те відомо сказати. Таким чином, речення має дві змістові частини: одна з них називає предмет мовлення, інша позначає якусь нову інформацію про нього. Друга частина є головною. Вихідна частина висловлювання (дане, відоме) називається темою, а та частина, яка щось стверджує про тему (нове), — ремою. Ці дві частини відповідно ще називають психологічним (логічним) суб'єктом і психологічним (логічним) предикатом.

Наприклад, речення *Я приніс вам книжку* шляхом інтонаційно-змістового членування можна перетворити на чотири фрази, які матимуть одну й ту саму модель речення, одне й те саме лексичне наповнення, але різне актуальне членування і відповідно різний зміст:

Я приніс вам книжку. Ремою є я, і фраза має значення "не хтось інший, а саме я це зробив";

Я приніс вам книжку. Ремою є *приніс*, і фраза відображає ситуацію, за якої співрозмовник вимагає повернути книжку, а мовець відповідає йому, що книжку він уже повернув;

Я приніс вам книжку. Рема **вам** акцентує на тому, що книжка принесена саме для цієї особи, а не для її брата, сестри, товариша тощо;

Я приніс вам книжку. Рема *книжку* передбачає, що комусь принесли декілька речей — книжку, журнал, газету тощо і той хтось хотів би знати, що приніс йому співрозмовник.

Чим більше слів у реченні, тим більше можливостей його різної актуалізації.

Основними засобами актуального членування є інтонація (постановка логічного наголосу) і порядок слів. У всіх вищенаведених випадках актуальне членування здій-

снювалося засобом інтонації. У випадку використання засобу порядку слів тема розміщується на початку фрази, а рема — в кінці.

До класу ввійшов учитель (відповідь на запитання "Хто увійшов до класу?").

Учитель до класу ввійшов (відповідь на запитання "Що зробив учитель?").

Нерідко засобами актуального членування служать вказівні й неозначені займенники (*Товариш розказав мені таку історію. Йому допоміг хтось із друзів*), видільно-обмежувальні частки *саме, тільки, лише, навіть, якраз* (*Про це довідалась саме мати. Тільки батько цього не знав*), артиклі (*Durch die Straße ging ein Mädchen* "Вулицею йшло якесь дівча", *A man suddenly entered the room* "В кімнату раптом увійшов якийсь чоловік"; означений артикль виражає тему, а неозначений — рему). В англійській мові, як і в німецькій і французькій, де панує суворо фіксований порядок слів, через що він не може бути використаним для актуального членування, таким засобом є перетворення активної конструкції в пасивну (*David loves Margaret* → *Margaretis loved by David*).

Часто актуальне членування речення здійснюється за допомогою контексту або конситуації: рема визначається шляхом віднімання із складу речення уже відомої інформації. У ситуації безпосереднього спілкування (в діалозі) тема часто опускається, а виражається лише рема:

— *Що ви зараз читаете?*

— *"Берестечко" Ліни Костенко.*

Актуальне членування речення служить одним із засобів зв'язку речень у тексті. Існує два основних типи співвідношення тем у сусідніх реченнях:

1) послідовний (темою наступного речення є рема попереднього):

В аудиторію ввійшов декан. Він сказав, що в суботу відбудеться конкурс читців. Читці повинні підготувати на конкурс три твори — вірш, байку, прозовий уривок. Твори мають бути високохудожніми й актуальними;

2) паралельний (одна й та сама тема повторюється в декількох реченнях):

Квіти цвіли всюди. Вони вишивали дивні візерунки на схилах Кримських гір. Вони п'янили своїм густим ароматом на приморських бульварах. Вони чарували своїми різнобарвними кольорами в парках і скверах. Квіти, квіти,

Словосполучення і речення

Література

ОСНОВНА

1. **Карпенко Ю.О.** Вступ до мовознавства. — К. — Одеса, 1991. — С 173-187.
2. **Дорошенко С.І., Дудик П.С.** Вступ до мовознавства. — К., 1974. — С 218-235.
3. **Реформатский А.А.** Введение в языковедение. — М., 1996. — С.324-346.
4. **Головин Б.Н.** Введение в языкознание. — М., 1983. — С 135—150.
5. **Маслов Ю.С.** Введение в языкознание. — М., 1987. —С.167—185.
6. **Кодухов В.И.** Введение в языкознание. — М., 1987. —С.236—247.

ДОДАТКОВА

1. Булаховський Л.А. Нариси з загального мовознавства. — К., 1959. — С 251—289.
2. Баранникова Л.И. Введение в языкознание. — Саратов, 1973. — С.242-270.
3. **Камчатнов А.М., Николина Н.А.** Введение в языкознание. — М., 1999. - С. 138-157.
4. **Кочергина В.А.** Введение в языковедение. — М., 1991. — С. 147—192.
5. **Лайонз Дж.** Введение в теоретическую лингвистику. — М., 1978. — С. 182-193.
6. **Шайкевич А.Я.** Введение в лингвистику. — М., 1995. — С. 111—118.
7. **Мельничук О.С.** Про два синтаксичні рівні формування й опису словосполучень//Мовознавство. — 1970. — № 6.
8. **Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М.** Семантико-синтаксична структура речення. — К., 1983. — 219 с
9. **Сучасна українська літературна мова.** Синтаксис. — К., 1972. — С 5-50.

Запитання. Завдання

1. Яку синтаксичну конструкцію називають словосполученням?
2. Поясність, що таке валентність. Як валентність реалізується у побудові словосполучень і речень? Яка різниця між актантами і сиркон-тантами?
3. Як називають синтаксис, який вивчає словосполучення?

4. Чим синтаксичні словосполучення відрізняються від фразеологічних?
5. Які питання теорії словосполучення є дискусійними?
6. На які групи поділяються словосполучення за структурою?
7. Назвіть типи словосполучень у залежності від головного (стрижневого) слова. Наведіть приклади на кожен тип.
8. Назвіть основні види словосполучень за характером виражених у них синтаксичних відношень.
9. Назвіть синтаксичні зв'язки між словами у словосполученні та реченні, які існують у мовах світу. Скажіть, у яких мовах поширені ті чи інші засоби синтаксичного зв'язку.
10. Що спільного і відмінного є в узгодженні і керуванні, узгодженні і координації, в керуванні й координації, в тяжінні й узгодженні, в тяжінні й керуванні?
 11. Якими засобами здійснюється прилягання?
 12. Які, на вашу думку, є підстави розглядати інкорпорацію, замикання й ізафет як типи синтаксичного зв'язку?
 13. Наведіть відомі вам визначення речення і зіставте їх. Які аспекти і властивості речення в них відбиті?
 14. Назвіть основні властивості речення, які його відрізняють від інших структурних одиниць мови.
 15. Розкажіть про співвідношення речення і судження.
 16. Які два аспекти виділяють у реченні? Яким терміном називають речення, коли його розглядають як одиницю мовлення?
 17. Назвіть граматичні ознаки речення. Поясніть, що таке предикативність, із яких елементів вона складається і якими засобами виражається.
 18. Яка роль інтонації в оформленні речення?
 19. Що таке комунікативний тип речення? Які комунікативні типи речень ви знаєте?
 20. На які типи поділяються речення за структурою? Назвіть структурні типи простого речення.
 21. У чому різниця між односкладними і двоскладними реченнями?
 22. Що таке структурна схема речення?
 23. Розкажіть, що ви знаєте про прагматичний аспект речення. Поясніть, що таке пропозиція і модус.
 24. Поясніть, що таке актуальне членування речення. Які засоби актуального членування речення використовуються в мовах світу? Наведіть конкретні приклади.
 25. Які спільні й відмінні ознаки мають речення української мови і тієї іноземної мови, яку ви вивчаєте?

Мовна типологія

5.1. Типологічна класифікація мов

Поняття типологічної класифікації мов

Типологічна класифікація мов — класифікація, яка ґрунтується на виявленні подібності й відмінності будови мов незалежно від їх генетичної спорідненості (на основі подібності й відмінності не в самому мовному матеріалі, а в принципах його організації).

Так, скажімо, румунський означений артикль *-ul, -l, -le* приєднується до іменників у вигляді закінчення: *om* "якась людина" — *omul* "певна людина", *codru* "якийсь ліс" — *codrul* "певний ліс", *lapte* "молоко" — *laptele* "конкретне молоко". Матеріально цей артикль подібний до французького артикля *l', le, la, les* (від лат. *ille* "той"), але структурно до болгарського *ът, та, то*, який також стоїть в кінці іменника (французькі артиклі, як і німецькі та англійські, стоять перед іменниками): болг. *човек* "людина" — *човекът* "певна людина", *гора* "ліс" — *гората* "певний ліс", *мяко* "молоко" — *мякото* "конкретне молоко".

Отже, якщо генеалогічна класифікація об'єднує мови за їх походженням, то типологічна класифікація поділяє мови за ознаками їх структури безвідносно до їх походження й розташування в просторі.

Поряд із терміном *типологічна класифікація мов* нерідко як синонімічний вживають термін *морфологічна класифікація* (від гр. *μορφή* "форма" і ... *логія* — наука про форму і будову організмів; пор.: *морфологія рослин, морфологія тварин, морфологія людини* тощо). Таке вживання

терміна *морфологічна класифікація мов* замість *типологічна класифікація мов* є невиправданим і недоречним з кількох причин. По-перше, слово *морфологічний* асоціюється в мовознавстві з терміном *морфологія*, який має значення "граматичне вчення про слово" і "будова слова", а не мови в цілому. До речі, деякі мовознавці так і розуміють морфологічну класифікацію: говорячи про морфологічну, або типологічну, класифікацію, мають на увазі класифікацію мов на основі морфологічної будови, форми слова. Насправді типологічна класифікація виходить далеко за межі морфології. По-друге, останнім часом усе частіше стали розрізняти декілька різновидів типологічної класифікації: морфологічну, синтаксичну, фонетичну тощо.

Отже, для того щоб зняти неоднозначність терміна *морфологічна класифікація*, потрібно користуватися терміном *типологічна класифікація*.

Уперше типологічну класифікацію розробили й обґрунтували німецькі мовознавці Фрідріх і Август Шлегелі. Фрідріх Шлегель (1772—1829) в 1808 р. опублікував працю "Про мову і мудрість індійців", у якій звернув увагу на відмінність у структурах мов і виділив дві групи мов: флективні (які мають флексії) і нефлективні (які не мають флексій). Його брат Август Шлегель (1767—1845) допрацював цю класифікацію і виділив три групи мов: аморфні (мови без афіксів), афіксальні та флективні. Він також поділив усі мови на більш ранні (синтетичні) й пізніші (аналітичні).

Останню крапку над і в цій класифікації поставив В. Гумбольдт. Знання надзвичайно великої кількості різноструктурних мов, у тому числі мов американських індіанців і народів Полінезії, широкий лінгвістичний кругозір дали можливість йому здійснити вичерпну типологічну класифікацію. Узявши за основу класифікацію А. Шлегеля, В. Гумбольдт поділив усі мови на чотири типи: ізолюючі (кореневі), аглютинативні, інкорпоруючі і флективні. Ця класифікація не втратила своєї цінності до нашого часу.

Ізолюючі (кореневі) мови

Ізолюючі (кореневі) мови — мови, які не мають афіксів і граматичні значення виражають способом прилягання одних слів до інших або за допомогою службових слів.

У цих мовах немає різниці між коренем і словом. Звідси й назва *кореневі мови*. Слово не відмінюється, тому не має в собі жодних показників свого синтаксичного зв'язку з іншими словами в реченні. Воно є ніби ізольованим, звідки другий термін — *ізолюючі мови*. Основний синтаксичний спосіб зв'язку — прилягання. Речення, таким чином, являє собою певну послідовність незмінних і неподільних на морфеми слів-коренів.

Класичними зразками цього типу мов є писемна давньокитайська і в'єтнамська. До них також належать і тибетська, бірманська, малайська, тагальська, яванська, бамана, сучасна китайська мова та ін.

Так; наприклад, у китайській мові налічується приблизно 500 коренів. Кожен корінь може мати декілька десятків значень. Один і той самий корінь може означати предмет, дію, ознаку ознаки тощо. Так, скажімо, *лу* означає "орати", "плуг", "віл, яким орють", *у* — "ворона", "не мати", "п'ять" і "туман"; *ба* — "пані", "улюбленець", "ляпас" і "число 3".

Значення визначається інтонацією. Інтонація тональна. Зокрема, в китайській літературній мові є чотири музикальні тони.

Тони китайської мови

I	II	III	IV
55	35	214	51
<i>mā</i> "мама"	<i>má</i> "коноплі"	<i>mǎ</i> "кінь"	<i>mà</i> "сварити, ляти"
Dead...	— Killed?	— No!	— Yes!!

Пояснення до таблиці.

На нотному стані показано звучання кожного з чотирьох тонів китайської мови. Під нотним станом римськими цифрами позначено тони (перший, другий, третій і четвертий). Далі йде графічне, а під ним цифрове позначення звучання кожного тону. Під цифрами наведено слово *ма* з першим (рівним), другим (висхідним), третім (низ-

хідно-висхідним) і четвертим (низхідним) тонами, залежно від яких воно має різні значення, подані в лапках. У нижньому рядку наводяться англійські слова-речення, інтонація яких нагадує відповідні китайські тони.

У китайській мові нерідко трапляються випадки, коли все чи майже все речення складається з омонімічних слів, значення яких розрізняються тоном, як, наприклад: *mā* *chí* *mǎ*, *mǎ* *mǎn*, *mā* *mà* *mǎ* "Мама їде на коні, кінь іде повільно, мама лає коня".

Для вираження відношень між словами використовується порядок слів: *wǒ* *dá* *nǐ* "я б'ю тебе", *nǐ* *dá* *wǒ* "ти б'єш мене"; *Māo* *nà* *Tǒu*, *tǒu* *bù* *nà* *māo* "Кішки бояться псів, пси не бояться кішок". Крім того для вираження граматичних значень використовуються службові слова і зрідка редуплікація. У сучасній китайській мові стали використовувати окремі суфікси (для вираження граматичних значень множини, минулого часу та ін.), так що в ній є деякі відступи від чистого кореневого типу, який у давньокитайській мові був витриманий послідовно.

А. Шлегель назвав кореневі мови аморфними, тобто безформними. Це неправильно. Форму мови не можна зводити до афіксації. Якраз безафіксність і створює своєрідну форму кореневих мов.

Аглютинативні мови

Аглютинативні мови (від лат. *gluten* "клей", *agglutino* "приклеюю")-мови, в яких граматичні значення виражаються особливими афіксами-приклеяками.

Афікси-приклейки позначають час, особу, число, спосіб, відмінок та інші граматичні значення. Кожен із афіксів-приклеюєк має тільки одне суворо визначене значення. Приклейки суто механічно приєднуються (приклеюються) до слова-основи. Таким чином, слово стає багатоморфемним, але межі між окремими морфемами зберігаються чіткими, що не допускає фонетичних змін на стику морфем.

Розташовуються афікси в порядку за принципом: від афіксів із широким значенням до афіксів із конкретним і вужчим значенням.

До аглютинативних мов належать усі тюркські, фінно-угорські, ескімоська, грузинська, японська, корейська, банту, суахілі, монгольські, тунгусо-маньчжурські та інші мови Африки, Азії та Америки.

Щоб мати конкретне уявлення про аглютинативний тип мов, наведемо деякі приклади з тюркських і угорської мов.

Так, у турецькій мові для утворення форми множини використовується стандартний афікс *-lar*, для місцевого відмінка *-da*: *masa* "стіл", *masada* "на столі", *masalar* "столи", *masalarda* "на столах"; *baba* "батько", *babada* "на батьку", *babalar* "батьки", *babalarda* "на батьках"; *daş* "камінь", *daşda* "на камені", *daşlar* "камені", *daşlarda* "на каменях".

У казахській мові, як і в турецькій, афікс *-лар* виражає граматичне значення множини, *-да* — місцевого відмінка, а *-га* — давального.

Наприклад: *алма* "яблуко", *алмага* "яблуку", *алмада* "на яблуці", *алмалар* "яблука", *алмаларга* "яблукам", *алмаларда* "в яблуках".

В угорській мові для вираження граматичного значення множини служить афікс *-ak*, а для місцевого відмінка — *-ba*: *ház* "будинок", *házba* "в будинку", *házak* "будинки", *házakba* "в будинках".

Вважають, що аглютинативні мови не тільки один із найпоширеніших, а й один із найстійкіших типів мов.

Інкорпоруючі (полісинтетичні) мови

Інкорпоруючі (від лат. *incorporatio* "включення до складу"), або полісинтетичні (від гр. *polys* "багато" і *synthesis* "поєднання"), **мови** — мови, в яких різні частини висловлювання у вигляді морфних слів-основ (коренів) об'єднують в єдині складні комплекси, сукупність яких формляється службовими елементами.

Речення в цих мовах нагадують складні слова, через що їх можна було б назвати словами-реченнями.

До полісинтетичних мов належать чукотська, ітельменська, коряцька і більшість мов корінного населення Північної Америки (до цього типу мов не належать ескімоська та алеутська мови, хоча в деяких підручниках їх помилково характеризують як полісинтетичні).

Класичною інкорпоруючою мовою є чукотська, на прикладі якої проілюструємо своєрідність цього типу мов. Так, наприклад, для вираження значення так званого супровідного відмінка в чукотській мові служить конфікс *га-ма*, в середину якого включають необхідні в кожному конкретному випадку іменники, прикметники, займенники тощо:

гапојгэма “зі списом”
гаторпојгэма “з новим списом”
гатанпојгэма “з добрим списом”
гапэлвэнтэпојгэма “з металічним списом”
гаванґкэтпојгэма “з кістяним списом”
гатанпэлвэнтэпојгэма “з добрим металічним списом”
гапэлвэнтэторпојгэма “з металічним новим списом”

Як бачимо, граматична побудова висловлювання водночас виявляється завершенням граматичної побудови слова.

Одиницею будови полісинтетичних мов є не слово і не речення, а щось середнє, що прийнято в мовознавстві називати *інкорпорујучим комплексом*.

Отже, інкорпорація — явище морфолого-синтаксичне. Це ще одне свідчення того, що типологічну класифікацію не можна вважати суто морфологічною. Як вдало висловився В. Гумбольдт, полісинтетичні мови порушують межі слова, поширюючи їх на речення.

Флективні мови

Флективні мови — мови, в яких у вираженні граматичних значень провідну роль відіграє флексія (закінчення).

До флективних мов належать індоєвропейські та семіто-хамітські.

На відміну від аглюнативних мов, де афікси (приклейки) є однозначними, стандартними і механічно приєднуються до повних слів, у флективних мовах закінчення є багатозначним (у слові *стол-а* закінчення *-а* має три значення: чоловічий рід, одина, родовий відмінок), не стандартним (значення родового відмінка можуть виражатися й іншими закінченнями: *вод-и*, *земл-і*, *стол-ів*, *сім-ей*), приєднується до основи, яка зазвичай без флексії не вживається (*земл-я*, *чорний*, *зв-емо*), і органічно зливається з основою, утворюючи єдиний сплав, внаслідок чого на стику морфем можуть відбуватися різні зміни (*рук-а*, *руц-і*; *роб-ити* — *робл-ю*; *киянин* — *киян-и*). Формальне взаємопроникнення контактуючих морфем, яке призводить до стирання меж між ними, називають фузією (від лат. *fusio* “сплавлення”). Звідси друга назва флективних мов — **фузійні**.

Флективні (фузійні) мови поділяють на синтетичні та аналітичні.

СИНТЕТИЧНІ МОВИ (ВІД гр. *synthesis* "поєднання") — мови, у яких граматичне значення синтезується з лексичним у межах слова (граматичне значення виражається за допомогою флексій і формотворчих афіксів, чергування звуків і суплетивізму).

АНАЛІТИЧНІ МОВИ (ВІД гр. *analysis* "розчленування") характеризуються тенденцією до окремого (аналітичного) вираження лексичних і граматичних значень (лексичне значення виражене повнозначними словами, а граматичне — службовими словами, порядком слів, інтонацією).

Пор.: українські синтетичні форми *стіл, стола, столу* і т.д. і французькі та англійські аналітичні форми *de la table* "стола", *à la table* "столу", *sur la table* "на столі"; *to the table* "до стола", *under the table* "під столом"; укр. *читатиму, іди, книжка студента* й англ. *shall read, let go, the boob of the student*; укр. *Собор Паризької Богоматері* і фр. *Notre Dame de Paris*.

До синтетичних мов належать українська, російська, білоруська, польська, чеська, литовська, німецька, старослов'янська, санскрит, давньогрецька, латинська, готська та ін.

Аналітичними мовами є всі романські, англійська, датська, таджицька, новоперська, гінді, урду та ін. Із слов'янських до аналітичних належать болгарська та македонська мови (див. болг. *Майката на Ботев* "мати Ботева", *да пием* "випиймо", *сегашино време на глаголите от първо спрежение* "теперішній час дієслів першої дієвідміни").

Як бачимо, аналітизм — це відсутність у повнозначних словах показників зв'язку між ними, а синтетизм — наявність таких формальних показників. Вираження граматичних значень у синтетичних мовах при узгодженні повторюються в різних членах речення. Пор. нім. *Die kleinen Kinder laufen*, укр. *Маленькі діти біжать*, англ. *The little children run*. У німецькому реченні множина виражена чотири рази: один раз аналітично за допомогою артикля *die* і три рази синтетично за допомогою закінчень (усі ці засоби в тексті виділені). В українському реченні-еквіваленті множина виражена тричі синтетично, в англійському — один раз синтетично.

У мовах синтетичної будови вилучене з речення слово зберігає всю граматичну характеристику (*біжать* — третя особа, множина, теперішній час), тоді як в аналітичних мовах граматично охарактеризувати слово можна лише в

складі речення (*run* — визначити особу, число і час неможливо).

Закінчуючи огляд типологічної класифікації мов, слід зробити два важливих застереження:

1. Чистих типів мов не існує.

Типологічна класифікація будується на переважанні якихось структурних рис. Так, скажімо, в аглютинативній турецькій мові в низці дієслівних форм поряд із приклеяками використовуються закінчення, які поєднують значення особи і числа (*okuyor-um* "читаю", *okuyor-uz* "читаємо"). В українській, російській і німецькій флективних мовах є риси аглютинативності (укр. *вчить-ся*, рос. *трудоющий-ся*, нім. *Kinder-chen* "діточки", де після закінчення йде однозначний афікс-приклеяка) та ізольованості (*Рано вранці тут тепло; Іду вот быстро домой*). В аналітичних і синтетичних мовах поєднуються риси аналітизму і синтетизму (укр. *важніший і більш важкий, читатиму і буду читати*; англ. *nicer "гарніший" і more beautiful "красивіший"*).

З історичним розвитком мови може змінюватися її тип. Так, англійська і болгарська мови були синтетичними, а стали аналітичними. Англійська мова поступово втрачає ознаки флективності й швидко посилює ознаки кореневого (ізолюючого) типу.

2. Жодному з типів мов не можна надавати перевагу.

В. Гумбольдт, який остаточно виділив кореневі, аглютинативні, полісинтетичні й флективні мови, вважав, що ці чотири типи відображають сходження народного духу від низьких до вищих форм, і намагався представити різні структурні типи мов як етапи єдиного процесу розвитку мови загалом, як рух від менш досконалого до більш досконалого стану. Типологія Гумбольдта, таким чином, мала оцінний характер, оскільки поділяла мови на примітивні й розвинені. Різні типи мов, за Гумбольдтом, відображають різний культурний рівень розвитку народів. Флективні мови, на його думку, є вершиною мовної творчості.

Ця оцінка різних типів мов була піддана нищівній критиці М.Г. Чернишевським (1828—1889). Чернишевський, зокрема, вказав, що, за Гумбольдтом, виходить так, ніби аморфні (кореневі) мови — це "мови глупих народів", "аглютинативні — це мови не зовсім глупих, але й не розумних народів", а флективні — це "мови народів дуже розумних". На думку Чернишевського, така оцінка типів мов є абсолютно неправильною, і річ не в тому, які форми

мови, а в тому, який розумовий рівень народу, що розмовляє тією чи іншою мовою. Та й, зрештою, всі спроби мовознавців дослідити перехід кореневих мов у аглютинативні, а аглютинативних у флективні виявилися безуспішними. Стара схема розвитку типів мов (кореневі → аглютинативні → флективні) є неправильною. Отже, типологічна класифікація не є історичною, тому не можна говорити про закономірності переходу одного типу мов у інші.

Інші спроби типологічної класифікації мов

Представлена у цьому підручнику типологічна класифікація мов не позбавлена недоліків. Головний із них стосується непослідовності й порушення єдиного принципу класифікації. Так, скажімо, на синтетичні й аналітичні мови поділяють тільки флективні індоєвропейські мови, тоді як на такі типи можна поділити всі мови світу, і тоді до аналітичних мов будуть віднесені не тільки такі індоєвропейські мови, як французька, англійська, а й неіндоєвропейська китайська мова.

У цьому плані на увагу заслуговує типологічна класифікація мов сучасного американського мовознавця Джозефа Грінберга (нар. 1915) на основі статистичних індексів. Так, зокрема, індекс синтетичності вираховується

за формулою $\frac{M}{W}$, де M — кількість морфів у певному відрізку тексту, а W — кількість слів у тексті. Мови з індексом від 1 до 2 вважаються аналітичними, від 2 до 3 — синтетичними, а від 3 і більше — полісинтетичними. За підрахунками Дж. Грінберга, найнижчу величину має в'єтнамська мова — 1,06, тобто на 100 слів припадає 106 морфів, найвищу має ескімоська мова — 3,72, тобто на 100 слів припадає 372 морфи. Англійська мова має показник 1,68, російська — 2,33 (за іншими даними — 2,45), санскрит — 2,59. На основі індексу синтетичності до аналітичних мов відносять в'єтнамську, китайську, перську, італійську, німецьку, датську; до синтетичних — українську, російську, санскрит, литовську, чеську, польську, якутську; до полісинтетичних — ескімоську, туземноамериканські, іберо-кавказькі.

Крім індексу синтетичності, Дж. Грінберг використав індекс префіксації, індекс деривації та індекс аглютинації.

Як бачимо, на протипагу своїм попередникам Грінберг порівнює не мови в цілому, а тільки їх окремі риси і виражає ці відношення числовими індексами, що забезпечує його типології повну об'єктивність: кожна мова посідає в класифікації певне місце відповідно до статистичного показника ознаки, за якою класифікуються мови.

Загальне визнання здобула синтаксична типологія **І.І. Мещанинова (1883—1967)**, що ґрунтується на оформленні основних синтаксичних відношень у реченні, тобто на відношеннях між дією, діючою особою та об'єктом дії. За цією ознакою Мещанинов виділяє три типи мов: пасивні, ергативні й номінативні.

У пасивних мовах ні суб'єкт, ні об'єкт не мають жодного граматичного оформлення, об'єднуючись у один комплекс, підпорядкований провідному слову. До пасивних належать інкорпоруючі мови.

В ергативних мовах дієслово-присудок має подвійний синтаксичний зв'язок з підметом. Воно не тільки узгоджується з підметом, але й одночасно керує ним: при перехідному дієслові підмет стоїть в особливому (ергативному) відмінку — відмінку діяча, а при неперехідному — в абсолютному. До ергативних мов належать кавказькі (аварська, лакська, даргинська, частково грузинська), баскська, шумерська, давньоєгипетська, деякі індійські та іранські мови, а також деякі мови Австралії й Америки.

У номінативних мовах підмет знаходиться в називному відмінку незалежно від того, перехідне чи неперехідне дієслово. До номінативних належать індоєвропейські, тюркські, монгольські, фінно-угорські та інші мови.

З інших типологічних класифікацій відомі класифікації **Ф. Містелі, Е. Сепіра й О. Ісаченка.**

Швейцарський мовознавець Франц Містелі (1841—1903) в основу своєї типологічної класифікації поклав два критерії: місце слова в реченні і внутрішню структуру слова. Перший (синтаксичний) критерій є дуже важливим, бо в аналітичних мовах (англійській, шведській, норвезькій та ін.) місце присудка після підмета суворо фіксоване, в аглютинативних мовах, зокрема тюркських, присудок знаходиться в кінці речення.

Американський мовознавець Едуард Сепір побудував свою типологічну класифікацію на таких двох критеріях: 1) техніка об'єднання морфем (злютованість кореневої та афіксальної морфем). На основі цієї ознаки він виділяє ізолюючі мови (не мають формальних елементів),

аглоutinативні (приєднання афікса не викликає змін у корені), фузійні (морфемний шов важко визначити) і символічні (наявні внутрішні зміни в корені); 2) ступінь синтезу лексичних і граматичних значень. На цій основі виділяють аналітичні, синтетичні та полісинтетичні мови. Поєднання цих двох критеріїв дало можливість Сепіру виділити 21 тип мов.

Австрійський мовознавець Олександр Ісаченко (1910—1978), використовуючи критерії кількості голосних і музичального наголосу, а також кореляції приголосних за м'яккістю/твердістю, на матеріалі слов'янських мов установив два типи мов: вокалічний, до якого належать словенська, сербська та хорватська мови, і консонантний, куди входять українська, російська, білоруська, польська та інші мови.

Література

ОСНОВНА

1. **Карпенко Ю.О.** Вступ до мовознавства. — К. — Одеса, 1991. — С 239—245.
2. **Дорошенко С.І., Дудик П.С.** Вступ до мовознавства. — К., 1974. — С 211—214.
3. **Маслов Ю.С.** Введение в языкознание. — М., 1987. — С 230—237.
4. **Реформатский А.А.** Введение в языковедение. — М., 1996. — С. 443—456.
5. **Головин Б.Н.** Введение в языкознание. — М., 1983. — С 186—188.

ДОДАТКОВА

1. **Будагов Р.А.** Введение в науку о языке. — М., 1965. — С 353—363.
2. **Баранникова Л.И.** Введение в языкознание. — Саратов, 1973. — С. 316—328.
3. **Кодухов В.И.** Введение в языкознание. — М., 1987. — С. 250—259.
4. **Кочергина В.А.** Введение в языковедение. — М., 1991. — С. 139—143, 185—192.
5. **Камчатнов А.М., Николина Н.А.** Введение в языкознание. — М., 1999. - С. 158-168.
6. **Перетрухин В.Н.** Введение в языкознание. — Воронеж, 1972. — С.273-288.

7. **Шайкевич А.Я.** Введение в лингвистику. — М., 1995, —С. 118—121.
8. **Широков О.С.** Введение в языкознание. — М., 1985. — С. 232—240.
9. **Типологическое** изучение языков//Новое в лингвистике. — М., 1963. — Вып. 3.
10. **Принципы** типологического анализа языков различного строя. — М., 1972.
И.Теоретические основы классификации языков мира. — М., 1980.
12. **Мещанинов И.И.** Агглютинация и инкорпорация//Вопр. языкознания. — 1962. — № 5.

Запитання. Завдання

1. Яку класифікацію мов називають типологічною?
2. Чим типологічна класифікація відрізняється від генеалогічної?
3. Чому не бажано вживати термін *морфологічна класифікація* мов як синонім терміна *типологічна класифікація мов*?
4. Які вчені зробили вагомий внесок у типологічне мовознавство?
5. Які типи мов виділяють за типологічною класифікацією?
6. Охарактеризуйте кореневі (ізолюючі) мови. Обґрунтуйте, чому їх не можна називати аморфними.
7. У чому полягає особливість агглютинативного типу мов? Які мови належать до цього типу?
8. Які мови називають інкорпоруєчими, або полісинтетичними? Поясніть етимологічне значення цих термінів. Назвіть мови, які належать до полісинтетичних.
9. Що таке флективні мови? Чим відрізняються флективні мови від агглютинативних? На які два підтипи поділяють флективні мови? Охарактеризуйте кожен із цих підтипів і назвіть мови, які до них належать.
10. Чи бувають чисті типи мов? Доведіть свою відповідь.
11. Чому типологічна класифікація не є історичною? У чому помилявся В. Гумбольдт, даючи оцінку характеристику типам мов?
12. Які ви знаєте інші типологічні класифікації мов? Яка з них, на вашу думку, заслуговує на особливу увагу і чому?

Література

- І. Підручники й посібники зі вступу до мовознавства**
- Ардентов Б.П.** Введение в языкознание. — Кишинев, 1967.
- Баранникова Л.И.** Введение в языкознание. — Саратов, 1973.
- Баранникова Л.И.** Основные сведения о языке. — М., 1982.
- Білецький А.О.** Про мову й мовознавство. — К., 1996.
- Бондарко Л.В., Вербицкая Л.А., Гордина М.В.** Основы общей фонетики. — СПб., 1991.
- Будагов Р.А.** Введение в науку о языке. — М., 1965.
- Булаховский Л.А.** Введение в языкознание. — М., 1954.
- Булаховський Л.А.** Нариси з загального мовознавства. — К., 1959.
- Георгиев В., Дуриданов И.** Езикознание. — София, 1978.
- Головин Б.Н.** Введение в языкознание. — М., 1983.
- Дорошенко С.І., Дудик П.С.** Вступ до мовознавства. — К., 1974.
- Зиндер Л.Р.** Общая фонетика. — М., 1979.
- Калинович М.Я.** Вступ до мовознавства. — К— Львів, 1947.
- Камчатнов А.М., Николина М.А.** Введение в языкознание. — М., 1999.
- Карпенко Ю.О.** Вступ до мовознавства. — К— Одеса, 1991.
- Касевич В.Б.** Элементы общей лингвистики. — М., 1977.
- Кодухов В.И.** Введение в языкознание. — М., 1987.
- Кочергина В.А.** Введение в языковедение. — М., 1991.
- Лайонз Дж.** Введение в теоретическую лингвистику. — М., 1978.
- Маслов Ю.С.** Введение в языкознание. — М., 1987.
- Матусевич М.И.** Введение в общую фонетику. — Л., 1959.
- Мурат В.П.** Введение в языкознание: Методические указания для студентов филологических факультетов университетов. — М., 1988.
- Норман Б.Ю., Павленко Н.А.** Введение в языкознание: Хрестоматия. — Минск, 1977.

- Плунгян В.А.** Почему языки такие разные. — М., 1996.
Перетрухин В.Н. Введение в языкознание. — Воронеж, 1972.
Потапенко О.І. Цікаве мовознавство. — Біла Церква, 1996.
Реформатский А.А. Введение в языковедение. — М., 1996.
Рождественский Ю.В. Введение в общую филологию. — М., 1979.

Росетті А. Вступ до фонетики. — К., 1974.

Фигуровский И.А. Введение в общее языкознание. — М., 1969.

Широков О.С. Введение в языкознание. — М., 1985.

Ющук І.П. Вступ до мовознавства. — К., 2000.

Milewski T. Językoznawstwo. — Warszawa, 1972.

II. Збірники вправ і завдань

Венцович Р. Лингвистический тренажер. — М., 1974.

200 задач по языковедению и математике. — М., 1972.

Доленко М.Т. Вступ до мовознавства: Збірник вправ і завдань. — К., 1975.

Донець Л.С., Мацько Л.І. Вступ до мовознавства: Практикум. — К., 1989.

Зиндер Л.Р. Введение в языкознание: Сборник задач. — М., 1987.

Калабина СИ. Практикум по курсу "Введение в языкознание". — М., 1985.

Кодухов В.И. Задания к практическим занятиям и контрольным работам по "Введению в языкознание". — М., 1976.

Кондрашов Н.А. и др. Сборник задач и упражнений по введению в языкознание. — М., 1991.

Копосов Л.Ф., Рупосова Л.П. Сборник задач и упражнений по введению в языкознание. — М., 1985.

Малаховский В.А. Сборник задач и упражнений по курсу "Введение в языкознание". — М., 1960.

Мучник И.П. Введение в языкознание: Сборник задач и упражнений для практических занятий и самостоятельной работы студентов. — М., 1961.

Норман Б.Ю. Сборник задач по введению в языкознание. — Минск, 1989.

III. Довідкова література

Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. — М., 1966.

Вахек Й. Лингвистический словарь Пражской лингвистической школы. — М., 1964.

Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. — К., 1985.

Кротевич Є.В., Родзевич Н.С. Словник лінгвістичних термінів. — К., 1957.

Левицький Ю.-М. Мови світу: Енциклопедичний довідник. — Львів, 1998.

Лингвистический энциклопедический словарь. — М., 1990.

Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов. — М., 1960.

Немченко В.Н. Основные понятия морфемики в терминах. — Красноярск, 1985.

Немченко В.Н. Основные понятия словообразования в терминах. — Красноярск, 1985.

Нечаев Г.А. Краткий лингвистический словарь. — Ростов-на-Дону, 1976.

Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. — М., 1976.

Українська мова. Енциклопедія. — К., 2000.

Хэмп Э. Словарь американской лингвистической терминологии. — М., 1964.

Штерн І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики: Енциклопедичний словник. — К., 1998.

Энциклопедический словарь юного филолога. — М., 1984.

Предметний покажчик

- Абрубтивні (глоталізовані, зімкнено-гортанні) приголосні 117
- Абсолютні (повні) синоніми 202
- Авторські неологізми 226—229
- Аглютинативні мови 324, 325, 326, 328, 330
- Аглютинація 285, 286, 287
- Акомодація 135—136, 147
- Актанти 307
- Активна лексика 214, 217, 221
- Активні органи мовлення 109
- Актуальне членування речення 317—318
- Акумулятивна функція 21
- Акустична фонетика 103, 104—106
- Акутований (висхідний) наголос 128
- Аломорф 276, 280, 315
- Алофон 159, 276
- Алфавіт 175
- Альвеолярні звуки 108, 118
- Аналіз за безпосередніми складниками 13, 14—15
- Аналітичні мови 322, 327, 328, 329, 330
- Аналітичні словоформи 281
- Аналітичні способи вираження граматичних **значень 289—291**
- Аналітичні форми слів 186, 290
- Антитеза 206
- Антоніми 204—206, 207, 254
- Антонімія 207, 211
- Антропоніми 187
- Антропоніміка 182
- Аорист 36, 50
- Апікальні приголосні 115
- Арамейське письмо 174

Арготизми 216—217, 221, 222
Артикль 266—267, 268, 269, 289, 304, 318
Артикуляторна фонетика 103—110
Артикуляційна база 110
Артикуляція 109—110
Архаїзми 225—226
Архетип (праформа) 63
Архісема 211
Асиміляція 135, 136—138
Аспірати (придихові приголосні) 117
Астроніми 187
Атрибут 28
Атрибутивні словосполучення 310
Афазія 10
Афікс 277
Афіксація 284, 286
Африкати 115, 116, 118
Багатомовні (перекладні) словники 251, 258—260
Білабіальні (губно-губні) приголосні 114, 118
Буквено-звукове письмо 173
Валентність 307
Вампум 166
Варваризми 215, 232
Варіанти фонем 158—159
Варіації фонем 159
Векторні антоніми 205
Вербоді 303
Вершина складу 123
Вигук 300, 301, 304
Вигукова гіпотеза походження мови 39, 41
Висловлення 315
Висока (книжна) лексика 219—222
Висота звука 104
Висхідні дифтонги 125
Вібранти (дрижачі приголосні) 116, 118
Відкритий склад 123
Відкриті голосні 114
Вільне значення 191
Вказівні слова 186
Власні назви 187, 189
Внутрішні причини мовних змін 46—47
Внутрішня флексія (чергування) 284, 286
Внутрішня форма слова 232, 235—236, 237
Внутрішня форма фразеологізму 252—253

- Вокалізм 114
Вокалічна акомодация 136
Вокалічні мови 331
Волюнтативна функція 21
Вторинна номінація 242—246
Вульгарна лексика 221, 222
Вязь 174
Гаплогія 139
Генеалогічна класифікація мов 61—99, 321
Герундій 303
Гетерогенні омоніми 199—200
Гіперизми 141
Гіперо-гіпонімія 206—207, 212
Гіпероніми 206, 207, 211
Гіпоніми 206, 207
Гіпонімія 211
Гіпотеза божественного (інопланетного, космічного) походження мови 44
Гіпотеза вроджених структур 28
Гіпотеза жестів 39, 42—43
Гіпотеза походження мови Ф. Енгельса 43—44
Гіпотеза соціального договору 39, 41
Гіпотеза трудових вигуків 39, 42
Глаголиця 174
Глухі приголосні 111, 118
Гносеологічна функція 21
Головні члени речення 316
Голосні звуки 19, 110, 111—114, 123
Гомогенні (етимологічні) омоніми 199
Градуальна опозиція 161
Грамматика 50, 262—318
Грамматична категорія 266—272
Грамматична форма слова 280—282
Грамматичне значення 264—266, 326—327
Графема 175
Графіка 174, 175—176
Грецьке письмо 173
Губні приголосні 19, 114
Двоскладне речення 316
Деванагарі 172
Дедукція 11
Деетимологізація 236—237
Денотативне значення 188, 189
Дентальні (зубні) приголосні 115, 118

- Дериватологія (словотвір) 263
Дериваційне значення 265, 276
Дзвінки приголосні 111, 118
Дивергенція 148
Диктум 316
Дисиміляція 135, 138—139
Дистанційна дисиміляція 139
Дистанційна (несуміжна) асиміляція 137, 138
Дистрибутивний аналіз 13
Дистрибуція 14
Диференціація мов 47
Диференційні ознаки фонем 155—157
Диференційні словники 13, 259
Дифтонг 125
Діалект 25, 51
Діалектизми (діалектна лексика) 215, 221, 222
Діалектні словники 252
Діалектологія 25
Діахронічна грамати́ка 262
Діахронічне мовознавство 36
Діахронія 35, 36
Дієре́за 135, 139—140
Дієприкметник 297, 303
Дієприслівник 50, 303, 312
Дієслівні словосполучення 310
Дієслово 267, 297, 298, 300, 301, 303
Довгі приголосні 117
Довгота звука 104, 133
Довготний наголос 104
Додаток 28, 302
Домінанта 204
Допоміжні дієслова 289, 290
Дорсальні приголосні 115
Другорядні члени речення 316
Евфемізми 218
Еквіполентна опозиція 161
Екзотизми 215
Екскурсія (приступ) 109, 135
Експериментальна фонетика 103
Експіраторний (динамічний, силовий) наголос 126, 128
Експлозивні (проривні, зімкнені, вибухові) приголосні 116, 118
Експонент 185
Експресивна функція 21
Елатив 270

- Емотивна функція 21
Емфатичний наголос **126**
Енантіосемія 206
Енкліза 129
Енклітики 129
Енциклопедичні словники **189—190, 250—251**
Епентеза 135, 140
Ергативні мови 330
Естетична функція 21
Етимологічні словники 13, 253—254
Етимологія 182, 235—239
Етимон 237, 238
Єгипетське письмо 174
Жаргонізми (жаргонна лексика) 215—216, **221, 222**
Живі (актуальні) фонетичні процеси 146
Загальна лексикологія 181
Загальна фонетика 102
Загальне мовознавство 8, 9
Загальні назви 187, 189
Задньоязикові звуки 107, 115, 118
Задньоязикові приголосні 107, 115, 118
Займенник 297, 298, 299, 300, 301, 304, 316
Закон відкритого складу 124
Закономірності розвитку мов 45—50
Закритий склад 123, 124
Закриті голосні 114
Замикання 311, 313
Зворотні (інверсійні) словники 256—257
Звуження значення слова 197
Звуки мови 30, 102—119, 122, **315**
Звукослідувальна гіпотеза походження мови 39, 40
Звукосимволізм 40, 41
Звукосимволічна гіпотеза походження мови 40—41
Зв'язане значення 191
Зв'язка 314
Зімкнені приголосні 116
Зімкнено-прохідні приголосні 115, 116, 118
Зіставна граматики 13
Зіставна лексикологія 181
Зіставна фонетика 103
Зіставне (типологічне) мовознавство 8
Зіставний метод 12, 13
Знак 29—31
Зовнішні причини мовних змін 45—46

Предметний покажчик

- Зооніми 187
Зубні приголосні 107, 118
Ідеограма 168—169, 170
Ідеографічний (символічний) принцип орфографії 178—179
Ідеографічні словники 257
Ідеографія 168—172
Ідеоніми 187
Ідіоми 245
Ієрогліфи 170—172
Ізафет 311, 313—314
Ізолоючі (кореневі) мови 322—324, 328, 330
Іменні словосполучення 310
Іменник 50, 267, 295, 296, 297, 298, 300, 302, 303, 305
Імперфект 36, 50
Ім'я (частини мови) 300, 301, 305
Індекс синтетичності 329
Індивідуальні варіації фонем 159
Індукція 11
Інженерна лінгвістика 10
Ініціаль 123
Інкорпорація 311, 313
Інкорпоруєчий комплекс 326
Інкорпоруєчі (полісинтетичні) мови 325—326, 328, 329, 330
Інтегральні ознаки фонем 155
Інтеграція мов 47
Інтенсивність 130
Інтердентальні (міжзубні) приголосні 108, 115, 118
Інтернаціоналізми 234
Інтерфікс 277, 278
Інтонація 126, 129—131, 284, 289, 291, 315—316, 317, 318, 323, 327
Інфікс 277, 278
Інфіксація 285
Інфінітив (неозначена форма дієслова) 303, 312
Інформативна функція 22
Історизми 226—227
Історико-традиційний принцип орфографії 177—178
Історична граматики 13
Історична лексикологія 181, 235
Історична фонетика 102
Історичні словники 253
Історичні фонетичні процеси 146—148
Какумінальні (церебральні) приголосні 115
Каламбур 201

- Кальки 230
Калькування 230
Кана 172
Категорія активності/пасивності 267
Категорія виду (аспектуальності) 13, 257, 258, 270, 271, 286, 303
Категорія відмінка 48, 267, 268, 272, 302
Категорія комунікативної спрямованості 267
Категорія означеності/неозначеності (детермінації) 13, 267, 268, 269, 289, 302
Категорія особи 267, 268, 271—272, 290, 303
Категорія роду 48, 266, 267, 268, 272, 289, 302
Категорія способу 267, 268, 271, 290, 303, 315
Категорія стану 268, 271, 272, 290, 303
Категорія стверджуваності/заперечуваності 267
Категорія ступеня якості 268, 269—270, 303
Категорія часу 48, 267, 268, 270, 286, 290, 303
Категорія числа 36, 48, 267, 268—269, 273, 288, 289, 290, 302, 303
Квазісинонімія 207
Квантитативний (кількісний, довготний) наголос 126, 128
Керування 311
Кирилиця 173, 174
Кількісна редукція 133—134
Кіпу 166
Класифікаційні (словотворчі, дериваційні) категорії 267
Клітики 129
Когнітивна функція 21
Койне 47, 51
Комбінаторні зміни звуків 133, 135—141
Комбіноване словосполучення 309
Коментатив (переповідний спосіб) 271
Комплементарні антоніми 205
Компонентний аналіз 13, 15
Комунікативна функція 20, 21
Комунікативність 314
Конвергенція 148
Конверсиви 207, 212
Конверсія 207, 289
Кондиціонал 271
Конкорданси 252—253
Конкретна лексикологія 181
Конкретна фонетика 102
Конкретне мовознавство 8
Конотативне значення 188

Предметний покажчик

- Конситуація 318
- Консонантизм 119
- Консонантна акомодация 136
- Консонантне письмо 173
- Консонантні мови 331
- Контактна дисиміляція 139
- Контактна (суміжна) асиміляція 138
- Контекст 213, 318
- Контекстуальне значення 188
- Контенсивна (семантична) граматики 262
- Контрадикторні антоніми 205
- Контрарні антоніми 205
- Конструктивно зумовлене значення 192
- Конструкція 263
- Контактування мов 46—50
- Контекстуальне значення 188
- Конфікс 278, 325
- Конфіксація 285
- Концептуальне значення 188, 190
- Координація 311—312
- Корелятивна опозиція 161
- Корінь 277
- Космоніми 187
- Критерії класифікації частин мови 295—299
- Кульмінація (витримка) 109
- Кунмун 172
- Лабіалізовані голосні 113
- Лабіалізовані (огублені) приголосні 117
- Лабіальні (губні) приголосні 114, 118
- Лабіо-дентальні (губно-зубні) приголосні 114, 118
- Лайлива лексика 221, 222
- Ларингальні (гортанні) приголосні 114, 115, 118
- Латеральні (плавні, бокові) приголосні 116, 118
- Латинське письмо (латиниця) 173, 174
- Лекса 315
- Лексема 22, 28, 34, 187
- Лексика 181—223, 263
- Лексико-граматичні розряди (категорії) 272—273
- Лексикографія 182, 249—260
- Лексикологія 34, 181—183, 263
- Лексико-семантична група 212, 213
- Лексико-семантична система 50, 210—213, 214
- Лексико-семантичне поле 211—213
- Лексико-семантичний варіант 187, 195

- Лексична конверсія 207
Лексична сполучуваність 213
Лексичне значення 188—192, 264, **265, 266, 276, 326**
Лексичні архаїзми 226
Лексичні запозичення 229—235
Лексичні неологізми 228
Лінгвістичні словники 250, 251
Лінгвогеографія 10
Лінгвосеміотика 10
Лінгвоцид 54—55
Літературна мова 23, 25—26, 53
Логічний наголос 126, 129, 130
Макросім'я мов 45, 99
Математична лінгвістика 10
Математичні методи 16
Матеріальне (лексичне) запозичення **230**
Мелодика мовлення 130
Метатеза 135, 140—141
Метафора 195
Метод 11—16
Метод глотохронології 45
Метамовна функція 21
Метонімія 196
Мислетворча функція 20, **21**
Міжмовні омоніми 201
Міжнародні мови 53
Мова і базис 26
Мова і класи 23, 24
Мова і мислення 26—29
Мова і мовлення 31—34, **315**
Мова і надбудова 26
Мова і народ 23
Мова і суспільство 22—26
Мова й особа 23—24
Мовна політика 22—23, 53, 54
Мовний ген 20
Мовні норми 23
Мовознавство і психологія 10
Мовознавство і семіотика 10
Мовознавство і соціологія 10
Мовознавство і фізика 10, 103
Мовознавство і фізіологія 10, 103
Мовознавство і філософія 10—11
Мовознавство й анатомія 103

- Мовознавство й антропологія 10
- Мовознавство й археологія 10
- Мовознавство й географія 10
- Мовознавство й етнографія 10
- Мовознавство й історія 10
- Мовознавство й кібернетика 10
- Мовознавство й літературознавство 10
- Мовознавство й логіка 10
- Мовознавство й математика 10
- Мовознавство й медицина 10
- Модальні значення 266
- Модальні слова 300, 301, 304, 315
- Модальність 290, 315, 316
- Модальні частки 315
- Модус 316
- Монофтонг 125
- Морф 276, 280, 315
- Морфема 22, 30, 34, 62, 185, 263, 275—280
- Морфеміка 280
- Морфемний аналіз 280
- Морфемні словники 257
- Морфологічний принцип орфографії 177
- Морфологічні категорії 267, 296—297
- Морфологія 34, 50, 262, 263
- Морфологія 280
- Морфосилабема 276
- Музикальний (мелодійний, тонічний) наголос 104, 127—128
- Наголос 106, 126—129, 284, 286
- Надфразна єдність 263
- Назальні (носові) приголосні 116, 118
- Напівкальки 230
- Напівустав 174
- Народна (побутова) етимологія 238—239
- Народно-поетична лексика 219, 222
- Натуралістичний напрям 18
- Наукова лексика 219, 222
- Наукове поняття 189
- Національна мова 52—53
- Нейролінгвістика 10
- Нейтралізація фонем 157
- Неологізми 227—229, 252
- Неповна асиміляція 137
- Непоширене речення 316
- Непредикативні словосполучення 309

- Неприкритий склад 123, 124
Нерелевантна опозиція 152
Нерухомий (постійний) наголос 127
Несегментна морфема 277, 279—280
Нефіксований (вільний) наголос 126—127
Низхідні дифтонги 125
Номінативне значення 191
Номінативні мови 330
Носові голосні 113
Нульова морфема 275, 279, 285
Обертони 105, 107
Об'єкт 28
Об'єктні словосполучення 310
Обставина 303
Оглушення дзвінких приголосних **133**
Одномовні словники 251—258
Односкладне речення 316
Означення 28, 302, 303, 312
Оказіоналізми 228—229
Оказіональні значення 198
Оказіональні слова 32—33
Оксиморон 206
Омографи 200
Омоніми 198—202, 272
Омонімія 185, 198, 202
Омофони 159, 200
Омоформи 200
Ономасіологія 182
Ономастика 182, 187
Описова фонетика 102
Описовий метод 12
Опозиція 152, 160—162
Опосередковані запозичення 231—232
Опрощення 292
Орфограма 176
Орфографічні словники 12, 255
Орфографія 176—179
Орфоепічні норми 143—146
Орфоепічні словники 12, 255
Орфоепія 141—146
Основа слова 281—282
Основний словниковий фонд 214
Осцилографія 103
Офіційно-ділова лексика **221, 222**

Предметний покажчик

- Пазиграфія 168
Палаталізовані (м'які) **приголосні 116—117**
Палатографія 103
Палеографія 174
Парадигма 281
Парадигматика 213
Парадигматичні відношення в лексиці **211—213**
Паралінгвістика 31
Пасивна лексика 214, 215, 217, 221
Пасивні мови 330
Пасивні органи мовлення 109—110
Пауза 130
Первинне значення 195
Передньоязикові звуки 107, 115, 118
Передньоязикові приголосні 107, 115, 118
Перекладні словники 13, 259
Переносні значення 191, 195—198, 246
Перерозклад 292
Перфект 36, 50
Письмо 164—179
Питальне речення 316
Піджини 47
Підмет 28, 297, 302, 312
Піднебінні приголосні 115, 118
Підрядне словосполучення 309
Підрядний зв'язок 308
Піктограма 167—168
Піктографія 166—168, 169, 170
Післяйменник 289—290, 304
План вираження 185, 275, 276
План змісту 185, 275, 276
Плюсквамперфект 36, 50
Побутове поняття 189
Повна асиміляція 137
Повнозначні слова 186
Поетична лексика 219, 222
Позиції фонем 157—158
Позиційні варіації фонем 159
Позиційні зміни звуків 133—135
Полісемія 185, 194—198
Політонічний наголос 128
Поліфонг 125
Поняттєве (словесно-логічне) мислення 27, 28
Порівняльна типологія мов 13

- Порівняльно-історична граматика 13
Порівняльно-історичне мовознавство 64
Порівняльно-історичний метод 12, 61, 63, 237
Порядок слів 284, 291, 317, 318, 324, 327
Постфікс 277, 278
Похідне значення 195
Походження мови 39—45
Поширене речення 316
Прагматична функція 21
Практична лексикографія 249
Практична транскрипція 145—146, 179
Предикат 28, 314, 317
Предикатив (категорія стану) 301, 303
Предикативне словосполучення 309
Предикативність 315
"Предметне письмо" (протописьмо) 165, 166
Предметність 295—296
Префікс 277
Префіксація 284—285
Привативна опозиція 160
Приголосні звуки 110, 111, 114—119
Прийменник 48, 289—290, 304
Прикладна лексикологія 181
Прикладне мовознавство 8
Приклейки 324
Прикметник 268, 290, 298, 300, 301, 302, 303, 305
Прикритий склад 123
Прилягання 311, 311, 322
Принцип мовної економії 30
Принципи наукової етимології 237—238
Принципи орфографії 176—179, 200
Прислівник 290, 298, 303, 312
Прислівникове словосполучення 310
Присудок 28, 297, 303, 312, 315
Прогресивна акомодация 136
Прогресивна асиміляція 137—138
Прогресивна дисиміляція 139
Прокліза 129
Проклітики 129
Пропозиція 316
Просодичні засоби 126
Просте речення 263, 291, 316
Просторічна лексика 220, 221
Протеза 133, 135

Предметний покажчик

- Професійна диференціація мови 24—25
Професіоналізми (професійна лексика) 215, 220, 222
Прямі запозичення 231
Прямі значення 191, 194
Психолінгвістика 34
Психолінгвістичні методи 16
Психологічний напрям 18
Публіцистична лексика 220, 222
Пуризм 234—235
Пусті слова 289, 290
Регресивна акомодация 136
Регресивна асиміляція 137, 138
Регресивна дисиміляція 139
Редукція голосних 133
Редуплікація (повтори) 171, 284, 286—287, 324
Резонанс 105
Рекурсія (відступ) 109, 135
Релевантна опозиція 152
Релятивні словосполучення 310
Реляційне значення 265—266, 276, 278
Рема 317, 318
Рентгенографія 103
Репрезентативна функція 21
Референтна функція 22
Речення 7, 22, 34, 263, 314—318
Речення і судження 314
Рівні мови 34, 50—51
Розмовно-побутова лексика 221, 222
Розповідне речення 316
Розширення значення слова 197
Ротові голосні 113
Рухомий наголос 127
Самостійні частини мови 300
Свистячі приголосні 115
Сегментна морфема 277
Сема 15, 195, 198
Семантика 182
Семантико-стилістичні синоніми 203
Семантичний критерій частиномовної класифікації 295—296
Семантичні архаїзми 226
Семантичні запозичення 231
Семантичні (ідеографічні) синоніми 202, 203
Семантичні неологізми 228
Семасіологія 182

- Семіотика 10, 29
- Середньоязикові звуки 107, 115, 118
- Середньоязикові приголосні 107, 115, 118
- Сигніфікативне значення 189
- Сила звука 104, 133
- Силабема 124
- Силабічне письмо 93, 172
- Силабографема 176
- Силабоморфема 276
- Силовий (динамічний, експіраторний) наголос 104, 126
- Сильний підрядний зв'язок 308
- Сильні позиції фонем 157, 158
- Символічні мови 330
- Сингармонізм 138—139
- Синекдоха 196
- Синоніми 202—204
- Синонімічний ряд 204, 212, 213
- Синонімічні словники 254
- Синонімія 202—204
- Синтагма 121
- Синтагматика 213
- Синтагматичний синтаксис 307
- Синтагматичні відношення в лексиці 213
- Синтаксема 315
- Синтаксис 34, 262—263
- Синтаксична типологія 329
- Синтаксичний критерій частиномовної класифікації 297—298
- Синтаксичні категорії 267
- Синтаксично зумовлене значення 192
- Синтетичні мови 322, 326, 327, 328, 329, 330
- Синтетичні словоформи 281
- Синтетичні способи вираження граматичних значень 284—289
- Синхронічна граматики 262
- Синхронічне мовознавство 36
- Синхронія 35, 36
- Сирконстанти 307
- Система мови 34
- Склад 121, 122—125
- Складне речення 263, 291, 316
- Складне словосполучення 309
- Слабкий підрядний зв'язок 308—309
- Слабкі позиції фонем 157, 158
- Сленгові слова 215
- Слова ступеня 289, 290

Предметний покажчик

- Словесний наголос 126
- Словниковий склад мови 214—223
- Словники антонімів 254
- Слозники асоціативних норм 257—258
- Словники іншомовних слів 252
- Словники міжмовних омонімів 259
- Словники-мінімуми 256
- Словники мови письменників 252—253
- Словники неологізмів 252
- Словники омонімів 254—255
- Словники правильності мовлення 255—256
- Словниковий фонд мови 50, 214—223
- Слово 183—188, 263, 315
- Слово і поняття 189
- Словозмінні (релятивні) категорії 267, 268
- Словоскладення 284, 287—288
- Словосполучення 185, 263, 307—311
- Словотвірний аналіз 280
- Словотвірний критерій частиномовної класифікації 298
- Словотвірні запозичення 231
- Словотвірні словники 257
- Словотворчий афікс 279
- Словоформа 263
- Службові слова 187, 284, 289—290, 298, 327
- Службові частини мови 300
- Сонорні приголосні 118, 123, 214
- Соціолінгвістика 26
- Соціолінгвістичні методи 15
- Соціологічний напрям 18
- Спектрографія 103
- Спіранти (щільні, фрикативні приголосні) 116, 118
- Сполучник 289, 290, 304
- Спонтанні фонетичні зміни 148
- Спонукальне речення 316
- Споріднені мови 12
- Способи вираження граматичних значень 265, 284—293
- Стили мови 25—26
- Стили орфоєпії 142—143
- Стилістичні (емоційно-експресивні) синоніми 203
- Стилістично забарвлена лексика 219—222
- Стилістично нейтральна лексика 218—219, 221, 222
- Структура мови 34
- Структурна схема речення 316
- Структурне значення 191

- Структурний метод 12, 13—16
Суб'єкт 28, 314, 317
Субституція 141
Субстрат 48—50, 88
Суперсегментна морфема 279
Суперстрат 48—50
Супін 303
Суплетивізм 282, 284, 288, 326
Сурядний зв'язок 308
Суфікс 278
Суфіксація 284
Схрещення мов 48—50
Табу 218
Такт 121, 122
Тверді приголосні 116,
Твірна основа 257, 280
Тезаурус 257
Текст 263, 318
Тема речення 317, 318
Тембр звука 105, 111, **133, 134**
Тембр мовлення 130
Темп мовлення 130
Теоніми 187
Теоретична лексикографія 249
Теоретичне мовознавство 8
Теорія моногенезу 44—45
Теорія полігенезу 45
Територіальна диференціація мови 25
Територіальні варіації фонем 159
Терміни 219—220
Термінознавство 220
Термінологічні словники 250
Термінологія 185
Технічне (практично-дійове) мислення 27, 28
Типологічна класифікація мов 321—331
Типологічне (зіставне) мовознавство 8
Тлумачні словники 12, 15, 172, 251—252
Топоніми 187
Топоніміка 182
Транскрипція 143—144
Транслітерація 145, 179
Трансфікс 277, 279
Трансфіксація 285
Трансформаційний аналіз **13, 15**

Предметний покажчик

Трифтонг 125
Тяжіння 311, 312
Увулярні (язичкові) приголосні **114, 115, 118**
Узгодження 302, 311
Умлаут 147
Універсалії 7
Ускладнення 292
Устав 174
Фарингальні (глоткові) приголосні **114, 118**
Фатична функція 21
Фіксований (зв'язаний) наголос 126
Філологія 10
Фіналь 123
Фінікійське письмо 173, 174
Флексія (закінчення) 278, 326
Флективні (фузійні) мови 322, 326—329
Фонема 22, 30, 34, 152—162
Фонематична транскрипція 145—146
Фонетика 50, 102—150, 181, 263
Фонетична транскрипція 143—144
Фонетична система 50
Фонетичний принцип орфографії 176—177
Фонетичні закони 148—150
Фонетичні процеси 133—141, 146—147
Фонографія 172—173
Фонологічна система 159—162
Фонологія 34, 159—162
Формальна граматики 262
Формально-граматичний критерій частиномовної класифікації
296—297
Формант 281—282
Форманта 105—106
Формотворчий афікс 279, 326
Фраза 121
Фразеологізм 21, 241, 242—243, 247
Фразеологічні вирази 246—247
Фразеологічні єдності 245—246
Фразеологічні зрощення 244—245
Фразеологічні словники 255
Фразеологічні сполучення 246
Фразеологічно зв'язане значення 191—192
Фразеологія 182, 241—247
Фразовий наголос 126, 129
Фрикативні (щілинні) приголосні **115, 116, 118**

- Фузійні мови 326—329
- Фузія 285—286, 326
- Функції мови 20—22
- Функціональна грамати́ка 262
- Функціональна фонетика 103, 162
- Функціональні стилі мови 25—26
- Хре́матоніми 187
- Хрононіми 187
- Цирку́мфікс 277, 278
- Цирку́мфлеќсний (низхідний) наголос **128**
- Части́ни мови 295—306
- Ча́стки 289, 290, 300, 301, 304, 318
- Ча́сткові синоніми 202
- Ча́стотні словники 256
- Чергува́ння зву́ків 284, 286, 326
- Чи́слівник 297, 298, 299, 300, 301, 303—304
- Чле́ни рече́ння 291
- Чуттєво-обра́зне (наочно-обра́зне) мисле́ння 27
- Шипля́чі приго́лосні 115
- Шту́чні мови 53
- Язикові приго́лосні 19, 114, 115, 118
- Якісна́ реду́кція 133, 134

Іменний покажчик

- Аванесов Р.І. 255
Августин А. 247
Айвазовський І.К. 27
Акуленко В.В. 259
Александрова З.Є. 254
Алефіренко М.Ф. 248
Ардентов Б.П. 333
Аристарх Самофракійський 300
Аристотель 42, 79, 300
Аристофан 79
Арнольд І.В. 195
Ахманова О.С. 184, 237, 250,
334
Бабичев М.Т. 255
Балла М.І. 258
Баллі Ш. 18, 40, 183, 244
Баран Я.А. 248
Баранникова Л.І. 16, 37,
55, 100, 119, 131, 150, 162,
193, 208, 223, 239, 247,
260, 305, 319, 331, 333
Баті А. 168
Бевзенко С.Ф. 236
Бенеке Ф.-Е. 27
Беринда П. 69
Бернс Р. 144
Берон П. 71
Білецький А.О. 223, 239, 248,
333
Більфельдт Г. 257
Блох О. 253
Блумфільд Л. 183
Боас Ф. 183
Болдирев Р.В. 2
Бондаренко І.П. 258
Бондарко Л.В. 333
Бопп Ф. 63
Боровський Я.М. 255
Брайчевський М.Ю. 180
Бреаль М. 18
Брокгауз Ф. 250
Брюкнер О. 254
Ботев Х. 71
Будагов Р.О. 119, 131, 163, 179,
184, 193, 208, 239, 273,
282, 293, 331, 333
Булаховський Л.А. 55, 179, 193,
208, 223, 239, 260, 282,
305, 312, 319, 333
Булгаков С.М. 304
Бурбело В.Б. 258
Бусло В.Т. 258
Бутенко Н.П. 258
Бюхер К. 42
Бюхман Г. 255
Вазов І. 72
Вакуленко М.О. 150
Вандрієс Ж. 44
Вартбург В. 253
Вахек Й. 250, 335
Ващенко В.С. 252
Введенська Л.О. 254

- Венцкович Р. 334
 Вербицька Л.А. 333
 Веспасіан 247
 Виноградов В.В. 244, 300, 301, 309
 Вихованець І.Р. 239, 298, 306, 319
 Вишенський І. 69
 Вінграновський М.С. 229
 Влчек Й. 259
 Волович В.І. 250
 Востоков О.Х. 63
 Вундт В. 42
 Гаврись В.І. 258
 Гайнц А. 250
 Гаман Й.-Г. 27
 Ганич Д.І. 184, 250, **335**
 Гегель Г.-В.-Ф. 28
 Гельвег 112
 Георгієв В. 333
 Гердер Й. 18
 Гоголь М.В. 24
 Головащук С.І. 255
 Головін Б.М. 16, 37, 55, 100, 119, 131, 150, 162, 179, 184, 192, 208, 223, 239, 247, 260, 273, 282, 293, 305, 319, 331, 333
 Голomb З. 250
 Горбачевич К.С. 256
 Гордина М.В. 333
 Горнунг Б.В. 16
 Городенська К.Г. 2, **319**
 Готліб К.Г. 259
 Грабчиков С.М. 259
 Граммон М. 122
 Грибоедов О.С. 24
 Гринчишин Д.Г. 251
 Грімм Я. 40, 63
 Грін Дж. 252
 Грінберг Дж. 329
 Грінченко Б.Д. 251, 260
 Гумбольдт В. Фон 18, 20, 40, 41, 44, 322, 328
 Гумецька Л.Л. 251, 253, 258
 Д'Аламбер Л. 183
 Даль В.І. 243, 244, 251, 260
 Данте А. 52
 Дарвін Ч. 43
 Дарій І 68
 Декарт Р. 53
 Демокріт 40, 42
 Демосфен 79
 Демська О.М. 255
 Деркач П.М. 254
 Дерокіні Ж. 259
 Джонс (Джоунз) В. 62
 Джонсон С. 247
 Дібо В.А. 132
 Діамед 128
 Дідро Д. 18, 183
 Діодор Сицилійський 42
 Діонісій Фракійський 300
 ДіцФ. 63
 Добровський Й. 62, 71
 Доленко М.Т. 334
 Донець Л.С. 334
 Дорнзайф Ф. 257
 Дорошевський В. 252
 Дорошенко С.І. 16, 37, 55, 100, 119, 131, 150, 162, 179, 192, 208, 223, 239, 247, 260, 273, 282, 293, 305, 319, 331, 333
 Драч І.Ф. 32, 229
 Драчук В.С. 180
 Дудик П.С. 16, 37, 55, 100, 119, 131, 150, 162, 179, 192, 208, 223, 239, 247, 260, 273, 282, 293, 305, 319, 331
 Дуриданов І. 333
 Дюпон Л. 259
 Еврипід 253
 Ейнштейн А. 28
 Енгельс Ф. 43
 Есхіл 79
 Євгенєва А.П. 254

- Ельмслев Л. 297
Енсен Х. 168
Ермоленко С.Я. 256
Есенін С.О. 33
Есперсен О. 30, 123
Ефрон І. 250
Жайворонок В.В. 2
Жовтобрюх МА. 150, 255
Журавльов В.К. 56
Закревська Я.В. 252
Залізняка А.А. 257
Заменгоф Л.-Л. 53
Заратуштра (Заратустра) 68
Засоріна Л.М. 256
Зизаній Л. 69
Зіндер Л.Р. 119, 333, 334
Зорівчак Р.П. 248
Іванов В.В. 100
Ілліч-Світич В.М. 56, 99
Ісаченко О. 330
Йоссельсон Г. 256
Калабіна С.І. 334
Калинович М.Я. 333
Камчатнов О.М. 44, 100, 239,
247, 260, 273, 293, 305,
319, 331, 333
Каравелов Л.Ю. 71
Карпенко Ю.О. 16, 37, 55, 100,
119, 131, 150, 162, 192,
207, 223, 239, 247, 260,
273, 282, 293, 305, 319,
331, 333
Карпілівська Є. 257
Касарес Х. 257, 261
Касевич В.Б. 333
Кастро де Амато Л. 254
Квітка-Основ'яненко Г.Ф. **226**,
253
Кесслер М. 259
Кисленко І. 37
Клименко Н.Ф. 257, 283
Клюге Ф. 254
Коваль А.П. 248, 255
Кодухов В.І. 16, 37, 55, **100**,
109, 119, 131, 150, 162,
179, 192, 208, 223, 239,
247, 260, 273, 282, 293,
305, 307, 319, 331, 333,
334
Козаков В.М. 250
Козелевський Я. 259
Козирський В. 259
Колас Я. 70
Колесников М.П. 254, 255
Коломієць М.П. 252
Комісаров В.Н. 254
Кондратюк Є.М. 250
Копосов Л.Ф. 334
Коптілов В.В. 248, 255
Корнійчук О.Є. 192
Костенко Л.В. 228, 247
Коструба П.П. 163
Котелова Н.З. 252
Котляревський І.П. 32, 69
Кочерган М.П. 259
Кочергина В.О. 119, 131, 150,
162, 273, 283, 293, 305,
319, 331, 333
Кресюк В.Й. 250
Крижаніч Ю. 62
Крисін Л.П. 256
Кротевич Є.В. 184, 250, 335
Кубійович В. 250
Кудрявський Д.М. 41
Кульчицький І. 255
Купала Я. 70
Лайонз Дж. 208, 273, 282, 305,
319, 333
Лафарг П. 18
Левицький Ю.-М. 100, 335
Лейбніц Г. 40, 41, 53
Лекомцева М.І. 131
Лемтюгова В.П. 258
Лермонтов М.Ю. 144
Лисенко Е.І. 258
Лисенко П.С. 252
Лисиченко Л.А. 193, **208**
Литвинов В.Д. 258

- Ломоносов М.В. 52
 Лорант К. 258
 Лосев О.Ф. 296
 Лоукотка Ч. 179
 Львов М.Р. 254
 Люльфінг Г. 180
 Малаховський В.А. 334
 Марр М.Я. 24, 42, 45
 Мартіне А. 183
 Марузо Ж. 250, 335
 Масенко Л.Т. 56
 Маслов Ю.С. 16, 37, 55, 119,
 131, 150, 162, 179, 184,
 192, 208, 239, 247, 260,
 273, 282, 305, 319, 331,
 333
 Матусевич М.І. 333
 Махек В. 254
 Мацько Л.І. 259, 334
 Маштоц М. 80
 Маяковський В.В. 229
 Мейє А. 18
 Мельничук О.С. 45, 252, 253,
 319
 Мещанинов І.І. 330, 332
 Міклошич Ф. 63
 Містелі Ф. 330
 Міцкевич А. 253
 Молодова Л.В. 252
 Молотков О.І. 255
 Морзе С. 29, 31
 Мосенкіс Ю.Л. 45, 56
 Мурат В.П. 333
 Мухаммед 81
 Мучник І.П. 334
 Мюллер М. 18, 40
 Науменко В.І. 250
 Недозим Т. 257
 Немченко В.Н. 335
 Нерознак В.П. 56
 Нечаєв Г.А. 335
 Нізамі Г. 67
 Ніколаєва Т.М. 132
 Ніколіна Н.А. 44, 100, 240, 247,
 260, 273, 293, 305, 319,
 331
 Ніньовський В. 256
 Нісський Г. 44
 Норман Б.Ю. 334
 Нуаре Л. 42
 Овчинников Ю.А. 44
 Огієнко І. 180
 Ожегов С.І. 252
 Олійник І.С. 184, 250, 258, 335
 Онишкевич М.Й. 252
 Орел А. 252
 Павленко Н.А. 334
 Павличко Д.В. 228
 Паніні 66, 300
 Панов Є.М. 37
 Перетрухін В.Н. 16, 37, 55, 100,
 119, 131, 150, 162, 179,
 208, 223, 239, 247, 273,
 283, 293, 305, 331, 333
 Петерсон М.М. 297
 Платон 255
 Плунгян В.А. 334
 Погрібний М.І. 39, 40, 79, 253
 Покорний Й. 254
 Поліванов Є.Д. 150
 Полюга Л.М. 254, 257
 Полянський К. 250
 Пономарів О.Д. 150
 Постеллус Г. 62
 Потапенко О.І. 334
 Потебня О.О. 18, 40, 298
 Преображенський О.Г. 253
 Прешерн Ф. 72
 Пророченко О.П. 258
 Пушкін О.С. 70, 210, 226, 229,
 247, 253
 Радевич-Винницький Я.К. 37,
 56
 Радлов В.В. 259
 Раск Р.-К. 63
 Рейнхеймер М. 259
 Реформатський О.О. 42, 44, 55,
 100, 119, 131, 150, 162;

- 179, 192, 208, 223, 239,
260, 305, 319, 331, 334
Рильський М.Т. 210, 260
Різник М.Г. 180
Родзевич Н.С. 184, 250, 335
Рожественський Ю.В. 334
Роже П.-М. 257
Розенталь Д.Е. 255, 256, 335
Росетті А. 119, 334
Рудаки А. 67
Рупосова Л.П. 334
Русанівський В.М. 37, 255, 319
Руссо Ж.-Ж. 18, 41
Сааді 67
Сассеті 62
Свашенко А.О. 255
Світличний І.М. 229
Сводеш М. 45, 50, 214
Селір Е. 44, 183, 330
Сергеев В.Н. 260
Сеше А. 18
Сидоренко М.І. 258
Сидоренко О.М. 259
Симоненко В.А. 144
Скалігер Ю.Ц. 62
Скалічка В. 184
Скворцов Л.І. 256
Сліпушко О. 251
Смирницький О.І. 188
Смотрицький М. 69
Сосюр Ф. де. 18, 31, 32, 64,
121, 183
Сосюра В.М. 201
Софокл 79
Срезневський І.І. 253
Ставровецький Т. 69
Старицький М.П. 24, 229
Стоянов І.А. 180
Стус В.С. 65
Суслопаров М. 255
Тагор Р. 253
Тараненко О.О. 255
Теленкова М.О. 256, 335
Тимченко Є.К. 253
Телія В.М. 193
Тихонов О.М. 257
Тичина П.Г. 121
Тромбетті А. 45
Трубачов О.М. 254
Трубецької М.С. 163
Удовиченко Г.М. 255
Ужченко В.Д. 247
Уїллер М. 258
Уїтні В. 40
Українка Леся 140
Ульфїла (Вульфїла) 75
Уфїмцева А.А. 193
Ушаков Д.М. 251, 297
Фасмер М. 253
Фігуровський І.А. 334
Фірдоусі А.К. 67
Фортунатов П.Ф. 36, 297, 298
Франко І.Я. 121, 141, 247
Фрїдріх І. 179
Фуше 122
Хайям О. 67
Хархота Г.І. 250
Хемп Е. 250, 335
Хіно Т. 258
Хомський Н. 28
Цезар Ю. 247
Цейс Й.-К. 63
Ципф Дж. 217
Цицерон 253
Чабаненко В.А. 252
Чемес В.Ф. 2
Чернишевський М.Г. 328
Чмир О.Р. 258
Чуковський К.І. 238
Шайкевич А.Я. 37, 55, 100, 131,
150, 163, 208, 273, 282,
293, 305, 319, 331
Шапіро А.Б. 297
Шахматов О.О. 298
Шевченко Т.Г. 53, 70, 123, 189,
201, 226, 247, 253, 314
Шевчук С.В. 259
Шекспір В. 253
Шеллі П.-Б. 253

- Шендеровський В. 259
Шендельс Є.І. 16
Широков О.С. 100, 332, 334
Шишков О.С. 234
Шлегель А. 322, 324
Шлегель Ф. 62, 322
Шлейер Й.-М. 53
Шлейермахер Д. 27
Шлейхер А. 18, 63, 64
Шоу Б. 103
Штейнталь Г. 40
Штейнфельдт Е. 256
Штерн І.Б. 335
Штур Л. 71
Шухардт Г. 150
- Щерба Л.В. 112, 121, 122, 129,
183, 184, 298
Ювенал Д.-Ю. 247
Юнгман Й. 71
Ющук І.П. 180, 293, 334
Яблонскіс Й. 73
Якобсон Р. 157, 195
Яковлев І.Я. 87
Якушин Б.В. 55
Яременко В.В. 251
Ярцева В.М. 251
Яска 300
Ясsem В. 119
Яценко І.Т. 257

Показчик мов

- Абазинська 84
Абхазька 83, 126, 161, 268
Абхазько-адигейські (західнокавказькі) 83
Аварська 84, 117, 330
Авестійська 67, 68
Австралійські 96
Австронезійські 286
Агуатецька 99
Агульська 84
Адигейська 83
Азербайджанська 89
Азійські 60
Аймара 99
Айнська 98
Албанська 62, 64
Алгонкінські 99
Алеутська 96, 325
Алтайська (ойротська) 87, 89
Алтайські 45, 86, 99, 100, 113
Алюторська 96
Амхарська 81, 82
Анатолійські (хетто-лувійські) 64, 80
Англійська 8, 13, 19, 48, 49, 50, 53, 58, 59, 60, 63, 65, 74, 75, 78, 105, 110, 114, 126, 130, 133, 134, 135, 136, 137, 147, 152, 153, 158, 160, 161, 175, 178, 229, 234, 254, 259, 263, 266, 267, 268, 286, 290, 298, 299, 302, 318, 321, 327, 328, 329, 330
Андійська 84
Арабська 52, 58, 59, 81, 109, 115, 117, 124, 232, 279, 289, 314
Арамейська 51, 82, 81
Аранта 96
Арапахі 99
Аромо 82
Ассирійська 82
Атапаскські 99
Аустроазіатські 64, 95—96
Аустронезійські (малайсько-полінезійські) 64, 94—95, 277
Афар 82
Афганська 67
Афразійські 99
Африканські 97
Ацтецька 99
Багвалинська 84
Балканські 271
Балтійські 8, 63, 64, 72—73, 81
Балучі (белуджська) 67
Бамана 323
Баннок 99
Банту 97, 324
Баскська 62, 63, 98, 330
Бацбійська 59

- Башкирська 87
 Беджа 82
 Бенгальська (бенгалі) 58, 65
 Беотук 99
 Білоруська 12, 25, 69, 70, 117, 126, 134, 156, 158, 160, 242, 259, 286, 327, 331
 Бірманська 93, 128, 302, 322
 Біхарі 65
 Болгарська 12, 13, 49, 59, 69, 71—72, 267, 268, 269, 286, 289, 302, 321, 327, 328
 Болева 82
 Бретонська 78
 Британські 62
 Булгарська 49, 87
 Бургундська 75
 Бурська (африкаанс) 74
 Бурятська 91
 Вавилоно-ассирійська 46
 Валлійська (уельська, кімрська) 78
 Вандалська 75
 Вепська 23, 84, 85
 В'єтнамська 58, 95, 117, 124, 128, 263, 276, 322, 329
 Віннебаго 99
 Вірменська 64, 80, 126, 161
 Водська 23, 84, 85
 Волапюк 53
 Гавайська 94, 95, 161
 Гагаузька 59, 89
 Таїтянська 48
 Гальська 79
 Гвандара 82
 Гепідська 75
 Германські 8, 63, 64, 73—75, 147, 233, 267, 269, 270, 271, 289, 302
 Герульська 75
 Гінді 58, 65, 113, 117, 172, 327
 Гіндустані 65
 Гінухська 84
 Гірська марійська 85, 126
 Голландська (нідерландська) 74, 75, 292
 Гонді 172
 Готська 63, 75, 327
 Гренландська 63
 Грецька 59, 62, 63, 64, 79, 89
 Грецькі 79
 Грузинська 19, 83, 110, 115, 117, 324, 330
 Гуджараті 58, 65
 Гуарані 99
 Гулла 46
 Гунзібська 84
 Гурон 99
 Давньогерманські 269
 Давньогрецька 79, 128, 233, 269, 327
 Давньоєврейська (іврит) 62, 81—82
 Давньоєгипетська 82, 172, 330
 Давньоіндійська 52
 Давньокитайська 322, 324
 Давньоперська 67, 68
 Давньоруська 134
 Давньоукраїнська 35, 136, 269
 Дагестанські 124
 Дагурська 91
 Дакота 99
 Даргинська 84, 330
 Дарі 67, 68
 Датська 63, 73, 74, 268, 327, 329
 Джакватаак 48
 Джіббалі 81, 82
 Дравідські 45, 98, 99, 126
 Дунганська 59, 93, 128
 Евенкійська (тунгуська) 91
 Евенкська (ламутська) 92
 Енецька (енісейсько-самоїдська) 59, 86
 Ерзянська 86
 Ескімоська 96, 278, 324, 325, 329

- Ескімосько-алеутські 45, 96
 Есперанто 53
 Естонська 84, 114, 126, 161
 Етрусська 59
 Європейські 60, 62, 300
 Єнісейські 97
 Західногерманські 74—75
 Західноєвропейські 156, 161, 271
 Зенага 82
 Іберо-кавказькі 267, 329
 Іврит 75, 115
 Іжорська 23, 59, 84, 85
 Інгуська 84
 Індіанські (америндські) 23, 98, 117
 Індійська 64
 Індійські 65—67, 80, 330
 Індоевропейська (прамова) 13, 61, 64, 72, 117, 128
 Індоевропейські 45, 64, 99, 268, 269, 276, 284, 286, 288, 290, 326, 329, 330
 Індонезійська (малайська) 94, 126, 128, 263, 272, 286, 299
 Індонезійські 286
 Іранська 64, 278
 Іранські 8, 67—69, 80, 314, 330
 Ірландська 62, 78, 178
 Ірокезькі 99
 Ісландська 47, 63, 73—74
 Іспанська 58, 59, 76, 126, 179, 254, 258, 268
 Італійська 52, 58, 59, 62, 64, 76, 78, 126, 232, 233, 234, 267, 268, 329
 Ітельменська 59, 96, 325
 Їдиш 74, 75
 Йоруба 263
 Йума 302
 Кабардинська (кабардино-черкеська) 83
 Кабільська 82
 Кавказькі 64, 82—83, 115, 117, 277, 330
 Казахська 87, 88, 287, 325
 Каїта 99
 Калмицька 91
 Каннада 98
 Карагаська 59
 Караїмська 59, 87, 88
 Каракалпацька 87, 88
 Каратинська 84
 Карачаєво-балкарська 87, 88
 Карекаре 82
 Карельська 59, 85
 Карійська 80
 Карлуцькі 89
 Картвельські (іберійські, південнокавказькі) 45, 83, 99
 Каталонська 75, 76, 77
 Кашмірі 65, 66
 Кашубська 69, 71
 Каюга 99
 Квакіютль 99
 Кекче 99
 Кельтська 63, 64
 Кельтські 64, 78—79
 Керецька 55, 59, 96
 Кетська 59, 97
 Кечуа 99
 Кипчацькі 87, 88—89, 90
 Киргизька 59, 87, 89
 Китайська 8, 25, 58, 59, 93, 117, 128, 156, 162, 263, 266, 272, 276, 286, 287, 299, 301, 323, 329
 Китайсько-тибетські 64, 92, 124
 Кіче 99
 Койсанські 97
 Кокото 82
 Комі 270
 Комі-зірянська 85
 Комі-перм'яцька 85
 Конго-кондофарські 97
 Коптська 83

- Кора 99
 Корейська 58, 98, 117, 138,
 212, 156, 162, 267, 278,
 286, 324
 Корнська 78—79
 Коряцька 96, 272, 325
 Креольські 47, 48
 Кримсько-татарська 87, 88
 Кроу 99
 Кумицька 87, 88
 Купа 99
 Курдська 67
 Кхасі 96
 Кхмерська 95
 Лакська 84, 330
 Лансмол (нюнорск) 74
 Лаоська (лаотянська) 93—94
 Латгальська 73
 Латинська 51, 52, 62, 63, 76,
 77, 79, 114, 233, 327
 Латиська 72—73, 126, 128
 Лахнда 65
 Лезгинська 84, 126
 Литовська 13, 59, 64, 72, 126,
 128, 161, 327, 329
 Лівська 59, 85
 Лідійська 80
 Лікійська 80
 Лувійська 80
 Лугово-східна марійська 85
 Лужицька (серболужицька) 23,
 69, 71
 Лусеньйо 99
 Мавританська 48
 Мадурська 94, 95
 Майо 99
 Майя 99
 Майя-кіче 99
 Македонська 69, 72, 267, 269,
 327
 Малайзійська 94—95
 Малайська 213, 299, 322
 Малайлам 98
 Мальтійська 81, 82
 Мам 99
 Мандан 99
 Мандара 82
 Мансійська (вогульська) 59, 84
 Маньчжурська 92, 93
 Маратхі 58, 65, 172
 Маргі 82
 Марійська (марі, черемиська)
 85, 126
 Мегрельська (занська) 59, 83
 Менська 78
 Мехрі 81, 82
 Мідійська 67, 68
 Мікмак 99
 Міштек 99
 Мови Далекого Сходу 98
 Могавк 99
 Мокшанська 86
 Молдавська 77
 Монгольська 91, 126
 Монгольські 64, 86, 91, 100,
 138, 278, 290, 302, 324,
 330
 Моно 99
 Мордовська 85—86, 126
 Мубі 83
 Мунда 172
 Навахо 99
 Нагалі 95
 Нанайська 126
 Нахсько-дагестанські 83, 84
 Нганасанська (тавгійська,
 тавгійсько-самоїдська) 58,
 59, 86
 Негідальська 59
 Ненецька (юрако-самоїдська) 86
 Непалі 65, 66, 172
 Нівхська (гіляцька) 97
 Нікобарська 95
 Ніло-сахарські 97
 Німецька 13, 52, 53, 58, 59, 60,
 63, 64, 74—75, 76, 105,
 110, 113, 114, 124, 126, 28,
 133, 134, 142, 147, 149,

- 152, 153, 156, **158**, 176,
178—179, 232, 233, 234,
253, 259, 266, 268, 285,
286, 288, 290, 313, 318,
321, 327, 328, 329
- Новогрецька 79, 128, 327
Новоперська 327
Новоуйгурська 90
Ногайська 87, 88
Норвезька 47, 63, 73, 128, 330
Ностратичні 45, 100
Нутка 99
Отузькі 89
Оджибва (чіппева) 99
Онеїда 99
Онондага 99
Орія 65, 66
Орокська 92
Орочська 92
Осетинська 67, 68, 117
Отоманг 99
Отомі 99
Павіотсо 99
Палайська 80
Палаунг 95
Палеоазіатські 96, 272
Палеоафриканські 286
Палі 66
Панджабі (Пенджабі) 65
Папаго 99
Папуа 98
Папуаські 97, 269
Пап'яменту 48
Парфянська 67, 68
Пенабскот 99
Перська 67, 287, 289
Персько-таджицька 69
Пехлеві 67, 68
Печенізька 87
Північногерманські (сканди-
навські) 73—74
Полабська 23, 46, 69, 71
Полінезійські 124, 299
Половецька (куманська) **87, 89**
- Польська 8, 12, 24, 58, 59, 63,
69, 70, 110, 113, 117, 126,
127, 134, 149, 158, 231,
232, 252, 259, 327, 329,
331
- Поморська 69, 71
Португальська 48, 58, 76—77,
113
Пракрити 67
Праслов'янська 12, 47, 124,
136
Провансальська (окситанська)
76, 77
Пруська 23, 46, 72, 73
Пунічна 59
Пушту (пашто) 67
Раджастанська 65
Ретороманська 76
Риксмол (букмол) 74
Романські 8, 63, 64, 75—77,
233, 266, 267, 268, 269,
270, 271, 289, 302, 327
Російська 13, 19, 24, 54, 58, 59,
62, 69, 70, 117, 126, 127,
128, 133, 134, 142, 148,
149, 152, 156, 158, 160,
161, 162, 178, 231, 232,
237, 251, 252, 253, 254,
255, 256, 257, 258, 267,
286, 287, 290, 293, 327,
328, 329, 331
- Румунська 77, 269, 289, 321
Рутульська 59
Сабір 53
Самодійські (самоїдські) 64, 86,
272
Санскрит 52, 59, 62, 63, 66, 95,
117, 128, 172, 269, 327,
329
Санталі 95
Салотек 99
Сарамакка 48
Сардинська (сардська) 76
Сванська 59, 83

- Селькупська (остяко-само-їдська) 59, 86
Семанг 95
Семіто-хамітські 64, 81—82, 117, 277, 326
Семітські 285
Сенска 99
Сербська 47, 69, 72, 126, 128, 331
Сербсько-хорватська 47, 72
Середньогрецька (візантійська) 79
Серрано 99
Симська 59, 97
Сингальська 65, 66
Сідамо 83
Сіксіка 99
Сіндхі 65
Сіу 99
Скандинавські 269
Скіфська 67, 69
Словацька 25, 59, 69, 71, 126, 331
Словенська 69, 72, 128, 331
Слов'янські 8, 13, 47, 60, 62, 63, 64, 69—72, 81, 117, 136, 157, 266, 267, 268, 270, 287, 293, 330
Согдійська 67, 69
Сокоро 82
Сокотрійська 59
Солонська 59
Сомалі 59, 82
Спільнослов'янська (прасло-в'янська) 13
Староболгарська 52
Старослов'янська 52, 69, 70, 327
Староуйгурська 90—91
Суахілі 324
Сунданська 94, 95
Сура 82
Східногерманські 75
Східнослов'янські 13
Табасаранська 84, 267
Тагальська 322
Таджицька 67, 268
Тайська (сіамська) 93, 128, 161
Тайські 64, 93, 263
Таки-таки 48
Талиська 67, 68
Тамільська 58, 98, 287
Тарахумара 99
Татарська 62, 87, 88, 138
Татська 67, 68
Ташельхіт 82
Тевтонські 62
Телугу 58, 98
Тера 82
Тибето-бірманські 263
Тибетська 60, 93, 322
Тигре 81, 82
Тигринья 81, 82
Тиндинська 84
Тірольська ретороманська 76
Тлінгіт 99, 279
Тофаларська (карагаська) 90
Тохарська 64, 81
Туarezька 82
Тувинська 90
Туземноамериканські 329
Тунгусо-маньчжурські 64, 86, 91, 100, 138, 278, 302, 324
Турецька 19, 58, 89, 138, 232, 324, 325, 327
Туркменська 89, 134
Тускарора 99
Тюбатолабаль 99
Тюркські 8, 64, 69, 86—91, 100, 112, 124, 126, 138, 238, 259, 266, 268, 271, 277—278, 285, 286, 287, 290, 302, 313, 324, 330
Убихська 59, 83
Угорська 62, 84, 92, 126, 139, 324, 325
Удегейська 92
Удмуртська 85, 96, 126

- Узбецька 90, 113
Уйгурські 90—91
Українська 8, 12, 13, 19, 25, 32, 35, 46, 52, 58, 59, 69-70, 110, 112, 117, 124, 125, 126, 127, 128, 130, 133, 134, 135, 136, 142, 144, 146, 148, 149, 152, 158, 160, 161, 162, 177, 178, 231, 232, 233, 235, 237, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 266, 267, 268, 269, 286, 287, 290, 293, 297, 298, 299, 327, 328, 329, 331
Ульчська 59, 92
Урало-алтайські 86, 87
Уральські 45, 87, 100, 113, 124
Урду 58, 65, 117, 327
Фарерська 73, 74
Фарсі 67
Фінікійська 81, 82
Фінно-угорські 64, 84—86, 87, 138, 266, 268, 277, 286, 290, 324, 330
Фінська (суомі) 84, 85, 126, 267
Фламандська 74
Французька 24, 46, 48, 49, 53, 58, 59, 74, 75, 76, 113, 114, 117, 124, 126, 136, 156, 161, 178, 179, 233, 234, 259, 267, 268, 299, 318, 321, 329
Фризька 74—75
Фриульська 76
Хазарська 87, 88
Хайда 99
Хакаська 90, 91
Хантійська (остяцька) 84, 85
Харарі 81, 82
Хауса 92
Хеттська 59, 80—81
Хідатса 99
Хіналузька 51, 59, 84
Холі 99, 212
Хорватська 47, 69, 72, 126, 128
Хорезмійська 67, 68, 69
Хуастецька 99
Цахурська 84
Циганська 65, 66
Чамалинська 84
Чанська 83
Чаньябаль 99
Черокі 99
Чеська 25, 59, 69, 70—71, 105, 126, 157, 259, 327, 329
Чеченська 84, 126
Чивере 99
Чинук 99
Чуваська 87—88
Чукотська 96, 97, 313, 325
Чукотсько-камчатські 97
Чулимська 59, 90, 91
Шанська 94
Шведська 63, 73, 85, 128, 289, 330
Швейцарська ретороманська 76
Шорська 90, 91
Шотландська (гельська, гаельська, ерська) 78
Шошонська 99
Шумерська 46, 330
Юкагіро-чуванські 97
Юкагірська 97
Юте 99
Юто-ацтецькі 99
Яванська 94, 95, 322
Ягнобська 59, 67, 68
Які 99
Якутська 90, 329
Японська 58, 60, 98, 117, 124, 128, 156, 267, 268, 272, 286, 290, 324
Bracken English 53
Lingua franca 48
Pidgin English 48, 53
Russonorsk (ruska norsk) 48, 53

Кочерган М. П.

К-55 Вступ до мовознавства: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів. — К.: Видавничий центр "Академія", 2001. — 368 с. (Альма-матер)

ISBN 966-580-100-7

У підручнику розглянуто основні питання курсу з урахуванням сучасного стану мовознавчої науки: загальні відомості про мову та мовознавство як науку, природу і сутність мови, її походження, закономірності розвитку й функціонування на різних історичних етапах, походження й розвиток письма, генеалогічну й типологічну класифікації мов, структурні рівні та одиниці мови тощо.

ББК 81. Укр.

Навчальне видання

Серія «Альма-матер»

Заснована в 1999 р.

КОЧЕРГАН Михайло Петрович

Вступ до мовознавства

Підручник

Редактор Г. А. Теремко

Технічний редактор Т. І. Семченко

Коректор Н. В. Міщенко

Комп'ютерна верстка С. О. Троценка

Підписано до друку з оригінал-макета 19.06.2001.

Формат 84x108 1/32. Папір офс. № 1.

Гарнітура Шкільна. Друк офс.

Ум. друк. арк. 19,32. Ум. фарбовідб. 19,74.

Обл.-вид. арк. 21,5. Зам. № 1-97.

Видавничий центр "Академія"

04119, Київ—119, а/с 37.

Тел./факс: (044) 213-19-24; 446-84-63.

Білоцерківська книжкова фабрика

09117, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4.